

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

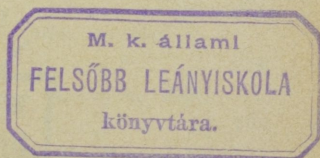
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

Á BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TEREZA LEÁNYISKOLA
TANÁRI KÖNYVTÁRA.
SZERKESZTI

GYULAI PAL.

ÖTVENNEGYEDIK KÖTET

(136. 137. 138. SZÁM.)

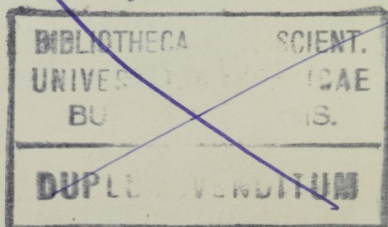
BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1888.

P 1109/959

EGYETEMTÁRS
BUDAPESTI
KÖNYVTÁR

1895n 61

TARTALOM.

TARTALOM.

CXXXVI. SZÁM.

GRÓF SZÉCHENYI FERENCZ ATYAI INTELMEI FIÁHOZ, IST-VÁNHOZ. — Zichy Antaltól	1
ARNOLD. Regény. (IV.) — Csiky Gergelytől... ..	18
A TISZAVÖLGY SZABÁLYOZÁSÁRÓL. (I.) — Kvassay Jenőtől... ..	59
EGY LENGYEL FŐÚR MINT OROSZ KÜLÜGYMINISZTER. — Neményi Ambrustól	77
KÖLTEMÉNYEK: <i>Egy falusi temetőben.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Burns dalaiból</i> : I. Bár ne házasodtam volna. II. Mit tehet a lányka. III. Beérni kevéssel. — Lévy Józseftől	102
A NEMZETISÉG SZEREPE AZ ERDÉLYRÉSZI MEGYÉK NÉP-NÖVEKEDÉSÉBEN. — Jekelfalussy Józseftől	107
A GAZDASÁGI SZAKOKTATÁS REFORMJA ANGLIÁBAN. — Mudrony Páltól	122
ÉRTESITŐ. Grünwald B.: <i>A régi Magyarország.</i> — Pulszky Ágosttól. — Loew W.: <i>Magyar Songs.</i> d—r. — Tolsztoj: <i>Háboru és béke.</i> —t. — <i>Isotae Nogarolae opera.</i> — Heinrich G.-tól. — Villemain: <i>Pindar szelleme.</i> Ford. Csiky Gergely. — <i>Nyílt levelek a szerkesztőhöz.</i> I. Simonyi Zsigmondtól. II. M. B.-tól	128

CXXXVII. SZÁM.

ARANY JÁNOS EPOSZI TÖREDÉKEIRŐL. — Péterfy Jenőtől... ..	161
A TISZAVÖLGY SZABÁLYOZÁSÁRÓL. (II.) — Kvassay Jenőtől	177
SPANYOLORSZÁGI UTAMBÓL. — Semsey Andortól	207
MACCABEUS JÚDÁS. Drámai költemény. — Longfellow után, angolból. — Szász Bélától	227
AZ ÁLLAMÜGYÉSZ IRODÁJÁBAN. Rajz. — T. N. után, oroszból. — Ásbóth Oszkártól	254
KÖLTEMÉNYEK: <i>Utczai hírs.</i> Gyulai Páltól. — <i>Lodogár.</i> Scott Walter után, angolból. — Jánosi Gusztávtól	269
KÉT VERSKÖTET. (Radó A. <i>Versek.</i> — Ábrányi E. <i>Szabadság, haza.</i>) —h—r.	272
ZENÉSZETI SZEMLE. (Schumann: <i>A paradicsom és a peri</i> ; Berlioz: <i>Requiem.</i> Dvorák: <i>Stabat Mater.</i>) — Schütz Miksától... ..	284
VELENCZE TITKOS IRATAIBÓL. — Csorba Ferencztől... ..	292
ÉRTESITŐ. Pesty Fr.: <i>Magyarország helynevei.</i> —oo. — Bergner: <i>In der Marmaros.</i> S. I. — Bársony I.: <i>A szabad ég alatt.</i> Kl. — Stanley H.: <i>Der Kongo.</i> Jankó J.-tól. — <i>Petőfi-Múzeum.</i> —h. — Fehér I.: <i>A bajor középiskolák.</i> rf.	298

FOLYÓINK SZABÁLYOZÁSA. — Hunfalvy Jánostól	321
NÉHÁNY SZÓ A NŐNEVELÉSRŐL. — Zichy Antaltól	338
IDŐSB GÖRGEY ISTVÁN MUNKÁJA. (I.) — Hunfalvy Páltól	354
AMERIKA VERSENYE AZ EURÓPAI BÚZAPIACZON. — Tisza Istvántól	371
FEGYELMI ÜGY. Elbeszélés. — Berczik Árpádtól	391
LENOR KIRÁLYNÉ GYÓNÁSA. Ó-angol ballada, angoltól. — Szász Károlytól	410
AZ OLÁH NYELV ÉS NEMZET MEGALKULÁSA. — Alexi Györgytől	413
A TISZASZABÁLYOZÁSRÓL. — Hieronymi Károlytól	429
RÉGI ÉS MODERN KÉPEK TÁRLATA. — Pasteiner Gyulától	480
ÉRTESÍTŐ: Trefort Á.: <i>Beszédek és levelek.</i> —i. — <i>Alvinczi Péter ok-</i> <i>mánytára.</i> III. kötet. Acsády Ignácztól. — Baraňg: <i>A bűn.</i> —m.	502

GRÓF SZÉCHENYI FERENCZ ATYAI INTELMEI FIÁHOZ, ISTVÁNHOZ.

Gróf Széchenyi Bélának, dicső atyja iránti régi kegyeletemen kívül is, kezdetől fogva személyes tisztelői közé tartoztam.

Kartársa voltam az újabb korszak első országgyűlésén. Pártunkhoz, a Deák-párthoz tartozott, de csak azzal a föntartással, melylyel atyja is élt az egykori magyar ellenzéknek ha nem is vezére, de első embere iránt, kit Kossuthtól elvonni s egy középpárt megalkotására ösztönözni annyiszor hiába törekedett.

Deák, mint tudjuk, szigorúbb volt saját hívei, semmint politikai ellenfelei iránt. Ezeket lovagiasságból is megbecsülte s nehéz időkben is fékezni szokta azok vakbuzgalmát, kik az övékkel ellentétes irányzatokban mindjárt hazaárulást szimatoltak. Saját táborában ellenben nem tűrt hámból kirúgásokat. Egy ostorcsapással készen volt azok számára, kiket szeretett.

Az ifjú Béla grófnak nagy erkölcsi bátorságra volt szüksége, hogy az alkotmányos élet újra megnyíltával, vitatkozásaink terén úgy lépjen föl, mint a hogy föllépett. A békét óhajtott, a kiegyezést uralkodóházzal és Ausztriával, a szabad mozgást, az új életet s nem rettent vissza attól a szemrehányástól, melylyel úton-útfélen még Deákot is illették, hogy mi nem csak nagy áron, de minden áron is akarjuk a kiegyezést, hogy balgán, vagy éppen rossz hiszeműn is oda vetjük a mai tál lencséért a holnapi gazdag örökséget.

Béla gróf egyenesen atyja nyomdokaiba lépett, s magára vonta Deák neheztelését. Kimondotta ország világ előtt, hogy a *Corpus Jurissal* nem mentjük meg a hazát. Csak annyit mon-

dott ezzel, a mennyit a nagy válság perczeiben, a háború előtt, Kossuth mondott Wesselényinek. Deák nem nézte el neki; sokkal többet tartott felőle, sokkal nagyobb súlyt fektetett mind a névre, mind viselőjére, semhogy a jogfolytonosság dogmája elleni ily újabb eretnekséget, vagy legalább lazaságot elhallgathasson. Reá lépett. Ez volt talán az egyetlen igaztalanság, melyet életében valaki iránt elkövetett.*)

Béla grófot azóta nem láttuk gyűléstermeinkben szerepelni. Az, a mi után velünk együtt törekedett, az a miért atyjának hű keble megszakadt, a kiegyezés, létrejött: másoknak engedhette át a kész aratást. Ő elment, messze földre, idegen világrészre — oda is elterjesztette a magyar nemzet jó hírnevét s nem szűnik azt, a hol tapsok nélkül mód és alkalom kínálkozik, folyvást gyarapítani.

Ne vegyék rossz néven tőlem e bevezetést; kevés szavakba, dióhéjba szorítom érzelmeimet, melyekkel el kell telve lennem, mikor hazánk egyik első büszkesége a Széchenyi-nemzedék három fokozata, fiú, apa, és nagyapa, áll lelki szemeim előtt. Önöknek is, ha a régieket még sutba nem vetik, bizony nyúl fülökbe fog zengeni Berzsenyinek egykor híres verse:

Csak sast nemzenek a sasok,
Nem szül gyáva nyulat Nubia párducz!

De, minden pathos nélkül is bár, köszönetet kell mondanom Széchenyi Béla grófnak, ki nem annyira irodalmi kísérleteimet, mint kegyeletes érzelmeimet méltányolva, családi

---

*) Nem kívánunk tisztelt dolgozótársunkkal polemikába bocsátkozni, de részint az igazság, részint Deák Ferencz emléke egy pár megjegyzésre kényszerítenek. Deák föllépése Széchenyi Béla gróf ellenében, modorra nézve talán lehetett volna enyhébb, de lényeg tekintetében egészen igazságos volt. Deák a jogfolytonosság alapján állott, a mely mint a következés megmutatta, épen nem zárta ki a kiegyezkedés lehetőségét. Ez elv megmentése mélyen szívében feküdt, s azt ősi alkotmányunk s általában az alkotmányosság legfőbb biztosítékának tekintette. Már most azt kívánni Deáktól, hogy hallgasson, midőn az elvet valaki, habár jó szándékból is, megtámadja, sem több, sem kevesebb, mint elve megtagadását, önmagához való hűtlenséget kívánni tőle. Hogy Deák beszédére gróf Széchenyi Béla visszavonult a közélettől, az sajnos veszteség volt, de még sajnosabb csapás lett volna, ha Deák bármely körülmények között s bárki ellenében egész lelkéből nem védi a jogfolytonosságot.

Szerk.

írományainak, kutatása közben egy olyan ereklyével ajándékozott meg, melyet tőle elfogadnom lehetett ugyan, de megtartanom nem szabad, mert az a nemzeti múzeumot illeti, hol ez intézetünk halhatatlan alapítójának életnagyságú díszes arcképe közelében méltó helyét fogja találni. E nevezetes férfiúnak, gróf Széchenyi Ferencznek, István fiához intézett búcsúzó levele az, mely atyai intelmeit s mintegy szellemi végrendeletét tartalmazza, s egyaránt jellemző arra nézve, a ki írta, s arra is, a kihez írta.

Igyekezni fogok azt szószerinti hű fordításban visszaadni, mert az eredeti — az akkori idők szelleméhez képest — német nyelven van írva, bár fogalmazva és kigondolva inkább a mi tisztes *Corpus Juris*unk latin ékesszólásán van.

Nem is tagadhatjuk meg magunktól, hogy az utóbbiba is egy futó pillantást ne vessünk s az önként kínálkozó párhuzamos összehasonlítást mellőzzük.

A levél így szól:

„Írásba foglalt búcsúzásom az én kedves jó István fiamtól, még mielőtt szemem világát vagy életemet is elveszteném. Írtam május 17-én 1817.

Kedves fiam! Miután Te az ezrededhez elútaztál s megtörténhetik, hogy távolléted alatt engem is behívnak e földi pályafutásról az én Istenemhez és így tán nem részesülhetnék azon kegyében se, hogy Téged viszontlássalak, elhaló szívemhez szoríthassalak s úgy mint halálos ágyamnál tán jelenleendő többi testvéreidre ez alkalommal Reád is utolsó atyai áldásmat adhassam s ezzel megnyugtathassalak; tehát most akarom azt neked a Mindenható színe előtt mindazzal a szeretettel és teljhatalommal megadni, melyet a szülőkre gyermekeik irányában ő maga ruházott át.

Megáldalak tehát Tégedet a mi örök mindenlátó teremtető atyánk és bíránk nevében, †, a fluisten, a mi irgalmas szívű megváltónk, közbenjárónk és testvérünk nevében, †, és a mi tanítónk, vigasztalónk, üdvözítőnk, a szentlélek Isten nevében, †. Ez a legszentebb Egyháromság legyen neked mindened mindenestül, világosság a hitben, út a vándorlásban, igazság a cselekvésben.

Valamint a szülők áldása sikertelen és Isten előtt hatástalan mindazokra nézve, a kik testvérök ellen szívök fenekén valamit föntartottak, és én mindazt, a mi általad valaha fájdal-

masan vagy keserűségemre eshetett, Neked szívből megbocsátom s e bocsánatomat ezennel a Mindentudó jelenlétében megújítom: úgy viszont kérek, Te is bocsáss meg, ha valaha rossz példával akár szóban, akár tettben megbotránkoztattalak, ha elnézésből ott a hol kellett volna, nem intettelek, büntettelek vagy eléggé nem oktattalak volna, miszerint a keresztyéni és polgári kötelességek teljesítése által Isten előtt kedvessé, embertársaidnak pedig hasznossá válhassál. Bocsáss meg nekem s kérjed Istent, hogy e miatt engem úgy mint tevő gyermekei végett egykor Héli főpappal, kérdőre ne vonjon és ne büntessen. Hogy azonban a magam részéről is minden lehetőt tegyék ily szörnyű bűnhődés elkerülése végett, ezennel újra el fogok mondani egyet-mást s mint atya és jóbarát újra szívedre kötöm, a mit némely alkalmakkor már javasoltam, s úgy örök mint múlt boldogulásod szempontjából meghagytam volt.

Azt mondá egy böcs, hogy az ember élete olyan mint valami könyv, a mely ha jól van megírva, egy jó íróra lehet belőle következtetnünk. De hogy ilyenné válhassunk, életünk folyamát a legrégibb és leghitelesebb tanok és példák után kell berendeznünk. A legrégibb és leghitelesebb kétségkívül a mi jó urunk, Jézus tanítása és élete. Ez legyen tehát az a támasz, a melynek segélyével a férfikort elérni s vénségben magadat főtartani törekedjél. Ne szégyeld amaz istenség mintaképét nyíltan bevallani, a melynek képmása lettél. Kerüld az olyan embert, könyvet, de még saját elméd sugallatát is, mely Téged a te Teremtőtől elidegeníteni, Jóltevőd iránt háladatlaná s jövődő Bírád irányában közömbössé tenni képes lehetne, mert csakis azt fogja ő ama végzetes nagy napon megismerni, a ki őtet itt megismerte. A katolikus egyház legyen egész életeden át, a te vezetőd, mestered, mert Isten maga választott ki téged milliók közül, s rendelt születésednél fogva ezen egyház tagjává. Mikor tehát ezt az Isten választott közsegét s annak előljáróit és kezelőit méltóképen megbecsülöd, akkor magát Istent, mint annak legfőbb bíróját s vele együtt tenmagadat becsülöd meg, mint annak tagját.

Minden embert testvérednek nézz, mert a te atyád, az Isten, ő nekik is atyjok. Azért ne ítélg meg senkit és ne szomoríts meg senkit; mert a ki másokat megítél, maga is meg fog ítéltetni.

Ha fölébredéskor mindennap eszedbe jut, hogy te semmi

vagy, semmivel se bírsz és semmit se tehetsz, úgy lehetetlen lesz arra nem gondolnod, s hálával eltelned az iránt, a ki által vagy, a ki által van valamid, és a ki által tehetsz valamit. Ez az egy kis gondolat, kísérve e szavaktól: «Isten, én hiszek, reménylek benned, szeretlek és dicsérlek téged» meg fogja adni neked Isten és embertársaid előtt, sőt tenmagad előtt is azt az alázatosságot, melyre, bocsásd meg nekem ezt, annál nagyobb szükséged lesz minden reggeltől napestig, egész élted utolsó napjáig, mert az Istentől érdemetlenül reád ruházott javak, úgymint születes, testalkat, ész és vagyon, úgyis már nagyon felköltötték benned az önszeretetet, s egyelőre ugyan csak az ifjúkori tetszeni vágyást, a becs és dicsőség szomját idézték elő, de később okvetlen a gögre, irigységre s a nagyravágyást kísérő minden egyéb bűnökre fognak vezetni.

Igen jól mondja egy bölcs, hogy: a ki mindenkitől becsülve és dicsérve akar lenni, az szerfölött sok tisztelettel adózik a döréeknek, és kevéssel a tisztességes embereknek. Te csak az utóbbiak tetszését és becsülését keresd, s taszítsd el magadtól azt a mérget, a melyvel vesztetre azok kínálgatnak, a kik egyre tömjént hintenek a te talentumodnak, bátorságodnak s egyéb kiváló tulajdonidnak. Igaz, hogy a közvélemény mindnyájunknak ítélőszéke, mely elől kitérnünk se nem kell, se nem szabad, de annak föltétlenül hódolunk s csakis annak kedvébe járnunk még sem lehet, mert ezen ítélőbírák legnagyobb része hízelgők-, elősdiék- vagy irigyekből áll, kik csak addig vesznek részt ily tárgyalásban, míg szavazataikból valami hasznot húzhatnak. Egy önérzetes ember megvet minden czégért. A papagálynak szüksége van cifra tollaira, hogy jó hírét föntarthassa, a fülemilének és pacsirtának nincs. Úgy fukarkodjál te is inkább Istentől nyert talentumaiddal, hogy azokat méltatlan és esztelen emberek vagy gonoszak idő előtt kipelengérezve, be ne szennyezhezzék, nehogy Isten tőled visszavegye és másoknak adja oda a kik majd takarékosabban tudnak velök bánni. Nincs nevetségesebb, mint mikor egy ember az ő születésével vagy testalkatával páváskodik, mert ezekhez ő maga épen semmivel sem járult hozzá; de igenis elronthatja s megbecstelenítheti mind a kettőt, ha az egyiket más talán alatta álló embertársával érezteti, főleg érdemessel, a másikat pedig meggyöngíti és lealjasítja mindenféle kihágásokkal, akár erejének vakmerő túlfeszítése, akár határtalan kényeztetés által. Oh, mily jótekon-

és vonzó hatása van bárkire valamely magasrangúnak csak egy nyájas leereszkedő pillantása! S mily szép és hangos tanúságot tesz egy ifjúnak vagy férfinak lelki tisztasága mellett is egy tisztán tartott s mesterkélttség nélkül ápoltság magatartása! Csakis egy ilyen alakban láthatjuk Isten képmását előttünk megtestesülve, mert a születés felsőbbbségével a kellemet és a test szépségével a lelki tisztaságot köti össze. Tartsd azért becsben, édes fiam, a te születésedet, hogy valami szegényt ne hozz reá, s fordíts gondot a tested ápolására, hogy az abban lakozó lélek és szellem szabadabban fejthesse ki jótékony működését, s hogy testi gyöngeségedet vagy alkatod elnyomorodását idővel oly okoknak ne tulajdonítsák, melyek tőled távol állanak, de mely balvélemény sajnos, hogy mély gyökeret szokott verni; mert mai napság a külső megjelenés elsatnyulását, (talán nem is alaptalanul) többnyire az élet túlfeszített s korai élvezetének rovására vagyunk kénytelenek írni. A születésére való nevetés- ges elbizakodáshoz fiatal embereknel hozzá szokott járulni még az elnebeli tehetségeire való elbizakodás, mintha ezeket is szükségképen az őseik vérével együtt örökölték volna. De, hogy mai napság a tapasztalás ennek éppen ellenkezőjét mutatja, azt bizonyítnyal magad is észrevehetted. Ismeretlen nevű, idegen föld- ről ide vetődött emberek lakják amaz érdemes egykori államtiszt- viselők palotáit, melyekre utódaik már csak mulatságból rándul- nak el, megelégedve a bejárat fölötti családi címerről, melyet nevöknek megalapítói buzdításul és követendő példa gyanánt függesztettek oda.

Te, édes fiam, még ugyan kivétel vagy ez általános szo- morú tapasztalás alól, mert Te szolgálod az államot, s igyeke- zel utólag megszerezni magadnak egynémely ismereteket, me- lyeket, ha tanulmányaidat szülőid kívánata és akarata szerint végezed vala be, már korábban is sajátoddá tehetnél volna. De miután ez így történt, s így neked ahhoz, hogy egy államot kor- mányozni, egy hadsereget vezérelni, családod jogait megvédeni s hazádnak javára működni, jószágaidat kezelni s jobbágyaidat boldogítani képes légy, még a leglényegesebb kellékeket pótolgat- nod kell: ne vedd atyádtól rossz néven, ha neked, a főntemlí- tett czélok elérése végett a következőket tanácsolja.

Először dobj el magadtól minden hiábavaló, s a vallást, szívet és erkölcsöt megrontó regényt, röpiratot stb. s végy inkább jó, erkölcsös avagy gyakorlati s hadtudományi munká-

kat. Azután saját tapasztalásod, hogy idegen nyelvek ismerete, melyekre dicsérendő saját szorgalmaddal szert tettél, valamint egynehány idegen országnak csak futólagos és fölületes beútatása, magában még nem elegendők arra, hogy az államnak javára lehess, az utókor háláját kiérdemeljed s a mi legfőbb, a te Istenednek az általa oly bőséges mértékben adományozott talentumaidról számot adhass.

Minden bölcsek közt az a legbölcsebbik, a ki azt hiszi magáról, hogy semmit sem tud: de e semmitudási önismeret-hez csakis az juthat el, a ki folyvást több és több ismeretek után törekszik, nem pedig az, a ki elhiteti magával, hogy már mindennek fenekére látott s bármiről szólhat és ítéletet mondhat. Igaz ugyan, hogy néha egy kis emberkének is elég nagy árnyéka van, de ezt csak a háta mögött mélyen alászálló nap okozza. Azért igen találóan mondja Montaigne: «a tudomány és az olvasottság némely kézben királyi pálcza, de sokkal több kézben bohóc ostor». — Te, édes fiam, inkább egy bölcsnek amaz előrelátásával élj, a ki azt javasla: «mindarról a mit nem tudsz, soha se beszélj s arról is a mit tudsz, csak keveset; mert habár mindenkit abban a köntösben fogadunk a melyben előnkbe lép, de csak azon belátáshoz képest kísérjük tovább, a melyet aztán tanúsított». — Ebben leginkább szoktak hibázni azon ifjak, a kik a mostan divatban levő fecsegő és fesztelen modort követve, egy-két fölületes fogalomtól megzavarva, tapasztoló hallgatóktól, hízelgő nőktől s őket megbámuló léhűtőktől körülvéve, a társaságban vezérszerepet visznek, tetteikben ruházatukban mintául akarnak szolgálni, s valóban annak is képzelik magokat mindaddig, míg őket más, még divatosabb, uracsok e polcziól le nem szorítják, őket mint valami elviselt ruhát félredobják s testöket csak gyéren takargató tollaiktól teljesen megkoppasztják. Való, hogy a szerény visszahúzóadás és az illetudás olyan tulajdonok, melyek mai napság ritkán állapítják meg a szerencsését valakinek, de biztosan s állandóan megóvják azt, s melletted is, édes fiam, híven meg fognak maradni sírodig, sőt halálod után is kísérőid lesznek, ha neved emlékéhez kötve hagyhatod utódaidra.

A vakon ítéletet mondó világ mende-mondái fölé emeljen Téged önérzeted; ismerd föl saját bensődben értékedet. Az irigyek és éretlen gyerkőczök gáncsolódásait pedig büszkén lenézheted.

Egy dicsszomjas és becsvágyó fiatal emberre nézve nem kevésbé veszedelmes másik sziklát képez a gazdagság. Tégedet, édes fiam, e tekintetben is millió más embertársaid fölött kitüntetett a te jóságos teremted. Kiváló bizalmat helyeztetett benned s hű kezelésedben, mikor az ő kegyének és gondoskodásának a szegény árvák és özvegyek irányában képviselőjévé, kiosztójává tett. A pénzt úgy tekintsd, hogy az nálad csak letétben van, és semmikép sem a te tulajdonod; s egykor nem azt fogod az ő ítélőszéke elé vinni, hanem az arról való számadásodat. E tekintet indítson téged mindig a pénznek becsben tartására, ha netán annak könnyű megszerzése arra csábítana, hogy azt nem a szükséges és hasznos, illő vagy bár kényelmi kiadásokra, hanem haszontalan, kérkedő, vagy éppen káros és vétkes czelokra fordítsd. A te alattvalóidnak veritéke, s nem egy tán betegségben, inségben, étlen és szomjan élő munkásnak könnye tapad ehhez a pénzhez. E könnyek leszáritása végett, annak nem csekély részét ismét vissza kell hozzájok származtatnod, a minden szenvedők atyjának nevében. Ebből könnyen beláthatod, mily szigorúan kell e szegények pénztára kezelőjének valamint az ő alárendeltjeinek is a takarékosság, rend és fölügyelet elveihez ragaszkodni. Ha ez utóbbiak benned fogják a jó rendnek, belátásnak, szorgalomnak és jótékonyságnak példáját látni, úgy ők magok is szorgalmatosan és lelkiismeretesen fognak neked szolgálni s jobbjaid iránt igazságosak és emberségesek lesznek. Távolítsd el szolgálatodból az erkölcstelen, rossz keresztyén, káromkodó, könnyelmű életet folytató, vagy iszákos embereket. Ezek megfosztanak téged Isten áldásától, megbotránkoztatják alárendeltjeiket s utóbb is mint csálók végzik pályájokat.

Még egy nagy adományt kell fölemlítenem, melyet a te jó Istenedtől ajándékba nyertél, s ez a te szíved. Ezt én több alkalommal nem csekély örömemre mint olyant ismertem föl, mely könyörülettel, jótékonysággal s igazán nemes érzelmekkel van eltelve: tartsd meg s híven ápoll magadban ezt a gyöngéd érzületet. Az istenségnek egy szikrája az, melynek soha sem szabad kialudni, hanem mindig magasabban s áldásosabban kell föllobognia. De legyen gondod arra is, hogy aztán gyöngeséggé ne fajuljon. Ebbe eshetik az ember könnyenhívóségből, hiúságból, s szerfölött izgékony és hirtelen föllobbanó érzékenységből, melyet hízelgők, szemben alázatos tömjénezők s

álbarátok, a becsvágy és nagyravágyás élesztése s a népszerűség tetszésnyilvánításainak fölidézése által mindinkább ingerelni s túlfeszíteni szoktak. Ezekről óvakodjál, édes fiam, s szíved minden gerjedelmével legelőször is ahhoz fordúlj, a ki azt alkotá, Istenhez! Ő nem fogja megvonni tőled az ő ihletését, ha őt hívod segítségül, s elébe teszed bármely emberi sugalmaknak. Minő tanácsot is adhatna egy ember, a ki maga magának sem tud legtöbb esetben tanácsot adni, más embertársának az isteni szellem ihletése nélkül! Jól mondja tehát egy bölc, hogy az emberek bár fölhúzzák a vitorlákat s rendezik a köteleket s hozzá oly komoly képet vágnak, mintha e készülteik csallhatatlanok volnának, de egy Magasabb ül ott a kormányrúdnál, s mosolyog hozzá, mondván: «Így lesz az és nem másképp!»

Végzem most már, édes fiam! Ezek tán utolsó Hozzád intézett szavaim, megáldalak újra s reménylem, hogy a síron túl is áldani foghatlak. Szíved biztosít engem arról, hogy Isten előtt meg fogsz rólam emlékezni, hogy a legjobb anyának vígasztalója, a kedves testvérek öröme, az ország reménye, az ifjúság disze, szolgálódnak ápolója, jobbjáidnak jóltevője, a szegény árvák és özvegyek gyámola, mindenek fölött pedig hitközségi rokonaidnak mintaképe fog válni belőled.

Hallgassa meg e kérésemet az Atyaisten, a Fiúisten, és a Szentlélekisten. Amen, Amen, Amen!»

Gróf Széchenyi Ferencz.

* * *

Vegyük elő, ha úgy tetszik, a mi magyar államunk dicső alapítójának, Szent-István királyunknak, bár apocryph, atyai intelmeit vélt trónutódához, Imre fiához.

S. Stephani Regis Decretor. Lib. I.

Præfatio ad S. Emericum ducem.

In Nomine S. Trinitatis et individuae Unitatis.

A még csak tizenhárom éves herceghez így szól a szigorú atya:

«Gyerme, vagy, a gyönyörök rabja, párnákon ringatott, kényeztetett, s mindennemű kéjekben nevelt és ápolt

gyerkőcz, távoltartva mind azon fáradalmaktól, hadjáratoktól, idegen népek támadásaitól, melyek közt én majdnem egész életemen át hányódtam.

Itt van már az ideje, mikor a puhaság vánkosa helyett mely butává és finyássá tenne — a mi az erények tapodására, a bűnök csíráztatására és a törvény megvetésére vezet — olykor már a szigort kell reád alkalmazni, mely figyelmedet azokra irányozza, a melyeket neked, atyai hatalmamnál fogva meghagyok.»

Tíz fejezetre osztja ez atyai intelmeket.

Első fejezet.

A katolikus hitvallás megtartásáról.

A 4. §. A vallástannak egy, nyilván az ariánusok és egyéb korábbi vagy későbbi eretnekek ellen intézett, formuláját tartalmazza. «Ezeket — mond — ne véd, s ne is tórd a látszatát, mintha barátjok vagy pártfogójok volnál.»

Második fejezet.

Az egyházzól s az egyházi rend további föntartásáról.

Hivatkozás Krisztusnak Szent Péterhez intézett ama mondására: Tu es Petrus, et super hanc petram ædificabo ecclesiam meam.

Még azt a szójátékot is kockáztatja, miszerint a régi fejedelmek azért nevezettek Augustusoknak, mivel, hogy augeálták (növelték) az ekléziát.

Harmadik fejezet.

A püspökökről s a főpapoknak tiszteletben tartásáról.

«Ezeket, úgymond, úgy őrizd, kedves fiam, mint a szemed világát. Ők az Istennek választottjai s nem állanak az emberi törvények alatt.» Stb.

Negyedik fejezet.

Az ország nagyainak (Principum et Baronum) érdemök szerinti megbecsüléséről. «Ezek úgymond, legyenek a te atyáid és testvéreid. Értted harcolnak, de nem neked szolgálnak. Ha le akarod őket igazni, elveszik tőled az országglást és idegennek adják!» . . .

Ötödik fejezet.

Az igazságszolgáltatásról szól.

Hatodik fejezet.

Az idegenek szíves befogadásáról, amaz ismeretes mondással: 4. §. Nam unius lingvæ, uniusque moris Regnum imbecille et fragile est.

Hetedik fejezet.

A tanács (vagyis országgyűlés) fontosságának van szentelve.

Mert csak ennek segélyével helyezhetők be a királyok, kormányozhatók az országok, védhető meg a haza, egyenlíthetők ki a belviszályok, verhető meg az ellenség, nyerhető a győzelem, szerezhetők szövetségesek, épülnek a városok s pusztulnak el az ellenség védbástyái.

De ne hallgasson a rossz tanácsadókra s az éretlen ifjak sugalmaira.

Ha ezek mondanak valamit, kérdezze meg mindig a vénebbeket is, stb.

Nyolczadik fejezet.

Az ősi szokások föntartását ajánlja ama sokszor idézett érvvel:

Quis Græcus regeter Latinos Græcis moribus? Aut quis Latinus Græcos, Latinis regeter moribus? Nullus.

Jellemző ez a legnagyobb reformnak, a keresztyénségnek behozójára s a régi pogányság hatalmas irtójára nézve. Eszre is veszi magát nyomban, s a föntartandó régi intézmények alatt az ő rendelkezéseit kívánja leginkább értetni. Edicta patris tui, Mores meos.

Kilenczedik fejezet.

Az imádkozást köti szívére: közbeszöve egy csinos imafomat is. Végre a

Tizedik fejezet.

Dióhéjba szorítja az összes erényeket, melyeket úgy a köz- mint a magánéletben követni kell.

Ennek a fejezetnek ismét tíz pontja van.

1. Kegyelet és irgalmasság.

2. Jóakarát mindenki iránt.

3. Megvédése az elnyomottaknak.

4. Türelmesség nem csak a hatalmasok, hanem a gyöngék irányában is.

5. Lelki erő, jó- és balsorsban egyaránt.

6. Alázatosság.

7. Mérséklet. Túl a rendén senkit se büntessen vagy korholjon.

8. Szelidség.

9. Becsülettudás.

10. Szemérmetesség.

Mindezek, úgymond, a korona igazi ékességei, melyek nélkül senki el nem érheti akár a földi, akár az örök boldogságot.

* * *

Ha már most Szent-Istvánunk atyai intelmeit Széchenyi Ferenczünkéhez hasonlítjuk, úgy az eszmerokonság mint az eltérések azonnal szemünkbe fognak ötleni.

Ez utóbbiak közt nem tekintve a majdnem egy ezredévi időközt, szem előtt kell tartanunk, hogy ott az uralkodó szól, itt az országnagy, amott egy papi kancellár hivatalos, jól átgondolt, talán nem is érdek nélküli államírata, emitt a család-apa közvetlen és szívből fakadó nyilatkozata áll előttünk. Amaz, daczára a leggyöngédebb megszólításoknak: Fili amabilissime, Fili mi, dulcedo cordis mei, stb. nem annyira a gyöngélkedő tizenhárom éves Imre herczeghez szól, ki kora halála és szüzességi fogadása miatt semmikép sem folytathatta dicső apja hagyományait; hanem szól inkább az első király bárminő utódaihoz s az országlás alapelveit akarja megvetni: miért is törvénykönyvünkbe, a *Corpus Juris*ba, az istentelenkritika minden kísértéseinek mellőzésével, mint első decretum egy valóságos alaptörvény jelentőségével és nyomatékával igttatott be.

A Széchenyi Ferencz levele nyomról nyomra kedves István fia jelleméhez van alkalmazva, mondhatnám lelki és testi egyéniségéhez hozzá szabva. Hű tükörben láttatja velünk az élet terhe alatt immár roskadó öreget, és az életbe kilépendő erőteljes ifjút: amaszt nagy érdek árnyékában, emezt reá

váró még nagyobb föladatak sejtelmében; mindkettőt mint fényes nevek örökösét és utókorra bocsátóját.

A Jove pricipium!

Széchenyi Ferencz is, a nagy király nyomdokait követve, Istentől indul ki s Istennel zárja be. Még az sem tekinthető véletlennek, hogy a Szent-Háromság formuláját használja, megáldva fiát az Apának, Fiúnak és szent Lélek Istennek nevében.

Szent-István minden eretnekségtől óvja fiát, Széchenyi Ferencz óvja a hitetlenségtől, a XVIII. század sokat magasztalt, sokat ócsárolt philosophiájától, a francia encyclopedistáktól, kiket ő általános műveltségénél fogva jól ismert; sőt van tanú reá, egy Almásy, hogy egy időben, ily csábító olvasmányok varázsa alatt, maga is atheista, vagy, szörnyű kimondani, afféle «Freimaurer» volt légyen. Ez alatt én mást, mint jó katolikus érzülettel párosult türelmességét és előítéletektől ment ember-szeretetét nem érthetek, a mi sok embernek bizony akkor még érthetetlen volt.

Ugyanezt látjuk Széchenyi Istvánban, csakhogy még nagyobb vegyületével a tisztuló világnézetnek s fölvilágosodásnak.

A valláshoz hozzá köti ő is az egyháznak és papjainak megbecsülését, csakhogy épen nem nevezi ezeket «szeme világának, s minden emberi törvények fölött álló» kiváltságos osztálynak. Tudjuk, hogy Széchenyi Istvánunkat a vegyesházassági kérdés alkalmából nálunk is lábra kapott papi hajsza mélyen megbotránkoztatta; noha különben egy alkalmat sem mulasztott el, mely a hitfelekezetek egyenjogúságának közjogunkban érvényesítésére vagy legalább megközelítésére kínálkozott: e téren mindig következetesen az ellenzékkel szavazott.

István királyunk atyai intelmeinek írója a tíz fejezetből hármat vélt szükségesnek a vallás, egyház és papság cultusával tölteni be, s csak a negyedik fejezetben tér át a közjog azon részére, mely ősi alkotmányunknak alapjait képezi s mely a későbbi híres arany bullában csak újabb megerősítést nyert.

Természetesen más hangon beszél a fejedelem és a magánember, noha a szellem, mely mindkettőt lelkesíti, ugyanaz.

István királyunk az országnagyok tiszteletben tartására, tanácsaik meghallgatására, szóval igazságos és alkotmányos kormányzásra inti utódait, kegyeletből egyrészt, de másrészt okos számításból is, eléggé érthető bár mély hallgatással mellőzött

vonatkozással a vezérek pusztaszeri szerződésére, azzal a világos fenyegetéssel, hogy ha zsarnokoskodni akarna fölöttök, ezek nyomban letennék őt s mászt ültetnének a trónra.

A régi magyar földesúr is egy kis király volt otthon, az ő tisztjei, cseledei, jobbágvyai, s ezek árvái fölött. Széchenyi arra inti fiát, hogy minden földi javait, mint érdemetlenül reá ruházottakat, illetőleg egész nagy vagyonát — szinte a mai socialismus fölfogása szerint — csak reá bízott letétnek tekintse, melynek hova fordításáról mint az evangeliumi sáfárnak majd számolnia kell. A mit e tárgyról mond, az valóban megható, s a gazdagok és szegények közötti nagy jövő kérdésének, korát talán századokkal megelőző, de tisztán keresztyén alapra fektetett megoldását jelzi. S e jó mag — mindenki tudja — mily termékeny földbe hullott Széchenyi István nemes szívében!

Mikor egy magyar mágnás ily tanításait olvassuk, majdnem tételenként reá alkalmazhatjuk a nagy király intelmeit. Együttal lépésről lépésre követhetjük Széchenyi Istvánunk egész politikai pályáját: küzdelmét régi ellenzékünk soraiban az önkény uralma ellen, ősi alkotmányunk és intézményeink specifcus magyar jellegéhez való ragaszkodását, a mellett az idegeneknek — a külföld értelmi és pénzerejének — közgazdasági tekintetből oly fontos ide édesgetését, az ország gyér népességének szaporítását, a mi egyedüli helyes magyarázata országalapítónk ama sokat felreértett szavainak a sokféle nyelvű és szokású népiségekről, melyek közreműködése nélkül a magyar államot gyarló és törékeny alapon állónak látta.

Az István királyunk ez öt fejezetbe foglalt országlási elveinek viszsugarát találjuk mind a két Széchenyinek elveiben, eljárásában.

Az imádkozást, az istenfélelem ez ősidőkből származó legnaivabb kifejezését, mindkét apa szívére köti fiának; mind-egyik adandó esetre még szavakban is formulázza az egy királyhoz, illetőleg egy magyar mágnáshoz legillőbb fölfohászkodást a fölötté álló magasabb hatalomhoz.

Kik Széchenyi naplóit forgattuk, jól tudjuk, hogy Istvánunk, élete minden válságos pillanatában e módon tágitott szorongó szívén; s legsötétebb perczei azok valának, mikor már: «nem tudott imádkozni».

Azon erényeket végre, melyek ápolását a királyok őse az utolsó fejezetben mintegy tíz pontban köti lelkére az ő szere-

tett Imre fiának, a puhaságnak általában kárhoztatásával és az erkölcsi szigornak korai alkalmazásával együtt megtaláljuk a Széchenyi Ferencz soraiban is, s megtaláljuk a mi még örvedetesebb, az ifjú Széchenyi István Franklin-tabelláiban, naplójegyzeteiben, s későbbi közpályája zenitjén és nadirján.

Egy kis gondozással, a Széchenyi Ferencz morálját is, azonképen mint Szent-István királyunkét, tíz pontba foglalhatjuk. Úgy mint:

1. A vallásosság, még pedig szigorúan katolikus jelleggel. *De observanda catholica fide.* Ebből kifolyólag:

2. A vallás papjainak megbecsülése. *De impendendo honore Pontificibus.*

3. Emberszeretet, testvériség. Mintha Szent-István mondaná: *Sis misericors.* Testvériség azon korban, melyben a francziák ama dicsőített nagy forradalma még csak a Szabadság és Egyenlőség (Liberté, Egalité) jelszavait hangoztatta, s egy fél-száz év kelle hozzá, hogy a Testvériséget (Fraternité) is fölta-lálja, s ezzel a papiros-áldást teljesse tegye.

4. Alázatosság. *Sis humilis.*

5. Mérséklet. *Sis modestus, pudicus.*

6. Szerénység és tisztességtudás. *Sis mitis, honestus.*

7. Hazaszeretet, szerényen az államszolgálatra való készülődés mezébe öltve. Kiváló fontosságánál fogva nem mel-lőzhetjük a pontnak részletezését, mint megannyi tiszta búza-szemeket:

a) A rossz könyveket, erkölcsrontó regényeket dobja félre: jó olvasmánynyal táplálkozzék.

b) Idegen nyelvek tudása, s idegen országok futólagos beútatása még nem elég: hanem alaposágra törekedjék. Szé-chenyinknek Európa minden részeiben, s főleg Angliában gyűjtött roppant tanulmányai eléggé megfelelték erre.

c) Vesse meg a ledérek, piperkőczök társaságát: eze-ket bizonyos előszeretettel teszi nevetségessé az öreg úr; a hiúságtól nem ment huszártisztre talán ráfért e kis emlé-keztetés.

d) Meltatlan gáncs ellenében férfias önérzetére támasz-kodjék. *Sis fortis*, mondá a nagy király. Erre, mint tudjuk, legtöbb szüksége volt Széchenyinek élete egész folyamán át! Siessünk tovább, az örök igazságokat hirdető modern erkölcs-tan főbb pontjaihoz:

8. A földi javak kezelésére, a gazdagsággal való élésre vonatkozik, miként fő vonásokban már ismertettük.

9. Földesúri ideál. A Jus gladii és az Urbarium megszüntetése daczára sem fog elavúlni.

10. Szívnemesség általában, minden irányban.

Lényegben fölismerjük mindenütt a reminiscentiát, de formában is, a mennyiben itt is ott is régi, szent vagy profán írók odavágó idézeteivel találkozunk.

Nem szabad ebben a széles olvasottsággal való kérkedés ama hiúságát keresnünk, mely annyi régibb és újabb tudákos embert kísért; hanem igenis fölismerhetjük azt a szerénységet, mely saját egyéni nézeteit valamely nagyobb tekintélynek védpaizsa alá helyezi, s mely érzi annak szükségét, hogy gyöngeszavának mások nyomatékossá szózata kölesönözzön nagyobb súlyt s fokozza hatását.

Szent-István királyunk — akár volt akár nem volt némi része az imént ismertetett latin szöveg megállapításában — nem vihette sírjába azt a vigasztalást, hogy egy hozzá méltó utód fogja átvenni a kormány gyeplőit s folytatni az ő megkezdett nagy művét, mely azonban saját életképességét, szerencsénkre, önnön magában hordozta.

Az öreg Széchenyi Ferencz biztos előérzetével bírhatott annak, hogy lesz, ki a zászlót, mely az ő kezéből kiesett, újra megragadja s előbbre viszi. Ha igaz, mit róla István fia egy gyönyörű lapján följegyezve találunk, hogy öreg napjaiban búskomorságba merülve hazája súlyedt állapotán s kététes jövőjén töprenkedett: e melancholiának bizonyynyal voltak derült és szép pillanatai is.

Nem lehetett kétségbe esnie e haza sorsán, habár, sajátos, talán öröklött mysticismusánál fogva bús sejtelmek kinozhatták szeretett fiának egyéni sorsa, az erre váró s erejét is fölülmulándó nagy szenvedések iránt.

Tanúja volt első, szerencsétlen szerelmének, melyet a fiú térdeire omolva vallott be előtte. Az okos édesanyával kezét fogva, atyái bölcseséggel s a titok leple alatt intézte el e kényes ügyet olykép, hogy a keserű csalódás a wertheri érzéléssel eltelt tüzes ifjúnak életgyökerén ne rágódhassék.

A búcsúzás gyöngéd szózatában legtávolabbi célzást sem találunk sem ezen eseményre, sem általában a földi életpályára

ama fontos mozzanatára, mely hitvestársának megválasztásában áldja vagy veri meg a halandót.

Megsárgúlt a papirja, tintája fakó, hajlásai szakadozottak, mert egy kis zsebtárczába volt beillesztve, mely a Széchenyi-családi czímer lényeges részét, a kettős keresztet, ezüstből viseli ékességül s melyet Széchenyi mindig magával hordott. Akkor is, a 48-as év forró napjaiban, mikor Clarke hídjának felső láncza alázuhant s Széchenyit csónakából a Dunába löké, melyből csak úszva menekült a budai partra. Az elázás nyomait meg is tartá a levél. Így adtam át a nemzeti múzeumnak.

*   *

Ki volt e drága ereklye megőrzője, s az utódokra bocsátója?

Ki lett volna más, mint a nagy hazafi méltó hitvestársa, a hű édesanya, a dicső Crescence, kinek emlékét máskor volt alkalmam a hála s tisztelet hangján följuttatni. Sajátkezűleg lemásolta, vékony szalmapapírra az eredetit fiai számára, kik hasonló kis tárczába zárva hordják azt magokkal és szívökön, az édes anya kísérelő soraival együtt.

Az akadémia emelvényéről hirdetem néhány év előtt s méltó hirdetniünk újra ama kiváló asszony dicséretét, kinek közvetve oly sokat köszönhetünk. Nevét kettős dícsör övedzi: először, saját női erényének szeplőtelen fényessége; azután egy nagy ember hervadatlan dicsőségének viszfénye!

ZICHY ANTAL.

ARNOLD.

Regény.

Negyedik és utolsó közlemény.*)

MASODIK RÉSZ.

Barra Bálint úr elbeszélése.

VII.

Abban az időben nagyban virágzott a kártyajáték a bártfai fürdőben. Vendégeinek legalább fele nem annyira a betegségét, mint a pénzét jött ide elveszteni, s a zöld asztalain csengő arany épen oly vonzó erőt gyakorolt, mint zöld fenyve-seinek balzsamos lehellete és vasas vizének csodatevő hatása. A szomszéd Galicziából sokan jöttek a lengyel nemes családok; soha sem láttam annyi lovagot, grófot, herceget egy rakáson, mint ezen a nyáron. Négy lovas, fényes hintókon jöttek e főurak s néha aranyaikkal együtt lovaikat, hintójokat is itt hagyták. A kártya volt uralkodó szenvedélyök s ennek áldoztak minden éjtszaka, alkonyattól kivilágos kivirradtig. Velök tartottak a megyebeli úri családok nagyra törekvő sarjai, kik roskadozó pénzügyeiket akarták a lengyelek aranyaival reparálni s a helyett a saját bankóikat is itt hagyták, és a nagy városokból ide özönlő kalandorok, a professionátus kártyások, kik gazdag halászatot reméltek a kövér halak között; egyáltalában nagyon vegyes, sőt lehet mondani, czifra volt a társaság, mely a fürdő éjjeli életét csaknem élénkebbé és mozgalmasabbá tette a nappalinál, mikor a betegek mozogtak és az egészségesek aludtak.

Idé érkezésünk első napjaiban kíváncsiságból megláto-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 133., 134. és 135. füzetében.

gattam egy párszor a játszó termet, de nem sok gyönyörűséget találtam a nehéz, gőzös athmosphærában s a bábeli nyelvzavarban, mely itt uralkodott. De most legalább volt annyi hasznom előbbi látogatásaimból, hogy nem kellett sokáig keresnem, kérdezősködnöm, vezető nélkül megtaláltam a helyet, hova törekedtem.

Bármennyire siettem, a játékosok már megelőztek. Mind a három terem ki volt világítva s a négyszögletű zöld asztaloknál nagyban virágzott már mindennemű hazardjáték. Az első két teremben nem láttam azokat, kiket kerestem; itt az úgynevezett kisebb közönség dolgozott, az apró halak, melyeket horoggal is meg lehet fogni; az igaziak, a nagy halak, melyek számára már hálót kell vetni, oda benn uszkálnak, a legbenső teremben.

Beléptem. Ez a terem is tele volt a legezifrább társasággal. Az első pillantásra megláttam a tömegben, a kiket kerestem. Nem voltak egymás mellett. Sándor az asztalnál állt, sápadtan, de nyugodtan; nem játszott, hanem nagy figyelemmel kísérte a játékot. Holdasy Attila kissé távolabb, a túlsó oldalon, egy oszlophoz támaszkodott és le nem vette szemét a játékosokról. Engem egyikök sem vett észre. Nagyon jó, annál nagyobb figyelemmel kísérhetem őket én. De hol van a harmadik: Arnold, a kinek kedvéért vagyunk itt mind a hárman s a kinek úgy vágytam már a szeme közé nézni? Türelem, majd meglátom őt is nemsokára.

A legsötétebb szögletbe húzódtam és szemügyre vettem a játszó társaságot. Nagy asztal körül ültek, álltak, tolongtak a legkülönbélebb alakok; előkelő lengyel főnemesek, vidéki földesurak, ismert fürdővendégek és ismeretlen kalandorok, kiket csupán arczkifejezések után ítélet nélkül be lehetett volna csukatni. De mindnyájan kifogástalan estélyi öltözékben voltak, a mi a társaságnak az első pillantásra igen úrias színt adott.

A bankot egy kis púposhátú, furfangos tekintetű, sűrű szürkeshajú gnóm tartotta. Ujjai tele voltak ragyogó köves gyűrűkkel, nyakkendőjébe briliántfejű tű volt tűzve, zöld bársony mellényén oly vastag aranyláncz lógott, hogy szekeret lehetett volna vele kötni. Ez volt a híres görbe Lázár, a kit a hatvanas években minden fürdön, minden játszó helyen ismertek s a kit erkölcsösebb indulatú városi kapitányok néha az eltolonczolás megtiszteltetésében is részesítettek. Nem tudom, mit játszottak;

nem vagyok nagy kártyás, különösen a magasabb műfajokban teljességgel járatlan vagyok. Annyit láttam, hogy olyasvalamit játszanak, melyben a bankot fölváltva tartják a közreműködők. Görbe Lázár után egy lengyel gróf következett, kit látásból ismertem, azután a kerületi főszolgabíró, azután egy megyebeli királyi kamarás, ki a szomszéd uradalomban a regálét bérelte és lengyel zsidóknak adta albérletbe, azután ismét hullámozás támadt az asztal körül és új alak lépett a bankár helyére.

Magas, széles vállú, athletai alak volt. Arczát első pillantásra, míg nem tudtam kilétét, nem mondhattam volna kellemetlennek. Valami mély keserűség látszott bágyadt vonásain, mintha unná ezt az egész életet, unná az embereket, kik körülötte vannak. Haja vöröses szőke volt, de már szürkébe játszott, valamint szakállja is, mely egész állát elfödte. Hanyagúl lépett a bankár helyére s kezébe vette a kártyát. E pillanatban megtudtam, hogy ő az, a kit keresek. Sándor sápadt arcza kiugyoladt; előre lépett s helyet foglalt a játékosok közt. Holdasyra néztem és megdöbbsentem. Soha sem tettem volna föl, hogy e jeles hazafi ily gonosz tekintettel tudjon nézni, a mint bajuszát rágva, mozdulatlanúl, majd a bankárra, majd Sándorra szegze szemét.

A bankár osztott és nyert. Újból összekeverte a kártyát s újból osztani akart, midőn Sándor fölugrott helyéről, megragadta kezét és rákiáltott, hogy hamisan játszik.

Irtózatossá váj támadt e szóra s a társaság oly mozgásba jött, mint mikor dühös éjszaki szél csap a tenger hullámai közé. A bankár közelében ülő játékosok, csupa ismert lengyel főurak, fölugrottak helyökről s egyszerre beszélve magyaráztak valamit Sándornak. Szavok elveszett a zivajban, de fenyegető mozdulataikból láttam, hogy Sándor öcsémnek nem lehetett igaza s meletatlanúl vádolta a bankárt. Az egész társaság a bankár mellett foglalt állást és Sándor öcsém már-már közel volt ahhoz, hogy kidobják az ablakon. Holdasyra néztem. Mozdulatlanúl állt előbbi helyén, még erősebben rágva bajuszát s még gonoszabb tekintettel nézve a tolongó tömeget. Keztem kételkedni a kiváló hazafi jóhiszeműségében.

A zűrzavaros zivajból csak a bankár dörgő hangja hallatszott ki tisztán, érthetően.

— Nyomorúlt! megúntad életedet?

— Vonja vissza! vonja vissza! — kiáltottak többen a bankár mellett.

— Csönd legyen! — dörgött a bankár hangja. A vihar lassankint lecsillapult; a kiabáló játékosok elhallgattak és gyűrűt formálva, körülfogták a két ellenséget.

— Vonja vissza vádját! — kiáltott a lengyel gróf, ki az előbb bankot adott. — Én mellette ültem és bizonyíthatom, hogy állítása hamis. Ily vádat nem tűrhetünk meg társaságunkban.

— Soha nem lépett még hamis játékos e szentelt falak közé! — üvöltött a görbe Lázár, az asztalra állva és hevesen gesticulálva hosszú, majomszerű karjaival.

— Vonja vissza! kérjen bocsánatot! — kiabáltak minden felől.

— Csönd legyen! — hallatszott újra a bankár hangja. — Engem illet a vád, én felelek reá. Ha e fiatal ember megúnta életét, könnyen megszabadulhat tőle. Ha meg akarja érní a fölkelő napot, vallja be, hogy részeg volt vagy örültségi rohamokban szenved, s kérjen töredelmesen bocsánatot — nem tőlem, én magasan állok ily vád fölött — hanem a társaságtól, melyet otrombául megsértett.

— Nem vallok be semmit, nem vonok vissza semmit — felelt Sándor halászápadtan és fölindulástól reszkető hangon. — Hamis kártyásnak mondom ez embert és kész vagyok megfelelni szavamért. Nevem Beregi Sándor; fia vagyok Berg Adolfnak, kit ez ember tönkre juttatott és öngyilkossá tett.

Olyan némaság volt a teremben, hogy az elfojtott sóhajtást meg lehetett hallani. Mindenki érezte, hogy az előbbi vád csak ürügy volt egy régibb számadás kiegyenlítésére. Elhallgattak, s néma várakozással néztek a bankár felé.

Én is arcát vizsgáltam s nagy meglepetésemre nem annyira megdöbbenést vagy haragot, mint inkább szánakozást láttam rajta. Hallgatva nézett így néhány pillantig ellenfelének sápadt arczára, s szemében bizonyos fájdalmas kifejezés jelent meg. Azután lassan elfordítá róla tekintetét, körülhordta szemét a teremben s egy perczig Holdasy Attilán pihentette meg, ki még mindig az oszlop mellett állt, jobban rágva bajuszát, mint valaha. A bankár ajka gúnyos mosolyra húzódott és szemében kimondhatatlan megvetés látszott; de ez a kifejezés ismét a szánakozásnak engedett helyet, midőn tekintetével lassan visszatért Sándorhoz.

— Gyermekek! — mondá halkan, szomorúan. — Szerencsétlen gyermek, menj innen, ne erőszakold a végzetet. Menj innen és ne kerülj többé szemem elé.

— Ah, nyomorúlt! — kiáltott Sándor, magánkívül a dühtől, szégyentől, boszúvágytól. — Ah nyomorúlt! hát semmi sem képes forrásba hozni véreDET? Nesze!

Ezzel fölkapott egy csomó kártyát az asztalról és a bankár arczába vágta.

Arnold — mert már nem kételkedhettem, hogy őt látom magam előtt — Arnold fölordított, mint a sebzett oroszlán. Egy pillanat alatt egészen átalakult. Arcza elsápadt, szemét vér futotta el s oly természetfölötti fény tört ki belőle, minőt csak a dühögő örültek szemében lehet látni. Minden izma megfeszült, mint az ugrásra kész fenevadé. Ő az, ő az! Soha sem láttam, de ráismerek. Ilyen lehetett akkor, midőn menekülő neje után futott amaz éjszakán . . . Uram irgalmazz!

Fölemelte kezét, de a többiek gyorsan közbeléptek. Némelyek Sándort tartóztatták vissza, mások Arnold karját ragadták meg. Ez könnyedén lerázta karjáról a beléje kapaszkodó kezeket, mintha csupa kenyérmorzsák volnának. De fölindulása már lecsillapult, csak elszánt kegyetlenség látszott arczán.

— Jól van, te akartad, menj hát te is apád után — mondá Sándorhoz lépve.

— Valahára! Mikor? mily fegyverrel? — kiáltott ez elégedetten.

— Holnap reggel. Még egy éjszakát adok neked. A többit majd elvégzik segédeink. Jó éjszakát!

— Elvárlak — viszonzá Sándor s kirohant a teremből.

Utána futottam. Végig rohant a játszó termeken, a kávéházon, ki a szabadba, le a hegyoldalra, a sétatéren keresztül. Teljes erőmből futottam utána, de nem tudtam utolérni. Nevét kiáltottam, a szél elkapta hangomat. Nem hallotta, vagy nem akarta hallani. Eltűnt a sétatér fái közt. Megálltam. Mit tegyek először? Mert valamit kell tennem. Az éjszaka hosszú, van még időm. Gondolkozzunk.

Lassan, elgondolkozva visszamentem a játszó terembe s bepillantottam a benső szoba ajtaján. Megint játszottak, Arnold adta a bankot, nyugodtan, mintha semmi sem történt volna. Holdasy Attila mellette állt, s néha-néha titokban egy-egy szót váltott vele.

Kimentem a teremből. Szemem előtt világosság kezdett derengeni. Holdasy Attila nagyon jól tudta, miért hozta össze egymással Sándort és Arnoldot. Előre látta, talán előre is készítette ez összeütközést. Ez a legkényelmesebb mód, kockáztatás nélkül megszabadulni a vetélytárstól. A lelkes hazafi egészen elvesztette előttem a hitelét.

Mit tegyek most? Fejem elkábult ez egymást követő nehéz ütések alatt. Ha Arnold csakugyan az, kinek gyanítom, a párbajnak nem szabad megtörténni. Laura jegyese és Laura apja nem törhetnek egymás életére . . . Laura apja ! . . vérem megfagyott e gondolatra . . . Szerettem volna megezáfolni, kinevetni, elűzni magamtól . . . minduntalan visszatért . . . Aggódva vetettem össze a körülményeket, de az eredmény mindig egy és ugyanaz volt: ez az ember, ez Arnold, e kalandor, Sándor apjának megrontója, nem más, mint Dalbert báró, az elítélt gyilkos, húgom férje, Laura apja . . . Mit tegyek? Hova forduljak, hogy e bűnös harczot megakadályozzam? Sándornak hiába beszélnek; ő kereste a harczot, bosszúvágyát nem olthatja el egyéb, mint a saját vagy ellenségének vére. Arra gondolni sem mertem, hogy Arnold elé álljak, megismertessem vele magamat, elmondjam neki a teljes igazságot. Akkor meg kell tudnia, hogy neje, leánya itt van . . . és azután? Ki számíthatja ki ez őrzöngő embert . . ? És Judit? Az bele örülne vagy bele halna . . . Nem látok utat, mely e vad tömkelegből kivezetne . . . az emberi okosság megszűnik itt, csak az Isten csodája segíthet.

VIII.

Elhnerültségemben észre sem vettem, hogy lakásunk elé jutottam. Annál jobb! Ide is be kell néznem, mily állapotban van azóta húgom? Az éjtszakából van még annyi idő hátra, hogy azután is gondolkozhatom. Egyelőre abban állapodtam meg, hogy még napkelte előtt fölkeresem Arnoldot s úgy megsértem, hogy előbb velem kell megvívnia, és vagy megölöm vagy megöletem vele magamat. Kétségbeesett eszköz; talán az éjtszaka jobb valamit fog sugallni? Most nézzünk a boldogtalan asszony után.

Kopogtam az ajtón. A derék tót szakácsné — kitől bűnbánólag bocsánatot kérek, ha néha kicsinylőleg emlékeztem

meg róla — mintha érezné, mily sötét felhő csügg a ház fölött, le sem feküdt, hanem nagy kapcsos könyvből imádkozott a konyhában. A mint bebocsátott, ságva és kisírt szemmel figyelmeztetett, hogy csak lassan lépjek be, mert húgom elaludt. Hála Istennek! Lábújjhegyen léptem a szobába s bepillantottam a benső szoba ajtaján. Judit a pamlagon feküdt, Laura az asztalnál ült, aggódó figyelemmel kísérve anyját.

— Némán intettem a leánykának s kihívtam anyja szobájából.

— Régen alszik? — kérdém suttogó hangon.

— Alig egy félórája. De nagyon nyugtalan; feje égetően tüzes és álmában töredezett, érthetetlen szavakat mormol, néha meg oly nagyot sikolt, hogy azt hiszem, fölébredt . . . Istenem! mi történhetett szegény anyámmal?

— Csitt! nem szólított?

Benéztünk az ajtón. Judit aludt, de nyugtalanul hanykolódott fekvő helyén. Sokáig vizsgáltuk, némán, aggódva, elfojtott lélekzettel; midőn kopogás hallatszott a külső ajtón s a következő perczben Ella lépett a szobába.

Tudtam, miért jön, várhattam is, de mégis megrémültem, midőn megpillantottam. Máskor is halvány arcza viaszsárga volt s tágra nyílt szemében kimondhatatlan rémület látszott. Hirtelen, gyorsan csöndre intettem kezemmel, fülébe ságva, hogy mindent tudok, el ne áruljon valamit Laura előtt.

De Ella tagadólag rázta fejét.

— Épen azért jöttem — mondá elfojtott hangon — hogy Laurához forduljak, itt egyedül csak ő segíthet.

— Nagy ég! mi történt? — kérdé Laura rémülten.

— Légy nyugodt, gyermekem — mondám átfogva derekát — s vigyázz, föl ne költsd anyádat; gondold meg, élete függhet egy hangosabb sikoltásodtól.

— Nyugodt vagyok, csöndes leszek, csak beszéljenek — mondá Laura reszketve.

— Sándornak holnap reggel párbaja lesz — kezdé Ella gyorsan, mialatt Laura erősen karomba kapaszkodott s nagy erőfeszítéssel visszafojtá az ajkára törő sikoltást. — Párbaja lesz egy veszedelmes emberrel, kinek ez a mestersége s kiről azt hallottam, hogy mindig biztosan győz ellenfelein. Nem akarta megvallani, midőn ma éjjel, most nem régen, haza érkezett; de szörnyű izgatottsága, dúlt arcza, intézkedései elárul-

ták. Kérdőre vontam s kivettem belőle mindent. Halálosan megsértette ez embert s napkeltekor meg fognak vívni egymással.

— Ki ez az ember? Istenem, ki e szörnyű ember? — kérde Laura.

— Az a kalandor, ki atyánkat tönkre tette s a gyilkos fegyvert adta kezébe. Arnoldnak hívják, más nevét senki sem tudja. Oh de ezt a nevet jól ismerem, sokszor hallottam jó barátainktól, mint atyám megrontójának nevét. Midőn ravatalán feküdt, Sándor szörnyű esküt tett, hogy boszút fog állani atyja gyilkosán, nevünk megbecstelenítőjén. És most szemtől szemben áll ez emberrel és nincs az a hatalom, mely kivegye kezéből a fegyvert . . . Én, testvére, hiába könnyörögtem, hiába csúsztam térdeimen előtte, rendületlen maradt. Egyedül te, jegyese, szerelme, mindene, te a ki egész lelkét, minden vágyát és gondolatát bírod, egyedül te mentheted meg életét.

— Mit tegyek? — Mindenre kész vagyok! Oh mondd, mit tegyek?

— Ha Sándor holnap szembe száll ez emberrel, menthetetlenül elveszett; sokkal többet hallottam e kalandor veszedelmes ügyességéről, hogysem biztosnak ne kellene tartanom testvérem halálát. Arra kell őt rábírnod, hagyjon föl a véres boszú gondolatával, elégedjék meg ez ember örök megbélyegzésével. Bízsa becsületbíróságra a párbaj kérdését. Ha földerítik e kalandor sötét múltját, ha tekintetbe veszik jelen életét, nincs az a becsületes ember, ki méltónak ítélje őt a lovagias emberek elégtételére. Erre kell rábírnod Sándort. Engem nem hallgatott meg; de neked, jegyesének, talán sikerülni fog.

— Igen, igen, azonnal! De hol, mikor szólhatok vele? — rebegett a szegény leány, csaknem eszét veszítve rettegésében.

— Jer velem hozzá rögtön. Nem szabad késnünk egy perczet sem. Az éjtszaka gyorsan halad vége felé, s ha a nap fölkel, minden késő lesz . . . Miért nem sietsz hát? Miért nem öltöazol? Nem félted jegyesedet? Nem ismered ellenségét? Oh de ismered, te is láttad . . . Ma, az erdőben, midőn hírül adtam anyád hirtelen ájulását, vele álltál szemközt . . .

Fájdalmas sikoltás hangzott föl e szavakra, rövid, de átható sikoltás, mint a halálra sebzett madaré. Íjedten tekintettünk vissza. Judit állt az ajtó küszöbén.

Olyan volt, mint a sírjából kikelt kísértet, s mi megdöb-

benve húzódtunk félre útjából, a mint lassú léptekkel felénk jött. Vállára hosszú fehér köpeny volt vetve, arcza sápadt volt, de nyugodt, megkövesült szemében nem látszott többé az a riadozó tekintet. Épen, mint a kísérteteknél, kik már semmitől sem félnek, semmitől sem borzadnak.

Hangja is nyugodt, egyenletes, tompa volt, mintha a koporsóból jönne.

— Mindent hallottam, mindent tudok, többet, mint ti, egyedül csak én tudok mindent. Maradjatok itt, legyetek nyugodtan, itt csak én segíthetek, és segíteni fogok. A te testvéred, leány, az én gyermekem jegyese nem fog elveszni . . . én mentem meg őt . . . Ne közeledjetek hozzám, megtiltom, hogy valaki utánam merjen jönni. Meglelem útamat, tudom kötelességemet.

E szavakkal eltűnt az ajtón. A két leány megdermedve nézett utána, mintha valóban kísértet hagyta volna el a szobát. Intettem nekik, hogy maradjanak nyugodtan, s kisiettem a ház elé. A holdvilág átszűrődött a fák lombjain, s még láttam a magas fehér alakot, a mint tovább suhant az ingadozó fényben s azután elenyészett szemem elől.

HARMADIK RÉSZ.

Ungi Lénárt emlékiratainak vége.

I.

Szép ruhába öltözve, kényelmes hintóban robogva sokkal szebbnek láttam a fürdőt, mint mikor gyalog, elrongyolva, fáradtan léptem át határát. És a nagy fogadó, füstölő kéményével, reám nézve sokkal lélekemelőbb látvány volt, mint a sötétzöld fenyves, sudar oszlopaival, susogó leveleivel. Nem tagadom, közönséges ember vagyok s még az ellenségeim sem tartottak költőnek soha.

A fogadóban nem kellett Holdasy Attila után kérdezősködniünk, mert ez úri ember már a lépcsőn várt reánk. Szó nélkül intett a pinczérnek, ki a lépcső felső fokán látszott parancsát lesni; intésére előre futott és az egyik vendégszoba ajtaját megnyitá előttünk.

Hold Armin — már én csak így nevezem, akárhogy megatillásodott is — bevezetett a szobába s kezével távozásra inté a pinczért.

— Ezt a lakást számotokra rendeltem — mondá, betéve a tornáczra nyíló ajtót. — Reménylem, meg lesztek velem elégedve. E nagyobbik szobát te foglalhatod el; ott a benyilóban kényelmesen elalhatik Lénárt barátunk. A lakás árát két hétre előre kifizettem; s két hét elég arra, hogy ismét megtollasodjatok.

— Van hozzá toll? — kérde Arnold kurtán.

— Milliomos lengyel urak, örült kártyások — felelt Hold Armin. — Dél felé bemutatlak a matadoroknak; ismerős vagyok velök, ámbár nem szoktam játszani.

— A megtérő bűnös fölött nagy az öröm a mennyek országában — mondá Arnold szárazon. — Most pedig lássunk a reggelihez. Látom, erről is bölcsen gondoskodtál.

A szoba közepén kerek asztal állt, bőven megrakva étel-ekkel és italokkal. Egy egész sült kappany, piros sonkaszeletek, nyelv, mindenféle kolbászok és hideg sütemények mosolyogtak reánk szívderítő nyájassággal, s a tálak közt sötét és világos színű palaczkok hívólag nyújtogatták hosszú nyakukat. Olyan útazás után, a minőt mi tettünk, és olyan élelmezés után, a milyenben mi részesültünk, ennél kedvesebb képet a világ legnagyobb képírója sem festhetett volna számunkra.

Mohón neki estünk az asztalnak s rémitő pusztítást műveltünk rajta. Hold Armin is leült, de se nem evett, se nem ivott, csak Arnold poharát töltögette folytonosan. Az én poharamba nem töltött, ilyen figyelemhez nem is voltam szokva; töltöttem én magamnak, ha megszomjaztam, s ilyenkor élvezettel szüresölve a sötétvörös egri bort, poharam fölött szorosabban szemügyre vettem régi ismerősünket, kihez hálásnak kellett volna lennem e pompás lakomáért, de — szégyenszemre meg kell vallanom — még a jóllakás boldogító hatása alatt sem tudtam legyőzni ellenszenvemet.

Mondom, figyelmesen vizsgáltam arczát, és nagy változást vettem észre rajta. A régi cynikus, gúnyos, szemtelen kifejezés eltűnt róla; nagyon komolynak és magábaszállottnak látszott. De azért nem volt szebb, sem kellemesebb, és én épen oly szívesen nyakon ütöttem volna, daczára komolyságának, daczára a

jó lakomának, mint hajdanában, a *Zrínyi* kávéházban, mikor először láttam.

Arnold nem sokat törődött Hold Armin arczkifejezésével; minden figyelmét a tányér és pohár vette igénybe, s midőn már egészen lecsillapítá étvágját s fölhajtá poharát, melyet a figyelmes Hold színing töltött vala, csak ekkor emelte rá szemét, mondván:

— Úgy látszik, nagy szükséged van rám.

— Szükségem? — visszhangozá Hold Armin csodálkozva. — Hát a barátságban nincs már semmi hited?

— Nincs — felelt Arnold. — Azért csak ki vele! Korteskedni, lázítani itt nem lehet; adót szedni a kártya után már nincs jogod. Más valami lesz hát. Ki vele!

— Szívesen látlak, mert szeretlek; segítek rajtad, mert szükségben látlak — mondá Hold Armin, oldalpillantást vetve reám.

— Előtte beszélhetsz bátran — vágott közbe Arnold. — Épen úgy ismer, mint én, s ha szükséges, tetszés szerint siket és néma tud lenni. Lénárt, légy siket!

— Siket vagyok és néma — feleltem én rögtön. De siketségem daczára is meghallottam, mit beszélnek, s némaságom daczára elmondom most, a mit hallottam.

— No hát mi bajod? — kérdé Arnold, keményen Holdra szegezve tekintetét. — Olyan ünnepélyes arczot vágysz, mintha életed forogna kockán, és olyan izgatott vagy, mintha már az akasztófa alatt állnál.

— Talán épen e pillanatban dől el sorsom — mondá Hold Armin halkán és igen komolyan.

— Hogyhogy? Talán statáriumot hirdettek nemes Sárosvármegyében?

— Szerelmes vagyok — viszonzá Hold Armin. — Siketségem daczára fölemeltem szememet és bámulva tekinték a hajdani titkos rendőr arczára. Valóban nem tréfált. Nagyon is komolyan beszélt. Arczát sötét pir fődte el és szemében erős szenvedély tüze csillogott.

De Arnold nem mutatott semmi bámulatot. Nagyot, hosszút füttyentett; tele töltötte poharát és kiitta.

— Mennyit kapsz vele? — kérdé aztán hidegen.

— Mit tudom én? Talán semmit.

— Úgy hát hatalmas rokonság?

— Egy avult táblabíró nagybácsi, egyéb semmi.

— Akkor valóban nem értelek.

— Szerelmes vagyok — ismétlé Hold Armin hevesen, és oly érzés remegett hangjában, minőt soha sem tettem volna föl róla. — Szeretek, örök, mély, kiolthatatlan szerelemmel; oly szerelemmel, minőt eddig nem tartottam lehetségesnek. Szeretek és szerelmem egészen átalakított. Nemes és tiszta akarok lenni, mint az, kit szeretek; de csak vele és általa tudok azzá lenni, és hogy enyém lehessen, kész vagyok keresztül menni a poklokra és eltiporni mindent, a mi útamban áll.

Utolsó szavainál fölállt, és szemének lángja, arcának pirossága, hangjának rezgése meggyőzött, hogy legalább is fülig szerelmes.

Arnold hosszasan föl kacagott. Megint az a nevetés volt, melytől megborzadt az ember vére. Addig kacagott, míg szeméi megteltek könnyekkel és hangja erős köhögésben fuladt el. Azután az asztalra könyökölt és kerekre nyílt szemekkel bámult Hold Arminra, mint valami ritka állatra, melyet jól meg kell nézni.

— Hát még nem ment ki divatból a szerelem? — mondá lassan, elgondolkozva. — Még mindig vannak bolondok, a kik egy tojáshéjra bízzák üdvösségöket? A ki születésétől fogva örült, annál még nem csodálom; de azt már nem értem, hogy a kinek eszé a gazság annyira kiköszörülte, most ilyen csorbát üssön rajta és asszonyra bizza becsületét . . . vagy úgy! igaz, most jut eszembe: neked nincs e tekintetben semmi veszteni való . . . Csak rajta, szeress . . ! De most már igazán tudni akarom, miben van reám szükséged! Talán másznakak kérsz föl?

— Csak arra kérlek — felelt Hold Armin, ki nyugodtan s minden szemhunyorítás nélkül hallgatta végig Arnoldnak nem épen hízogató elmélkedését, s most újra az asztal mellé ült — csak arra kérlek, feledd el múltamat s ne áruld el soha senkinek.

— Csak? — mondá Arnold vontatva; — semmi más?

— Semmi — felelt Hold Armin.

— Nem hiszem — mondá Arnold fölkelve az asztaltól. Oda lépett Hold Arminhoz, vállára tette két súlyos tenyerét s mélyen szemébe nézett.

— Nem hiszem — ismétlé határozottan. — Egyáltalában

nem hiszek neked. Lelkeddel úgy összenőtt a gazság, hogy akarva sem tudsz őszinte lenni. Ne hunyorgass! Ha szemedet behunyod, arczodból is tudok olvasni. A mit az előbb szerelmedről beszéltél, annak is csak a felét hiszem el. Nem hiszem, hogy meg akarsz tisztulni, meg akarsz nemesülni; de azt elhiszem, hogy kész vagy keresztül menni a tüzes poklokra és eltiporni mindent, a mi útadban áll... És ebben van rám szükséged... Ahá! összerándultál? Ismerlek, jó madár... No halljuk, mi az az akadály?

— Mondom, csalódom...

— Engem akarsz elbolondítani? Nos? Talán vetélytársad van? Úgy van! Elsápadtál, arczod eltorzult... Tehát vetélytárs, még pedig szerencsés vetélytárs? Azt kellene az útból eltennem? Mi?

Hold Armin fölnézett Arnoldra, mintha arczából akarná kiolvasni: komolyan beszél-e vagy gúnyolódik. De nem sok biztatót olvashatott belőle, mert vállat vonva így felelt:

— Ha van is vetélytársam, nem szorulok segítségedre, elbánok vele magam is.

— Okosan teszed — felelt Arnold s ismét visszaült székre. — Tanácslom, bánj el vele magad, én nem fogok senkit a másvilágra küldeni kedvedért.

Ezzel a palaczkhoz nyúlt és újra megtöltötte poharát. Nem láthatta Hold Armin tekintetét, mert egészen el volt e pillanatban foglalva poharával. De én láttam, és soha ilyen gonosznak nem láttam. Olyan gyűlölet, gúny és fenyegetés gyűlt össze egy perczre szemében, hogy az egész poklot bőven el lehetett volna vele látni. De a következő perczben összeszedte magát, s midőn Arnold poharának fölhajtása után rátekintett, arcza már visszanyerte rendes formáját.

— Szót se többet erről! — mondá nyugodtan es barátságosan. — Egyebet nem kívánok tőled, mint hogy múltamat titokban tartsd. Lénárt barátunkat nem is figyelmeztetem erre, mert ő siketnéma. Hanem ha elvégezted már reggelidet, ideje lesz átnézni a kaszinóba, hadd ismertesselek meg a játékszoba nagyságaival.

Arnold fölkelt s késznek nyilatkozott kedves barátját követni. Nekem azt mondta, menjek sétálni s nézzek körül a fürdőben; delig nem lesz reám szüksége. Ezzel mind a ketten

eltávoztak: én is vettem kalapomat és szivarra gyújtva, a sétaterre mentem.

II.

A fürdő arczulatáról nincs mit írnom. Olyan volt, mint a többi, a hol eddigelé megfordúltunk; csak a sok kaftános, fürdős lengyel zsidót bámultam meg, mert effélét, legalább ily tömegben, azelőtt még nem láttam. A boltok ajtaiban, az árúsátorok alatt is csupa ily alakok ültek s versenyt kiabálva, csábították a sétáló közönséget. Engem a kíváncsiság több ily sátorhoz elvezetett, minek az lett a következménye, hogy pénzem nagyrésze, melyet az átöltözéskor Arnoldtól kaptam, ott maradt, s e helyett megtelt a zsebem különféle bártfai specialitásokkal, melyek mint utólag kisült, nem értek egy fityinget sem.

Keresztül vergődve a sátrakon s ott hagyva tollazatom egy részét, a fürdői kúthoz igyekeztem, hogy ős szokás szerint megízleljem a fürdő vizét, mert a nélkül nem tarthattam magamat igazi fürdővendégnek. A kút mellett két alakot vettem észre. A kőpárkányzaton ültek és zsemlyét ettek, afféle hosszúkás, barna zsemlyét, melyet műnyelven berdónak neveznek. Fölváltva haraptak a ropogós berdóba, s mialatt az egyik evett, a másik egy czifra csuporral savanyúvizet merített a kútból, melyet aztán nagy élvezettel megittak. Így ettek-ittak, míg a berdóban tartott, minden falatot egy bögre savanyúvízzel öblítvén le. Én néhány lépésnyi távolságból csaknem megkövülve bámultam a két alakot s le nem tudtam rólok venni a szememet. Romvári Márton volt és a gömbölyű hátú asszonyosság.

A művészek nagyon el voltak merülve reggelizésökhöz, mert nem vettek észre, ámbár alig néhány lépésnyire álltam tőlök. Végre mikor már az utolsó falat is eltűnt a berdóból s a megpukkadás veszélye nélkül nem ihattak többet a savanyúvizből, körülnéztek a külvilágban, s egy hangos örömvöltes és egy metsző visítás jelenté, hogy észrevettek. A következő pillanatban már Romvári Márton göresösen ölelő karjai közt kapkodtam levegő után.

Mily lázas kitöréseket hallatott, mily verseket szavalt Romvári Márton, azt én nem tudom leírni. Annyi bizonyos, hogy rettenetesen örült a viszontlátásnak s majd kiszorította

belőlem a lelket. A gömbölyű hátú asszonyság ezalatt mosolygott, bólogatott és kecesen illegette magát, s midőn végre kiszabadultam szenvedélyes barátom karjai közül, sipegyve megszólalt:

— Othello! szabad?

— Vele mindent! — kiáltott lelkesülten Romvári Márton, s mielőtt gondolkozhattam volna e rejtelmes szóváltás jelentéséről, a gömbölyű hátú asszonyság is nyakamba borult s úgy megcsókolt, hogy majd kilelt a hideg.

Én is nagyon örültem régi jó barátjaimnak, de szégyenlős létemre kissé resteltem, hogy annyi tanú előtt játszszuk el a vizionlátás jelenetét. A sétáló közönségből többen megálltak és csodálkozva tekintettek felénk, a boltosok ajtaikba léptek s figyelmeztettek ránk vevőiket.

A művészpár azonban, mely megszokta a nyilvánosságot, még nagyobb illetet merített a közönség jelenlétéből, s valóságos elragadtatással dobáltak egyiknek kebléről a másikéra, mintha csak a tapsot várták volna.

Közben Romvári Márton értésemre adta, hogy Eperjesről jött át bérletet csinálni; itt szeretne néhány előadást tartani, de csak, ha a bérlet sikerül, másképp nem hozhatja át társulatát Eperjesről, a hol megfeneklett.

— Megfeneklett? — kérdezém elbámulva.

— Az az megragadt — magyarázta Romvári Márton.

— Megragadt? — visszhangozám még nagyobb csodálkozással.

— Más szóval zálogban ül.

— Zálogban!

— Fájdalom! A művészet rosszul fizetett; Eperjes, a Caraffák mártýrvérétől öntözött város, hűtlen lett hazafias múltjához és nem járt a színházba.

Romvári Márton elkeseredettségében elferdíté ugyan a történeti tényeket, Caraffát hívén a vértanúnak, ki vérével öntözte Eperjes városát: de nem akartam történettudományi vitatkozásba bocsátkozni — magam sem voltam elég erős benne, s a múlt helyett inkább a jelenhez fordultam.

— De hát hogyan ül zálogban a társulat?

— Úgy, hogy ki élelemért, ki lakásért adós, és százhusz forint kiszúrása nélkül nem mozdulhatunk ki a városból.

— Nem tekintve azt, hogy ruha- és könyvtárunkat is

lefoglalta a vendéglős — tévé hozzá a gömbölyű hátú asszonyság.

Az igazgató figyelme e szavakra ismét társulatának e jeles tagjára irányult, s mintha csak most jutna eszébe, megfogta kezét és bemutatta:

— Nőm.

A gömbölyű hátú asszonyság elpirúlt, lesütötte szemét és kisleányosan bókolt. Én szerencsét akartam kívánni, de Romvári Márton nem engedett szóhoz jutni.

— Hát biz ez megtörtént, — mondá csaknem mentegető hangon, a mi nem igen lehetett hízogó a gömbölyű hátú asszonyságra nézve. — Nyírbátorban volt a kézfogó s az eljegyzési jutalomjáték, tiszta jövedelem tizenhét forint. Nyíregyházán tartottuk az esküvőt és a menyegzői jutalomjátékot, tiszta jövedelem kilencz forint. Azóta hitvestársak vagyunk, de nőm nem hagyta el leánykori nevét, melylyel hírét megalapítá a vidéken. Most így írjuk ki a színlapon: R. Czompó Czili. A nagy közönség még most is leánynak tarthatja; elég, ha én tudom, hogy feleségem — tévé hozzá Romvári Márton sóhajtvá.

— Mindenki tudja, ki három lépésre közeledik hozzám, mondá R. Czompó Czili felséges önérzettel.

— Íme — folytatá az igazgató — ezért hoztam őt magammal bérletet csinálni. Mióta nőm lett, nem hagyom magára. Megvallom, féltékeny vagyok, mint Othello.

— Hálátlan! adtam reá valaha okot?

— Ha okot adtál volna rá — felelt az igazgató sötéten — azt hiszed, elve innád most a bártfai savanyúvizet?

A gömbölyű hátú asszonyság félájultan ült le a kút párkányára, s én nem tudtam, komolyan beszélnek-e vagy valami jelenetet próbálnak? De még sem lehetett egészen komoly a dolog, mert a ténsasszony ájulásában összeszedte a berdónak néhány megmaradt morzsáját és megette, férje pedig hozzám fordulva, nyugodtan tovább beszélt.

— El kellett őt vennem — mondá még mindig mentegetődzve — mert máskép elcsalták volna tőlem. Dömösi Jakab, a högyészi igazgató, fényes szerződtetési ajánlatot tett neki. Nem bocsáthattam el, meg kellett tartanom minden áron. És ez ár kezem volt. Oda adtam, fölálloztam magamat társulatom jóvoltáért. Mióta a hazai dráma nem csodít közönséget, csak az operette ér valamit. Ez új találmány énekelni kényszerít mind-

nyájunkat, de nincs mindenkinek énekhangja. Czilinek van. Nézd ezt az asszonyt, egy millió forintot hord a torkában.

Oda néztem Czili ténsasszony torkára, de csak egy igen hosszú Ádám-csutkáját láttam. A milliót bizonyosan belül rejtegeti. Romvári Márton azonban fölszólítja nejét, mutassa meg hangja báját és erejét. A gömbölyű hátú asszonyság fölkel a kút párkányáról, megköszörülte torkát és igen magas, visító hangon énekelni kezdett:

«Vedd át a kardot, a kardot, a kardot . . .»

Egyszersmind kikapta férje kezéből a pálczát és énekelve felém nyújtotta. Én a meglepetéstől bódultan álltam előtte s el akartam venni a felém nyújtott pálczát. De a gömbölyű hátú asszonyság körmömre ütött vele, visszakapta, ismét felém nyújtotta, még visítóbb hangon énekelvén:

«Vedd át a kardot, a kardot, a kardot . . .»

És végig énekelte az egész nótát, mialatt Romvári Márton elégedetten verte fejével a taktust, s diadalmasan nézett hol reám, hol a közönségre. Mert nagy közönségünk volt. A sétálók a különös hangverseny hallatára mind körénk gyűltek és gyűrűt formáltak a kút körül. A házak ablakai megnépesültek, kíváncsi arczokkal teltek meg, melyeken meglepetés és bámulat volt kifejezve. Az énekesnőt mindez nem zavarta, sőt még nagyobb erőfeszítésre buzdította. Úgy dalolt, hogy a fülem majd megvasadt belé, és el sem kaphattam a fejemet, mert egyik kezével a kabátgombomat fogta, míg a másikkal a botot nyújtogatta felém. A közönség vándorló utczaí énekeseknek tarthatott minket, s ámbár nem vagyok büszke, mégsem igen találtam hízelgőnek, hogy engem is a társasághoz látszanak számítani, s néhány jó kedvű fiatal ember fölkiáltott: «Halljuk már a másikat is!» Az sem igen emelte önérzetemet, mikor a dal végével az igazgató levett kalappal körüljárt a közönség közt, nem kéregetve — még csak az kellett volna! — hanem a berleti hirdetést osztogatva ki közöttük. Szinte megkönnyebbült a lelkem, mikor a kis fürdői kápolna harangja megcsendült és delet hirdetett. Meghívtam ebédre a művészeket s ezzel szerencsésen véget vetettem minden további productionnak.

Romvári Márton egyfelől, felesége másfelől karomba kapaszkodott, s megindultunk a vendéglő felé. A közönség tréfá-

sabb része tapsolt s nevetve éljent kiáltott, mire a művészpár megfordult és meghajtotta magát, s mivel mind a ketten a karomat fogták, nekem is meg kellett hajtanom magamat. Ez volt életemben egyetlen nyilvános sikerem a művészi pályán, de eddig még senkinek sem dicsekedtem vele.

Útunk a nagy vendéglőig valóságos diadalmenethez hasonlított, a mennyiben az emberek, kikkel találkoztunk, mind megálltak és mosolyogva néztek utánunk. Alig vártam, hogy földél alá jussunk; de nem tudtam, kedvére lesz-e Arnoldnak, ha egyszerre két vendéget viszek ebédre, azért megkértem az igazgatót, és nejét, várjanak rám egy perczig a tornáczon, míg szobámba nézek.

Arnold már otthon volt. A terített asztal mellett ült, fejét kezére hajtva s mélyen elmerülve, mint a kinek a terített asztal mellett legutolsó gondja az ebéd. Kértem, engedjen ma lenn ebédelni a közös teremben, mert vendégeim vannak.

— Micsoda vendégeid? — kérdé csodálkozva.

— Romvári Márton és neje — feleltem én.

Arnold elnevette magát.

— Csak hozd őket ide, s egyszersmind csöngess a pinczérnek még két terítékért. Romvári és neje! Hát már neje is van? Ki az a boldog?

— A gömbölyű hátú asszonyság, a ki a kis leányokat szokta játszani.

— Hívd meg őket azonnal! Épen jókor jönnek, úgyis átkozottúl melancholikus hangulatban voltam.

Én tehát csöngettem a pinczérnek, azután kimentem a tornácra és behívtam a várakozó művészpárt. A viszontlátás Arnolddal is épen oly lelkesült és elragadtatott volt, mint velem a fürdőkútnál; csakhogy sokkal nagyobb tisztelettel párosúlva. Nem merték megölelni, megcsókolni, hanem annál többet szavaltak, bókoltak, hálálkodtak és sírtak. Ezalatt a bámuló pinczér megterítette az asztalt négy személyre, aztán fölhordta az ebédet.

Romvári Márton és neje oly vad falánksággal ettek, hogy a mi étvágyunk a mai reggelinél semminek sem látszott hozzá képest, a miből azt következtettem, hogy még többet koplaltak, mint mi. Arnold egyre kínálta őket és töltögette a bort poharukba, s a sok bor hatása úgy elérzékenyítette a művészpárt, hogy az ebéd végét már sűrű könnyhullatások közt ették meg.

Romvári Márton ebédközben elmondta mindazt, a mit velem a fürdőkútnál tudatott: hogyan feneklett meg társulata Eperjesen és miért van szüksége épen százhusz forintra. Arnold azt felelte, hogy most nincs elég pénze, hanem jöjjenek hozzá holnap reggel, s akkor, reményli, egymaga annyi helyre fog bérelni, hogy kitelik belőle a százhusz forint. A művészek erre fölkeltek és Arnold lábához akartak borúlni, de ez nevetve visszaültette őket az asztalhoz, fölszólítván a gömbölyű hátú asszonyságot, kiről az igazgató már elárulta a torkában rejlő milliókat, hogy énekeljen. A ténsasszony tehát elénekelte minden nótáját s Arnold mindent megtapsolt és megújráztatott... De legjobban mulatott Romvári Márton féltékenységen, mely szintén nem maradt titokban. Eljátszatta velök ebed után Othello és Desdemona jelenetét; Romvári Márton félelmesen ordított és úgy megfojtogatta a gömbölyű hátú asszonyságot, hogy csak úgy nyögött belé. Arnold vadul kaczagott; egyre szilajabbúl, egyre kicsapongóbb jó kedvvel, aztán egyszerre iszonyúan fölkiáltott, mindkét kezével fejéhez kapott és földre esett, mint a darab fa.

III.

A drámai jelenetnek természetesen rögtön vége szakadt. Romvári Márton a tornácra rohant és torkaszakadtából ordított orvos után; az igazgatóné nagyot sikoltott és igazán elájult, mialatt én Arnold mellé térdeltem és fölemeltem fejét. Halántékát erősen megütötte esésközben s a vér lassan szivárgott sebéből. Kétségbeesett tehetetlenségemben nem tudtam mit tenni s hangosan kiáltottam segély után; de ezalatt Romvári Márton ordítására már összefutott a háznép, s orvos is jött velök. Ezek segítségével az ágyra fektettük az élettelen testet, s az igazgatóné, ki ezalatt magához tért ájulásából, az ágy mellé ült, kijelentve, hogy napjait, éjjeit kesz a drága beteg ápolására szentelni. Romvári Márton zokogva állt az ágy lábánál, kérve az orvost, vegye el az ő életét, ha ennek árán megmentheti a beteget; s én reszkette, aggódó tekintettel néztem az orvos arczára, mintegy olvasni akarva róla az ítéletet.

Az orvos megvizsgálta Arnold sebet s nagy örömünkre kijelenté, hogy teljesen jelentéktelen. Azután fölbontotta Arnold

mellényét, kioldta nyakkendőjét, hallgatózott mellén, s elmondatta velünk a megelőző körülményeket. Gyors érvágás még segíthet, mondá komoly fejrázással, különben mindennek vége . . . De épen a mint kivett egy bőrtokot zsebéből s rendezni kezdte éles műszereit, Arnold nagyot sóhajtott, kinyitotta szemét és érvágás nélkül magához tért.

Egy ideig csodálkozva nézett körül, mintha össze akarná szedni gondolatait. A síró és kétségbeesett arcok, melyeket ágya körül látott, és az öröm hangjai, melyek fölébredését üdvözölték, csakhamar megértették vele, hogy veszedelemben forgott. Fölemelkedett, fölült ágyán, magához intett engem és megsimogatta fejemet; azután reám és Romvárira támaszkodva, fölállt és néhány lépest tett előre.

— Elég erős vagyok — mondá nyugodtan — elbocsáthatok.

De az orvos hallani sem akart róla. Erővel vissza akarta fektetni az ágyba s kijelenté, hogy érvágás nélkül még ma újra meg fogja ütni a guta. Arnold egy ideig nyugodtan hallgatta, azután kivett tárczájából egy tíz forintos bankót, kezébe nyomta és megköszönte további fáradságát.

— Egy kissé elszédültem, ennyi az egész — mondá Arnold az orvos távozása után — de az a bolond képes lett volna igazán megölni. Jegyeztétek meg egyszer mindenkorra, hogy akármi történik velem, orvost ne hívjatok hozzám. Meg tudok én halni nélküle is, ha itt lesz az ideje.

A Romvári-pár zokogva erősíté, hogy nem hal meg soha, mert ők megváltják saját életökkel.

— Hagyjanak most magamra, jó barátim — mondá Arnold szeliden — e szédülés után egy kis járkálásra van szükségem. De holnap reggel el ne feledkezzenek rólam; várni fogom minden bizonynyal.

Miután Romváriék a lehető legérzékenyebb búcsú után eltávoztak, Arnold fölszólított, kövessem őt az erdőbe. Keresztül mentünk a sétatéren, s egy mellékútczába kanyarodva, a villák közt a fenyvesbe tértünk. A sétatér, az utcza, sok ismeretlen alakkal volt tele, de Hold Arminnak színét sem láttam; Arnold azt mondta, hogy látogatót vár s egész délután otthon ül a szobájában.

Az erdő néptelen volt, a fürdői közönség ilyenkor nem szokta fölkeresni. Nyugodtan, zavartalanul haladtunk előre a

hegyoldalban, fölfelé, mindig fölfelé, úgy hogy nekem már elmaradozott a lélekzetem. Arnold hallgatva járt előttem; gyors léptein nem látszott meg, hogy kevés idővel ezelőtt életveszelemben forgott. Hosszú lélekzettel szívta magába a fenyves tiszta levegőjét, de lélekzete sóhajtnak is beillett volna, s én nem mertem megkérdezni, csakugyan sóhaj-e és miért sóhaj? Hallgatott s én szokás szerint tiszteletben tartottam némaságát. Így bolyongtunk az erdőben sokáig, nagyon is sokáig, ha tekintetbe vettem fulladozó mellemet és talpaim sajgását. De Arnoldnak jót tett a séta, s ez volt a fő dolog.

Végre ismét lefelé mentünk a hegyoldalon. Az egyenes fák sorai közt, lenn a hegy tövében már elötünedeztek a hegyes tetejű villák, s mi gyorsan haladtunk hazafelé, a legszélső ház irányában. De most Arnold egyszerre, hirtelen megállt, s megragadva karomat, engem is megállásra bírt. Elöttünk néhány lépésre egy szép szőke leány állt, egyik fához támasztva könyökét s tenyerebe hajtva fejét. A helyről, a hol állt, épen a szélső villára s ezen túl az utcára lehetett látni. A szép leány mozdulatlanul az útca felé nézett, mintha nagyon várna valakit.

Arnold lélekzetét elfojtva állt helyén s mintegy megbűvölve szegze szemét a leánykára. Kissé oldalt álltunk tőle s így jól láthattuk arcát, de ő nem vett észre. Mióta Arnoldot ismertem, soha sem tapasztaltam, hogy valami nagyon törődnek a női nemmel. Legfőlebb tréfált velők, mint Romvári társulatának művésznőivel, de különben a legmélyebb megvetést tanúsította irántok. Így a mint most nézett ez ismeretlen leányra, még soha sem láttam; annyi szeretetre, gyöngédségre, a menyinyit szeméből olvastam, még őt sem tartottam képesnek, pedig előttem ő volt a legjobb ember e világon.

— Szeretném hangját hallani — mondá halkan, maga elé beszélve... Menj hozzá, szólítsd meg.

— Megszólítsam? — kérdém ijedten. — De mit mondjak neki?

— Akármit. Kérdezd meg tőle a legrövidebb utat a fürdő felé.

— De hiszen a legrövidebb út szemünk előtt van, a vak is láthatja — mondtam sűgva.

— Mindegy, csak kérdezd meg tőle — felelt Arnold türelmetlenül.

Mit volt mit tennem, levettem kalapomat, oda léptem a leánykához és félénken megszólítottam:

— Bocsánatot kérek, kisasszony, melyik a legrövidebb út a fürdő felé?

A szép szőke leány fölriadt merengéséből, egy kissé meg is ijedt, midőn egyszerre két idegen embert látott maga előtt, el is pirúlt, hanem gyorsan összeszedte magát s miután én alázatosan ismétetem kérdésemet, mosolyogva felelt:

— Tessék egyenesen lemenni; a mint az erdőből kilépnek, a fürdőben lesznek.

Arnold úgy szívta magába e szavakat, mintha a mennyei bölcsesség kinyilatkoztatásai volnának; szemét le nem vette a leányról, s midőn látta, hogy ez a rászegzett tekintet tüzetől zavarba jő s félni kezd, közelebb lépett s szintén levette kalapját, s gyöngéden és alázatosan szólt hozzá:

— Köszönöm kisasszony, hogy útba igazított. Az Isten jutalmazza meg jóságát.

— Én is tiszta szívből köszönöm a kisasszony kegyes jóságát — tevém hozzá, látva, hogy Arnold nem tud tovább beszélni.

A leány félénk kíváncsisággal nézett Arnold hatalmas alakjára; azután reám esett tekintete, elnevette magát s vidáman felelt:

— Istenem! úgy hálálkodnak, mintha valami nagy jót tettem volna.

Arnold ismét szólni akart, de félbeszakították.

— Laura! Laura! hallatszott egy sikoltó hang a villa felől. A leány ijedten fordítá fejét a hang felé s a következő perczben egy másik leány alakja bontakozott ki a fák közül.

— Laura! — kiáltott Arnold oly hangon, mintha szíven szúrták volna. — Kit hívnak itt Laurának?

De senki sem felelt kérdésére. A második leány, kinek feltűnőleg sápadt arcza a gyors rohanástól sem pirúlt ki, lihegve folytatá:

— Én hívtalak, Laura! Siess gyorsan haza, anyád rosszul van.

Laura szó nélkül rohant a villa felé s eltűnt szemeink elől. A sápadt leány csak ekkor vett észre minket. Ajkán halk, elfojtott sikoltás hallatszott s csaknem megdermedve szegzé szemét Arnold arczára.

De Arnold nem látta őt. Szeme az elfutó leány alakját kísérete s még akkor is keresni látszott, midőn már rég eltűnt előle. Hosszú idő múlva tért vissza hozzánk tekintete s a mozdulatlanul álló leány sápadt arczára esett.

Arnold arcza elborúlt, s a mit még soha sem láttam nála, lesüté szemét.

— Úgy látszik, ismerjük egymást — mondá a sápadt leány tompa hangon.

Arnold hallgatott, és szomorúan, szinte sajnálkozva nézett a leány haragtól villogó szemébe.

— Én legalább ismerem — folytatá a leány — megmutatták egyszer az útczán azok, kik megtanítottak, hogy imádságomban az ön nevét tegyem a gonosz neve helyett. Hiába imádkoztam, ön győzött. Mit akar hát itt? Miért kerül újra útamba?

— Ki ez a sápadt leány? — kérdém halkán, borzongva Arnoldtól.

— Berg Adolf leánya — felelt Arnold s ismét elhallgatott, lehajtott fővel, mintegy várva, mily ítéletet mond reá a sápadt leány.

— Igen, Berg Adolf leánya — mondá ez — annak a leánya, kit ön tönkre tett, megbecstelenített és megölt. Miért került ismét elém? Van-e még valamim, a mit elvehet tőlem?

— Nem mentem magamat — felelt Arnold szünet után, halkán, nyugodtan — nem tagadom, atyja nálam veszté el vagyona utolsó maradványát, nálam lett öngyilkossá. Ezért elviselem haragját, nem utasítom vissza átkait. De többet nem tettem, sem becsstelenségre nem bírtam, sem öngyilkosságába nem hajtottam. Eszköz voltam a végzet kezében, eszköz, mely talán nemsokára maga is össze fog törni, s nem bánja, akármit mondanak utána. Bármit tettem ez életben, soha sem mentettem érte magamat senki előtt; de öntől nem akarok több átkot viselni, mint a mennyit megérdemlek.

Most már én sem türtőztethettem tovább magamat, s megfélelkezve alárendelt helyzetemről, félre téve szokott féltékenységemet, oda léptem a sápadt kisasszonyhoz, s kellő tisztelettel, de egyszersmind kellő nyomatékkal megmondtam neki az igazat.

— Annál kevésbbé van joga a kisasszonynak átkozódni,

mert épen Arnold volt az, ki megmentette életét, mikor a lovak elragadták. Tetszik tudni?

A leány egy ideig hallgatva nézett Arnoldra — engem számba sem vett — azután megszólalt, de már sokkal enyhébb hangon, nem annyira az én szavaim következtében, mint inkább ama varázs hatása alatt, melyet Arnold mindenkire gyakorolt, ki hosszabb ideig beszélt vele.

— Bár hagyott volna összetörni akkor; szegény atyám becsülettel, mindenkitől sajnálva szállt volna sírjába, s én — én most nem viselném lelkemen e szörnyű terhet. De ha igaz, a mit hallottam, ha valóban tett egyszer velünk olyant, mit jónak tartott, tetézzé ezt most azzal, hogy kitér útaból s nem lép elém többé soha. Midőn először láttam arczát, az a legiszonyúbb csapást jósolta számomra; most másodszor látva, elszorul keblem és azt súgja ösztönöm, hogy ha még maradt valamim ez életben, ön eljött és el fogja vinni azt is. Térjen ki hát útaból és nem fogom többé átkozni.

E szavakkal eltűnt az erdőben. Arnold némán, lehajtott fővel megfordult s ellenkező irányban távozott, oly gyorsan, hogy alig tudtam utolérni. Meg sem álltunk, míg szobánkba nem értünk. Arnold az asztal mellé ült és tenyerébe hajtva fejét, sokáig elgondolkozott. Nem mertem háborgatni, némán álltam háta mögött. Csak egyszer fordult felém s akkor is csak ennyit mondott:

— Ha ma este elég útravalót szerzek, holnap tovább megyünk. Légy készen.

Azután ismét elhallgatott. Hosszú idő múlva halkan, maga elé beszélve, úgy hogy alig vehettem ki szavát, megszólított.

— Lénárt . . .

— Mit parancsolsz?

— Hogy hívják azt a leányt, kitől az utat kérdeztük?

— Úgy hallottam, Laurának.

— Igen, Laurának. Tudod, hol lakik?

— Gondolom, abban a villában, a hova belépett.

— Úgy van. Meg tudnád találni?

— Nagyon könnyen.

— Menj hát oda . . . és óvatosan . . . de nagyon óvatosan, nehogy föltűnést okozz . . . tudd meg, kik laknak ott.

Vettem kalapomat és elsiettem. Már alkonyodni kezdett,

de a villát hamar megtaláltam. Minden ajtaja, ablaka be volt zárva. Kopogni nem mertem, mert ezzel feltűnést okoztam volna; hátulról kerültem hát s ott néztem körül, ha talán valami elő lényre vagy nyitott ajtóra találnék. A mint így ógyelgek, egyszerre csak, épen fejem fölött, kinyílik az ablak s egy szakácsnői alak mérgesen, erősen tótos hanglejtéssel rám rivall, hogy mit keresek itt?

Ijedtemben azt feleltem, hogy az útat keresem. Erre a szakácsnői alak valamit mondott tótúl, a mit nem értettem, de a mi, minden körülményt egybe vetve, szidás lehetett; a szavakat tett követte, de ezt már megértettem, a mennyiben a tót szakácsné egy dézsa tartalmát nyakam közé öntötte s aztán mérgesen becsapta az ablakot.

Tetőtől talpig lucskosan érkeztem haza. Arnold már frakkba volt öltözve és Hold Arminnal beszélt szobánk ajtajában. Nekem kezével intett, hogy Hold előtt semmit se szóljak s bevont a szobába, mohó érdeklődéssel tudakolva útam eredményét. Megmutattam lucskos ruhámat és röviden elmondtam a siralmas kudarcot.

— Majd holnap — mondá Arnold sóhajtva — addig el nem utazunk, míg ezt meg nem tudjuk. Én most megyek, te csak maradj itthon és aludd ki magadat. Meglehet, későn jövök haza.

Dehogy tudtam aludni! Először is száraz ruhát vettem magamra, azután theát hozattam s azzal a szándékkal ültem az asztalhoz, hogy megvárom Arnoldot, bármily későn jó haza. Ismét az a megmagyarázhatatlan rettegés vett rajtam erőt, mely mindig elfogott, valahányszor Hold Armin társaságában tudtam Arnoldot. Most is, mint hajdan Pesten, nyugtalan éjtszakáimon, ijesztő rémképek gyötörtek, melyek még ijesztőbbek lettek, mihelyt behúnytam szememet; úgy hogy minduntalan riadtan ugrottam föl helyemről, kinéztem az ablakon, hallgatóztam az ajtón, s újra kezdtem a theázást és virasztást.

Nem tudom, mennyi idő telhetett el így, de már nagyon késő lehetett, mikor Arnold haza jött. Rendkívül izgatott volt. Engem rövid szóval aludni küldött, s én ismerve természetét, minden ellenkezés nélkül, hallgatva a benyilóba húzódtam s ruhástól lefeküdtem a pamlagra. De nem aludtam. A pamlag épen szemközt volt az ajtóval s onnan láthattam Arnoldot, a mint az ablaknál állt s mereven bámúlt ki a sötét éjtszakába.

Egyszerre fölnyílt az ajtó s egy fehér női alak jelent meg a küszöbön.

IV.

Azt gondoltam, sirjából kikelt kísértet, oly sápadt volt az arca, oly túlvilági fény világított szemében. Rémületemben mozdulatlanúl, mintegy oda szegezve maradtam a pamlagon s annyi erőm sem volt, hogy valami fölkiáltással adjak hangot ijedtségemnek. Szemem önkénytelenül, mintegy segítséget várva kereste Arnoldot. Már nem állt az ablak mellett; lassan hátrált, a mint a kísértetes alak feléje közeledett, míg végre a szoba közepén, az asztal mellett megállt, kiegyenesedve és szemébe nézve a közeledő alaknak, mintha megszégyelte volna félénkségét. Az első rémület kifejezése eltűnt arczáról; helyét valami megmagyarázhatatlan érzelem foglalta el, mely egy pillanatban gyöngédségnek, majd meg iszonyatnak, majd ismét ama tompa elszánásnak látszott, melylyel a halálra ítélt fogadja a bakó pallosát.

— Eljöttél? — mondá halkán, tompán, a mint a fehér női alak néhány lépésre megállt előtte.

— Eljöttem — felelt a nő nyugodtan. — Most már nem félek tőled. Reszketve menekültem emlékedtől, irtózáttal gondoltam a szörnyű pillanatra, midőn utolszor álltunk szemközt egymással. Sokszor azt hittem, örült vagyok, ha magam elé képzeltelek; azt hittem, meghalok rémületemben, ha még egyszer szemed közé kell néznem. Most már nem félek tőled. Itt állok előtted, bevégezheted megkezdett művedet. Megvan-e még törőd? A seb, melyet keblemen ütöttél, még itt van.

— Hagyj el, hagyj el! — mondá Arnold, elfordítva arcát. — Mit mondhatsz te nekem, bármily fájót, bármily égettöt, a mit nem hallottam volna már egy sokkal kérlelhetetlenebb hangtól? Ettől, ettől — folytatá hatalmas mellére ütve, mintha el akarná némítani a benső hangot — ettől! Már mielőtt a földi bíró elítélt volna, megismertem örültségem és bünyöm egész nagyságát. Az első éjjelt egy börtönben töltém nagybátyjával a szerencsétlen ifjúnak, a kit meggyilkoltam. Megtudtam, hogy te ártatlan vagy, és én elkárhozott vagyok mindörökre. Azután a börtön éje temetett ölébe. A névtelen

rabbal senki sem törődött, senki sem oldta meg lelkének kétségeit. A vádban, ítéletben csak egy gyilkosságról volt szó, s az én lelkem még egy másikat, egy sokkal súlyosabbat viselt magán. Mi lett belőled? Halálra sebzett-e töröm? El vagy-e már temetve vagy élve átkozod emlékemet? Nem tudtam és nem mertem megkérdezni senkitől. Te eljöttél és megoldád lelkem legkínosabb kétségét: legyen áldott jövedeled, habár átkot és pusztulást hoz reám.

— Átkot és pusztulást hoztál te reánk -- felelt keserűen a nő — átkot és pusztulást hoztál reám és gyermekedre.

— Asszony! mit beszélsz? miről vádolsz? — szólt Arnold kikelve előbbi tompa nyugalmaiból s fokonzint nagyobb izgatótságra menve át. — Mily átkot hoztam én gyermekemre? Megfosztottam atyjától, igaz, de ezzel csak jót tettem vele. Ily örült apa csak átka lehet gyermekének. Mi rosszat tettem hát vele? Nevét megóvtam a bectelenségtől, kettőnkön kívül senki sem tudja, mily bűn súlya nehezül rá s nem is fogja megtudni soha. Mi rosszat tettem hát vele? Midőn szívem majd megszakad utána való vágtyában, elkerültem a tájat is, hol rátalálhattam volna, csak hogy meg ne ismerje atyját, ne részesüljön átkozott voltában.

— Ez a legkevesebb, mit gyermekedért tehetél. Neki nem szabad megtudnia, hogy atyja egykor tört emelt anyjára, neki meg kell maradnia hitében, hogy az ő atyja meghalt.

— Meghalt! Meghaltam. És nem keresem a föltámadást . . . Most már tudom, mit előbb csak szívem ösztöne sejtett, hogy az a leány, kivel ma szemközt álltam, az én gyermekem . . . És látod, nyugodtan állok itt, nem rohanok hozzá, bár szívem minden idege feléje ragad — nem követelem apai jogomat.

— Apai jogodat!

— Lemondtam róla. Az a törszúrás mély, örök örvényt hasított kettőnk között, jól tudom. Gyermekem atyja meghalt. Én Arnold vagyok, a kiszabadult fegyencz, a kártyás, a kalandor . . . ilyen apától meg fogom óvni leányodat, légy nyugodt. De egy jogom megmaradt; ha veszély fenyegeti, megoltalmazom. Azt mondtad, átkot és pusztulást hoztam reád és gyermekedre? Ha régi bűnömet érted, hallgatok, megadom magamat és távozom. De ha új veszély fenyegeti őt — általam — szólj . . . mi az?

— Az ifjú, kivel holnap párbajod lesz, Beregi Sándor, jegyese leányomnak.

— Ah! — kiáltott Arnold, erősen az asztalba kapaszkodva, nehogy megtántorodjék e szavak súlyától . . . Jegyese!

— És az ő halála megölné gyermekemet is.

— Asszony! — kiáltott Arnold fölindulva s egy lépést tett előre — asszony, felelj igazán, kitérés nélkül, röviden: volt-e a leálynak más kérője is Beregin kívül?

— Igen, volt — felelt a nő meglepetve.

— S a neve Holdasy Attila?

— Igen, az a neve — mondá a nő csodálkozva. — Honnan tudod?

— Oh a nyomorúlt! — kiáltott Arnold rettentő hangon . . . Most már értem . . . Az én leányom és ő! . . . És ez a kelepce! . . . Ez a kiszámítás! . . . Nagyon jó . . . Ráismerek. Jól van, meglesz, a mit akartál . . .

— Mit beszélsz? Mi lesz meg? — kérde a nő, megijedve Arnold roppant izgatottságától és kapcsolat nélküli szavaitól.

— Légy nyugodt — mondá Arnold gyorsan, leküzdve izgatottságát — menj haza és nyugtasd meg leányodat. Jegyese élni fog, az övé lesz, boldogok lesznek.

— Visszalépsz a párbajtól?

— Visszalépek.

— De az ifjú téged halálosan gyűlöl, mint apja megrontóját. Ha kihív?

— Nem fogadom el.

— Ha bántalmazni fog?

— Mit bánthat az engem?

— Ha úgy megsért, hogy föllázítja szenvedélyedet?

— Meghajtom fejemet és eltávozom. Holnap elhagyom e helyet s többé nem kerülök útjába soha.

— Nem felejtet el, hogy kezekben tartod leányod életét?

— Nem felejttem el. Menj haza és nyugtasd meg őt. Meg fogom menteni, sokkal nagyobb veszélytől, mint ti magatok gondoljátok.

— Minő veszélytől?

— Az az én dolgom. Meg fogom menteni. Van egy veszedelmes ellensége boldogságtoknak, veszedelmesebb, mint én. Attól is meg foglak menteni, magamtól is. Légy nyugodt! Isten veled!

A nő egy ideig némán állt, Arnoldra szegezve szemét. Arczáról tünedezni kezdett a kísértetes sápadtság, szemében a szilaj fény enyhébb kifejezésnek adott helyet. Hosszasan, néma fájdalommal nézett Arnold elfordított arczára, földre szegzett szemére, s végre csaknem gyöngéd hangon mondá:

— Nem óhajtod még egyszer látni leányodat?

— Miért? — mondá Arnold hevesen, de a szemében föl-villanó vágy meghazudtolta tagadó szavát. — Miért? Hogy eláruljam magamat? Hogy halomra dőljön életünk munkája és gyermekem megtudja, hogy anyja hazudott, mikor halottnak mondta apját, és hogy az ő apja az elítélt gyilkos, a rossz hírű kalandor? És leányod jegyese megtudja, hogy az, kit apja halála miatt átkoz, atyja az ő menyasszonyának? És hogy ez a sír elszakítsa őket egymástól? Hallgass! hallgass! a mi útaink örökre eltértek . . . jaj nekünk, ha valaha keresztezik egymást! . . . Menj leányodhoz . . . Isten veled!

— Mikor akarsz elutazni?

— Holnap reggel.

— Vedd útadat lakásom felé. Leányommal az erkélyen fogok ülni; távolról még egyszer megláthatod.

— Köszönöm . . . Meglehet, fölhasználok engedelmedet; meglehet, másképen figyelmeztetlek ígéretedre . . . El ne feledd . . . megigérted. Isten veled!

— Isten veled! — mondá a nő halkan és lassan az ajtó felé ment. A küszöbön megállt és visszafordult.

— Utoljára állunk szemközt ez életben — mondá reszkető hangon — ne váljunk el búcsúszó nélkül. A mily híven szerettelek egykor, oly őszintén megbocsátom azt, mit ellenem vétettel. Úgy bocsásson meg az Isten is neked végórádon s legyen szószólód leányodhoz való szereteted s az áldozat, melyet most hoztál boldogságáért. Isten veled!

Kinyújtotta kezét. Arnold hozzá lépett, félénken megérintette a kinyújtott kezét s aztán hirtelen visszakapta a maga kezét, mintha attól félne, hogy érintésével megfertőzteti a másikat. Elfordult s némán intett még egyszer, utoljára búcsút. A fehér nő eltűnt az ajtóból.

Arnold sokáig állt mozdulatlanul helyén, két kezébe temetve arczát. Aztán hirtelen, mintha most jutna eszébe, a benyíló ajtajához lépett s betekintett hozzám.

— Ébren vagy? — kérde hosszú vizsgálódás után.

Szerettem volna alvónak tettetni magamat, de nem mer-tem öt megcsalni, nem is tudtam volna; félve megvallottam hát az igazat, hogy ébren vagyok.

— Hallottad beszédünket?

— Hallottam.

— Megértetted?

— Félig-meddig, nem egészen.

— Ha egy szikra vonzalom él irántam szívedben, feledd el, a mit ma hallottál — mondá Arnold szelíden, csaknem könnyörgő hangon, minőt eddig soha sem hallottam tőle.

— Oh Istenem! hogy is teheted föl rólam, hogy én valaha elárulhatnálak? — feleltem én elerzékenyülve; nem tarthattam tovább magamat és sírva fakadtam.

— Csillapulj le, bohó fiú — mondá Arnold nyájasan s a pamlaghoz lépve, fejemre tette kezét. — Csillapulj le; tudom, hogy te igaz barátom vagy, nem kétkezem benned. És most igyekezzél aludni; közeleg már a reggel s még nagy munka vár reánk.

Ezzel visszatért szobájába s az asztal mellé ült. Itt várta be a reggelt, mozdulatlanul, kezére támasztva fejét. Jól láthat-
tam; én sem húnytam be szememet ez éjszaka.

V.

Mihelyt virradni kezdett, talpon voltam s csendesen a másik szobába léptem. Arnold még mindig mozdulatlanul az asztal mellett ült, estélyi ruhájában, melyben tegnap este eltávozott volt. Egy ideig ide-oda rakosgattam, a mi kezem ügyébe akadt, hogy felköltsem Arnold figyelmét; de látva, hogy felém sem tekint, halkán hozzá léptem, megérintettem vállát s kérdeztem, nem akar-e átöltözni, hogy aztán becsomagolhassam a ruhákat?

Hosszú ideig nézett rám csodálkozva, üres tekintettel, mintha nem értené kérdésemet. Majd lassanként visszatért eszmélete és nyugodtan mondá:

— Ebben a ruhában maradok. Még lesz itt dolgom, mielőtt elutazunk, s ahhoz épen illeni fog ez ünnepi öltözet.

— Ne várjak a csomagolással, míg elvégzed azt a hátra-levő dolgot?

— Fölösleges. Azután is ebben a ruhában maradhatok.

— Mikor indulunk?

— Majd ha elvégeztem dolgomat. Addig te csak végezd a tiedet.

Ezzel ismét gondolataiba merült, mialatt én összecsomagoltam málhánkat. Már egészen megvirradt s a vendéglő folyosóján zaj és mozgás hallatszott. A pinczér bepillantott az ajtón s kérdé, nem parancsolunk-e reggelit? Mivel Arnold semmit sem felelt, hozzá léptem és ismételtam a pinczér kérdését, hozzá tévén, hogy a hosszú útra jó lesz megerősítnie magát.

— A hosszú útra . . . igen, a hosszú útra — mondá Arnold, fölemelve fejét. — Igazad van. Hozass jó erős kávé, az legjobban ébren tart.

A pinczér elfutott s nemsokára visszatért a kávéval.

— Fölkelt már Holdasy úr? — kérdé Arnold, a mint a pinczér elénk tette a reggelit.

— Már el is ment hazulról — felelt a pinczér.

— Legyen résen, s mihelyt haza jő, jelentse nekem — mondá Arnold.

Alig végeztük el reggelinket, midőn a pinczér újra benézett az ajtón, jelentve, hogy két úr kíván látogatást tenni. Én gyorsan fölkaptam a kávé edényeket s benyilómba vittem, hogy ne háborgassák a látogatók szemét. Ott is maradtam, de minden szót hallottam s mindent láttam, mi a másik szobában történik. Arnold az ajtóig eléjük ment látogatóinak s nagy udvariassággal a szobába vezette őket.

A beszéd németül folyt; de mivel már hosszabb ideje utaztam Magyarország különféle vidékein, természetesen meg kellett tanulnom németül. Annyi minden esetre ragadt rám, hogy megérthettem, a mit e nyelven beszéltek.

A látogatók előkelő urak voltak. Arnold az egyiket grófnak, a másikat lovagnak szólította, s megköszönte nekik, hogy ily korán hozzá fáradtak.

— Lovagias kötelességünk volt — felelt az egyik úr, kit Arnold grófnak szólított. — Önnek egy megbántást kell megtorolnia, s minket kért föl, hogy tanúi legyünk.

— Ily szolgálatot nem lehet megtagadni — tévé hozzá a másik — azért hát megjelentünk, rendelkezék velünk.

— Nagyon lekötelez szívességök — mondá Arnold s bizo-

nyára élni is fogok vele. De egyelőre nem azzal szemben, ki tegnap a játéktérben megbántott.

— Hogyan? — kérde a két úr egyszerre.

— Előbb még egy régibb becsületbeli ügyemet kell elintéznem — felelt Arnold — s csak ennek befejezése után gondolhatunk a másikra.

A két úr úgy nézett, mint a ki nem érti a dolgot. Arnold épen újabb magyarázatot készült adni, de nem fejezhette be szavait; az ajtó megnyílt s ismét két úr lépett a szobába. Az egyik Hold Armin volt.

A mint Arnold megpillantotta Hold Armint, nagyot lélekzett s rendkívüli öröm sugára villant föl arczán, míg Hold meglehetősen kényelmetlenül látszott érezni magát. S mialatt a három idegen úr bemutatta magát egymásnak és néhány szót váltott, Hold Armin Arnoldhoz lépett és halkán, magyarul, nehogy a többiek megértsek, így szólt hozzá:

— Beregi Sándor segédje vagyok. Nem tehetek róla, el kellett vállalnom. Nincs más ismerőse a fürdőben, s ha én megtagadom e szolgálatot, csak a te jogos elégtételeddel késleltettem volna. Reményem, nem veszed rossz néven.

— Söt köszönettel vagyok erte — felelt Arnold sajátos hangnyomattal. — Köszönöm azt is, hogy úgy siettél. Soha jobbkor nem jöhettél volna.

Hold Armin azután a társasághoz fordulva, németül folytatá:

— Beregi Sándor megbízásából vagyunk itt. Felünk mostanáig várta Arnold úr segédjeit, hogy elégtételt adjon tegnapi sértéseért.

— Azért vagyunk itt — mondá a gróf, Arnold egyik segédje.

— Rend szerint a sértett fél segédei szokták fölkeresni a sértőt — tévé hozzá a másik.

— Jól tudom — felelt Hold, egy alattomos gyors pillantást vetve Arnold mozdulatlan arczára — jól tudom, de ez megbízatásunknak csak egyik része. Felünk fölhatalmazott, hogy ha Arnold úr a tegnapi sértésért nem kíván elégtételt, mi hívjuk ki őt az ő nevében ama sérelemért, melyet atyjának és nevének becsülete ellen elkövetett.

Mindnyájan Arnoldra néztek. Hold Armin, bármennyire igyekezett higgadtnak és elfogulatlannak látszani, nem tit-

kolhatta zavarát és erősen rágta, régi szokása szerint, a bajuszát.

Arnold előre lépett. Mozdulatlan arcán nem látszott semmi fölindulás, hangja nyugodt volt és szemet le nem vette Hold Armin rángatózó arczáról.

— Nem tagadom meg az elégtételt — mondá csendesen, kimértén — nem vonom kétségbe Beregi úr jogát s föntartom a magam részéről is jogomat, az ő sértéseért elégtételt követelni. De mint ez uraknak már említém, előbb még egy régibb és sürgősebb becsületbeli ügyemet kell elvégeznem; akkor aztán rendelkezésére állok Beregi úrnak.

— Régibb becsületbeli ügyet — mondá Hold Armin elhalványulva és zavartan körültekintve. Nem értem.

— Tüstént megmagyarázom — felelt Arnold, közelebb lépve hozzá.

— De uraim, önökre hivatkozom — mondá Hold Armin hátrálva — ez minden lovagiassági szabály ellen van. Ehhez mi nem nyújthatunk segédkezet. Mi Beregi úr megbízottjaiként vagyunk itt s az ő nevében kérünk rögtöni elégtételt. És sajnálatomra, kénytelen vagyok kijelenteni, hogy ha Arnold úr megtagadná a kért elégtételt, felünk megbízásából jegyzőkönyvet kell fölvennünk, melynek alapján ő Arnold urat nyilvánosan gyávának fogja kijelenteni.

Hold Armin arcza fehér volt, mint a fal, ajkai elkékültek; fölindulásában megfélemedezett minden tettetésről, minden óvatosságról és szemében lelkének egész gonoszsága fölillant.

— Hogy nem vagyok gyáva — mondá Arnold, ismét egy lépést téve Hold felé — azt megmutattam elégszer s meg fogom mutatni ma is. De ismétlem, előbb még egy más becsületbeli ügyem van és azt el kell, el fogom intézni.

— Minő ügy? Kivel? — hebegett Hold Armin, folytonosan hátrálva Arnold tekintete elől.

— Nem sejted, Hold Armin? — kérdé Arnold, szorosan eléje lépve.

— Mi az? Nem értem? Mily ügy? Kivel? — dadogott a verembe esett róka, egészen elvesztve önuralmát.

— Veled.

— Velem? Nem értelek . . . Uraim, önökre hivatkozom. Én ártatlan vagyok. Soha sem sértettem meg ez urat és ő sem bántott meg engem soha. Nekem nincs okom párbajra.

— Legyen hát okod! — kiáltott Arnold rettentő hangon, s e pillanatban egészen átalakult. Magas termete kiegyenesedett, szemében vad tűz lobbant föl, fölemelte karját és kezének iszonyú erejével arczul üte a nyomorultat.

Ah! ez volt az ütés! Mintha az évek alatt meggyült harag, megvetés, utálat mind ez egy csapásban csomósodott volna össze, hogy egyszerre zúduljon a hitvány ember fejére. Szótlanul összeesett s mint a féreg vonaglott a boszuló titán lába előtt.

A jelenlevő urak közbeléptek, mintha véget akarnának vetni a további tettegességnek. Nem volt rá szükség. Arnold nyugodtan fordult feléjük s halvány arczczal bár, de csöndes, fölindulás nélküli hangon kijelenté, hogy kész a fegyveres elégtételre.

Ezalatt az urak egyike fölemelte a földről Hold Armint. Nem veszté el az ütestől eszméletét, de szemét vér futotta el és halvány ajkai hangtalanul remegtek. Midőn Arnold a fegyveres elégtételt említé, rekedten, fulladozó hangon mondá, hogy majd becsületbíróság ítéljen, képes-e Arnold lovagias elégtételre, ki épen most utasított vissza egy kihívást?

— Becsületbíróság kell neked, Hold Armin? — kérde Arnold, ismét a nyomorult elé lépve. — Jó. Ítéljen hát az rólad és rólam, az én múltamról és a tiedről. És ha majd homlokodra sütik a becsstelenség bélyegét, akkor leütlek, mint az ebet. Válasszsz!

— Elég! Döntsön a fegyver közöttünk! — hörgött Hold Armin, egészen elvesztve gyáva mérsékletét és szabadon bocsátva minden gonosz szenvedélyét. — Fegyvert ide! Hadd lássam, ördög vagy-e vagy ember?

— Valahára! — kiáltott Arnold elégedetten. Ezzel a benyíló ajtajához lépett, intett kezével, hogy lépjek a szobába, s miután bemutatott a három úrnak, folytatá: — E barátom lesz egyik segédem, valamelyikkel az urak közül; a másik két urat arra kérem, segédkezzék ellenfelem mellett. Reményilem uraim, nem tagadják meg e szívességet. Sejthetik, hogy kettőnk között oly régi gyűlölet kíván elintézést, mely se a halasztást, se a formáságok aprólékos megtartását nem tűri. Azonnal, e pillanatban össze kell mérnünk fegyvereinket.

— Egy óra múlva, míg elintézem ügyeimet — mondá Hold Armin rekedten.

— Hogy azalatt megszökjél? — kiáltott Arnold megvetőleg. — Ismerlek, nem szabadúlsz tőlem. Sarkadban maradok s botommal ütlek le, ha nem állsz fegyverem elé.

— Ide hát azt a fegyvert! — kiáltott Hold Armin magán kívül.

Néhány szót váltottunk a három úrral és gyorsan meg egyeztünk. Hold Armin kardot választott; tapasztalásból tudta, mily biztosan talál Arnold a pisztolylyal. A gróf és én voltunk Arnold segédei, a másik kettő Holdé. Az urak egyike kardokért sietett, s ezalatt mi, a többiek, elhagytuk a szobát s fölnyitattuk a vendéglő nagy termét, hol a békésebb hangulatú fürdővendégek hangversenyeket s más efféle mulatságokat szoktak tartani. Néhány percz múlva megjött a negyedik segéd egy csomaggal, melybe a kardok voltak takarva, és az orvossal, ki tegnap eret akart vágni Arnoldon. A reggeli nap besütött az ablakon s vidám fénynyel árasztá el a termet.

VI.

Ne várjátok tőlem, hogy leírjam a párbajt. Nem is írhatnám le, mert nem emlékszem rá tisztán, részletesen. Csak mint egy nehéz álom zűrzavaros képe áll előttem, és valahányszor újra megjelenik emlékezetemben, nyomasztó súly ereszkedik lelkemre s láztól reszket a kezem. Így látom, mintegy fátyolon keresztül ez összekuszált kép alakjait: szemközt egymással az ingújjra vetközött vívókat, két oldalt tőlök négyünket, kezünkben karddal, s mintha még most is rajtam volna az a nyomasztó érzés, hogy nem tudok a karddal bánni s kínos zavaromban rá támaszkodom, mintha bot volna. Így hallom az egymást keresztező kardok bántó csengését, s látom az egyik vívó nyugodt tekintetét, a másiknak sápadt arcját, vonagló ajkait. Annyiszor jelenik meg, oly hosszú ideig áll szemem előtt ez a kép, mintha a valóságban órákon át láttam volna, holott, azt mondák, alig tartott néhány pillanatig. De ezt a pár pillanatot örökké látom; s mint a lázas álomban, szólni akarok és nem tudom kimondani, a mit látok. Mert mit tud kifejezni ez az egypár száraz szó? Hogyan igyekezett Hold Armin Arnold oldalához félni kardjával, hogyan csapott rá, mint a villám, Arnold kardja és hogyan szúrta át a szívét, mily átható vad

sikoltás tört ki Hold ajkán, röviden, mintha hirtelen ketté vágták volna, mily kimondhatatlan rémülettel dűledt ki két szeme, míg megdermedt újjai még egyenesen kinyújtva tarták a kardot egy pillanatig, és ez egy pillanatban mint rohant Arnold önként a kinyújtott kardba és mint ütötte át vele saját keblét? Mit tudnak e halvány szavak mondani, mint tudnák életek állítani e képet, úgy a mint én láttam, a mint látni fogom örökké?

A következő pillanatban Hold Armin holtan rogyott a földre, és Arnold eldobva kardját, keblére szorította két kezét, megtántorodott s a földre esett volna, ha hirtelen melléje nem lépek s föl nem tartom karjaimmal.

Nem messze tőlünk pamlag volt. Erre fektettük; az orvos hozzá sietett, föltépte ingét s bekötötte sebt; de Arnold ájulása csak egy pár perczig tartott: csakhamar fölnyitotta szemét, tiszta öntudattal tekintett rám, s halkán mondá, hogy vitessem szobájába s többé ne bocsássam hozzá az orvost.

Volt még annyi ereje, hogy reám és másik segédjére támaszkodva saját lábain mehetett át szobájába. Itt azonban rögtön ágyára feküdt, s miután az idegen úr eltávozott, intett, hogy hajoljak le hozzá és tartsam ajkához fületem.

— Menj az ismert villába — sűgta el-elmaradozó lélekzettel — ott megtalálod azt a nőt, ki az éjjel nálam volt. Mondd meg neki, hogy félóra múlva meghalok . . . váltsa be ígérétét . . . Siess . . . !

E szavakkal lehúnyta szemét. Kétségbeesetten néztem körül a szobában, nem tudva, mit tegyek. Nem mertem egészen magára hagyni, de parancsa szent volt előttem s teljesítenem kellett. Mit tegyek? Kire bízam, míg visszatérek? Épen csöngetni akartam a pinczérnek, hogy valaki a fogadó személyzetéből üljön addig a sebesült ágya mellett, míg elvégzem megbízatásomat. De ekkor szerény kopogás hallatszott az ajtón s Romvári Márton nejével a szobába lépett.

A tegnap ígért százhusz forintért jöttek. Arczokról látszott, hogy még semmit sem tudnak. Mosolyogva léptek be és mindketten kitárt karokkal siettek ölelésemre. Én némán csendre intettem őket, s az ágy felé mutattam, sűgva, röviden elmondva a történeteket. Attól féltem, hogy az igazgatóné szokása szerint el fog ájulni s Romvári Márton hangos jajveszékésben tör ki; azért gyorsan hozzátettem, hogy szedjék össze

minden eszköket és erejüket és maradjanak a sebesült mellett, míg én néhány pillanatra távozom.

Nem lehetett panaszom e szegény emberek ellen. Arczokból láttam, mennyire megrendíté őket e váratlan csapás; de becsületökre azt is hozzá tehetem, hogy a százhúsz forint elvesztése eszközbe sem jutott. Szemeikből sűrűn hullott a könnyű, de elfojtottak minden hangosabb zokogást, mialatt az igazgatóné az ágy mellé ült s kendőjével hajtotta a legyeket Arnold arczáról, Romvári Márton meg tele öntötte vízzel a mosdó tálat s oda állt vele az ágy mellé, mondván, hogy ily esetben legjobb a hideg borogatás.

Most az orvos dugta be fejét az ajtón, de nem engedtem belépni. A másik vívó meghalt — mondá — ott már nincs reá szükség; ide jött hát, a hol még segíthet. — Eszembe jutott Arnold tilalmá s kereken kimondtam az orvosnak, hogy ide nem léphet be, a beteg semmit se akar róla tudni. Az orvos azt felelte, hogy hivatása teljesítésében nem fogja őt föltartóztatni semmi beteges szeszély, s erővel be akart lépni a szobába. De én nem engedtem az ajtót kinyitni; a dulakodás zajára Arnold kinyitotta szemét s meglátva az orvos fejét az ajtóban, hevesen távozásra intette kezével, mire Romvári Márton is letette a mosdótálat és félremagyarázhatatlan mozdulattal gyürkőzni kezdett; az orvos megfordult s vállat vonva eltávozott, boszúsan dörmögve magában, hogy olyan embereket nem lehet megmenteni, kik eret sem hagynak magokon vágatni.

— Mit feleltek? Eljönnek? — kérdé halkán Arnold az orvos távozása után.

— Csak most megyek oda — feleltem én megszégyenülve.

— Siess hát! — mondá Arnold türelmetlenül. — Az idő gyorsan telik, nem akarok addig meghalni.

Eszeveszetten vágattam ki a szobából, le a lépcsőn, keresztül a sétatéren, a szelső villa felé. Az emberek, a mint így kalap nélkül, rémült arczczal láttak rohanni, örültnék tarthatnak; megálltak és csodálkozva néztek utánam. De én lélekzetvétel nélkül rohantam tovább. Végre eléem tűnt az ismert villa; erkélyén két alakot láttam ülni, szorosan egymáshoz simulva. Megismertem; az ejeli látogató volt s a szöke leány, kivel tegnap az erdőben találkoztunk. Már messziről intettem feléjük kezemmel. Megértették; mire a villa elé értem, már

lenn voltak az úton s az idősebb asszony aggódva kérde: nekik intettem-e s mit akarok velök?

— Arnold halálosan megsebesült — lihegém elfulladó mellel — még csak egy félórája van, emlékezteti önt ígéretere.

Az asszony ijedten összerezsent, de semmit sem szólt; megragadta a leány karját, ki rémült csodálkozással nézett rá, s csak annyit mondott:

— Menjünk!

Épen oly gyorsan siettünk vissza a fogadó felé. Útközben suttogva, lihegve elmondtam az asszonynak a párbaj lefolyását, óvatosan kerülve, nehogy eláruljam, mintha tudnék valamit Arnoldhoz való viszonyáról. Csak annyit mondtam, hogy Hold Armin volt az ő legveszedelmesebb ellenségek, s hogy ettől megmentse, azért hívta őt Arnold párbajra. Most már nem kell Hold Armintól tartaniok, szemem előtt halt meg, de Arnold is halálosan megsebesült, sietnünk kell, ha még szavát akarjuk hallani.

Ezalatt a fogadóba értünk s fölsiettünk a lépcsőn. Romvári Márton a szoba ajtajában állt és haját tépte. Az Istenért! meghalt? kiálték rá messziről.

— Minden pillanatban attól lehet remegni — felelt Romvári sírva, miközben elénk sietett. — Keble erősen hörög; nem tud szólni, de szeméből látom, mily türelmetlenül vár téged. Mindig az ajtó felé néz s a szívem majd meghasad e tekintettől. Siessünk!

Ezalatt a szobába léptünk. Az asszony elsőnek lépett be s kezénél fogva maga után vonta a rémülettől és csodálkozástól néma leányt. Egyenesen az ágyhoz siettek. Az igazgatóné fölkelt helyéről s átengedte az újon jötteknek. Mi az ágy lábánál álltunk.

Arnold behúnyt szemmel feküdt hanyatt a párnán. Arcza sápadt volt, mint a halotté, mozdulatlan vonásain nem látszott az életnek semmi nyoma, melle már nem hörögött és nem emelkedett föl. Úgy látszott, mintha a halál felséges nyugalma már reá szállott volna. Épen e perczben húnnya le utoljára szemét — mondá súgva az igazgatóné — miután még egy végső fájdalmas pillantást vetett az ajtóra. — Az asszony csendesen Arnold homlokára tette kezét, és mintha e kéznek csodatevő ereje volna, a haldokló szeme lassan fölnyílt és végig siklott a két nő alakján.

— Térdelj az ágy mellé — mondá az asszony leányának — és csókold meg kezét.

A leány engedelmesen, szó nélkül letérdelt és Arnold kezére hajtá arczát. A haldokló egy kifejezhetetlen pillantást vetett az asszonyra, azután a leányra; lassan, nagy erőlködéssel fölemelte másik kezét és a leány fejére tette. Ajkai egy pillanatra még csöndesen mozogtak, mintha imádkoznának . . . azután merev és mozdulatlan lett minden, még a boldogság kifejezése is, mely mintegy megkövült arczán . . . Életemben ekkor láttam őt először igazán boldognak . . . először és utoljára.

BEEFEJEZÉS.

Burra Bálint úr végszava.

A bártfai temető legszélső zúgában fektettük örök nyugalomra a nyugtalan embert. Sírjára pap nem mondott áldást, de megáldották a könnyek, melyek reá hulltak. Három szegény ember térdelt a hant mellett: egy jámbor képű, félénk legény, ki hűséges kísérője volt bolyongásaiban, egy kopott vándor színész és még kopottabb felesége. Zokogásuk egybe vegyült a kapa egyhangú döngésével, könnyeik megáztatták a frissen hányt göröngyöket. Alig lehetett őket elvonni a sírtól, s nekem is könny gyűlt szemembe. Még sem lehetett rossz ember, a kit így siratnak.

Félre vontam Ungi Lénártot, a jámbor képű, félénk fiatal embert. Tudtam, mily igaz híve volt az elhunynak s megkérdeztem, nem lehetek-e valamiben segítségére mostani elhagyottságában? Megköszönte jószágomat s azt felelte, hogy neki semmire sincs szüksége; de ha jót akarok tenni, segítek azon a két szegény emberen. S a másik kettőre mutatott, kik még a sír mellett térdeltek. Arnold tegnap százhusz forintot ígért nekik, melylyel kimenekülhetnek nyomorúságukból. Ő úgy tekinti ezt, mint szent végrendeletet, de nem hajthatja végre, a hatóság lefoglalta és lepecsételte az elhunynak minden pénzét és ingóságát. Látja, hogy én kegyelettel vagyok a boldogult iránt, mert gondoskodtam tisztas temetéséről; váltsam be még ez ígéretét és áldani fognak.

Szó nélkül kivettem tárczámból a kívánt összeget s átad-

tam; azután gyors lépéssel elsiettem. De útközben meggondoltam a dolgot. Ez az Ungi Lénárt állandó kísérője, bizalmas barátja volt Arnoldnak; lehetetlen, hogy ne ismerje titkának legalább egy részét, s ez a titok reánk nézve sokkal féltettebb, hogysem birtokosát a világban engedjem hanyódni. Visszasiettem. Amazok már eltávoztak a temetőből s épen fele úton találtam őket, a mint kisírt szemmel egy fuvarossal alkudoztak.

Megkérdeztem Ungi Lénártot, mi szándéka van jövőjére nézve? Azt felelte, hogy beáll színésznek Romvári Márton társulatához s egyszersmind bemutatta az igazgatót és nejét, kik hálálkodva köszönték segítségemet. Miután ezen is átestünk, újra megkérdeztem Ungi Lénártot, nem volna-e kedve az én szolgálatomba állani? Jóságomon a kastély főlügyelőjévé tenném s ott örökös kenyere volna. Láttam, mily öröm villant föl szemében e szóra, s e sugárból megértettem, hogy csakugyan ismeri titkunkat. Nem a kenyérnek örül, hanem a gondolatnak, hogy közel lehet barátjának gyermekéhez. Annál inkább hozzám kell lánczolnom. Nem volt szükség sok nógatasra; az igazgató is biztatta és sírva megjegyzé, hogy ilyen ajánlatot a vidék legelső művésze is örömmel fogadna. Megegyeztünk. De kijelentém, hogy rögtön velem kell jönnie s többé nem maradhat el mellőlem.

Elbúcsúztak hát egymástól, s miután sokszorosán megölelték egymást, a színigazgató és neje sűrű könnyhullatások közt a fuvaros szekereire ültek és elkoczogtak.

Így jutott szolgálatomba Ungi Lénárt, a hol a mai napig megmaradt. Igaz, hogy a gazdasági dolgokhoz nem sokat értett, a mai napig sem ért, de nem is csalt meg soha.

Haza térve Juditot és leányát nem találtam otthon. Nagy későre érkeztek vissza. Félre hívtam húgomat és kérdőre vontam, hol jártak?

— A temetőben — felelt Judit. — Ha föltűnés elkerüléséből nem engedted meg, hogy részt vegyünk a temetésen, azt nem vehettem lelkemre, hogy leányom legalább egyszer meg ne lássa atyja sírját.

— Tudja, hogy atyja volt?

— Nem tudja. Annyit mondtam neki, hogy a boldogúlt érette, boldogságáért halt meg, hogy megszabadítsa Sándort legnagyobb ellenségétől, Holdasytól, és hogy ez áldozattal akarta jóvá tenni, a mit hajdan Sándor atyja ellen vétkezett.

Eunyi elég, hogy kegyelettel gondoljon a halottra és könnyet ejtsen sírjára. Minek tudja meg a többit? Hogy megmérgezze boldogságát? Hogy egy árny álljon közte és férje közt? Nem, nem! Az ő atyja rég meghalt; ne tudja meg soha, hogy akkor veszté el őt igazán, mikor visszanyerte.

És úgy történt. Laura boldog asszony lett és nem tudta meg a titkot. Ezt csak mi hárman ismertük és jól megőriztük; még egymás közt sem beszéltünk róla soha. Ungi Lénárt minden évben egyszer, Arnold halála napján, elútazott; nem kérdeztük, nem mondta, hol járt, de jól tudtuk és hálásak voltunk érte. Judit lelke megnyugodott; nem félt többé, ha Laura apjáról és gyermekkori emlékeiről beszélt, és boldogságot talált leánya családi boldogságában. Megérte azt az örömet is, hogy látta unokáinak születését. A ti születéseket, gyermekeim, kiknek számára összeszedtük most régi emlékeinket. Ti is emlékeztek nagyanyátokra; ott álltatok halálos ágya mellett, a mint csöndesen, boldogan örök álomra húnnya szemét. Most ti vagytok örömünk, reményünk, mindnyájunknak: szüleiteknek, kiknek szerelmét a hosszú évek sem hervasztották el, Ella néteknek, ki soha sem akart férjhez menni, hogy egészen értekezzen, nekem magamnak és a szegény Ungi Lénártnak, a ki türelmes pajtásotok volt kicsiny korotok óta.

A jövő héten ünnepeljük szüleitek ezüst lakodalmát. Ők is csak most, veletek együtt, ez emlékiratokból fogják megismerni a múlt régi titkát; most már megismerhetik, kipróbált boldogságuk nem félhet semmi árnyéktól. Olvassátok át figyelemmel, okulással e lapokat és gondoljatok szeretettel a holtakra . . .

CSIKY GERGELY.

A TISZAVÖLGY SZABÁLYOZÁSÁRÓL.*)

Első közlemény.

Negyven éve, hogy Széchenyi István nagyszabású mozgalmát a Tiszavölgy szabályozása tárgyában megindította; a tiszavölgyi társulatok az 1887. év folytán a központi választmány által fölhívtak, hogy e viszontagságos negyven év történetét írják meg, hogy abból az egész szabályozás monographiáját lehessen egybe állítani.

Igen érdekes és tanulságos adatok fognak ily módon összegyűjteni, melyek történelmi, jogi és közgazdasági szempontokból a kérdést minden oldalról meg fogják világítani — azonban érintetlenül fogják hagyni a századokra kiható műtechnikai bírálatát, melyet erre vonatkozó részletes fölvételek és megfigyelések hiányában még igen sokáig leszünk kénytelenek nélkülözni.

A magyar tudományos Akadémia által a csekély esésű folyóvizek szabályozásának alapelveire kiírt pályázat — igen nagy csáberőt gyakorolt rám, hogy ez alkalomból szigorúan tudományos alapon kísértsem meg a Tisza-szabályozás kritikáját nyújtani — és a helyes folyószabályozásnak elveit a Tisza völgyére alkalmazni. A kitüntető elismerés, melyben e pályaművem a bírálók részéről fogadtatott, bátorít föl arra, hogy a

---

*) Jelen értekezés a nagyobb közönségtől is élvezhető kivonata szerző *A csekély esésű folyók szabályozásáról* című pályaművének, melyet a magyar tudományos akadémia 1887. évi nagygyűlésén a Névtelen mérnök által följánlott ezer forintos pályadíjra érdemesített és, a mely a Magyar Mérnök és Építész egyesület könyvkiadó-vállalatának 1889—92. cyklusában fog napvilágot látni. Szerk.

Tisza-szabályozás negyven éves történelme mellé, mintegy kiegészítésül összefoglaljam mindazt, mi technikai szempontból annak megvilágítására szolgálhat, egyúttal bonczkés alá véve mindazokat a folyószabályozó rendszereket, melyeket különböző alkalmakkor különböző szakemberek ajánlottak, részint a Tisza-szabályozás kiegészítéséül, részint egészen új kiindulás alapjául.

Annál inkább czélszerűnek találtam ilyenmű tanulmány megtételét, mert daczára a Tisza-szabályozás körüli negyven éves munkálkodásnak, még mindig akadnak számosan, a kik a mederszabályozási és töltésezési rendszer helyett egészen más rendszerek szerint kívánnák azt foganatosítani és így legalább is sokakban nehéz viszonyok és megpróbáltatások középett oly kétséget ébreszthetnek, melynek elcsüggedés vagy közönyösség lehet a következménye.

Mielőtt azonban magába a kérdésbe bele mélyednék, czélszerűnek vélem a csekély esesű folyókról általánosságban egyet-mást elmondani és kivált jellemző tulajdonságaikat nagy körvonalakban vázolni.

*

*

*

Valamely folyó szabályozásának különböző céljai lehetnek és ehhez képest eltérők a módok is, melyek a kitűzött célhoz vezetnek.

A folyókat rendszeres vízlefolyási viszonyok elérése, azonfölül a hajózás, a mezőgazdaság vagy az ipar érdekében szokás szabályozni; — igen gyakran — kivált a folyók alsó szakaszán — eme érdekeknek legtöbbször összeesik, úgy hogy a tervzet megállapításánál valamennyire tekintettel kell lennünk. De mivel ez érdekekben fokozatok is vannak, a melyek még az idővel, a körülményekkel is változhatnak, azért a folyók alsó szakaszának szabályozása rendszerint igen bonyolódott technikai és közgazdasági föladat.

Mi e tanulmányban csak azokkal az elvekkel akarunk foglalkozni, melyek a folyóknak mezőgazdasági célból való szabályozására vonatkoznak: önként értetik, hogy a többi érdekekről sem szabad e mellett megfeledkeznünk, sőt a tervet oly módon iparkodjunk megállapítani, hogy az a jövőbeli bármily irányú fejlődésnek útjába ne álljon.

A mezőgazdaság érdekében végzendő szabályozásoknál ismét nemcsak tisztán technikai szempontokra, hanem a mezőgazdaság fejlődési állapotára, annak intensív vagy extenzív voltára, a népesedés sűrűségére és a nyერendő, vagy megvédett talaj minőségére is tekintettel kell lennünk.

Oly szabályozási műveletek, melyek nyomán Belgiumban, Hollandiában, Svájcban, Francia- vagy Olaszországban kitűnő eredmények mutatkoztak, egy kevesbbé népes vagy kevésbbé gazdag országban — esetleg nem fogják ugyanazt a kedvező hatást előidézni, vagy legalább is hosszú ideig a mezőgazdaság nem lesz képes a technikai munkálatokból eredő új állapot követelményeivel lépést tartani.

Sőt a talajjavítások története még arra is megtanít, hogy oly országokban is, hol az olcsó tőke, a sűrű népesség nem hiányzik, mégis az új területek kizsákmányolása csak lassan halad előre, a mi ismét a telepedési, közlekedési, közegészségi és sok egyéb apró társadalmi nehézségben leli magyarázatát és megfejtését.

Mindezeknél fogva teljesen sikerült szabályozásnak csak az mondható, mely nemcsak a technikai föltételeknek, hanem eme főntebb elősorolt többi szempontoknak is megfelel, mely nem nyújt se kevesebbet se többet, mint a mire a bajban szenvedőnek szüksége van, a nélkül azonban, hogy a fokozatos fejlődhetés útját elzárná, vagy megnehezítené. Ellenkezőleg minden újabbi munkálat egy-egy lépés legyen a haladás felé nemcsak technikai, hanem mezőgazdasági szempontokból is.

Ha a technikus világ eme igazságot mindenben szem előtt tartotta volna, sok oly munkálat és terv nem készül, a mely magában véve egészen megállta helyét technikai, de korai volt mezőgazdasági szempontokból. Az olcsóbban elért kisebb védelem gyakran fölér a teljes, de drága védelemmel.

Ehhez járul még, hogy a víz nem mindég és nem föltétlenül káros elem, melytől minden áron szabadúlni kell, ellenkezőleg — hasznai sokszor megbecsülhetetlenek, még akkor is, ha kisebb-nagyobb károsodásokkal jár karöltve; már Herodot Egyiptomot a Nilus ajándékának nevezte.

Ez az oka, hogy nem lehet a folyókra nézve csak megközelítőleg is oly mintákat föllállítani, melyek szerint az egyforma természetű vízfolyások szabályozandók volnának.

Teljes lehetetlenség előre kijelölni azt a rendszert, melyet

bizonyos természetű folyókra, mint a ruhát az emberre, csak reá kellene szabni, hogy a legjobb szabályozás létesüljön. Hanem szükséges előbb alaposan megvizsgálni és ismerni a mezőgazdasági, a népesedési viszonyokat is, és csak ha ezek alapján valamely rendszerben megállapodtunk, akkor lehet arról szó, hogy azt következetesen a technikai elvek alapján foganatosítsuk.

Vagyis röviden összevonva: nem lehet tisztán technikai alapokból kiindulva megállapítani, hogy a csekély esésű folyók szabályozásának melyik módja vezet legcélszerűbben a kívánt sikerhez, hanem erre nézve első sorban az adott viszonyok és körülmények határoznak.

Miért is a csekély esésű folyók szabályozásának elvét az egyes szabályozó rendszerek ismertetése és bírálata által lehet csak okszerűen tárgyalni: a tervező szakember föladatához tartozik annak megítélése, hogy e rendszerek közül, melyik felel meg leginkább az adott technikai, mezőgazdasági és egyéb helyi viszonyoknak.

Hogy azonban e tanulmánynak ne csak elméleti, hanem gyakorlati értéke is legyen: első sorban a nagy magyar Alföldre fogunk tekintettel lenni, mert Oroszország kivételével Európában sehol sem találhatók oly nagy kiterjedésű síkságok és oly sok csekély esésű folyó, mint hazánkban.

A csekély esés és a terület egyenletes volta kiválóan kedvez a legszebb hajóút-hálózat megteremtésére és csak sajnálhatjuk, hogy azon természetes fejlődési állapot, mely Francia- és Angolországban kiterjedt csatorna-hálózatot talált, mikor a vasútépítés lázas korszaka beállott — nálunk politikai és társadalmi okokból nem létesülhetett. Ez által vasútaink is egészségesebb irányban fejlődnének még mai nap is és nem kellene a szállítás legolcsóbb eszközeit nélkülöznünk azon okból, mert ily kettős közlekedést jelenlegi forgalmunk és pénzügyi állapotunk meg nem bír meg.

A csekély esésű folyók szabályozásának megállapításánál tehát ha az első sorban mezőgazdasági szempontokból történék is, a hajózás érdekeire mindenkor kiváló tekintettel kell lennünk és legalább is nem szabad olyat terveznünk és foganatosítanunk, a mi a jövőben annak akadályul szolgálhatna.

Hogy a csekély esésű folyók mentén föllépő bajokat sikerrel orvosolhassuk, arra nézve okvetlenül szükséges, hogy azok természetét alaposan ismerjük, mert az ok nem mindenkor ott

van, a hol az okozat jelentkezik, hanem gyakran attól csak igen nagy távolságokra található.

A tiszta, cseppfolyós víz természetéből mechanikai és matematikai alapokon levezetett törvények csak nagy óvatsággal és akkor is soknemű megszorításokkal alkalmazhatók a folyókra, miért is a vízépítészet tudománya közelebb áll a megfigyelések útján fejlődő természettudományokhoz, mint az elvont igazságokkal foglalkozó matematikához vagy mechanikához.

A meteorológiai, geológiai, és mezőgazdasági viszonyok együttes közreműködéséből származnak azok a tulajdonságok, melyek valamely folyóra épen oly jellemzők és egyéniek, mint a milyen eltérők a nemzetek nagyban és egészben és annak egyes tagjai ismét egymás között.

Ha a folyók kristály tiszta vizet hömpölygetnének medrökben, ha hordalékuk nem volna, melylyel számolni kell, akkor a vízépítészet technikai oldala egyike volna a legegyszerűbbeknek; sokban hasonlítana a tengeri munkálatokhoz, hol az összes kérdések jóformán a kellő szilárdság, a kellő tömegek alkalmazása körül összpontosúlnak.

Mivel azonban a kérdés tisztán mechanikai és matematikai alapokon meg nem oldható, a folyó természetét kell mindenekelőtt megismernünk, ha szabályozási munkálatainkban alaposan akarunk eljárni. E tanulmányoknál első rendű szerepet játszik a vízgyűjtő medenczék ismerete.

A vízépítéstan azon ágát, mely a folyó természetét annak vízgyűjtő medenczéjére való tekintettel meteorológiai, geológiai és mezőgazdasági szempontokból igyekszik kipuhatolni — hydrologiának is szokás nevezni — külön néven. A hydrologia tulajdonképeni megállapítójának Belgrand tekinthető, ki a 40-es években kezdte a folyók szabályozásának kérdéseit, természettudományi alapokból kiindulva vizsgálni.

A hydrologia az esővizek lefolyásának törvényeit tárgyalja, tekintetbe véve a talaj geológiai képződését, átbocsájtóságát, művelési módját, és így tovább.

Hazai folyóinkra nézve a rendes fölvételeket a negyvenes években kezdték meg Vásárhelyi Pál vezetése alatt, és ez időből igen szép térkép- és tervgyűjtemény maradt hátra, mindez azonban a hydrotechnika mai követelményét nem elégítheti ki és kivált a vízlefolyási viszonyokról ad kevés tájékozást. Rendsze-

res mérce-megfigyeléseink a folyók mentében úgyszólván csak azóta vannak, mióta a szabályozások országsszerte megindultak, egyéb vízmérési adatok pedig egyáltalában igen kevés számmal vétettek föl. E hiányt akarta a közmunka- és közlekedésügyi miniszter pótolni a hydrographiai intézet fölállításával. Az intézet eredeti terve a költségek miatt elbukott, és csak az 1886. évben létesült a műszaki tanácsban egy külön hydrographiai osztály, mely szerényebb hatáskör mellett a létező adatokat van hivatva földolgozni és azokat a tervezésekhez szükséges irányban fejleszteni. És így mégis remélhető, hogy habár hosszabb idő után, síksági folyóink természetének megismerésére szükséges adatok összegyűjtetnek és a szakemberek közkinsévé válnak.

*   *

Valamely folyó esése a víztömeg, a hordalék és a medert alkotó talajnem együttes közreműködésének eredménye. Minél nagyobb a mozgó vízoszlop magassága, minél nagyobb és állandóbb valamely folyó vízemésztése, annál kisebb lesz annak esése.

Minél több és nagyobb hordalékot hajt valamely folyóvíz medrében, annál nagyobb esést csinál magának, hogy e hordalékkal megküzdhessen. Ha a hordalék hajtás újabb eredetű, a folyók esését növelni fogja mindaddig, míg a hordalék nagyságával az eredő sebesség-növekedés egyensúlyba nem jut.

Minél szilárdabb talajból vagy kőzetből áll valamely folyó medre, annál nagyobb annak esése és sebessége. Ugyanezért megfordítva is áll Paleocapa következő tétele:

«Oly folyó, mely magát meredek partok közé beásva folydogál, melynek minden állapotában bő vize van, mely nem tölti föl medrét, hanem iszapját tovább hordja; mely kiönt ugyan időnkint, de csak kis magasságra természetes partjai fölött, azon nagy bemélyedéshez képest, melylyel partjain alúl bír — ily folyóról sohasem lehet azt állítani, hogy csekély lenne vízszín-esése a folyó természetéhez képest.» A csekély esés tehát relativ fogalom, mely egészen a folyó egyéni jellege szerint lehet csakugyan csekély vagy nagy.

A Tisza viszonylagos esését a következő összeállítás tünteti elő:

	A folyó eredeti pályáján	Az átvágások által kiegyenesített pályán
T.-Újlaktól V.-Náményig	0·0001387	0·0001387
V.-Náménytől Csapig	0·0000425	0·0000425
Csaptól Tokajig	0·0000520	0·0000520
Tokajtól Szolnokig	0·0000284	0·0000396
Szolnoktól Csongrádig	0·0000193	0·0000297
Csongrádtól Szegedig	0·0000215	0·0000228
Szegedtől a Dunáig	0·0000182	0·0000221.

A Dunának Magyarország határán belül a legkisebb esése Esztergom és Mohács között van és 0·00007 méter körül ingadozik; Orsova és Rasova között esése 0·000083, Rasovától a tengerig 0·000053 méter.

A Po esése Piacenzánál 0·000377, Cavarellánál 0·00005, a Foce principale di Mæstrában 0·000033.

A Nilus esése Cairónál 0·000144; a Mississippi legkisebb esése 0·000038.

Látható ezekből, hogy a Tisza esése víztömegéhez képest messze mögötte áll Európa és a világ legnagyobb folyóinak, a mi csak a hordalék finomságából és a meder alkotó elemeinek ugyanily természetéből magyarázható ki.

Ha a hordalék tömege és nagysága akár a fő és mellékfolyók útjának megrövidítése, akár az erdőirtások következtében tetemesen növekednék, úgy hogy az egyensúly e tekintetben megzavarodnék: alaposan lehetne attól tartanunk, hogy úgy mint Olaszországban kezdetben a fő és mellékfolyók felsőszakaszai ott hol a hegyi folyó természetéből átmennek a síksági folyóéba — később alsóbb szakaszai is emelkedhetnének, mely emelkedés, ha nem folytonos is, mindazonáltal igen veszélyes lehet.

Miért is teljesen állanak Paleocapa következő fejtegetései: «Oly folyó, mely több iszapot hordana magával, mely nagyobb szemű hordalékot hömpölygetne, mely kevés mélyedéssel és aránylag nagyobb szélességgel folyván, nem bírná iszapját, hanem csak részben tovább szállítani: kevés esésű lenne, habár két-három annyi volna is esése, mint a Tiszáé és a természet önkényt megigazítaná e hibát a meder fölebb emelése által, melyet az iszap lerakódása okozna.»

Például szolgálhatnak erre az Adige, mely Villa Bartelomeától a tengerig, tehát pályájának egy negyedrészen úgyszólván levegőben függ; a legnagyobb magasság, melylyel a kis

vízszín a szomszédos terület fölé emelkedik, 5·00 méter. Még veszélyesebb iszapolások fordulnak elő az Adigenek Alpone és Chiampo nevű mellékfolyóin; az előbbinek feneke sokhelyütt 2—3 méterrel áll a szomszédos terület fölött, az utóbbinak középmedre Vicenza tartományban helyenkint nagy távolságokra gyakran egész 3000 méter hosszúságban 8·46 méterrel áll magasabban a körülötte fekvő területnél; Montebellónál 9·35 méterrel; Verona tartományban hasonlólag gyakoriak a helyek, hol e folyó egészen függ.

A Renon, mely az Appeninekben ered, 46 kilométernyi hosszúságban a kis-víz hasonlólag fölötté áll a szomszédos területnek.

És mindez a történelmi időkben alig pár száz év alatt jó részben a nagy mérvű erdőirtások következtében állott elő. Nem lehet tehát eléggé nagy gondot fordítani a folyók vízgyűjtő medenczéjének a vízvásztók körül való befásítására, illetőleg a meglevő erdő-állománynak föntartására.

Nagy szerencse síksági folyóinkra nézve, hogy a vízvásztókon legnagyobb részt az erdőirtások nem öltöttek oly nagy mérvet, mint Olaszországban, Dél-Franciaországban vagy Svájcban; és az 1879. évi XXXI. törvényczikkal megállapított erdőtörvény helyes és szigorú intézkedései mellett remélhető, hogy országos veszélyektől e téren a jövőben sem kell tartanunk, sőt ellenkezőleg a fönnálló erdők helyes kezelése és a kopár területek fokozatos beültetése által a helyzet javulására van kilátásunk. Bármily helyes elveken nyugodjanak is valamely síkságbeli folyó szabályozásának munkálatai, mihelyt a vízvásztókon elterülő erdők eltűnnek: a völgyek folytonos károsodásoknak, gyakran sívár homokkal és kavicszal való elöntéseknek vannak kitéve. Szomorú példáulul szolgálhatnak erre nézve hazánkban az Ipoly és Zagyva patakok felső völgyei.

Hogy a Tiszán és főbb mellékfolyóin nincsenek-e ily okokon alapuló kisebb-nagyobb meder-eliszapolások, azt részletes fölvételi adatok hiányában, de kivált a szabályozó munkálatok által okozott nagymérvű változások miatt alig lehetséges megállapítani. Különben is valószínű, hogyha történtek is ily eredetű meder-iszapolások és emelkedések, ezek a szabályozott szakaszok fölött találhatók, ott hol a vízmosásokból hirtelen lerohanó hordalékot a megcsökkenő esés illetőleg sebesség nem képes tovahordani. Egyes pontokon eszközölt összehasonlító

fölvételek azt látszanak igazolni, hogy komolyabb, nagyobb baj e téren aligha fordul elő; ez azonban korántsem jogosít föl arra, hogy e szempontokat mint elhanyagolható mennyiségeket számításon kívül hagyjuk. Igaz, hogy a hatás itt csak évek hosszú során át fokozódik annyira, hogy a veszedelem mérvét öltse föl, de azért már kezdetben oly intézkedéseket kell tennünk, hogy azt megelőzzük, vagy legalább is a legkisebb mértékre csökkentjük, a mennyiben megelőzni nem volna lehetséges.

A csekély esésű folyók további jellemző tulajdonsága, mely a víztömeg, a hordalék és a meder alkotásának kifolyása — pályájoknak rendkívül kanyargós volta.

Az oly folyókat ellenben, melyek nagyobb hordalékot hajtanak medrökben, a kóborló mozgás jellemzi; medröket gyakran változtatják, szigeteket és zátonyokat képezve; de folyási irányuk nagyban és egészben megfelel a völgy útjáénak. Így a Duna hazánkban sok tekintetben inkább a hegyi természetű, mint a síkságbeli folyókhoz sorozható; mozgása inkább kóborló, mint kanyargó, míg a Tisza és mellékfolyói a síkságra érve, a kanyargó mozgás mintaképeül szolgálhatnának.

A Tisza eredeti pályája Tisza-Újlaktól a Dunáig 2·2-szer akkora, mint a völgy hossza, magában ismét a völgyben a pálya eredeti hosszúsága 1211 kilométer; az átmetszések által kiegyenesített pálya pedig 753 kilométer és így a rövidítés hossza 458 kilométer, arányszáma pedig 37·8 százalék.

Az Egyesült-Körösnel az arányszám még nagyobb, a mennyiben az eredeti pálya 2·55-ször nagyobb az átmetszések által létesítetténél. A Sebes-Körös torkolatától a folyó hossza 233 kilométer, a kiegyenesített pályán mérve ellenben csak 91 kilométer.

A folyónak kigyószerű mozgása, mely a homorú partoldalak folytonos kivájásából ered és a rohamosabb esésű folyóknál föltűnőleg észlelhető: a csekély esésű folyóknál is megvan, azonban csak igen lassan halad előre. Míg a Pón Cremona alatt kétszáz évi megfigyelés szerint a kanyarulatok úgy változnak, hogy minden harmincz évben a felső az alsónak helyét foglalja el, vagyis körülbelül hat kilométernyi útát tesz meg; addig a Tisza vízszerkezetének síksági részén csakis a kanyarulatok elromlása észlelhető, de nem egyúttal előrehaladásuk is. A Tisza mentén levő morotvák (elhagyott medrek)

ugyan a mellett bizonyítanak, hogy hosszú időközökben e folyó is kanyarulatait egészen átnyalta és ily módon folyását kiegyenesítette, ez azonban oly lassan megy végbe, és az e tekintetben való elfajulás oly könnyen megakadályozható egyszerű part-védművek által, hogy a folyó vízjárására lényeges befolyást nem gyakorol; miért is a szabályozási munkálatok tervezeténél jóformán figyelmen kívül hagyható. És csak helyi érdekek szempontjából, ha községeket vagy árvédelmi töltéseket veszélyeztet, bír fontossággal.

A síkságbeli folyók szabályozási tervének helyes megállapításánál szükséges ezenkívül, hogy az árvizek képződése és lefolyása tüneményéről magunknak tiszta képet alkossunk.

A folyók egyéni természetök szerint árvízi lefolyásuk tekintetében két csoportba oszthatók: Vagy olyanok, melyeknél az árvíz, a hullám magassága lefelé haladtában folytonosan csökken, vagy olyanok, hol az következetesen, vagy legalább is nagy távolságokra növekszik.

Az előbbi csoportba tartozik a Nilus, melynek közép árvize Assuannál 16—17 méterre emelkedik, innen folytonosan fogy, úgy hogy a torkolatnál alig ér el egy métert.

A Tiszánál az árvizek magassága, csekély eltéréseket nem tekintve, fölülről Szegedig növekedik, onnét azonban a Duna befolyása alatt ismét csökken.

A Tisza mellékfolyóin ellenben az árvíz magassága fölülről lefelé fokozatosan növekedik.

Mivel ugyanezen idő alatt ellenben a vízmennyiség, melyet a folyómeder emészt, nemcsak nem növekedik, hanem határozottan fogy, mindez arra mutat, hogy az alsó szakaszok lefolyási viszonyai nem állanak összhangzásban a levezetendő vízmennyiséggel. A mi magyarázatát jó részben abban leli, hogy az árvizeknek csak kis része, sokszor nem is fele, nem is harmada folyt a töltésezés előtt a mederben, míg rendszerint nagyobb tömege az ártéren vonúlt le és így nem járulhatott a meder kiképzéséhez.

Ugyanebből az is következik, hogy a töltésezés megejtése után a nagyobb magasság és a hosszas árvizek befolyása alatt a mederképződésnek mindenütt meg kellene indulnia, hacsak más okok zavarólag közbe nem lépnek.

Hogy az árvizek mennyisége a síkságbeli folyóknál fölül-

ről kezdve lefelé nem szaporodik, azt nemcsak külföldi, de hazai észleletek is sokszorosán igazolják.

Így a Fehér-Körös felső, a Csigér befolyása alatt fekvő szakaszán 446, kisjenői szakaszán 395, középső, vagyis nagypili szakaszán 315 köbmétert emésztett 1881-ben másodpercenként.

A Fekete-Körösénél a felső szakaszon ugyancsak az 1881. évi tavaszi nagy árvíznél 826, a középső szakaszon 642, az alsó szakaszon 388 köbméter folyt le másodpercenként.

A Berettyónak másodpercenkénti emésztése 1881-ben a felső szakaszon 220, a középsőn 169, az alsón 120 köbméter volt.

E tüneményt Belgrand providentiálisnak nevezi, mert ennek köszönhető, hogy a nagy, rohamos vízfolyások völgyei nincsenek minden áradásnál a teljes pusztulásnak kitéve.

Hydrologiai szempontokból igen fontos további kérdés, vajon a Tisza és mellékfolyóinak vízgyűjtő medenczéje az átbocsátó vagy az át nem bocsátó természetű talajnemek közé tartozik-e. Egy tekintet hazánk geológiai térképére, meggyőzhet mindenkit arról, hogy a Tisza és mellékfolyóinak felső völgye határozottan az át nem bocsátó természetű talaj- és kőzetnemek közé tartozik, a mint erről az árvizek rohamossága is tanúskodik.

Mind eme folyók felső részén, az árvizek csak napokig, sőt gyakran csak órákig tartanak; ekkor azonban rendkívüli magasságokra dagadnak föl, míg a nyári és őszi szárazságok alkalmával alig csörgedezik egy vékony vízréteg a meder fenekén.

A Tisza szabályozott része ez alól kivételt képez, éjszakeről, délről és keletről egyaránt tápláltatva úgy árvizei, mint kis vizei bizonyos mértékig kiegyenlítődnek, az arányt, a kis és árvizek között 1 : 15-re teszik régebbi megfigyelések alapján, a mi rendkívül kedvezőnek mondható; mert még a Genfi-tó által táplált Röhnenál is e viszony úgy áll, mint 1 : 20-hoz.

A Tiszára nézve is állanak tehát Belgrandnak a Szajna-medence tanulmányozásakor az át nem bocsátó vízgyűjtő medenczéjű folyókra levezetett következő törvényei:

1. Minden nagy, át nem bocsátó folyóvölgyben van egy pont, a hol az árvizek tömegökben megszünnnek növekedni.

E pont ott van, hol a főfolyó fő árja nem találkozik többé a mellékfolyók már előbb lefolyt főárjával.

E pont annál távolabb fekszik a folyó eredetétől, minél hegyesebb annak vízgyűjtő medenczéje, nem csupán mert az esők ott tartósabbak, hanem mert a nagyobb esés következtében a rohamos ár adott időben nagyobb útát tesz meg a hegy-ségek közt, mint a síkföldön.

Hogy a Tiszánál hol van e pont, azt megfigyelések hiányában megmondani nem tudjuk, de hogy Tokaj fölött van, azt az eddigi kevés adat is igazolja.

2. Valamely nagy, rohamos vízfolyásnál rendkívüli áradást egyetlen meteorologiai tűnemény is idézhet elő, mely ezenkívül a medenczének csupán egyik korlátolt részére is szorítkozhatik. E töredéke a medenczének nem szükségképen a folyó eredete.

Így az 1830-ki árvíz magassága Tisza-Újlaknál csak 3·85 méter volt, míg Tokajnál 7·16 méter, tehát ezen árvizet jóformán a Szamos okozta; ugyanez áll a többi rendkívüli árvizekre nézve is, mert a tiszaujlaki mércze legnagyobb állásai nem esnek össze a Tisza alsó részének nagy árvizeivel, a mennyiben 1867—69-ben, nem különben 1878-ban voltak itt a legnagyobb mércze-állások, holott Tokajon alul ugyanezen években az árvíz nem emelkedett a rendes vízszín fölé.

3. A rohamos árvizek (főár) időtartama növekedik a folyó eredetétől annak torkolatáig. A mellékfolyók árja valamely nagy, rohamos vízfolyásnál egyik a másik után érve a torkolathoz, egyetlen árt okoznak, mely annál tovább tart, minél távolabb vagyunk a forrásoktól.

Míg a Tisza felső völgyében és mellékfolyóin az árvizek napokig, alább legfőlebb hetekig tartanak, addig a Tisza Tokaj alatti szakaszán az árvizek tartama hónapokon keresztül elhúzódik.

Az ily hosszas áradást azonban nem a mellékfolyók egyetlen emelkedése, hanem az egymást követő árvizek összehatalmozása idézi elő; vagyis egyik ár a másikhoz hozzáadódik, úgy hogy gyakran egyetlen áradásnak tűnnek föl, melynek csak egy tetőpontja van.

Az ily egymást követő meteorologiai tűnemények által előidézett áradások ritkábbak, de egyúttal sokkal magasabbak szoktak lenni, mint az egyetlen tűneményből eredők.

Azonban nagy árvizek létrejöttére nem mindenkor szükséges, hogy a mellékfolyók legnagyobb vize találkozzék a főfolyó legnagyobb vizével. Elégséges, ha a mellékfolyók közép-árvizei találkoznak a főmederben. Így például a Körös és Maros legnagyobb vize az eddigi észlelések szerint sohasem találkozott a Tisza legnagyobb vizével; azonban a Maros vagy Körös kisebb áradásainak hatása ezért mindenkor észlelhető a főfolyó víz-állásán.

A Tisza völgyében rendes körülmények között legelőször húzódik le a síkság és dombvidék hóvize, erre jő a hegyvidék olvadó vize, vagy a zöld ár; ezt a sorrendet azonban hirtelen beálló meleg idő, vagy kiterjedt esőzések nem ritkán megbontják, úgy hogy a zöld ár jórésze együtt folyik le a kora tavaszi árvízzel, másrésztől nedves áprilisi vagy májusi időjárás mellett a zöld árt ezen esőzések is jelentékenyen növelik.

Az árvizek jelentkezési ideje hasonlólag rendkívül befoly a választandó szabályozási rendszerre nézve.

Így Németországon és a Duna mentén az úgynevezett nyári árvédelem kitűnő védelmi eszköznek bizonyult, a mennyiben a nagyobb árvizek mindjárt a tél végén februárban és márcziusban jelentkeznek, mikor a növényzetnek, nevezetesen a rétnak és legelőnek nemcsak hogy nem ártanak, hanem még használnak is. A nyári árvizek pedig soha, vagy csak igen hosszú évek során át érik el a téli árvíz magasságát.

A Tisza völgyében ellenben a legnagyobb vizek rendszerint április, május és június hónapokra esnek; másrésztől oly hosszú tartamúak, hogy itt csak a teljes árvédelem mondható indokoltnak, ha már a védelmet elhatároztuk.

Egy további általános természetű és elvi jelentőségű kérdés a folyószabályozások körül: vajon emelik-e a töltések köré fogott folyók medröket? Mert könnyen átlátható, hogyha a meder-emelkedés a töltésezésnek szükségképeni kísérője volna — a szabályozásnak, kivált csekély esésű folyóknál ezen általánosan elterjedt módja igen nagy veszélyeket rejtene méhében, ha mindjárt teljes katastropha csak hosszabb idő után következnek is be.

Ha például a Tisza medrét minden században csak egy méterrel is emelné, néhány század múlva a mai gazdag Alföld állandó mocsárrá fajúlna el; mert a Tiszának egy második medret ásni teljes lehetetlenséggel volna határos. Szerencsére

e sokat emlegetett nézet, illetőleg általánosan elterjedt balhiedelem, a tények vizsgálata alapján tévesnek bizonyul.

Kétségtelen, hogy vannak folyók, illetőleg azoknak hosszabb rövidebb szakaszai, melyeken a meder a töltésezés után emelkedett. Azonban ezen emelkedés nem a töltésezésben, hanem az esés kiegyenlítésében leli okát és magyarázatát; miért is ez emelkedés csak addig tart, míg a szabályozás előtt tört vonalat képező mederfenék folytonos görbe vonalba nem megy át, vagyis míg a medernek minden pontja abba a helyzetbe nem jő, hogy a belé jutó hordalékot megemésztetni, illetőleg elhordani képes? Mihelyt ez egyensúlyi állapot beállott, megszűnik a meder további emelkedése, ha újabb zavaró körülmények nem állanak be, mint ezt az olaszországi folyószabályozások története is igazolja. Újabb, további meder-emelkedés okául szolgálhatnak főleg a nagymérvű erdőirtások és nagy szemcséjű hordalékot hajtó mellékfolyók bevezetése; ezek is azonban csak többé-kevésbé hosszú szakaszon okozhatnak bajt nagyobb és állandó vizet hajtó folyómedrekben.

Mihelyt a meder-emelkedés csak helyi körülményekben, milyen például az esés-kiegyenlítés, leli okát, már nem származhatik egyúttal a töltésezéstől, mert ekkor a töltések közé fogott egész vonalon ily fenékváltozást kellene észlelnünk. Holott egész folyószakaszok vannak, melyeken a töltésezés után annyira mélyítődött a meder, hogy a kezdetben védelmi czélból épült töltések lábát soha többé víz nem éri, mert a legnagyobb árvizek színe fölött több méter magasságban kezdődnek. Természetes is, hogy a helyes árvédelem, illetőleg töltésezési rendszer mellett a medernek mélyítődnie kell, mert az előtt az ártéren szanaszét folyó víz egyesítve és nagyobb magasságban folyik le.

A nagyobb magasságnak nagyobb sebesség felel meg, melylyel a folyó olyképen iparkodik egyensúlyba jutni, hogy fenekét mélyíti, medrét szélesíti, vagy mint röviden mondani szoktuk, a folyó magát jobban beágyazza.

A víz mozgásának törvényei és tapasztalati megfigyelések e tüneményt alapigazsággá emelik, mely alól, ha valahol kivételt találunk, az más helyi okoknak és körülményeknek tulajdonítandó, a mint ezt ez okot, a kik keresték, mindenütt meg is találták.

Így Lombardini kimutatta, hogy a Po medrének nagy

mérvű emelkedése Ferrara körül, a mely első ízben szolgáltatott okot az említett balvélemény általános elterjedésére, nem a töltésezésnek tulajdonítandó, hanem azon körülményben keresendő, hogy a Po medrét illetőleg deltáját a tengerbe évenként mintegy hatvannégy méterrel hosszabbítja meg, mivel pedig a tengerben esést magának nem találhat, ezt az által csinálja, hogy medrét a torkolattól kezdve fölfelé emeli; a kis víz emelkedése két század óta 1·76 méterre tehető, Ferrarán túl azonban ez emelkedés lassanként egészen elenyészik.

A Nilusnak alsó szakaszán, mely évezredek óta van töltések közé fogva, hasonlólag észlelhető nagy mérvű meder, de egyúttal a síkság emelkedése is; ennek oka azonban hasonlólag a deltaképződés előhaladásában lelhető, mert hisz tudjuk, hogy egyes tengeri kikötők a Nilus torkolatánál, melyek a rómaiak idejében még igen látogatottak voltak, mai napság már 8—10 kilométernyire fekszenek bent a szárazföldön.

A hydrographiai osztály évkönyvének első kötetében a Közép-Tisza fejlődéséről foglalt tanulmányból kitűnik, hogy a folyó Tokaj és Titel között 1842 óta medrét 70 millió köbméter földtömeg elhordásával mélyítette.

A meder emelkedését a töltések közé fogott folyóknál tehát se az elmélet, se a tapasztalat nem igazolja; azonban igenis megállapítható az előtér fokozatos föliszapolása.

A Po melletti előterek — golenák — átlag több mint 1·00 méterrel fekszenek a közvetlen mentesített terület fölött; a Rhône segonneauxinál ugyane körülmény észlelhető. A Felső-Bodrognál az előtér nagyobb hosszúságokban átlag 1·6 méterrel emelkedett.

Mivel a töltések közé fogott folyóknál nemcsak a meder fölött, hanem az ártéren is tetemes víznek kell lefolynia, azért az előtér fokozatos föliszapolása hasonlólag nagy bajokat rejt magában, ha nem is olyant és nem is annyit, mintha maga a meder emelkednék. Hogy e baj megvan a töltések közé fogott folyóknál, az tagadhatatlan, csak az a kérdés, lehet-e rajta segíteni?

E tekintetben a vízepítők nézete elágazó. Egyik ez iszapoltásra nem fektet súlyt, mert abban a nézetben van, hogy ugyanakkor, mikor az előtér föliszapoltatik, a meder maga mindjobban kiképződik, kimélyítődik és kiszélesítődik, e szerint tehát ez ellen küzdeni fölösleges. A másik, az óvatosabb — és

a megfigyelések ezeknek adnak igazat — akar is, tud is a veszély ellen küzdeni.

Ugyanis a töltések közti elötér nagy mérvű föliszapolása első sorban ott található, a hol az elötér igen széles és rendetlen vonalozású, a hol tehát a víz egészen megszűnik mozogni és így iszapját lerakhatja. Míg ellenkezőleg, hol az elötér szabályosan van elosztva; hol az árvíznek folyton bizonyos sebessége van; hol az elötért bozót, cserje, keresztöltést képező utak és kerítések nem zárják el — ott az iszaplerakodások sokkal ritkábbak és kisebb mérvűek. Az új vízjogi törvény (1885. XXIII. törvényczikk 49. §.) szükségesnek találta az előterek művelésmódját szabályozni és az árvizeknek akadálytalan lefolyását biztosítani. Az erdőirtások megszüntetése és a vízmosások megkötése nemcsak az előterek föliszapolását menti meg, vagy legalább mérsékli, hanem a folyó beágvezését is elősegíti, mert a hordaléktól ment tiszta víz mind jobban és jobban bemélyíti magát. Ugyanez okból a vízjogi törvény 55. §-sa a vízmosások megszüntetése tárgyában az erdőtörvény szigorú határozatain kívül még külön is intézkedik.

Mielőtt a folyószabályozási rendszerekre térnénk át, meg akarunk pár sorral emlékezni azon föltevésekről, illetőleg támadásokról, melyeket a folyószabályozások ellen abból az okból intéztek, hogy általok Alföldünkön a meteorológiai viszonyok megváltoznak, rosszabbra fordulnak, nevezetesen csökkennek a csapadékot és páratartalmat, és végelemben szárazságot idéznek elő.

A rendkívüli aszályos 63-ki év és az ezt követő szárazabb ciklus behatása alatt a Tisza és az alföldi folyók szabályozását egyesek olybá tüntették föl és tudományos apparátussal is vélték indokolhatni, hogy a rendkívüli aszály a nagymérvű folyószabályozásoknak tulajdonítható, mely ezután állandóvá válik.

A rendkívüli száraz időszakot azonban csakhamar ellenkező végletű nedves ciklus követte a 70-es években és már ez az egy körülmény magában véve elégséges, hogy a fentebbi föltevések alaptalanságát kimutassa, illetőleg a folyószabályozások elleni heves támadásokat ez oldalról elnémítsa.

Kétségtelen azonban, hogy ha a folyószabályozásoknak nincs is oly hatásuk, hogy akár az egyik, akár a másik irányban végleteket teremthetnének — mert hisz akkor legkönnyebb volna az emberiségnek a természeti erők fölötti hatalmát biz-

tosítania, mégis a közepes eredmények elérésére közreműködhetnek; és ily alakban a kérdés fölvetését nemcsak megengedhetőknek, hanem komolyan vitathatónak is véljük és az alkalmazandó rendszer megválasztásánál is befolyást kell részére követelnünk.

A tartós, országos esőknek első és legfőbb oka a tenger felől jövő meleg és párával telített áramlatokban van; melyeknél a nap heve képezi a tüzelő anyagot, a tenger a gőzfejlesztő kazánokat, míg a sarkok, hegységek és vizes fölületek a hűtő — condensator — szerepét játszzák.

És így ha az országnak, vagy vidéknek, hol lakunk, nincs is semmi befolyása az egyenlítő alatti páráképződésre, de igen is lehet és van hatása a vízgőzzel telt áramlatok helyi lehűtésére.

Világtéri eredete daczára is tehát alig van valami helyhez kötöttebb, mint az eső; különösen szembetűnő ez, ha hosszabb időszakok évi közép csapadékát vesszük tekintetbe; így az Alföldön alig esik 500 milliméter, míg a domb és hegyvidéken 700 egész 900 milliméter csapadék észlelhető, mihez járul még, hogy a levegő páratartalma is sokkal kevesebb az Alföldön, mint a domb- és hegyvidéken.

Ha nem mutatható is ki tehát számadatokban, mert a megfigyelési idő is rövidebb, hogysem a szabályozások előtti és utáni állapotra azokból következtetni lehetne, mindazonáltal kétségtelen, hogy a nagymérvű ármentesítések következtében a sík földnek csapadék és páráképződési viszonya bizonyos mértékben változást szenvedett és az amúgy is már száraz jellegű égaljunk ez irányban még inkább fokozódott.

A nagymérvű kiöntéseknek azonban közvetlen hatásuk sokkal nagyobb volt, mintsem az, mit a meteorológiai viszonyokra gyakoroltak. Minthogy három millió hold került rendszerint víz alá és ezenfölül még majd egy harmadán fokozódott a talajnedvesség, a szelek körüli beszívargás útján, úgy hogy az ármentesítések által átlag négy millió hold részesült több nedvességben, mint a szabályozások után.

Mezőgazdaságunkat pedig sokkal jobban veszélyezteti a szárazság, mint a túlságos nedvesség, mert míg ez utóbbi ellen sikeresen lehet küzdeni, példa erre Anglia, Svéd- és Norvég-ország, melyeknek csapadékviszonyai mellett jelenlegi csatornahálózatunkkal a víztől elpusztulnánk, addig a szárazság ellen

csak részlegesen és akkor is sokkal nagyobb költségek árán védhetjük magunkat.

Hazai nagy síkságainkon szárazságra hajló éghajlatunk veszélyeit csak az által kerülhetjük el, ha a rétek és legelők öntözéséről vagy nedvességben tartásáról folyton gondoskodunk. A szántóföldek öntözése nélkül mezőgazdaságunk képes megélni, mert egyrészt a téli csapadék, másrészt az okszerű művelés, gyakori fölporhanyítás megvédi a művelési növényeket, első sorban az ősziakat a teljes kiszűléstől, de a rétek és legelők, kötött talajszerkezetöknél fogva, sokkal több nedvességet párologtatnak el és kívánnak, mit száraz időjárás mellett csak mesterséges úton, azaz öntözés által nyújthatunk azoknak.

Miért is a rétek és legelők öntözése a rendszeres levezető csatornahálózat mellett nagy kiterjedésű síkságainkon egyike a legégetőbb szükségeknek, mely nélkül okszerű állattenyésztést és így közvetve mezőgazdaságot is üzni és föntartani alig lehetséges.

Ebből azonban koránsem következik, hogy a folyók szabályozása és a vizek levezetése éghajlati szempontból káros hatású. Nedves és zord vidéken a lecsapolásoknak és ármentesítéseknek ellenkezőleg igen kedvező befolyásuk van; oly kontinentális éghajlatú országban ellenben, mint hazánk s főleg annak nagy síkságai a szárazságra való hajlamot az ármentesítések és lecsapolások kétségtelenül egy árnyoldallal növelik; az ebből eredhető hátrányokat azonban messze túlszárnyalják a hasznok, melyeket mezőgazdasági, közegészségi és közlekedési szempontból nyújtanak. S miután síkságaink fő jellege szabályozással és szabályozás nélkül a túlságos szárazságra való hajlam, ezért ha már különben is védő eszközökhöz kell nyúlnunk, azokban a bajnak sokkal gyökeresebb orvoslását találjuk meg, mint a mit a szabályozatlan állapot egyáltalán nyújtani képes volna. E védő eszköz pedig nem kerül azért többbe, mert folyóink szabályozva vannak, ellenkezőleg az teszi az okszerű öntözést úgyszólván egyedül lehetővé.

*

*

*

Ezek után áttérhetünk az egyes folyószabályozó rendszerekre, a mint azok a Tisza völgyére alkalmaztattak vagy ajánlottak.

KVASSAY JENŐ.

EGY LENGYEL FŐÚR MINT OROSZ KÜLÜGY- MINISZTER.

A kastély nagy termében összegyűlt a társaság. A család tagjain kívül ott van az orvos, a pap, ki nem kevesebb, mint pápai nuntius, ott vannak továbbá a tanárok és a házhoz tartozó tisztviselők. A csendes ebéd már véget ért, felállítják a játékasztalokat. De ugyan ki gondolna itt játékra? Meghatottság ül az arcokon, bár mindenki lehetőleg közönyösnek iparkodik látszani. Most a terembe lép, két szolgára támaszkodva, a 85 éves házigazda. Csak nagynehezen tud eljutni karosszékéig. Minden mozdulata a végkimerülés jeleit mutatja, de azért mosolyogva int a körülte állóknak. Mindegyikhez van egy barátságos szava. Az asszonyoktól gyermekeik felől kérdezősködik; a tanárt buzdítja, hogy iparkodjék a tudományos ismeretekben előbbre vinni az ifjakat, végre udvarias meghajlással bocsánatot kér a pápai nuntiusától, hogy a wisth-parthie ma oly későn kezdődik. Néhány komoly szót csupán az orvoshoz intéz és miután ezzel is végzett, csakugyan hozzálátnak a wisthez. Azonban már az első néhány játszma után a pápai nuntius leteszi a kártyát, mintha jelezni akarná, hogy belefáradt a játékba. Az aggastyán pedig az orvoshoz fordulva odanyújtja kezét, és hogy a többiek ne értsék, németül kérdezi tőle:

— Wie lange wird es dauern?

Az orvos megvizsgálja az érverést és elkomolyodva válaszolja:

— Vielleicht noch eine halbe Stunde.

Az aggastyán erre újból udvariasan bocsánatot kér a főpaptól, hogy nagy sajnálatára a játékot nem folytathatja, és fölkéri, hogy kísérje szobájába. A mint ott ágyába fektetik, a

lelkész előkészíti a haldoklót hosszú útjára; aztán még egy hálás kézszorítás, még egy utolsó sóhaj a hűlő ajkáról és ezzel elbúcsúzott a világtól. Nyugodtan megy, mint egy nagy úr, ki a társaságból távozik, és nem tart attól, hogy az ottmaradtak megszólják.

Így halt meg 1782-ben Czartoryski Mihály herczeg lengyelországi kastélyában.

Erre a képre gondolva, mely méltó lett volna egy nagy festő ecsetjére, értjük, hogy Czartoryski Ádám, ki mint serdülő ifjú így látta meghalni nagyatyját, egész életében a fenkölségnek bizonyos nemével szemlélte a világ folyását, mely soha semmit sem változtatott sem meggyőződésén, sem magatartásán. A Czartoryskiaknak minden időben sűrű összeköttetések voltak idegen udvarokkal; családjoknak némely tagja a királyi méltóságra tartott igényt hazájában s még mindegyikök érdemesnek találtatott a legnagyobb méltóságok viselésére. Tudták, miként kell a hazafinak élni és mindegyikök értette azt a páratlan művészetet, miként kell a nemes embernek meghalni. Milyen alak ez az aggastyán, kinek orvosa habozás nélkül mondhatja meg, hogy félóra múlva elköltözik az élők sorából. De még utolsó félórájában sem feledkezik meg a nagyvilági szokásokról és udvariasan bocsánatot kér játszótársaitól, hogy nem vehet többé részt a mulatságban. Mintha Versaillesban, a királyi udvar körében volna, úgy respektálja a lengyel vadonba tévedt mágnás az etiquettet. Csakhogy Versaillesban nem termettek oly jellemek, a kik így meg tudtak volna nyugodni a gondviselés és a természet rendelkezésében. Ily hősök csak az éjszaki népek fejedelmi házaiban találtatnak — néha-néha. A lengyel főúrbán összpontosultak a két faj sajátosságai. Hiszen honfitársai előtt nem volt cím, melyet szívesebben vettek volna, mint azt, hogy ők «az éjszak francziái».

Czartoryski Ádám herczeg, ki ily környezetben nevelkedett, hosszú életű volt, mint legtöbb öse. 1862-ben halt meg 90 éves korában, miután két Napoleont látott volt a trónon és végig élt három lengyel forradalmat; miután tanúja volt Oroszország hanyatlásának, valamint későbbi emelkedésének, és miután közelebb állott volt egy időben az orosz uralkodókhoz, mint bárki más valaha. Sem a hatalom csábja, sem a féltett vagyon birtoka, sem a legfényesebb udvar sokféle kegye soha egy perczre sem hallgattatta el benne a lengyel hazafi lelkiismeret-

tét. A leghatalmasabb autokratának fölmondta a szolgálatot; de mikor titkos lengyel kormány alakult és díjat tűztek ki e kormány tagjainak fejére, hazasietett és követelte helyét a tanácsban. Ismeretes I. Sándor ezár rajongása e lengyel barátja iránt; ismeretes a lengyelek családkozása is. Czartoryski hazájának és a világrésznek azon korbéli sokféle hányatásai közepett oly szerepet játszott, mely a legmélyebb tisztelettel és a legnagyobb érdeklődéssel tölt el bennünket. Ez a tisztelet és ez az érdeklődés még fokozódik, midőn emlékiratait olvassuk, melyeket családja most bocsátott nyilvánosságra.*) Csak az olyan alakok láttára, a milyen Czartoryski Ádám volt, értjük meg, miként történhetett, hogy a lengyel nép, daczára nagy bűneinek és a rettenetes bűnhődésnek, melyet szenvedett, megmaradt népnek napjainkig s megtartotta nyelvét, nemzetiségét és szeretetét hazája iránt, mely mint állam megszűnt létezni.

A herczeg emlékiratai 1776—1823-ig terjednek, tehát életének csak kisebb részét foglalják magokba. Erről is a legnagyobb tartózkodással beszél, láthatólag azon benyomás alatt, melyet a czárnak iránta tanúsított magatartása reá tett. Minden tartózkodás daczára azonban olyan ez az olvasmány, mely a legnagyobb mértékben lebilincseli figyelmünket, akár úgy tekintjük az elbeszélt eseményeket, mint emberek, kik a lélek küzdelmeit keresik, akár pedig mint politikusok, kik a jelenkor eseményeinek csíráit a múlt történeteiben ismerik föl. Czartoryski Ádám herczeg emlékiratai mindkét tekintetben érdemesek arra, hogy velők e helyen foglalkozzunk, és azt hiszszük, hogy kivált a magyar olvasó különös rokonszenvvel fogja kísérni azt az alakot, melyet a következő lapokon bemutatunk.

I.

Bár fejedelmi módon nevelkedett, Czartoryski herczeg nem töltötte előkelő tunyaságban ifjúkora napjait. 1789-ben beúta Angliát, hol jelen volt Warren Hastings pörének tárgyalásán és azután sorra látogatta az angol iparos-városokat; persze úgy, mint a hogy mi napjainkban valamely múzeumot

---

*) *Mémoires du Prince Adam Czartoryski*. Préface de Charles de Mazade. Paris. E. Plon et Cie.

látogatunk vagy egy emlékszobrot szemlélünk meg, a nélkül, hogy csak egy pillanatra is arra gondolnánk, hogy a múzeumot vagy a szobrot magunkkal vigyük és lakházunkban elhelyezzük. A Kosciusko-féle fölkelés híre 1794-ben Párisban éri; hazasiet, hogy részt vegyen nemzete szabadságharczában, de Brüsszelben az osztrák kormány rendeletére elfogják s biztos őrizet alatt Bécsbe szállítják, hol szülei is tartózkodnak. Időközben leverték a forradalmat és megtörtént Lengyelország harmadik földarabolása. Az orosz hatalom elkobozta a lengyel főurak birtokait, egyebek közt a Czartoryskiak óriási uradalmait is. Ferencz császár ugyan közbeveti magát a család érdekében az orosz udvarnál, de Katalin császárnő, mielőtt kegyelemre határozná magát, azt kívánja, hogy Czartoryski herceg két fia jelentkezzék Pétervárott és lépjen orosz szolgálatba, jelétül a történetekkel való teljes kibékülésnek. Mintha valamely ázsiai néptörzsszel volna dolga, melynek fejedelmei ma is úgy neveltetnek, hogy legnagyobb dicsőségeknek tartsák az orosz czárt szolgálni. Ilyen volt napjainkban a mingréliai herceg, kit a bolgároknak szánt fejedelmül adakozó jókedvében III. Sándor czár. De képzelhető, milyen rémületet okozott ez a kívánság egy lengyel családban, mint a Czartoryskiaké, melynek még nőtagjai is annyira át voltak hatva a hazaszeretet érzelmétől, hogy Katalin czárnő későbbi éveiben is azt állította, a Czartoryskiak esküvel fogadták anyjoknak, hogy mindenha gyűlölni fogják Oroszországot és császárnőjét. Czartoryski tagadja ugyan ezt az esküt, de a megtisztelő rúfogás már magában véve is eléggé mutatja, mily véleménynyel volt a czárnő a család női tagjairól. Ezek a fiatal emberek, kik már a csatatéren is szemben állottak az oroszszal, kik csak az imént jártak Párisban és egész lelkökkel csüggték a franczia forradalom eszméin, kik érintkeztek az angol arisztokrátiával és látták az angol ipart, mely az akkori időkhez képest máris csodákat művelt; ezek a fiatal emberek, kik Weimarban jártak, Goethével kezét szorítottak, Wielanddal barátkoztak: most menjenek Pétervárra, hogy elvesztett családi birtokaik visszaadásáért könyörögjenek! Ők, kik születésöknél fogva fejedelmeknek érezték magokat és oly országban nevelkedtek, hol a nemes ember maga fölött törvényt alig ismert; kik jelen voltak, mikor leomlott a Bastille, és látták, mint söpörtettek el a Bastille urai és őrzői; ezek a fiatal emberek, kik megfigyelték az angol alkotmányosság szel-

lelő és formáját: most oly udvar körébe lépjenek, mely legfőlebb ha abban az egyben különbözik akármelyik ázsiai despotától és környezetétől, hogy itten a despota — asszony. Van vagy 60 éves, de azért még mindig a szó legvakmerőbb értelmében asszony. Kalandjai szájról-szájra járnak otthon ép úgy, mint egész Európában. Kedvéért a szemlere megjelenő, vagy a palota előtt őrt álló kőzkatona is iparkodik magát minél előnyösebb positurába vágni, remélve, hogy rajta is megakadhat talán a császárnő szeme — hiszen annyi emberen esett már meg hasonló szerencse!

Mikor a fiatal Czartoryskiak első ízben óhajtanak a császárnő színe elé bocsáttatni, kérdik egy tábornok barátjoktól, vajon az uralkodó szokásnak megfelelően, nekik is kezet kell-e csókolniok a császárnőnek? A tábornok az üde, ártatlan ifjakon regnézve, haragosan rájuk förmed:

— Csókoljátok meg, a hol csak kívánja, és örüljete, ha visszaadja a birtokaitokat.

Ennyire azonban még nem jutottak. Mielőtt a császárnőt láthatják, el kell járniok az egyes nagyurakhoz, különösen a legnagyobbhoz, Zubov grófhhoz, a császárnő ez időszerinti kedveséhez. Senki sem látott valami különöset vagy bármi lealázót abban, hogy elmenjen a császárnő kedveséhez, nála kegyekért, előleptetésért vagy akármilyen kedvezményért könyörögni. A gróf valóságos «lever»-t tartott, akár csak egy király, persze hogy oroszosan. Előszobáiban tömegesen jelentek meg a kérelmezők: győztes tábornokok, kiknek neve rettegésbe ejtette Lengyelországot, püspökök, miniszterek, nemesek és közönséges szegény nagyurak. Mind ott tolongtak az előszobákban napról-napra, mígnem előjött a komornyik és jelentette, — hogy a gróf úr ma nem «fogad». Ekkor az egész tömeg távozott, hogy másnap újra kezdje a várakozást. Másnap aztán végre csakugyan színe elé kerültek a nagy úrnak. A gróf pongyolában jelent meg, leült asztala mellé és intett komornyikjának és fodrászának. Míg ezek öltöztették és fésülték, titkára is belépett, és aláírás végett odanyújtott néhány iratot. Zubov azalatt, míg ezt az aláírási műveletet végezte, körüljártatta szemeit a jelenvoltakon. Boldog volt, a ki egy pillantásával dicsekedhetett. Szólni nem volt szabad senkinek, a nagy urat megközelíteni még kevésbbé. Ha valakinek intett, az királyi kegy volt. Csakhogy ritkán intett. Némelykor hetekig és

hónapokig nem vette észre a kérelmezőt. A lengyel ifjak azonban már az első látogatások után részesültek ily magas kegyben, sőt egyszer meg is szólította őket, a mint ott álldogáltak a többiek között. Mert állva maradt az egész társaság, míg a kegyencz egész természetességgel végezte toilette-jének legapróbb s legkényesebb részleteit. Képzeltetni, hogyan érezték magokat ezek a fiatal emberek, kiknek társaságában ott volt különben nevelőjük is, egy megátalkodott jakobinus, ki minden igyekezetét arra fordította, hogy a rábizott ifjakat tisztán a Rousseau szellemében nevelje, a mi azonban legkevesebbé sem tartóztatta vissza abban, hogy biztassa őket, csak járjanak utána, hogy családjuknak régi fényét visszanyerjék.

Végre sikert arattak. A pétervári társaság, melyet az itt elmondottak után könnyen megítélhetni, megkedvelte a dőlczeg, művelt, nemes ifjakat, kik nem igen titkolták valódi érzelmeiket, de meghódoltak a kényszerűség előtt. Egyszer a császárnő Zubov által értesíttette őket, hogy birtokaik legnagyobb részét visszaadja, azzal a kikötéssel azonban, hogy a katonai és udvari szolgálatban megmaradjanak. Így kerülnek a császári családdal Czarszkoje-Szelóba és ott történik az első közeledés Czartoryski Ádám és a későbbi Sándor czár között, ki akkor még, — uralkodó nagyanyja és atyja életében — elég messze látszott lenni a tróntól. Egy alkalommal a nagyherczeg sétára szólítja fel Czartoryszkit. Útközben Sándor megvallja a fiatal lengyel tisztnak, hogy rosszalja, hogy elátkozza nagyanyjának Lengyelország ellen követett politikáját. De ezzel még nem éri be, hanem kijelenti, hogy ő egyáltalában esküdt ellensége a despotismusnak és csak azért vágyódik a koronára, hogy fölszabadíthassa népeit és visszavonúlva, csöndes magányban gyönyörködhessek a fölszabadult népek boldogságának szemlélésében. Ő csak egy igaz embert ismer és ez nevelője M. de La Harpe — a ki persze szintén jakobinus, minthogy a jakobinismus abban az időben divatos volt a pétervári udvarnál. Egyes fiatal oroszok, ilyen nevelés befolyása alatt, elmennek Párisba, beiratkoznak a clubbokba, szónokolnak és olyan komolyan veszik a dolgot, hogy a császárnő, a kinek alapjában nincs is komoly kifogása e divat ellen, végre indítatva érzi magát, erőszakkal kényszeríteni őket, hogy boldog hazájokba visszatérjenek.

II.

Nemcsak a Czartoryski-féle, hanem, az akkori bármely memoire-okat olvasva, igen sokszor azt képzeljük, hogy valami napjainkbeli pétervári Szemlét forgatunk, mely Oroszország belső ügyeit tárgyalja. Szabadelvűek nem léteznek, hanem jakobinusok fölös számmal vannak mindenütt. A fiatal emberek, kik a császárnő előszobájában ört állanak, kik ajándékot várnak és elfogadnak, kik minden megütközés nélkül kezet csókolnak a császárnő kedvesének: mind csak köztársaságról beszélnek és a párisi események hírért benső meglepődéssel fogadják. És ez némileg mentségeül szolgál a későbbi császárnak, hogy környezeténél ő sem volt különb. A közte és Czartoryski közt lefolyt egész jelenet élénken emlékeztet Don Carlosra, a fejedelmi sarjra, ki barátot keres, a kinek szívében visszhangra leljenek az ő érzelmei és a kinek elmondhassa, mikép akarja boldoggá tenni az emberiséget. Csakhogy Don Carlos még oly alakban is, amint Schiller bemutatja, jámbor ultramontán a fiatal Sándor nagyherceghez képest, ki el sem bocsátja többé lengyel barátját és nagy vitatkozásokba mélyed vele, többek között például azon a bizonyára igen érdekes témán, vajon indokolható-e valamiképen az öröklött császárság? Az ő véleménye szerint csak az lehetne fejedelem, kit tehetségénél és érdemeinél fogva a közvélemény erre méltónak tart. A fiatal Czartoryski iparkodik meggyőzni fenséges barátját, hogy talán mégis van némi értelme az öröklési rendszernek is. Így például ő maga, tudniillik Sándor nagyherceg, élő bizonyossága annak, hogy ezen az alapon is juthat olykor nagy tehetségű férfiú a trónra. Ám a nagyherceg nem tágit, az ő radikalismusa nem riad vissza a legszélsőbb consequentiáktól sem. De bármennyire bizonyítgatta is a nagyherceg, hogy semmi áron nem kíván uralkodni, az uralkodás vágya egy pillanatra sem hagyja el lelkét. Úgy foglalkoztatja ez a gondolat, mint valamely színészt egy nevezetes szerep, melyet legközelebb játszani fog. Egy ízben Ádám herceg szabadságot kap néhány heti távozásra. Mielőtt útnak indulna, Sándor nagyherceg kéri, írjon neki egy kiáltványt, melyet abban a pillanatban akar Oroszország népeihez kibocsátani, mikor császárrá lesz.

A kiáltványnak természetesen abban az értelemben kell fogalmazva lennie, melyet Sándor Czartoryskival számtalanszor megbeszélt. Mindenesetre gyanús, hogy a nagyherceg, kinek atyja még él s nagyanyja uralkodik, ki tehát két uralkodót lát még saját személye és a trón között, máris azt a kiáltványt forgatja eszében, melyet hű népeihez intézni hivatva lesz. És Czartoryszki csakugyan kénytelen, bármennyire szabadkozik is, ezt a kiáltványt megírni. Terjengős bevezetés után, melyben felsoroltatnak mindazok az indokok, melyek miatt Oroszország eddig oly rosszúl kormányoztatott, áttér azokra a jótéteményekre, melyeket Sándor az ő népeinek szán. Ezentúl szabadság és igazság fog uralkodni, leomlik minden előítélet, mely a haladást gátolta; végül pedig kijelenti, hogy legfőbb feladatának tartja, ha keresztülvitte mindezeket, a hatalomról lemondani, hogy szabadságában álljon az orosz népnek a trónra azt hívni meg, kit az uralkodásra legméltóbbnak tart. Czartoryski, bármily fiatal volt maga is, tisztában volt azzal, hogy ennek a furcsa iratnak nincs józan értelme, de a nagyherceg el volt ragadtatva. «Nagy örömmel fogadta el, áradó lelkesedéssel köszönte meg munkámat; most már nyugodt volt jövője felől. Úgy érezte, hogy ha ezt a papírdarabot íróasztalában tartogatja, a legjelentékenyebb események is készen fogják találni.»

Fölösleges talán mondanunk, hogy erről a drága iratról később teljesen megfeledezett a czár. Soha, még Czartoryski előtt sem hozta szóba, a szerző pedig közelfekvő okokból nem tartotta helyesnek a kegyelmes császár előtt művével dicsekedni. Nem azért hozzuk föl ezeket, mintha belőlök talán következtetést kívánnánk vonni a nagyherceg elvetemültségére, ki később csakugyan megcsalta nemcsak Czartoryskit és a lengyeleket, hanem körülbelül mindazokat, a kikkel érintkezett. Mert elvégre ha nem osztozik is valaki teljesen a legitimitásnak abban az istenítésében, mely korunkban inkább, mint valaha járványossá lett, mindazáltal a méltányosságnak legparányibb érzete is arra késztet, hogy a fejedelmek megítélésében ne alkalmazzunk túlzottabb mértéket, mint akármelyik magánemberrel szemben. Ámde fölösleges mondanunk, hogy nincs közöttünk senki, a ki mint érett férfi, az élet küzdelmeinek és gyakorlati munkásságának közepett ugyanazon elvek szerint élt és cselekedett volna, a melyekért 19 éves korában rajongott.

Sokkal actualisabb czélból említjük föl ezeket. Az olvasó mindezekből látja, miképen fejlődik egy orosz trónörökös, és sok jelenség, mely még korunkban is bámulatba ejti Európát, meglehetősen világossá válik előttünk a mondottak után. Előttünk áll egy fiatal nagyherczeg, tele ábrándokkal, eszményekkel és — ezt az igazságot nem tagadhatjuk el tőle — egy bizonyos veleszületett hajlammal a hazugságra és képmutatásra. Ez az ifjú, ki arra hivatott, hogy a világ egyik legnagyobb birodalmán uralkodjék, gyermekkorától fogva milyen jeleneteket lát a saját családjában! De ezekről később szólnunk. Nézzük első sorban a környezetet. Üdvözljük elsőnek a híres La Harpe urat, a kiről már megemlékeztünk. Növendéke később ugyan kissé röstelni fogja mesterét, de egyelőre még mint az államférfiak mintáját bámulja ezt az urat. Oh, La Harpe úr nem közönséges nevelő! Neki missio jutott és ő teljesíti azt: összeegyeztetni kívánja Robespierre és Rousseau nézeteit és ezeket a nézeteket tekinti legalkalmasabbaknak egy jövődöbeli czár kiképezésére. Sokkal igénytelenebb ennél Szołtikov gróf, kinek kötelessége a nagyherczeget a katonai dolgokban oktatni. A hétéves háború óta ugyan nem szolgált hadseregben és akkor is csak mint alárendelt tiszt, de azért elérte a legmagasabb katonai rangfokozatot. Igaz, hogy nevezetes egy taktikus! Ő fedezi föl, hogy a császárnő kedvesének, Mamonovnak, szerelmi viszonya van a császárnő egyik udvarhölgyével, és mikor ezt a hűtlenséget ő felségével tudatja, gondoskodik egyszersmind arról is, hogy kegyelmes uralkodónője ezentúl se lássan szükségét semmiféle jókban. Miután példás büntetését a régi kegyencz elvette, — tudniillik minden hosszabb tárgyalgatás mellőzésével, egyszerre csak összeházasították az illető hölgygyel, aztán száműzték az udvarból, — Szołtikov gróf vezeti be Zubovot és ajánlja az üresedésbe jött díszes hivatalra. Ilyen nevezetes szolgálatokért aztán Szołtikovnak is kell valami kényelmes, nagy hivatalt adni; kinevezik tehát a leendő trónörökös katonai nevelőjének. A díszes sorozatot még egy Muraviev nevű úr rekeszti be, ki azonban annyira retteg növendékétől, hogy bármit tegyen is ez, soha semmiféle megjegyzést sem mer vele szemben kockáztatni. Mindezekhez járul még, hogy ő fensége, Czartoryski tanúsága szerint, soha komoly könyvet végig nem olvasott; tulajdonképen csak úgy hallomáshól tudja, mik történnek a világban és rábízza La Harpe-ra, hogy a radikális meggyőző-

déseket készen és használható állapotban szállítsa neki házhoz.

Ilyen a környezet. Nézzük most már a családot! A nagymama trónra lepett, miután férjét meggyilkoltatta. A míg uralkodik, félelem és rettegés tárgya a családja előtt. Fia, Pál, a későbbi császár, félrevonulva él és alig mer mutatkozni anyja előtt; anyja pedig vele érezteti leginkább despota hajlamait. Valahány gyermeke van Pál nagyhercegnek, születésük után azonnal mind kivétnak a szülők kezéből. Mert Pál és neje képtelenek a gyermekek nevelésére. Azt a császárnő, a nagymama, végezheti csak. Ő aztán gondoskodik róla, hogy unokáinak szelleme kellő módon képeztesse ki. Láttuk, miként felel meg ennek a feladatnak. Csoda-e, hogy a leendő uralkodó, a ki fél atyjától, fél nagymamájától, fél mindentől, a mi körülveszi, azzá lesz, a mivé ezek a körülmények szükségszerűen alakítják! A felsoroltakhoz aztán még sok egyéb tényező is járul, hogy ebben a fiatal lélekben valami összhang sohase fejlődhesse. A nagymama, ki rettegésben tartotta egész birodalmát, ki összevesztette egymással Európa valamennyi diplomatáját és uralkodóját, végre meghal. Meghal pedig úgy, mint egy közönséges zsémbelődő asszony, ki egyik hozzátartozója számára házassági tervet szőtt és megfúl mérgében, mert terve nem sikerült. 1796-ban ugyanis hírül adják az udvarnak, hogy nemsokára megérkezik IV. Gusztáv, a svédek fiatal királya, hogy nőül kérje Alexandra nagyhercegnőt, Pál leányát, Sándor húgát. Eretnék, az igaz, de szép parthie. A császárnő büszkélkedik is vele, hogyan gondoskodik ő az unokái jövőjéről! Ha szülei mellett marad az a leány, bizony nem akad ilyen szerencséje. Az egész udvar máris tanulja a svéd tánczokat. A svédeket megérkezésükkor nagy ünnepélyességgel fogadják; az ő példájok után indul minden, akár csak egy polgári házban, a hol egy várva-várt kérőnek mindenki iparkodik kedvében járni. Vagy négy hétig tart ez a multság; a király fülig szerelmes a szép, okos és bájos nagyhercegnőbe. Már az esküvő napja is elérkezett, csak néhány okiratot kell még aláírni. Itt azonban egy kis félreértés forog fenn. Ismeretes, hogy a svéd király buzgó protestáns. A milyen tüzes fiatal ember, úgy rajong vallásáért, mint akármelyike azon őseinek, kik annyi vért ontottak és annyi áldozatot hoztak a hit ügyéért. A fiatal svéd király magától értetődőnek tartja, hogy neje Stockholmban fölveszi a pro-

testáns vallást; az orosz miniszterek pedig úgy vélekedtek, hogy kár volna erről a kérdésről előzetesen sokat beszélni. Utolsó pillanatban majd beteszik a házassági szerződésbe, hogy a nagyhercegnőnek és jövődő királynénak jogában áll Stockholmban a saját vallását követni, templomot építtetni és papot tartani. Az az apró királyforma csak nem lesz oly vakmerő, hogy kihívja maga ellen hatalmas szomszédnőjének, a minden oroszok cárnőjének haragját ilyen kicsiség miatt. A fiatal ember pedig szemben állva egy bájos menyasszonynyal, szintén nem lesz hajthatatlan. És ime, mindnyájan csalódtak! Az a fiatal király egészen más fajta ember, mint azok, a kiket a pétervári udvar ismer. Neki elvei vannak, — csak hogy nem jakobinusoktól tanulta! Szembeszáll a leghatalmasabb uralkodóval, bár mondják neki, hogy háború lesz a következése. Ott hagyja a menyasszonyt, bár erősítik, hogy megöli a fájdalm. Kíséretének parancsot ad az indulásra. A templomban már összegyűlt a násznép; ott vannak a püspökök és az udvari méltóságok. Hosszú, kínos négy órán át várnak a püspökök, vár az úri nép. Várja mind a vőlegényt és a menyasszonyt. Végre megérkezik — a hír, hogy az ünnepély «ma» nem fog megtartatni. A császárnő nem enged. A király még úgy sem. A svéd urak, kiket az első pillanatban rémületbe ejtett urok konoksága, kezdenek büszkélkedni vele, hogy ilyen jellemes fejedelmök van, és most már ők biztatják, maradjon meg elhátározása mellett. Pedig annak unszólásra épen nincs szüksége. Mi neki a szerelem, mi neki az állam-raison, ha vallása és meggyőződése parancsol? Nem is habozik, — köznyelven szólva — hogy faképnél hagyja a császárnőt.

A pétervári társaság forrongásban van. Ilyen gyalázat még nem esett az orosz udvaron. Nem is késhetik a hadüzenet egy napig sem. Katalin is ilyenformát gondol, de az elfojtott düh erősebb minden más szenvedélynél, erősebb magánál a császárnőnél is. Néhány órával a svéd király távozása után híre terjed, hogy ő felségét megütötte a guta.

Már most nem lesz a háborúból semmi. Mert Pál nagyherceg, ki az anyját ért katasztrófa miatt aligha búsul valami nagyon, meglegegedéssel emlegeti, hogy a császárnő tanácsosai milyen szerencsétlenséget idéztek elő gondatlanságukkal. Egy okkal több, hogy irgalom nélkül elcsapja mindnyájokat, a mit aztán hűségesen meg is tesz.

Így jut uralomra Pál császár, ki nyomban elrendeli mind-annak az ellenkezőjét, a mi társadalomban, politikában, erkölcsben és vallásban törvény volt elődjének az uralkodása alatt.

III.

Ilyen példákat lát maga előtt a fiatal Sándor nagyherczeg. De ez még korántsem meríti ki fiatalkora tragikumát. Pál nagyherczeg ama hosszú idő alatt, míg elzárkózva élt, számtalan mániát sajátított el. Egész környezete örültnek mondja. A többi ismeretes. Ismeretes az az összeesküvés, melynek következtén Pált, rövid uralkodás után, saját tábornokai meggyilkolják. A Czartoryski memoire-jait olvasva, alig marad két-ségünk az iránt, hogy a gyilkosság Sándor nagyherczegnek tudtával és beleegyezésével történt. Az ő állítása szerint ugyan csak annyiról volt tudomása, hogy atyját eltávolítják és lemondásra kényszerítik. De a ki úgy tudta az orosz udvar szokásait mint ő, az nem kételkedhetett, hogy a mely pillanatban Pált lemondásra bírják, abban a pillanatban nagyobb biztosság okáért el is teszik láb alól. Az a fiatal ember, ki barátjával azon tanácskozott, miként lehessen berendezni a republikát, miként kelljen lemondani a hatalomról, meggyilkoltatja atyját, hogy néhány évvel korábban juthasson uralomra. Este még ott van atyja salonjában, nyugodtan vacsorál asztalánál, jó éjt kíván neki, visszavonul szobáiba és ágyára veti magát a nélkül, hogy ruháját levetné. Mikor az első összeesküvő belép, s őt nem a regens névvel szólítja, hanem fölségnek címezi, tudja, hogy mi történt. Szemrehányásokkal halmozza el környezetét, melyeket az összeesküvők nem vesznek túlságos komolyan, de azért megnyugtatta anyját és elfoglalja a trónt. Első dolga megszabadulni azoktól, kik a trónra segítettek, nem azért ugyan, mert gyilkosok, hanem azért, mert bizonyos fölénnyel tekintenek reá, mint a ki tulajdonképen az ő teremtvényök. Akad is rögtön tanácsadója, a ki kész összeesküdni az összeesküvők ellen. Beglezev tábornoknak hívják a hű szolgát. Mikor a czár panaszkodik előtte, milyen kényes helyzetben van az összeesküvés vezetőjével Pahlen gróffal szemben, a tábornok nemes egyszerűséggel válaszol:

— Ha legyeket érzek az orrom körül, hát rájok csapok.

A császár megérti a gyöngéd czélzást. Aláír egy rendeletet, mely szerint Pahlen gróf tartozik rögtön elhagyni Pétervárt. Éjfél után, ugyanabban az órában, melyben az összeesküvők beléptek volt Pál császár hálósobájába, Beglezev ezzel az ukázzal elindul Pahlen grófhhoz, fölveri álmából és kényszeríti, hogy a parancsnak tüstént engedelmeskedjék. Sándor czár először ízlelte meg most a teljhatalom gyönyörét, s tudja, hogy a leg-hatalmasabbak sem állhatnak neki ellent. Röviddel utóbb a főbb összeesküvők egytől-egyig hasonló parancsot kapnak. Meg-hagyatik nekik, hogy soha a czár közeleiben ne merjenek mu-tatkozni, utazás közben kerüljék és politikáról beszélni ne próbáljanak. Ennyivel aztán a czár teljesen megnyugtatta lelki-ismeretét. Annak, a mi történt, meg kellett történnie, — úgy mondja Czartoryski is, — «mert egy örült fejedelem mindenütt nagy szerencsétlenség az országára nézve, de a legnagyobb csapás Oroszországban. Ott semmi határa nincs a fejedelmi akaratsnak és egy örült a czári trónon végveszélybe döntheti a birodalmat és vele együtt jóformán egész Európát.»

Belátja ezt mindenki. Belátta Sándor nagyherczeg is.

IV.

A fiatal Czartoryski azalatt, míg az előadott események lejátszódtak, nem tartózkodott Oroszországban. Ha Pál császár nem tartotta is fiait oly szigorú fogságban, mint a milyenre őt kárhoztatta volt anyja, Katalin császárnő, azért mégis folytonos őrizet alatt állottak, és a császár rossz szemmel nézte, ha bár-kivel is összebarátkoztak. A fiatal Czartoryskiaknak tehát távozniok kellett. Ádám herczeg elment orosz követnek — a sardiniai király udvarába, mikor a sardiniai királynak se országa, se fővárosa, se udvara nem volt, mert Napoleon mindenétől megfosztotta. Mielőtt egészen eltávolítják Czarto-ryskit, többször hosszabb szabadságot adnak neki, melyet ren-desen a család pulawi birtokán tölt, mely hely akkor még Ausztriához tartozott. Ott több ízben találkozik «gróf Ermoïn Erdődy»-vel, Galiczia akkori osztrák kormányzójával, ki benső baráti viszonyban állt az öreg Czartoryski herczeggel. Meg kell vallanunk, hogy ez az Erdődy gróf, tekintve a magyar aristo-kratia akkori állapotát s tekintve az ő hivatalos állását, meg-

lepő nyilatkozatokat tesz. Egy gondolat foglalkoztatja állandóan: meggyőzni óhajtja a lengyeleket, hogy a legszerencsésebb, a mi velök történhetik, az volna, ha egyesülnének Magyarországgal. Mert, úgymond, az osztrák császár állítólagos jogait Galicziára úgyis csak mint magyar király érvényesíthette. «Ilyen beszéd egy főrangú osztrák hivatalnok részéről, bizonyítéka volt annak, mennyi ereje maradt még a magyarságnak. A Magyarországhoz csatolás, ha lehetséges, mindenesetre a legnagyobb anyagi előnyöket biztosította volna Galicziának. Szabadságot élvezett volna itt, és nem szenvedte volna mindazokat a csapásokat, melyek 1848-ig osztályrészéül jutottak. A lengyelek könnyen fraternizáltak volna a magyarokkal és mégis a közvélemény, valamint a lengyel nemzeti szellem valószínűleg ellene szegült volna az ily intézkedésnek, mely különben az osztrák kormány jóváhagyását sem nyerte volna meg soha.»

Egy ízben, 1812-ben egész «Ofen»-ig viszi Czartoryskit az utazási vágy, és itt folytatását látjuk a fentebb elbeszélte regénynek, melyben a svéd király olyan nevezetes szerepet játszik s melynek Katalin császárnő áldozata lett. Ugyanaz az Alexandra hercegnő, kit a svéd királynak eljegyeztek volt, később férjhez ment József főherceghez, Magyarország palatinusához. Az orosz főhercegnő szépsége Bécsben csakhamar feltűnt és úgy látszik, a császárnéban némi irigységet keltett. Czartoryski legalább hosszasan elbeszéli, miként hódította meg az orosz nagyhercegnő a bécsi népet és miként kellett épen ezért elhagynia az udvart és «Ofen»-ban, a hol semmi társadalmi érintkezést nem talált, férje oldala mellett egyhangúságban tölteni napjait. Alexandra hercegnő azonban kedvence volt atyjának, a ki visszakövetelte leányát és e miatt háborút akart üzentni Ausztriának. Ez volt a második háború, mely a szép hercegnőért kitörni készült és ime másodszor is elhárította a sors ezt a veszélyt, mert Pál császár időközben, a fent leírt módon, szerető fiának karjai között jobb létre szenderült. A szegény orosz főhercegnő pedig, ki sehol teljes boldogságot találni nem tudott, atyjával csaknem egy időben, szintén meghalt. A kápolna, mely emlékét közöttünk fentartja, ma is megvan.

Gyermekeinek és unokáinak nevét ismeri és áldja Magyarország hálás népe.

A sardiniai király melletti missiójáról, kivéve némely sikamlós történetet, kevés elbeszélni valója van Czartoryski

herczegnek, ha csak azt nem említjük föl, hogy úgy Ausztria, mint Oroszország különös súlyt helyezett arra, hogy a miniatűr-országába később visszatérő király alkotmányt ajándékozza meg népét és az alkotmányos szabadságokra alapítsa trónjának jövőjét. A mit ő maga nem valósított ugyan meg, de utódai megtették — tudvalevőleg Oroszországnak nem nagy öröme és Ausztriának nem épen föltétlen hasznára. Mintha csak azt olvasná az ember, miként ajándékozza meg Dondukov herczeg a bolgárokat a világ legszabadabb alkotmányával, úgy hangzanak az orosz czárnak Sardinia királyához intézett atyai intelmei, hogy alkotmányt kell adni a népeknek, mindenek fölött alkotmányt, mely az angolon is túltesz, mert kevesebbért kár volna bele is fogni.

Azalatt, míg uralkodója nevében a sardiniai királynál a szabad alkotmányt sürgeti, értesül Czartoryski Ádám herczeg, Sándornak néhány sajátkezűleg írt sorából, az Oroszországban lefolyt eseményekről és az ezek következtében beállot változásokról. A nagyherczegből császár lett. Első gondolata és első tette visszahívni ifjúkori lengyel barátját, kivel annyi szép tervet szőtt és a kinek Lengyelország helyreállítását, az orosz nép fölszabadítását annyiszor megígérte volt. Telve reményekkel és várakozásokkal indul útnak a lengyel marquis Posa. Immár elérkezettnek véli a várva-várt pillanatot, s Lengyelország fölszabadítása össze fog köttetni az ő nevével. Hogy is kételkedhetnék ebben, mikor útjában még eleje is jön sürgető levéllel a császár futárja.

Czartoryskinak a várakozásai azonban csakhamar alább szállottak. Nem Lengyelország fölszabadítóját várta a czár. Hanem oly embert keresett, ki nem lévén orosz s kiben ő személyesen is megbíznán, föltehetné róla, hogy sem pénzért, se méltóságért, se boszúvágyból nem fog élete ellen törni. Czartoryski Ádám pályájának nevezetesebb része azonban mégis ez időpontnál kezdődik. Hazatérte után ugyanis előbb mint segéd működik a külügyminiszter mellett, majd később külügyminiszterré lesz. Az orosz körökben nagy megütközést kelt egy lengyel embernek ily rendkívüli haladása, különösen oly izgalmas időben, minő a napoleoni hadjáratoké volt. De a császár ismeri barátját és tudja, hogy Czartoryski maga védekezett jó sokáig a leghevesebben e kineveztetés ellen, melybe végre is csak azon föltétellel egyezett bele, ha a császár előzetesen is megígéri,

hogy abban a pillanatban elbocsátja hivatalából, a mikor úgy véli, hogy lengyel érzelmei összeütközésbe jöhetnének hivatalos kötelességeivel. Czartoryski azonkívül kikötötte magának, hogy sem fizetést nem húz, sem semmiféle rendjelt vagy más kitüntetést el nem fogad. Eleinte ez az önzetlenség bizonyára hatott a császárnak mindig habozó lelkére; később azonban, mint Czartoryski maga mondja, kellemetlen volt reá nézve, hogy oly hivatalnok legyen, ki tőle semmi kegyet el nem fogad. A mi kezdetben mint a megbízhatóság próbája tűnt föl, az később hiba volt szemében, és a fiatal hős ámulattal vette észre, hogy ura kegyében épen az ingatta meg, a mi legelső érdemének lett volna tekintendő. Czartoryskival együtt sokan jártak úgy, hogy nem vettek észre idejekorán a czár gondolkodásmódjában beállott gyökeres átalakulást. Megesett ez egyebek közt a nagyméltóságú senatorokon is. Ha az ember nem látná, hogy Czartoryski minden sorát oly komolysággal és megfontoltsággal írja le, mint egy hivatalban levő külügyminiszter, azt hihetne, hogy satyrát ír az orosz társadalom ellen, midőn a senatus szabad-
 elvű korszakát rajzolja. A császár eleinte szerette az alkotmányos fejedelmet játszani. Így történt, hogy midőn egy alkalommal valamelyik ukáza a nemesség jogaiba látszott ütközni, a senatus egyik főúri tagja fölszólalt, s fölhívta az érdemes gyülekezetet, hogy a császárnál repræsentáljon e sérelem ellen. A senatus tagjai, látva, hogy ily előkelő főúr vezeti az ellenzék-
 ket, azt hitték, hogy az oppositio ő fölsége kegyes engedelméből történik, ki ily módon kívánja kimutatni tiszteletét a képviselőtestületek függetlensége iránt. Mikor aztán még a császári ügyész ellene szól az indítványnak, e körülmény csak megerősíti a naivabb hallgatóságban a hitet, hogy az egész darab hatósági engedélylyel adatik elő és hogy ugyanilyen engedélylyel osztattak ki a tagok között a szerepek. Iparkodik tehát mindenki túltenni szomszédjún. Valóságos forradalma ez az öregeknek. Végre csakugyan elindul a küldöttség, hogy ő felségének a senatus legalázatosabb aggályait előterjessze. De milyen szomorú volt kiábrándulásuk, midőn ő fölsége, igen barátság-
 talan fogadásban részesítve a küldöttséget, megdorgálja a senatus vakmerőségeért s kemény szavakkal inti a küldötteket, törődjenek ezentúl a saját dolgaikkal, ne pedig a császár dolgával. A császár dolga alatt pedig értendő minden országos dolog. Az oppositio vezére parancsot kap, hogy tüstént hagyja

el a fővárost, a többiek kiesnek a császári kegyből; a szerencsétlen senatusnak pedig ilyen sokat ígérő kezdet után alaposan elmúlt a kedve alkotmányos szenvedélyeinek minden folytatásától.

Kedélyes egy jelenet lehetett!

Hányszor jártak hasonló módon az emberek Oroszországban és — Törökországban! Hiszen a panslavismus, melynek forradalmi tartalmát az orosz kormánykörök sohasem tagadták, — eredetileg szintén hivatalos jóváhagyással lépett a nyilvánosság elé. A legtöbb ellenzéki mozgalomban az orosz udvar tagjainak is részök volt. Csakhogy időközben a komikumból szomorúság lett, mert mai nap már a jámbor ellenzékiekieskedésben nem vesznek többé részt az előkelő osztályok; azonban a dinamitmerényletekben mindig gárdatisztek, főhivatalnokok és nagyurak neveivel találkozunk.

E könyv fölé bátran odaírhatnók czímül: «*Les origines de la Russie contemporaine*». Miután láttuk azt a veszélyes játékot, melyet belügyi dolgokban űznek a közvéleménnyel, tekintsük most a külügyet. Ez is szakasztott mása a mainak. Hányszor halljuk napjainkban a panaszt, hogy az orosz politika valódi irányát sohasem ismerhetni. Van hivatalos és félhivatalos orosz diplomatia és van végre olyan diplomatia, mely egészen a saját felelősségére dolgozik, afféle diplomatai guerillaharczot folytatva. Ugyanilyenek a viszonyok I. Sándor czár alatt is. És midőn Czartoryskinak a kétségbeesését látjuk, hogy terveit jobbról is, balról is megzavarják, eszünkbe jut, hogy ha Giers úr, — a ki szintén «idegen» — talán naplót vezet, körülbelől hasonló értelemben fogja elpanaszolni fájdalmas tapasztalásait. Legföljebb azzal a különbséggel, hogy a mozgató erők ma talán mégis csak valamivel eszményiebbek; mert Czartoryski egész világosan kimondja, hogy azért ártja magát minden ember a külügyi politikába, mert ez úton a külhatalmak részéről gazdag ajándékokat vélnek nyerhetni. A mit profán nyelven megvesztegetésnek szoktak nevezni. Kaulbars tábornoknak bulgáriai szereplése pendantja Pál császár és fia azon szokásának, hogy valamelyik hadsegédöket titkos missióban elküldik külföldre, a nélkül, hogy akár a pétervári külügyminiszternek, akár az illető helyen működő orosz követnek erről a küldetésről bármi tudomása is lenne. A legérdekesebb szövevények jönnek így létre. A hivatalos diplomatia dolgozik a félhivatalos

ellen; az önkéntes diplomacia a kénytelen diplomatiát kergeti, üti és a vége az, hogy a külügyminisztert korholják, a miért Oroszország nem játszik Európa ügyeiben oly szerepet, mely nagyságához méltó lenne. Mindez pedig csak onnan van, mert a külügyminiszter lengyel, idegen, kit az orosz genius nem ihletett soha. Ezeket hangoztatják az udvarnál és a társaságokban, elpanaszolják különben fűnek-fának Oroszország külföldi követei, a kik egyszer-máskor föl is mondják a szolgálatot a külügyminiszternek, kijelentve, hogy ezentúl csak ő fölségével állanak szóba, a miniszterével nem.

Egészen a kifejezések azonosságáig terjed e tekintetben a hasonlatosság az akkori és a modern szokások között. Van-e valami a mai orosz diplomacia nyilatkozataiban, a mi bármi tekintetben is eltérne a következő soroktól, melyeket a császár 1805-ben ír egyik rendkívüli követének, ki Pitt-tel a coalitio föltételeiről alkudozásokat folytatni van hivatva. Valóságos kathechismusa ez a népjogoknak, a szabadelvű fölfogásnak, a becsületességnek és az alkotmányos érületnek. A császár elmondja rendkívüli követének, hogy milyennek képzei ő a fölszabadítandó népek helyzetét. «Ő fölsége erősen meg lévén győződve, hogy semmi sem kölcsönözhet több erélyt valamely nemzetnek és semmi sem teheti tiszteltebbé, mint egy az igazság és méltányosság alapján nyugvó jó kormány, mely az egyénekkel megkedveltetvén hazájokat és a törvényes hatóságokat: az angol kormány nyal egyességre óhajt jutni azon kormányforma iránt, mely a fölszabadítandó országokra nézve a legalkalmasabb. Bármilyen tervvel lépjen föl tehát az angol kormány, ő fölsége szívesen fog arra ráállani. Azonban úgy hiszi, mégis szükséges előzetesen megjegyezni, hogy ez elvek — bár változhatnak a körülmények szerint — meg kell hogy feleljenek az illető nemzet óhajainak és összhangban kell állniok a többi kormányokkal.» Természetes, hogy Pitt úrnak ő fölsége ezen programja roppantúl tetszik. Pitt úrnak első sorban katona kell és ha ráadásul még ily szabadelvű érzelmekkel is találkozik, az angol hypocrisis kétségtelenül örömét leli bennök.

Lehetséges-e, hogy mindezek a nemes érzelmek, mindezek a tüntetések csak hazugságon és számításon alapútlak legyen? Hazugságon mindig — de számításon csak kivételképen. Hiszen a magánéletben is találkozunk egyénekkel, kiknek a hazugság természetökké vált; hazudnak, az ember csak-

nem azt mondhatná, hogy jóhiszeműleg teszik. Az orosz népjellemben domborodik ki ez a hajlam legjobban. Látni a császárnál, látni a tömegnél; látni a hivatalos és a magán-érintkezésben. Turgenyev lángoló szavakkal ostromolja az oroszok hazug voltát és kevéssel halála után kitűnik, — hogy Turgenyev maga is hazudott.

Van aztán még egy másik, nem eléggé méltányolt eleme az orosz politikának: ez a sentimentalismus. Igenis a sentimentalismus, mely nem zárja ki az önzést, de bizonyos körülmények között még a brutalitást sem. Minden sentimentalismusban van egy adag önámítás, kéjelgés magasabb eszmékben, szenvedésekben, önfeláldozásban. Valamennyi szláv népben föltalálhatók ezek a dispositiók; nemzedék vált föl nemzedéket, de folyton-folyvást ugyanazok a jelenségek ismétlődnek. Nem dicsőséget szomjúhoznak, mint a francziák; nem hódítást vagy kereskedelmi egyeduralmat keresnek, mint az angolok, nem a gyűlölet vezérli őket tetteikben, hanem a szeretet — az elnyomottak iránt való szeretet. Ebben a szerepben lelik kedvöket mindenek fölött. Sándor czár e tekintetben finomult, de igaz típusa népének. Nemcsak mások előtt óhajt nemes loagnak, a szabad eszmék bajnokának látszani, de magának is tetszik ilyen maskarában. Mikor az első consul két rendkívüli követet küld Pétervárra, a császár egész komolyan per «citoyen» szólítja őket. Azoknak, így gondolkozik, az kétségkívül nagy örömekre fog szolgálni, neki meg épen élvezetet szerez. Talán rossz néven sem venné, ha valamelyik franczia egyszer elszólná magát és «Romanov polgárnak» visszatitulálná a császárt. Csak-hogy ezek meg egészen más nyomokon járnak már. Ha az autokrata minden áron polgár kíván lenni, a citoyeneket meg töri a nyavalya, hogy excellentiás urak lehessenek. Nagynehezen sikerül meggyőzniök a császárt, hogy sehogy sem veszik rossz néven, ha kevésbbé veszi számításba republikánus érzelmeiket. Ilyen ez a császár. Csupa szabadságszeretet, kíméletesség, lovgiasság. Hogy azonban még sem feledkezik meg egészen a saját érdekeiről sem, mutatja egy memorandum, mely 1804-ből kelt, s melyben a szövetségesek között körülbelöl egész Európát fölosztani javasolja. Hogy Oroszországnak a zsákmány javarészt szánta, fölösleges még csak említeni is. Ausztriának följánlja Horvátországot, Boszniát és Oláhország egy részét, Belgrádot és Ragusát, Oroszország kapná Moldvaországot, Cattarot, Korfut,

különösen pedig Konstantinápolyt és a Dardanellákat. Különben pedig ő fölsége ebben a memorandumban körülbelöl azt a programot fejt ki, a melyet mi napjainkban az önálló Balkán-államok programjának szoktunk nevezni, magától értődven, hogy ő orosz főnhatóságot óhajt az egész területen.

«Ha valaha szóba kerülne a török császárság sorsának végleges rendezése, a nagyhatalmak nem nyerhetnének egyebet, mint egyes állomásokat és oly területeket, melyek határaik kikerekítésére szolgálnának. A török provinciák tömege pedig külön államokra volna fölosztandó, melyek a helyi körülmények szerint kormányoztatnának és egymással szövetségben állanának, mely szövetség fölött Oroszország biztosíthatná magának a döntő és törvényes befolyást, olyképen, hogy ő császári fölsége «a keleti szlávok császára vagy protectora» czímét nyerné. Különben is az a nagy tevékenység, melyet Oroszország ezen országoknak fölszabadítása körül kifejtett, az eredet és a vallás azonossága, ügyes kiválasztása azoknak a helyeknek, melyeket katonáink megszállva tartanának és egy jól átgondolt politika magokban elegendők volnának e befolyásnak a meg-alapítására.»

Ime a császár egészen helyesen ítéli meg az állapotokat. Számít arra, a mire egész Európa, hogy a vallás és eredet azonossága annyira Oroszország javára fogja befolyásolni a Keletet, hogy az illető népek, mihelyt fölszabadúlnak, egyebek mint orosz alattvalók nem is lehetnek. Persze se Sándor czár, se mások nem gondoltak még akkor arra, hogy az orosz befolyás lerontására semmi sem lehet alkalmasabb eszköz, mint az orosz kormányzat jótéteményeivel gyakorlatilag is megismertetni a török iga alól fölszabadúlt népeket. De föltalálhatjuk magát a panslavistikus eszmének csíráját is, noha maga a név még ismeretlen. Czartoryski azon a czímen kívánja helyreállíttatni a független Lengyelországot, hogy ez erős várát képezné az orosz birodalomnak és mert ily úton «létrejöhetne az a boldogító kapocs, mely majdan hivatva lesz összekötni a régi szláv népcsaládnak valamennyi szétszórt törzseit».

Ime igen szerény szavakban és azon időknek divatos stílusában a tiszta pánszláv program; csakhogy Czartoryski ezen az alapon — Lengyelországot kívánja helyreállítani. A császár azonban vonakodik. Később ugyan szabad alkotmányt fog adni Lengyelországnak és ideiglenesen föl is függeszti a Szibé-

riába való száműzetést és a legembertelenebb büntetések alkalmazását, de hajdani ígéretei egészen kivesztek emlékezetéből. Czartoryski pedig, a milyen őszinte és nemes jellem, föl sem tudja fogni, hogyan lehet oly kevés érzék a világban, egy szabadsága után sóvárgó népnek törekvései iránt. Azóta számos európai nép tapasztalta saját kárára, mily végzetes politika az, a mely valamely ország fölszabadítását külhatalmaknak a beavatkozásától várja. Tapasztalta Lengyelország is, és tévedését legjobbainak vérével fizette meg; tapasztalja ma az a szerencsétlen kis keleti tartomány, melynek meghódítására az orosz politika törekvései irányozva vannak. Időről-időre előrántják ugyan Lengyelországot, de nem azért, hogy fölszabadítsák, hanem hogy a nagyhatalmak szolgálatában vérét ontsa. Napoleon majd lengyel testőrséggel veszi körül magát, majd mikor Oroszországhoz közeledik, lengyel katonáit a francia gyarmatokba küldi, a hol egytől-egyig áldozatául esnek az öldöklő égaljnak. Majd ismét rá kell ijeszteni Oroszországra. Ekkor egy udvari bálban, az orosz követtől két lépésnyire, előfog valami jelentéktelen lengyel embert és az összes közönség határtalan megütközésére, egész demokrata dictiót tart, melyben Lengyelország jogos igényei mellett foglal állást s ostromozza Oroszországnak nemtelen politikáját. Mindenki átlátja, hogy ez csak fogás Napoleon részéről, de azért némely lengyel körökben ennek is készek fontosságot tulajdonítani. Pétervárott azonban ezúttal nem ijednek meg. Annyira nem, hogy mikor Napoleon az illető orosz nagykövetnek visszahívását követeli, a cár nem hogy visszahívna, hanem legmagasabb rendjelét küldi az üldözött diplomatának, ki a legközelebbi udvari bálban ezzel a nagykeresztrel földiszítve jelenvén meg, óriási föltűnést kelt.

A francia-orosz viszony csaknem minden nap változik. Mindegyik fél szeretné a másikat megnyerni tűzlettársnak, de úgy, hogy a risicóból semmi se jusson az ő rovására. A cár is, a császár is világuralomra vágyik. Napoleon valamint a legnagyobb készséggel megtett mindent, hogy Pál császár hóhortjának hízelegjen, épen úgy kész Sándor czárt magához édesgetni. A cár pedig, a ki citoyennek nevez egy nagykövetet, a maga részéről természetesen szintén legkevésbé sem idegenkedik attól, hogy azt a kis «kutyan nyelv»-et, melyet Konstantinápoly-nak neveznek, a francia forradalmár kezéből nyerje el. Az orosz-francia szövetség már akkor is fönnállott, mint fönnállott

később többször. A hajlandóság megvolt rá mindig mindkét részről, de a mikor kivitelre került a dolog, egyik fél sem kívánta a másiknak a terveit teljességökben diadalra segíteni. A mondottakból is kitűnik, hogy rosszul ismerik korunk történetét azok, kik a mostani orosz-francia intimitásban valami újdonság új divatot látnak. A kik pedig attól tartanak, hogy ebből valami gyakorlati eredményre vezető szövetkezés nőhetne ki, azok nem tanulmányozták eléggé a sorsát a múltban történt hasonló kísérleteknek. A főntebb jelzett esetben a felek az üzleti összeköttetésnek még csak a kezdetén vannak. De Napoleon szívesen enged mellékes kérdésekben, mint például ha csak arról van szó, hogy odadobja Lengyelországot. Így aztán létre jő egy szerződés, melynek értelmében a két állam biztosítja egymásnak jelenlegi területének épségét. Ezzel ki van mondva, hogy Napoleon földadja Lengyelországot és hogy Sándor cár az országot csak úgy akarja magának megtartani, mint tette volt Katalin avagy Pál császár. Czartoryskira nézve ez kétszeresen fájdalmas csalatkozás. Első sorban csalatkozott a saját barátjában, a cáárban, másodsorban csalatkozott abban, a kit honfitársai barátjoknak hittek: Napoleonban. A szövetségesek még a következő években is gondolnak néha Lengyelországra, a szerint, a mint a háború esélyei magokkal hozzák; Sándor cár például alkotmánytervezetet szerkeszt a lengyel királyság számára, persze csak oly föltétel alatt, hogy a lengyelek öt néhány százezer emberrel támogassák Napoleon elleni hadjárataiban. Napoleon körülbelül hasonlóan, vagy talán még lelketlenebbül biztatja őket. Az eredmény mindig az, hogy a szegény Lengyelország mind a két fél részéről kiaknáztatik, mint minden gyöngé ország, mely a világpolitikában a nagyhatalmak versenyzésébe ártja magát. Sokáig tart, míg Czartoryski mindezeknek világos tudatára jut, de mihelyt tisztán látja az állapotokat, perczig sem habozik, hanem teljesíti hazafiúi kötelességét. Látva, hogy hazája érdekében többé semmit sem tehet, odahagyja a cár szolgálatát s ezentúl már egészen a lengyel ügynek szenteli tevékenységét. A császár még egyszer megkísérli, vajon ez a lengyel nem volna-e hajlandó úgy tenni, mint a hogy ő maga tett; nem mondana-e le ez is ifjúkora istenségeiről? Nagy címekkel kínálja, birtokot, kitüntetést ajánl neki. Czartoryski mindent visszautasít: «Szerződésünkben — úgymond — effélékről nem volt szó». A cár

utolsó levelei után ítélve, úgy látszik örül, hogy szabadult a kényelmetlen tanácsadótól, kinek távoztával végkép megszűnik a czár lengyel regénye.

V.

A Czartoryski-féle emlékiratok csak az austerlitzi ütközetig terjednek. De az olvasó, ki bennünket e pontig elkísért, ha némi érdekléssel tekintette azt a korrajzot, melyet ily kiváló szereplő elbeszélésének nyomán bemutattunk, hihetleg megkedvelte Czartoryski alakját és talán rokonszenvvel tekinti a hős további élményeit. Röviden elmondjuk tehát ezeket is. Czartoryski külügyministersége aránylag igen rövid ideig tartott; alig két esztendeig. 1805-ben lépett vissza, de hivatalos állásban még egy ideig megmaradt. Mintegy lengyel közoktatásügyi miniszterként szerepelt, kihez Sándor czár különben lengyel ügyeket illetőleg gyakran fordult tanácsért. Napoleon leveretése után Czartoryski is ugyanazt teszi, a mit a német szabadelvűek az úgynevezett szabadságháború után: ő is elég gyermekes császárjától azt kérni, teljesítené azokat az ígéreteket, melyekkel Napoleontól való felelmeben a lengyeleket bízta. Magától értetődik, hogy a czár csak annyit hajt erre a beszédre, mint a német fejedelmek. Most már ép oly rajongással szereti a szent szövetséget, mint azelőtt a jakobinizmust, mely előbbi különben neki igen gyakorlati célok keresztülvitelére nyújtott módot. 1823-ban végre Czartoryski megszakít minden összeköttetést Sándor czárral; elhagyja Oroszországot és állandó lakhelyül Párist választja. Kevéssel utóbb bekövetkezik Miklós czárnak trónralépte, kinek uralkodása alatt végkép megszűnik Lengyelország fölszabadításának utolsó reménye is. A forradalom Pétervárotról tört ki, de azért nemcsak ott, hanem Lengyelországban is megérzik az új császár vaskezét. A helyzet még válságosabbá lesz az 1830-iki lengyel forradalom miatt. Czartoryski tagja a kormánynak és kiveszi részét nemzete küzdelmeiből a csatatéren is. A forradalom leveretése után ismét távozik ugyan, de az emigrációban sem pihen. A lengyel ügy újból meg újból foglalkoztatja, bár mindig csalódik. A krími háború alatt, midőn a nyugati hatalmak Oroszország ellenében döntő sikert kivívni nem tudnak, egy pillanatig ismét Lengyel-

országgra gondolnak: miért ne ontaná vérét Lengyelország angolokért, francziákért? Mi másért is volna a világon! És csakugyan, a lengyelek ismét készen vannak. Czartoryski éppen egy emlékirat készítésével van elfoglalva, melyben a szövetséges hatalmaknak előadja Lengyelország fölszabadításának tervét, mikor értésére adják, — hogy a béke megkötetett.

Melyik magyar olvasónak nem jutnának itt eszébe Kossuth emlékiratainak azon részei, melyek az 1859-iki hadjáratra vonatkoznak! Mikor Kossuthot és a magyar directoriumot legjobban biztatják, a franczia császár fölhasználja az első alkalmat, hogy békét kössön Ausztriával. Egyáltalában nem törődik se Kossuthtal, se a directoriummal, se ígéreteivel, se azzal a veszélylyel, mely sok ezer ember életét s egy ország belbékéjét fenyegethette, ha Magyarország is olyan könnyen engedett volna a csábításnak, mint a lengyelek.

Czartoryski megérte még az 1861-iki eseményeket is; még egy utolsó illusiója maradt meg: ez kísérte el sírjába. Kilenczven éves korában halt meg Párisban, a lengyel forradalom kitörésének idejében. Utolsó órái hasonlítottak-e valamiben nagyatyja halálához, melyről e sorok elején megemlékeztünk, nem találjuk nyomát e könyvben. Különbözik életviszonyaikban is nagy a különbség. Nagyatyja főúr volt, kit valóságos udvar vett körül; Czartoryski Adam pedig száműzetésben halt meg idegen országban. De a lengyel főúrnak a kötelességeit idegen földön, száműzetésben, aránylag szerény viszonyok között is teljesítette. Emlékiratainak kiadója joggal mondhatja róla, hogy valamint életének első felében Lengyelország követe volt az orosz czár mellett, úgy életének második részében semmi egyebet nem kívánt, minthogy Lengyelország követeként szerepelhessen a nyugati Európa előtt. Nem volt nagy államférfiú, sőt mai nap a legközönségesebb újságolvasó, kinek némi fogalma van a politikáról, mosolyogna azon, milyen könnyen tud hinni ez az ember, ki elvégre is egy jelentős korszakban Oroszország külügyminisztere volt. De a kor romanticismusa az ő életére is rásütötte bélyegét. Ilyen volt az az egész generatio, csakhogy a divat minden egyes szereplőnek az egyéniségét más-más módon alakította át. Czartoryski talán az egyetlen e társaságban, a ki komolyan vesz minden dolgot. A mi másoknál divat, idegesség, pillanatnyi benyomás, az nála az egész életre kiterjedő cél és törekvés. Nem volt az actió embere, de holta napjáig meg-

örizte a hazafi hűséget és egy oly korszakban, melynek jellemvonása a szenteskedő hazugság, ő mint a kitartó és becsületes lelkesedés példányképe jelen meg előttünk. A fényt, mely családja nevét körülragyogja, nem kis mértékben fogják emelni Czartoryski Ádám herczeg emlékiratai; a sok katasztrófához, mely Lengyelországot érte, e könyvben is találunk megható magyarázatot.

Midőn ez emlékiratokat kezünkől leteesszük, megértjük a lengyelek jelenlegi magoktartását, de megértjük Oroszországot is. Elvonúlnak előttünk azok a véres árnyékok, melyek Katalin férjétől III. Sándor czárig vezetnek. Katalint megöli a fölindulás. Pált megöli saját fia. I. Sándor czár, mint Metternich egy helyen írja, «vor Reue und Verdruss» halt meg. Vele szemben is fölemeli véres kezét a forradalom, ő pedig oly kegyetlen küzdelmet folytat ellene, mintha csak idegen volna előtte. Mintha nem hitta volna ő is ifjúkori álmaiban, mintha ő maga a forradalmárok legbűnösebbike nem lett volna abban a pillanatban, mikor nem győzte többé türelemmel várni trónralépésének napját! Miklós czárt megöli a krimi háború. Utódját, II. Sándort megöli a dinamit. De a czár azért ma is őseinek példája után indul. A trónnal szemben álló társadalom csak fejlődött, de át nem alakult; most is habozva várja — mint a Sándor császár senatusa — hogy az udvar adja meg az engedélyt az oppositóra. De e mellett ott van a forradalom egész rémes nagyságában; a forradalom, melyben hajdan is, most is oly körök vesznek részt, a milyenek Európa egyéb államaiban sohasem szoktak ilyféle munkát végezni.

Ez aztán nem kérdezi felsőbb helyen, mit engednek, mit nem?

A külpolitikában is ismétlődnek a régi tapasztalások. Tegnap a hálátlan Lengyelország bősztette föl a czárt, ma a hálátlan Bulgária vetemedik hasonló gonoszságra. De bár Oroszország alig változott, a világ azért nagyon haladt. Föl nem osztják már ma sem az országokat, sem a «hatalmi sphaerákat». A kik pedig hasonló alkura hajlandósággal bírnának, azok olvassák el az olyan könyveket, mint a Czartoryski memoirejai.

Okulást meríthetnek belőlök fejedelmek, kormányok és népek egyaránt.

EGY FALUSI TEMETŐBEN.

Kis falusi temetőben,
Egy kopár domboldalon,
Álltunk ketten agg apámmal.
Csend volt, méla nyugalom,
S szürke, nyirkos őszi ködtől
Párolgott a völgy s halom.

Lenn a völgyben a falucska,
Füst fölötte s lomha köd;
Ott a kastély, büszke fővel,
Vén, komor hársak között . . .
Képe ősz apám szemében
Oly borúsan tükrözött.

Néztem, néztem, a hogy ott állt
A szelíd, a tisztos agg,
Mélázó, komoly szemekkel,
Elmerülve, hallgatag . . .
Majd megrezdült hó szakállá,
S felbuzogtak a szavak :

«Oh fiam, hogy ide jöttem,
Épen ötven éve ma.
Rég volt . . . Annak a világnak
Már alig van itt nyoma,
Egymagamban úgy maradtam,
Mint a mult idők roma.

Idegenül jöttem akkor,
Jöttem, hogy tovább megyek
De apám helytt apát leltem
És anyát anyám helyett,
Hű testvért is. Lehetett-é
Ide hagynom e helyet?!

Drága lelkek! . . . Az a kastély,
Oh be sok jó napja volt.
Nyílt magyar ház, nyílt magyar szív,
Ott a kedvnek árja folyt,
Szímarany kedv . . . Még az égen
Semmi felhő, semmi folt.

Örökükben más az úr most.
S ők hol vannak? merre, hol?
Itt a kriptá, ez feleljen,
Por közé vegyült a por;
S a ki még él, ősz fejével
Idegenben bújdokol . . .

De engem megáldá Isten,
Sokkal érdemem felett,
Ada békét, nyugodalmat,
Egyszerű kis tűzhelyet,
S hű nőt, a kit mindig áldok,
És egypár jó gyermeket.

Itt maradnék köztetek még,
Itt maradnék örömezt;
Oh de válunk, érzem, érzem,
Nyugalomra int az est,
Nyolczvan év nehéz súlyától
Roskad már e gyöngye test.

Itt, hol első kis fiacskám'
 Rejti e parányi domb,
 Ássatok majd itt nekem sirt,
 S szivetek ne bántsa gond,
 Oh, ha lelkem álma nem csal,
 Látjuk egymást még viszont . . . »

Szólt, s elhallgatott. Sokáig
 Némán álltam ott vele,
 S míg fülem halotti ének
 Zengésével volt tele,
 Végig borzongatta lelkem
 Az enyészet bús szele.

VARGHA GYULA.

BURNS DALAIBÓL.

I.

BÁR NE HÁZASODTAM VOLNA.

Bár ne házasodtam volna!
 Most nem járna gond velem . . .
 Van feleség, van gyerek, de
 Kenyeret kér szüntelen.
 Egyszer kenyér, kétszer kenyér
 S háromszor is egy napon . . .
 Ha nektek még több kenyér kell,
 Nem tudom, hogy hol kapom.

Zord inség, éhség ijesztget,
 Itt leskodik künn s gyötör . . .
 Védem tőle még az ajtót,
 De már felek, hogy betör.
 Egyszer kenyér, kétszer kenyér
 S háromszor is egy napon . . .
 Ha nektek még több kenyér kell,
 Nem tudom, hogy hol kapom.

II.

MIT TEHET A LYÁNYKA.

Mit tehet a lyányka, mit tehet a lyányka,
Mit tehet a lyányka, öreg férjivel? . .
Néni csak azt nézte, hogy van elég pénze, —
Ezüstért, aranyért adott néki el.
Néni csak azt nézte, hogy van elég pénze,
Ezüstért, aranyért adott néki el.

Reggeltől napestig fájdalmak epezstik,
Vánszorog, köhécsel nappal szüntelen;
Aluszekony, fáradt, vére fagyos, bágyadt,
Oh az öreg férjjel az éj üdvtelen.
Aluszekony, fáradt, vére fagyos, bágyadt,
Oh az öreg férjjel az éj üdvtelen.

Morog, zugolódik, zsörtöl, faggatódzik;
Bármit tegyek, abban kedvet sohse' lel;
Féltékeny gyanúja van minden ifjúra . . .
Oh mért is vett engem ez az öreg el!
Féltékeny gyanúja van minden ifjúra . . .
Oh mért is vett engem ez az öreg el!

Szánja szenvedésim öreg Kata nénim . . .
A mint ő tanácsol, biz' úgy is teszek:
Addig gyötröm, vérzem, míg csak ki nem végzem
S ócska pénzin majd uj serpenyőt veszek.
Addig gyötröm, vérzem, míg csak ki nem végzem
S ócska pénzin majd uj serpenyőt veszek.

III.

BEÉRNI KEVÉSSSEL.

Beérni kevéssel s vígadni sokon!
 Búgondra, panaszra nincs nékem okom:
 Hozzám ha közelget, majd végire jár
 Egy hajdani skót dal s egy teli pohár.

Megküzdök a bajjal: öt éri kudarcz;
 Mert harczos az ember és elete harcz...
 Kincsem csak a jó kedv s víg gerjedelem
 S a drága szabadság nemes levelém.

Esztendei küzdést enyhíteni még
 Víg czimboraságban egy éj is elég;
 Hisz' hogy ha a pálya végére jutunk,
 Ki nézi, ki bánja: mint volt az utunk?

Hát rajta, Szerencse! forgó kereked
 Hozzám, vagy előlem csak járja veled!
 Bú, avagy öröm vár, harcz, vagy nyugalom:
 Én ezt is, amazt is bátran fogadom.

BURNS *után, angolból*

LÉVAY JÓZSEF.

A NEMZETISÉG SZEREPE AZ ERDÉLYRÉSZI MEGYÉK NÉPNÖVEKEDÉSÉBEN.

Az erdélyrészi megyék népnövekedési viszonyait kívánom vizsgálódásom tárgyává tenni, az utolsó népszámlálást követő öt év népmozgalmi adatainak alapján. A mint értekezésem címe mutatja, a fősúlyt nem az összes népesség szaporodására fektetem, hanem azt kutatom, hogy a különböző nemzetiségek száma miként fejlődik saját propagatív ereje által s miként módosul ennek következtében a nemzetiségek számaránya.

A kérdés nemcsak ethnographiai, hanem politikai szempontból is kiváló fontosságú. Az utóbbi szempontot azonban, melybe vajmi könnyen belejátszanak az egyéni érzelmek is, mellőzni fogom s a kérdésnek csupán tudományos oldalával kívánok foglalkozni, mert erős meggyőződéseim, hogy statisztikai kutatásnak csakis úgy van értéke, ha az egészen tárgyilagos marad. Jelen esetben pedig annál nagyobb szükség van a részrehajlatlan tárgyilagosság megőrzésére, mert a kitűzött eredményhez részben csak combináció által érhetünk el s így a számok önkényes csoportosításának itt még nagyobb tere van, mintha folyvást pozitív számokkal volna dolgunk.

Népmozgalmi statisztikánk ugyanis nem keresi, nem is keresheti a népnövekedés két főtényezőjénél, a születés és halálózásnál a nemzetiségi viszonyokat, de ha ez irányban is kívánunk tájékozást szerezni: a hitfelekezetek szerint kimutatott adatokhoz kell fordulnunk, és azokból vonni következtetést a nemzetiségi viszonyokra.

Sokszor hangsúlyoztatott ugyan és helyesen, hogy tévedés, ha hazánkban a hitfelekezeti viszonyokból a nemzetiségi viszonyokra akarnánk következtetést vonni; ez azonban csak hazánk össznépességére nézve áll, az erdélyi részekben a hit-

felekezet és nemzetiség meglehetősen congruens fogalmak. Mert mint az utolsó népszámlálás adataiból tudjuk, az erdélyi részeken a római katolikus, a helvét és az unitárius egyház hívei csaknem kizárólag magyarok (93 százalék), a görög katolikus és a keleti egyházé csaknem kizárólag oláhok (95 százalék), az ágostai egyház hívei pedig túlnyomólag németek (88 százalék). Az izraelitáknál és az egyéb felekezetűeknél már nem látjuk ugyan egy-egy nemzetiség túlnyomóságát, de ezek utóvégre is az összes erdélyi népességnek csak 1·61 százalékát teszik, míg 98·39 százalék az imént felsorolt egyházak hívei közé tartozik. Nagyobb eltérést az imént felsorolt hitfelekezetek közül csakis az ágostai hitvallásúaknál látunk, kiknek közel tíz százaléka magyar nemzetiségű; meg kell azonban jegyeznünk, hogy az főleg egyetlen törvényhatóságra, Brassó megyére esik, hol a hétfalusi csángók alkotják az ágostai hitvallású magyarságot.

Látható az imént elmondottakból, hogy az az alap, melyre következtetéseimet építeni szándékszom, eléggé megbízható és az eredmény nem igen fog eltérni a valóságtól.

Mielőtt azonban kitűzött czélomhoz híven, az újabb népmozgalmi adatok vizsgálatába fognék, előre kell bocsátanom az erdélyi részek nemzetiségi viszonyainak általános képét, úgy a mint azt az 1830-diki népszámlálás constatalta. E szerint a 15 erdélyrészi megyének 2.084,048 lelket számláló népességéből volt :

oláh	---	---	---	---	1.184,883	vagyis	56·86	százalék
magyar	---	---	---	---	630,477	"	30·25	"
német	---	---	---	---	211,748	"	10·16	"
czigány	---	---	---	---	48,076	"	2·30	"
örmény	---	---	---	---	3,451	"	0·16	"
külföldi	---	---	---	---	2,980	"	0·14	"
tót	---	---	---	---	1,091	"	0·05	"
ruthén	---	---	---	---	635	"	0·03	"
egyéb hazai nyelvű	---	---	---	---	421	"	0·03	"
horvát-serb	---	---	---	---	286	"	0·02	"

E számokkal érdekes összehasonlításul kínálkoznak az 1851-ki népszámlálás eredményei, továbbá azon adatok, melyeket Keleti Károly 1870-ben a tanköteles gyermekek nemzetisége alapján számított ki. Az összehasonlítást némileg gátolja ugyan azon körülmény, hogy az egykori Erdélyország területe nem vág össze a mai napság Erdély neve alatt használt geo-

graphiai területtel, minthogy azonban az 1880-ki népszámlálás nemzetiségi adatai községenként részletezve is megvannak, az utóbbi számokat a korábbi terület szerint is összeállíthatjuk és az összehasonlítást ugyanegy terület alapúl vételével hajthatjuk végre. E szerint a régi Erdély területén (hozzávéve a «partium» három megyéjét, Kraszna, Közép-Szolnok és Zaránd megyéket, továbbá Kővár vidékét is) a magyarság 1851-től 1870-ig 25·50 százalékkal, az oláhok 18·82 százalékkal, a németek ellenben csak 3·31 százalékkal szaporodtak volna. Ezzel szemben 1870-től 1880-ig, midőn Erdélynek összes népessége tetemesen csökkent, a magyarok létszáma megfogyott volna 5·56 százalékkal, a németeké 5·93 százalékkal, az oláhoké pedig 7·07 százalékkal. Az 1850-ki népszámlálás hitelességéhez sok szó fér, mert azonkívül, hogy a számlálás igen hosszúra nyúlt s nem a tényleges, hanem a jogi népesség vétetett számba, a magyar nemzetiségre nézve határozottan ellenséges irányzattal hajtattott végre. De a tankötelesek alapján kiszámított nemzetiségi létszámot sem fogadhatjuk el épen az erdélyi részekre föltétlen érvényűnek, mert itt a tanköteleseknél a kisebb nemzetiségek (czigány, örmény) gyermekei csaknem egészen a nagyobb nemzetiségek sorába vétettek. Innen van az, hogy míg Keleti szerint 1870-ben a magyaron, németen, oláhon, tóton és ruthénen kívül, csak 3,019 egyéb nyelvű lett volna Erdélyben (a partium nélkül) vagyis a népesség 0·16 százaléka, addig az 1880-ki népszámlálás az imént névszerint felsorolt nemzetiségeken kívül 57,955 más nyelvűt talált, mely szám az összes népességnek már 2·52 százalékát teszi. Ezek legnagyobb része 1870-ben azután részint a magyarokat, részint az oláhokat szaporította.

Ily körülmények között tehát, midőn a nagyobb nemzetiségeknél nemhogy szaporodást, hanem inkább fogyást látunk, épen semmi következtetést sem vonhatunk az egyes nemzetiségek relative kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb fejlődésére s ezzel kapcsolatban számarányuk megváltozására.

Ez teszi tehát különösen érdekessé a népmozgalmi adatok ez irányban való vizsgálatát s ez szolgált főleg ösztönül kutatásaim megtételére.

A munka folyama alatt az összeállított adatok, melyek a hivatalos kiadványokban csak kis részben közölvék, a táblázatok egész tömegét töltötték meg, melyeket azonban egy föl-

olvasás szűk keretén belül megérinteni igen, de felsorolni nem lehet, miért is itt csak a főbb eredményekre kívánok kitérni.

Az erdélyrészi 15 megyében 1881-től 1885-ig a születések száma a halálozásokat 99,779-czel múlta fölül, az évi átlagos szaporodás tehát 19,956-ot vagyis 0·94 százalékot tett, habár az öt év közül egyben (1882) a szaporodás igen gyöngye volt, azaz csak 0·15 százalék, egyben (1881) pedig 0·83 százalék; a többi három évben azonban a szaporodás határozottan jó volt, a mennyiben 1883-ban 1·16 százalékot, 1884-ben 1·31 százalékot, 1885-ben pedig 1·25 százalékot képviselt.

Ez általánosan kedvezőnek mondható szaporodási viszonyok között, az egyes hitfelekezetek nagyon eltérő arányt mutatnak, míg ugyanis a római katolikusok a tárgyalt öt év alatt átlag csak 0·61 százalék évi szaporodást tüntetnek föl s az ágostaiak is csak 0·71 százalékot, addig a görög keletiek évi átlagos szaporodása 0·95, az evang. reformátusoké 1·01, a görög katolikusoké 1·06, az unitáriusoké 1·08, az izraelitáke pedig 2·05 százalék volt.

*   *

A magyarság zömét képező három hitfelekezet közül tehát kettő, az ev. református és az unitárius az országos átlagnál jóval kedvezőbb szaporodási arányt mutat, de már a harmadik, a római katolikus, melyhez pedig a magyarságnak 40 százaléka tartozik, erősen az átlag mögött marad s valamennyi hitfelekezetnél gyöngébb szaporodást ért el. Gyöngye a többnyire német nemzetiségű ágostaiak szaporodása is, ellenben a két oláh egyház közül még a kedvezőtlenebb szaporodást mutató görög keleti egyház is erősen megüti az átlagot, a görög katolikusoké pedig jelentékenyen fölül is múlja.

Az egyes megyék szerint kutatva a főbb hitfelekezetek szaporodási arányát, a római katolikus egyház hívei tizenöt megye közül csak kettőben, Besztercze-Naszódban és Hunyadban mutatnak kedvezőbb szaporodást az illető megyék általános szaporodásánál, de ezekben meg a népességnek elenyésző kis részét képezik, nem is említve, hogy e két megye népességének szaporodási aránya amúgy is jóval alatta áll az általános népszaporodásnak. Ott pedig, a hol már a római katolikusok tömegesen laknak s a népességnek erős abszolút többségét ké-

pezik, mint Csík megyében öt év alatt, átlagos szaporodásuk csak 0·48 százalék volt; s ott, a hol körülbelül harmadát teszik a lakosságnak: Háromszék és Udvarhely megyékben, csak 0·59 illetőleg 0·82 százalék; tehát Erdély átlagos szaporodásánál itt is jóval kisebb.

Az evangélikus reformáltak szaporodása nyolcz megyében meghaladta az illető megye összes népességének átlagát, hat megyében pedig, úgymint Fogaras, Nagy-Küküllő, Maros-Torda, Kis-Küküllő, Szolnok-Doboka és Torda-Aranyosban az egy évi átlagos növekedés az egy egész százalékot is túlhaladta, a legutóbbi megyében épen 1·50 százalékra rúgott.

Az unitáriusok évi átlagos szaporodása ama hét megye közül, hol jelentékenyebb számmal fordulnak elő, csak kettőben: Háromszék és Kolozs megyében nem érte el az egy egész százalékot, a többi ötben úgymint Torda-Aranyos, Kis-Küküllő, Maros-Torda, Udvarhely és Nagy-Küküllőben jóval meghaladta; ez utolsóban épen 1·75 százalékra rúgott.

A túlnyomólag német nemzetiségű ágostai hitvallásúak csak épen Alsó-Fehérben és Szolnok-Dobokában értek el egy százaléknál nagyobb évi növekedést, de itt meg csekély számmal fordulnak elő, ott a hol nagyobb tömegben szerepelnek, mint Nagy-Küküllőben, Brassóban és Szebenben szaporodásuk jóval gyöngébb az erdélyi megyék átlagos szaporodásánál. Besztercze-Naszódban pedig, hol szintén tömegesebben laknak, az évi szaporodásuk csak 0·16 százalék volt.

A túlnyomólag magyar és német nemzetiségűek közé tartozó izraelita felekezetet, csekély számánál fogva, mellőzve, áttérhetünk a két görög egyházra, melynek hívei az oláhságot képezik, bár itt-ott magyarok is találkoznak köztük, mint Csík, Háromszék és Udvarhely megyékben, ezek száma azonban elenyésző csekély.

A görög katolikus egyház hívei, kik Brassó, Háromszék és Udvarhely kivételével valamennyi megyében jelentékeny számmal szerepelnek, a fönmaradó tizenkét megye közül átlagos szaporodásuk csak négyben, Fogaras, Hunyad, Kis-Küküllő és Szebenben marad alatta a megyei átlagnak, azaz más szavakkal, az egy Kis-Küküllő megye kivételével csakis oly megyékben, hol a görög keletiekkel szemben kisebbséget képeznek. Évi átlagos szaporodásuk az egy egész százalékot a következő megyékben haladta meg: Alsó-Fehérben, Torda-Aranyosban,

Szolnok-Dobokában, Maros-Tordában és Kolozs megyében, és ez utóbbiban 1·46 százalékot ért el.

A görög keletiek szaporodása csak öt megyében volt gyöngébb a megyei átlagnál, kilencz megyében pedig úgy mint Szeben, Nagy-Küküllő, Szolnok-Doboka, Kolozs, Udvarhely, Maros-Torda, Kis-Küküllő, Brassó és Háromszék megyékben az egy százalékot is meghaladta és Háromszékben 1·51 százalékra rúgott és ha általános szaporodásuk mégis gyöngébb volt ez öt év alatt, mint a görög katolikusoké, ez onnan van, hogy Hunyad megye, melyre a görög keletiek nagy tömege esik, általában nagyon gyöngén szaporodott.

Ha már most összefoglaljuk a római katolikus, evang. református és unitárius hitfelekezetűeket, kiknek nagy többsége, mint már említők (93 százalék), magyar nemzetiségű és szembe állítjuk a túlnyomólag német ágostaiakkal s a csaknem kivétel nélkül oláh görög katolikus és görög keleti hitfelekezetűekkel, kiket szintén összefoglaltunk, azt tapasztaljuk, hogy a három magyar egyház 1880—1885-ik évi átlagos népmővekedése 0·86 százalék volt, az egy német egyház híveié 0·72 százalék, a két oláh egyház híveié ellenben 1·02 százalék.

Az ágostai egyházat, minthogy magában áll, s már előbb tárgyaltuk, nem fogjuk a további részletekbe követni s itt csak a magyar egyházak híveinek szaporodását fogjuk vizsgálat alá venni megyénként, az oláh egyházak híveinek szaporodásával párhuzamosan.

Csoportosítva a megyéket, azt látjuk, hogy a tizenöt megye közül, hol a magyar nemzetiségűek öt százalékát sem teszik a népességnek, évi átlagban a magyar egyházak hívei Szeben megyében nem hogy szaporodtak volna, hanem 0·34 százalékkal megfogytak, mialatt a két oláh egyház hívei 1·01 százalékkal szaporodtak. Besztercze-Naszódban a magyarok 0·91 százaléknyi évi átlagos szaporodásával az oláhok 0·99 százalék szaporodása áll szemközt, de már Fogarasban a magyarok 0·96 százaléka meghaladja az oláhok 0·91 százalék szaporodását. Azon két megye közül, hol a magyarok aránya az összes népességhez 5—10 százalék közt van, Hunyadban a római katolikus, evang. református 0·74 százalék évi szaporodásával szemben a két görög egyház csak 0·56 százalékot mutat, Nagy-Küküllőben pedig 1·10 százalékkal szemben 1·03 százalékot; így tehát a magyarok szaporodása

mindkét esetben kedvezőbb. A mely megyékben a magyarság 15—20 százalékát teszi az összes népességnek, a szaporodási arány következő: Alsó-Fehérben a magyarok évi átlagos szaporodása csak 0·78 százalék, az oláhoké ellenben 0·89 százalék, Szolnok-Dobokában pedig az előbbieké 1·11 százalék, az utóbbiaké 1·25 százalék volt, tehát mindkettőben az oláhok növekedése volt erősebb.

A 20—30százalék magyarsággal bíró megyék közül, Torda-Aranyosban a magyarok 1·29 százalék szaporodásával az oláhoknak 1·05 százalék növekedése, Kis-Küküllőben 1·10 százalékkal 1·03 százaléka, de már Brassóban 0·61 százalékkal 1·43 százaléka állt szemben, az utóbbi megyében tehát a két görög egyház híveinek növekedése több mint kétszerre erősebb volt a három magyar egyház szaporodásánál. A 30 százalékot meghaladó magyarsággal bíró Kolozsmegyében a magyarok csak 0·77 százalék szaporodást mutattak, míg az oláhok 1·42 százalékot. A magyar abszolút többségű Maros-Torda megyében pedig 1·16 százalékot, az oláhok 1·33 százalék szaporodásával szemben. Még kedvezőtlenebb az arány a túlnyomólag magyar Csik- és Háromszék-megyékben, hol a magyarság 0·47, illetőleg 0·69 százalék átlagos évi szaporodásával az oláhságnak 0·90, illetve 1·48 százalékot tevő szaporodása áll szemben; csak a harmadik magyar megyében Udvarhelyben látunk kedvezőbb arányt, hol a római katolikusok, ev. reformátusok és unitáriusok 0·95 százalékkal szaporodtak átlag, míg a görög hitűek csak 0·90 százalékkal.

* * *

Összegezve a mondottakat, tizenöt megye közül hatban a magyar nemzetiségű három hitfelekezet híveinek szaporodása volt erősebb, kilenczben pedig a két görög egyház híveié.

Bár ez adatok a magyarságra nézve nem kedvezők, az még sem mondható, hogy az oláhok mindenütt erősebben szaporodnának s hatályosabb propagatív képességgel dicsekedhetnének a magyaroknál.

Ha ugyanis adatainkat közelebbről vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a magyarság gyöngébb szaporodása leginkább oly megyékben fordul elő, hol főleg városokban tömörülnek. Így például Szebenmegyében, hol a három magyar egyház hívei jóformán csak Nagy-Szeben városában találhatók s az egész

megyében lakó magyarságnak 73·72 százaléka lakik városban, fogyásról kellett megemlékeznünk szaporodás helyett; Brassóban is, hol a római katolikus, evang. református és unitárius felekezet hívei túlnyomólag szintén csak Brassó városára szorítkoznak, aránylag hasonlóképen csekély szaporodást értek el. Kolozsmegyében 1880—1885-ig az évi átlagos szaporodás a megyében 1·47 százalék volt, Kolozsvár városában csak 0·27 százalék, Maros-Tordában, míg a megyei törvényhatóság területén 1·39 százalék, Maros-Vásárhelyt csak 0·15 százalék, s minthogy e két város lakossága túlnyomólag magyar, ezeknek gyöngye szaporodása megrontja a megye községeiben lakó magyarság szaporodási arányát is. Példát hozhatunk föl az ellenkező irányban is. A két Küküllőben ugyanis, hol az egész megyében található magyarságnak csak öt, illetőleg tizenöt százaléka lakik városokban, a magyarság szaporodása kedvezőbb volt a megyei átlagnál, sőt mindkettőben az oláhok szaporodását is fölülmúlta. Ezek után, azt hiszem, nem tévedek, ha azt következtetem, hogy Erdélyben a magyarság lassúbb szaporodásának egyik oka az, hogy a magyarok tekintélyes része (16·05 százalék), sőt ha leszámítjuk a Székelyföldet, melynek kedvezőtlen népnövekedését egészen más tényezők idézik elő, 29·40 százaléka városokban lakik; a városok népnövekedése pedig jóval kedvezőtlenebb a vidéki népesség növekedésénél.

A másik ok a Székelyföld népességének gyöngébb szaporodásában rejlik. Valamennyi erdélyrészi megye közt Csik megye mutat föl legcsekélyebb szaporodást, átlagosan 0·55 százalék, Háromszék-megye 0·83 százalék évi átlagos szaporodásával sorrendben szintén a harmadik leggyöngébb szaporodású megye, Udvarhelymegye is, mely a két előbbinél kedvezőbb képet mutat, csak alig éri el az erdélyrészi összes népesség átlagos szaporodását; határozottan kedvező kivételt csak az egy Maros-Torda képez, de ez már nem oly túlnyomólag magyar megye, mint a három előbbi.

A főbb hitfelekezetek szaporodásának föltüntetésével nagy vonásokban a három fő nemzetiség szaporodásának nagyságát is föltüntettük, figyelembe véve a többi felekezeteket s megyénként mindenütt a népszámlálás alkalmával konstataált nemzetiségi arányszámok alapján ejtve meg számításunkat, azt tapasztaljuk, hogy a lefolyt öt év alatt, míg az oláhok 60,337-tel vagyis 5·09 százalékkal szaporodtak, a magyarok csak 28,114-gyel

vagyis 4·46 százalékkal, a németek pedig csak 8,447 lélekkel, vagyis csupán 3·99 százalékkal. Az évenkénti átlagos szaporodás tehát az oláhoknál 1·02 százalékot, a magyaroknál 0·89 százalékot, a németeknél pedig 0·80 százalékot tett.

Ennek következtében természetesen az aránynak is meg kellett változnia az egyes nemzetiségek közt s valóban a magyarok 0·09 százalékkal, a németek 0·08 százalékkal gyöngébben, az oláhok pedig 0·18 százalékkal erősebben szerepeltek az összes népességben 1885-ben, mint 1880-ban.

*   *

Lássuk különben, mennyiben adják magyarázatát e körülménynek a rendelkezésünkre álló népmozgalmi adatok. A népnövekedés függ ugyanis mindenekelőtt a születési arány nagyságától. Öt évi átlagban a görög katolikusoknál 1000 lélekre negyvenöt születés, a római katolikusoknál 43, az ev. reformátusoknál 42, az unitáriusoknál 40, az izraelitáknál szintén negyven, a görög keletieknél ugyancsak negyven, az ágostaiaknál pedig csak harminczhat születés esett. Legnagyobb születési arányt tehát azon hitfelekezet mutat, mely a népnövekedés nagyságát tekintve is a legelső, tudniillik a görög katolikus; legcsekélyebb pedig a születési arány az ágostaiaknál, kik népnövekedési tekintetben az utolsóelőtti helyet foglalják el. Az a hitfelekezet azonban, melynek szaporodása a legkedvezőtlenebb, a római katolikus, egészen kedvező születési aránynyal dicsekszik; s épen azon megyében, melynek gyér szaporodása teszi első sorban oly kedvezőtlennek a római katolikusok szaporodási arányát tudniillik Csikmegyében, a születési arány állandóan magas és 43—46 közt ingadozik, az öt évi átlagban pedig 45-re rúg. A római katolikusok lassú szaporodását tehát nem a csekély születési aránynak tulajdoníthatjuk, hanem, a mint alább látni fogjuk, a nagymérvű halálózásnak.

Az evang. reformáltaknál, kiknek szaporodása pedig az erdélyi átlagot meghaladja, a születési arány valamivel gyöngébb, mint a római katolikusoknál, még gyöngébb az unitáriusok születési aránya, kik pedig a keresztyén felekezetek között a lefolyt öt év alatt legerősebben szaporodtak. Az evang. reformátusok születési aránya legmagasabb Torda-Aranyos és

Kis-Küküllőmegyében, nagyon alacsony, ellenben Brassó és Szebenben, hol csak 31 születés esik ezer lélekre, ennek oka kétségtelenül az, hogy ott az evang. reformátusok tekintélyes részét cselédség s általában ide-oda mozgó népesség képezi a Székelyföldről, kik nem mozdítják elő úgy a szaporodást, mint a családban élő megtelepült népesség. Ugyanennek tulajdoníthatjuk az unitáriusok rendkívül alacsony arányszámát is Brassóban, hol a nevezett vallásfelekezet hívei között csak tizenöt születés esik ezer lakóra; különben Brassó megyében oly csekély az unitáriusok száma, hogy a fölhozott arányszámra egyáltalán nem fektethetünk súlyt. Megdöbbenő azonban az evang. reformátusok alacsony születési arányszáma Hunyadmegyében, hol ezer lélekre öt évi átlagban csak harmincznégy születés esik s a három utolsó évben csak harminczhárom, ebből, úgy látszik, csakugyan a propagatív erő hanyatlására lehetne következtetést vonni, mely föltevésünk annál szomorúbb volna, mert a halálozás meg elég magas s így a nevezett megyében az evangélikus református magyarság alig szaporodik; igaz ugyan, hogy Hunyadban a két görög egyház hívei sem mutatnak valami magas szaporodási vagy születési arányt, de ezeknél a születések száma mégis valamivel nagyobb, a görög keletieknel pedig a halálozás is kedvezőbb.

Valamennyi hitfelekezet közt azonban legkedvezőtlenebb a születési arány az ágostaiaknál; magasabb születési arányszámmal náluk csak Alsó-Fehér s némileg Kis-Küküllő megyékben találkozunk, a többi megyében közepes az, vagy a közepesnél is rosszabb.

Azon megyék közül, hol nagyobb számmal laknak, Brassóban és Szebenben még tűrhető, de már Nagy-Küküllőben, hol összes számuknak közel harmincz százaléka lakik, már oly gyöngye, hogy ezer lélekre csak harmincznégy születés esik, még gyöngébb Besztercze-Naszódban, hol öt évi átlagban csak 30 születés esik ezer lakosra, ez utóbbi arány hazai viszonyainkhoz mérve, valóban abnormis szám s egyaránt baj, akár fizikai, akár morális okok idézik elő. Ha az utóbbiak forognak fönny, a mint általában hiszik s a vétkes kétgyermek rendszer általános elterjedése okozza a kedvezőtlen születési arányt, úgy az erdélyi ágostai egyház vezérférfiainak, valamint lekipásztornainak, magasztos földadata volna a népnél e kárhozatos bűnt lehetőleg kiirtani, mert a szász népnek nemcsak vagyonszágra,

hanem szaporodásra is van szüksége, ha azt nem akarja, hogy az oláh tenger öszecsapjon fölötte és elmossa apró szigeteit, melyek nézetünk szerint nemcsak a civilizációnak és magasabb kulturának, hanem a magyar államiságnak is bástyául szolgálni hivatják. Az előítéletnek mindkét részről előbb-utóbb ez irányban is oszlani kell.

Az oláh nemzetiségűek közül a görög katolikusoknál a születési arány sokkal magasabb, mint a görög keletieknél s néha ugyanazon egy megyében roppant eltéréseket látunk, például Torda-Aranyosban, míg a görög katolikusoknál 47, a görög keletieknél csak 40, Alsó-Fehérben míg az előbbieknél 49, az utóbbiaknál csak 41 születés esik 1000 lélekre. A görög katolikusoknál, nem számítva azon pár megyét, hol alig fordulnak elő (mint Brassó- és Udvarhelymegye), az egyetlen Hunyadmegye az, hol a születési arány negyvennél kisebb; a görög keletieknél már négy ily megye van: Szeben, Hunyad, Nagy-Küküllő és Udvarhely, de itt-ott ezek is magas születési arányszámmal dicsekedhetnek, így Háromszékben, Brassóban és Kis-Küküllőben.

*   *

Ha a népszaporodás nagyságának másik főtényezőjét, a halálozást tekintjük, azt látjuk, hogy a tárgyalt öt év alatt ezer lélekre átlag a római katolikusoknál harminczhat, a görög katolikusoknál harminczhárom, az evang. reformátusoknál harminczegy, a görög keletieknél harmincz, az ágostaiaknál huszonnyolcz, az unitáriusoknál szintén huszonnyolcz, az izraelitáknál pedig csupán tizenhét halálozás esett. A római katolikusok nagymérvű halálozása még megdöbbentőbb lesz, ha a születéssel hasonlítjuk össze, e hitfelekezetenél ugyanis öt évi átlagban minden ezer születésre nyolczszáznegyvenhárom halálozás esett, míg az ágostaiaknál csak hétszázhatvanhét, a görög keletieknél hétszázötvennégy, a görög katolikusoknál hétszázötvenkettő, az evang. reformátusoknál hétszáznegyvenkettő, az unitáriusoknál hétszáztizenhét, az izraelitáknál pedig csupán négyszázharminczkettő. A születési többlet tehát a halálozással szemben, ezer születés után számítva, a római katolikusoknál csak százötvenhét volt, míg az ágostaiaknál kétszázharminczhárom, a görög keletieknél kétszáznegyvenhat, a görög katho-

likusoknál kétszáznegyvennyolcz, az evang. reformátusoknál kétszázötvennyolcz, az unitáriusoknál kétszáznyolczvanhárom, az izraelitáknál pedig ötszázhatvannyolcz. Kitűnik ebből, hogy mennyire kedvezőtlen a római katolikusoknál a halálozás még akkor is, ha tekintetbe vesszük az ezen felekezetről mutató magasság születési arányt.

*   *

De mily betegségek, mily halálokok idézik elő e nagymértékű halálozást? S a különféle halálokok mily arányban szerepelnek azon többnyire oláh többségű megyékben, hol a népszaporodás igen kedvező. Ezek volnának a legelső kérdések, melyekre a statisztikus feleletet óhajtana nyerni. Sajnos azonban, hogy népmozgalmi statisztikáinknak éppen az a legsoványabb része, mely a halálozást tárgyalja, ez igazán csak *compromissum* a körülményekkel s távolról sem áll a modern statisztikai tudomány magaslatán. A belügyminiszterium az 1876. XIV. törvényzikk értelmében a közegészségügyi közegek útján gyűjt ugyan ez irányban adatokat, de azok nagyon hézagosak és egyes megyékről teljesen hiányzanak s így összehasonlításra anyagúl nem igen szolgálhatnak. A járványosan pusztító hevenyragályos betegségekről azonban meglehetősen adatok állanak rendelkezésünkre s ezekből az tűnik ki, hogy a két nagy magyar megye, Csik és Háromszék, gyöngye szaporodását határozottan a fertőző betegségek nagymértékű pusztításának kell tulajdonítanunk. Különösen az előbbiben oly nagy pusztítást visznek véghez, hogy öt évi átlagban évenként a népességnek 0·52 százaléka halt el járványosan dúló hevenyragályos betegségekben; de Háromszék megyében is a népességnek 0·26 százaléka halt el ily járványokban, míg az utána járvány által leginkább látogatott Hunyadmegyében is csak 0·16 százaléka. Egyes megyékben ellenben a járványok oly kevéssé pusztítottak, hogy például Szolnok-Dobokamegyében öt évi átlagban a népességnek csak 0·01 százaléka, Nagy-Küküllőben 0·02, Kis-Küküllőben 0·03, Torda-Aranyosban pedig 0·04 százaléka pusztult el évenként járványos betegségekben.

A fertőző betegségek közül, Csik- és Háromszék megyében, a ronesoló toroklob és a himlő pusztított járványosan. Csikban a ronesoló toroklob azon községekben, hol járványosan

lépett föl, közel kétezer gyermeket ragadott el, de ez még nem minden, szórványos pusztítása szintén rémületes volt, mert a mint a fentebb idézett belügyminiszteri kimutatásból látjuk, mely Csikmegyére nézve évről évre meglehetősen teljes adatokat tartalmaz, e megyében 1881-től 1885-ig összesen 3,977 lélek halt el ronsoló toroklobban, vagyis a népességnek évenként 0.72 százaléka; úgy, hogy ha Csikban valamennyi többi járvány annyi áldozatot szedett volna is, mint tényleg szedett, csak az egy ronsoló toroklob ne pusztított volna, úgy az évi átlagos népszaporodás 0.55 százalék helyett 1.27 százalékra rúgott volna, vagyis a legkedvezőbb megyék közé tartozott volna Erdélyben. Pedig a ronsoló toroklobon kívül a himlő még 1,198, a hagymáz 561, a hökhurut 432, a torokgyík 416, a vörheny 267, a kanyaró pedig 107 lelket ragadt el a megye népéből a nevezett öt év alatt.

Ez adatok komoly figyelmeztetést tartalmaznak. Ha a magyarságnak különben sem kedvező számarányát fönn akarjuk tartani, első és legfőbb teendő a Székelyföldön és különösen Csikmegyében befészkelődött járványokat erélyes intézkedésekkel gyökeresen kiirtani. De vajon elégségesek-e erre a rendes normális intézkedések? Alig hiszszük. Csikmegyében 1881-ben a tizenegy közegészségügyi kör közül még csak két-tőben volt körorvos, 1882 és 1883-ban már hétben, 1884-ben tízben és 1885-ben is ugyanannyi és mégis azt látjuk, hogy a járványok legveszedelmesbbike, a ronsoló toroklob, az utóbbi években is csak oly hevességgel pusztított, mint korábban. Itt tehát kivételes egészségügyi intézkedésekre van szükség, mert valóban nagymérvű közönyösség kellene hozzá, ha visszariadnánk egy kis áldozattól s összetett kezekkel néznők a bajt, midőn egy kis buzgósággal megmenthetünk évenként körülbelül ezer magyart azon veszélyes ponton, a magyarság előőrsén.

* * *

Említettük, hogy a magyarság gyöngébb növekedésének másik főoka a városi népesség lassú szaporodásában keresendő. Ez ismét a nagyobb fokú halálozásnak a következménye, bár itt kétségekívül közbejátszik a csekélyebb születési arány is; például, ha Kolozsvár város népmozgalmi adatait összehasonlítjuk Kolozsmegye adataival, azt látjuk, hogy míg az utóbbiban

öt évi átlagban ezer lélekre negyvenöt születés esett, az előbbiben csak 39, s ezzel ellentétben, míg az utóbbiban ezer lélekre csak 30 halálozás jutott, az előbbiben már 36.

A nagyobb mérvű halálozás rendesen a nagyobb fokú születéssel van kapcsolatban s ha itt mégis ellenkezőt látunk, az világosan azt mutatja, hogy a városban sokkal kedvezőtlenebbek az egészségügyi viszonyok, mint a vidéken. De vajon szükségkép karöltve jár-e a nagyobb fokú halálozás az emberi lakóhelyek városi jellegével? A külföldi nagyvárosok tanúsága alapján erre határozottan tagadólag kell felelnünk. Hiszen, hogy csak a legnagyobbat említsük; míg Angliában átlagosan ezer lélekre 21·9 halálozás esik, Londonban csak 17·9; pedig ott óriási néptömeg összehalmozódása, egészségpusztító gyári foglalkozás s a tenger népesség szennyes salakjában a tömegnyomor mind előidéző okai lehetnének a nagyfokú halálozásnak s emberi járványok pusztításának.

Nem akarjuk saját kisszerű városainkat Anglia hatalmas fővárosával párluzamba állítani, az a vagyon és értelmiség, mely ott fölhalmozódva van, sok csodát tehet, de viszont Erdély kis városaiban nem is kell oly sok ellenséges tényezővel megküzdeni, egy kis áldozat, egy kis jóakarat, egy kis erély kétségkívül megteremtenék a kedvező egészségügyi viszonyokat az erdélyi városokban, melyeket a természet kedvező fekvéssel, jó levegővel áldott meg s a jó ivóvizet is könnyen hozzáférhetővé tette számukra. A leghasznosabb kiadás, a legjobban kamatozó befektetés kétségkívül az, melyet egy város közegészségügyének előmozdítására fordít. Erdély városai részéről ilyenmű kiadás még hazafias cselekedet is volna, mert a magyarság számarányának megerősítésére szolgálna, a mire, a mint az előadottakból látható, nagy szükség van. Mert kétségtelen, hogy az utóbbi öt év alatt, a magyar és német elem tért vesztett az oláhsággal szemben. Igaz, hogy öt év sokkal rövidebb idő, semmint abból végérvényes következtetéseket vonhatnánk s lehet, hogy a következő évötödben éppen ellenkező eredménnyel fogunk találkozni, de egy pár momentum, mint a városi népesség lassú szaporodása s a Székelyföld jó részén a folytonos járványok következtében tapasztalható kedvezőtlen népmővelési arány, oly határozottan előtérbe lép, hogy szemet hűnyünk nem lehet előtte s intő figyelmeztetésül szolgál mind-

azoknak, kik hivatva vannak, hogy intéző kezekkel a dolgok menetére befolyást gyakoroljanak.

Nem kívánunk lehetetlent, még valami nagyobb szabású intézkedéseket sem. Jól tudjuk, hogy a népesedési viszonyok számtalan okok közrehatása alatt alakúlnak, melyeket kikutatni is nehéz, megváltoztatni pedig legtöbbször alig lehet. Az erdélyi részekben azonban, a mint adataink mutatják, mélyreható intézkedésekre nincs szükség, a magyarság propagatív ereje ép oly hatályosan működik, mint az oláhságé, s ha a népnövekedési arány nálunk egészben véve mégis kedvezőtlenebb, azt egyes helyi okoknak tulajdoníthatjuk, melyekre igenis lehet, sőt kell is ellenhatást gyakorolnunk. Említettük Csikmegyében a roncsoló toroklob pusztítását; ez egyetlen tényező oly befolyással volt Erdély népességi viszonyainak alakulására, hogy a nélkül a római katolikusok szaporodása 0·61 százalék helyett 0·90 százalékot tett volna, az összes magyarság átlagos szaporodása pedig 0·89 százalék helyett, 1·02 százalékot, épen annyit, mint az, a mennyire az oláhság szaporodása rúgott. Ha pedig a többi járványok pusztítása is mérsékeltebb lett volna Csikmegyében, úgy a magyarság szaporodása az oláho-két még fölül is múlta volna.

Ez bár nem vígasztaló a múltra nézve, de biztató a jövőre. Néhány járvány gyökeres elfojtása ma már nem tartozik a lehetlenségek közé s csak erre van szükség, hogy a magyarság erőteljes szaporodásával is hozzájáruljon természetes súlyának föntartásához, melyet politikai múltjában, kulturájában s nagyobb vagyonosságában eddig is bírt s mai napság is bír.

JEKELFALUSSY JÓZSEF.

A GAZDASÁGI SZAKOKTATÁS REFORMJA ANGLIÁBAN.

Angliában élénk mozgalom van most a gazdasági téren a végett, hogy a mezőgazdasági helyzet, a mennyire lehetséges, megjavíttassék. Mert az általános depressiót a gazdaközönség sehol nem érzi meg oly fájdalmasan, mint a szigetországban, melyet a világ minden részéből túlárasztanak vámmentes gazdasági terményekkel. S az angol gazdának s a magas bért fizető farmereknek azért mégis ki kell állni a versenyt s nem is gondolnak védvámok behozatalára; hanem utakat és módokat keresnek, hogy a mezőgazdaságnak azon ágait növeljek nagyra, a melyekben felsőbbbségöket könnyen megtarthatják.

A leghatalmasabb eszköz e célra, kétségkívül, a gazdasági szakismeretek fejlesztése. A tudomány hatalmával fölfegyverezve, mindenben a legkitünőbbet és a legkisebb költséggel állíthatja elő a gazda, s így versenytársait legyőzheti. A gazdasági szakoktatás magas fokon áll ugyan Angliában, de az nincs eléggé általánosítva, úgy hogy a népesség s a gazdaközönség számához viszonyítva, csak kevés a valódi tudományos képzettségű gazda. Hogy e hiányon segítsenek, a gazdasági szakoktatás reformja lön jelszóvá; és e körül most nagy eszmeküzdelem foly a lapokban, tudományos társulatokban és gyakorlati célokat követő egyletekben. S ha például figyelemmel kísérjük a *Times* hasábjait, igen sűrűn fogunk találkozni oly fölszólalásokkal, tudományos férfiak és gyakorlati gazdák részéről, melyek mind azt vitatják, hogy minő elvek szerint lesz czélszerűbb a gazdasági szakoktatás reformját keresztül vinni.

Minket annyiban érdekelhet ez a kérdés, hogy a viszonyok nálunk sok tekintetben hasonlítanak az angolországiak-

hoz s nálunk is az a legnagyobb baj a gazdasági szakismeretek tekintetben, hogy aránytalanul csekély a képzett gazdák száma. Midőn tehát a baj főjellemvonása azonos, az annak orvoslására Angliában javaslatba hozott módok és eszközök Magyarországon is megfontolást érdemelnek. De van egy lényeges különbség e tekintetben a két ország között, és ez az, hogy Anglia par excellence a *self help* országa, Magyarország azonban alkotmányának visszaszerzése óta, a múlt idők traditioival szakítva s némileg Poroszország példáját követve, az állami befolyást engedte minden téren erőre jutni. S itt érdekes lesz megjegyezni azt, hogy most Angliában is ez az irányzat kezd lábra kapni. Az a bizottság ugyan is, a melynek föladatává tétetett «to inquire into and report upon agricultural and dairy schools in Great Britain which may properly reciev government grants, and to advise asto the departement which should be charged with the administration of such grants» (megvizsgálni és jelentést tenni azon gazdasági és tejgazdasági iskolákat illetőleg, a melyek Nagybritanniában a kormánytól javadalmazásban részesítendőek, s indítványt tenni az iránt, hogy mely departement által és mikép kezeltesse e javadalmak) úgyszólván az egész gazdasági szakoktatást állami fönnhatóság alá akarja vonni, holott ez idáig majdnem kizárólag magánosok kezében volt. A bizottság a következőket indítványozza: «Azt javasoljuk, hogy az egész gazdasági nevelés rendszere, mely nálunk fönnáll, a mezőgazdasági departement kezében legyen, és hogy ez a departement működésében egy gazdasági bizottság vagy tanács által támogattassék, a melyben képviselve legyen a Royal Agricultural Society, a Highland and Agricultural Society of Skotland és Nagybritannia más gazdasági fölb egyletei s lehetőleg a Royal Horticultural Society is».

«Az országra bizonyára nagy veszteség — így folytatja a bizottság — hogy kivált a tejgazdasági és másnemű gazdasági szakismeretek nincsenek elegendőkép elterjedve. Angliának öt mezőgazdasági kerületében s úgy szinte Skóczia két kerületében a helyi viszonyoknak megfelelő szakiskolákat kellene állítani, melyek az új megyei tanácsosok (county boards) vagy negyedéves gyűlések (Quarterly Sessions) által választott bizottságok igazgatása és a földművelési miniszterium fölügyelete alatt álljanak. A mezőgazdasági alapismeretek tanítására pedig már az elemi oktatásnál különös súlyt kellene fektetni, s e

czélból gazdasági elemi iskolákat nagyobb számmal fölállítani, a melyek kertekkel s gazdaságokkal legyenek ellátva. A kerületi tejgazdasági iskolákba meghatározott számú növendékek veendők föl, a kik az első hat osztályt elvégezték. S a bizottság javasolja, hogy a tanítóknak is alkalmat kell adni a gazdasági szakismeretek alapos elsajátítására és pedig gyakorlati kiképzés útján. Ez igen lényeges, mert azoknak, a kik a gazdálkodást tanítják, a kellő gyakorlati ismeretekkel is kell bírniok. Föl kell állítani egy központi mintagazdasági tanintézetet, a melyben első sorban a tejgazdasági iskolák tanítói nyerjenek kiképeztetést negyven ötven £ évi díjért, teljes ellátással, de a melybe mások is fölvétessenek, a kik nem akarnak tanítók lenni. Ez iskoláknak tökéletesen föl kell szerelve lenni állami költségen, földdel, épületekkel, instructióval. Ha ez iskolák valamelyike csak tejgazdaság számára állittatik föl, akkor évi föntartási költsége mintegy ezer font sterlingbe kerülne bérelt gazdaságon, és még kevesebbe, ha a föld megvásároltatott. Egy gazdaságot, mondjuk kétszáz holdat, meglehet venni tizenkétezer font sterlingért s abba üzleti tőke gyanánt három ezer font sterling igényeltetnék. A tejtermelési tanítás legyen comprehensiv: ölelje magába az állattenyésztést, a takarmányozást s a különféle sajtok előállítását. Kerülne tehát egy-egy tejgazdasági iskola berendezése tizennyolcezer font sterlingbe s az évi föntartás még ezer font sterlingbe. És ha ez iskola a gazdaságnak több más ágát is művelné, vagy is általános gazdasági szakiskolává alakíttatik, akkor a költségek természetesen sokkal nagyobb összegben irányzandók elő. Gazdasági kutatásokra és kísérletezésekre egy-egy iskolának nyolcezer font sterling alapítványt kellene adni.

Ez képezi a bizottsági jelentés lényegét. De a jelentés ellen többféle kifogást tettek. Fölhozták azt, hogy Anglia a *self help* országa s hogy a mezőgazdasági társulatok ott egy évszázad óta a mezőgazdasági állapotok javítására több jót tettek, mint más országok kormányai. Angliában kétszáznegyven gazdasági egylet van, nem is számítva a gazdasági kamrákat, melyek évenként kétszázezer font sterlinget adnak ki. Ha tehát a kormány valamit tesz, azt a legnagyobb gonddal kell tennie, hogy az önszegély művét inkább kiegészítse, mint helyettesítse. Ha a mezőgazdasági egyletek három-négy képviselőt küldenek a gazdasági tanácsba, ez által élénkebb érintkezésbe jön-

nének a kormánynyal, és ez az ország független szellemével inkább megegyező módon adná segélyezését, mint ha a külországok gyámkodó eljárását követi.

Aztán azt is kétségbe vonják, hogy az állam által fölláltandó gazdasági és tejgazdasági szakiskolák versenyezni legyenek képesek a Cirencesterben főnálló királyi gazdasági kollegiummal és a Downtonban főnálló gazdasági tanintézettel, melyek hasznos működésökben csak meg lennének zsibbasztva. Az évi díj ez intézeteken 120 font sterling, a fölláltandó állami intézeteken alig tenne felényi összeget. Cirencesterben és Downtonban igen alaposan tanítják a gyakorlati mezőgazdaság minden ágát, az állattenyésztést és takarmányozást, a vegytant, úgy tudományos szempontból, mint a gazdaságok növényeire és állataira s a trágyázásra és takarmányozásra alkalmazva; továbbá az állat- és növény-elettant, az állatgyógyászatot, valamint a gazdasági műszaki tudományokat, a jószágrendezést, erdészetet, gazdasági könyvvitelt. Mind ez kitűnően taníttatik, ép úgy mint a tejgazdaság. Downtonban például Sheldon tanár adja elő a tejgazdaságot, a ki e téren egész Angliában a leghírvevesebb tekintely. Nagy kár volna tehát ez intézeteket megkárosítani az által, ha most az egész gazdasági tanrendszert államivá és újjá alakítanák.

Ez ellenvetésekkel szemben azonban épen a főntebb említett két nagy gazdasági tanintézet részéről történtek olyan nyilatkozatok, hogy nekik csak előnyükre fog szolgálni, ha állami költségen egy központi gazdasági tanárképezde s alsóbb gazdasági tanintézetek (földmíves iskolák) és tejgazdasági tanintézetek fognak fölláltatni.

A kormány tehát a bizottsági jelentést nagyrészben magáévá is tette már, s úgy a trónbeszédben, mint a fölrati vita alkalmával a kormány részéről történt nyilatkozatban célzás is történt a gazdasági tanintézeteknek tervbe vett reformjára, azzal az ígérettel, hogy a kormány ki akarja emelni a mezőgazdaságot szomorú helyzetéből s hogy külön mezőgazdasági departement fog fölláltatni, melynek az egész gazdasági szakoktatás alá lesz rendelve. Most a mezőgazdasági ügyek a *privy council* egy tagja alatt állnak, a ki a mezőgazdasági tanácsban elnököl. E reformtól tehát nagyon sokat várnak Angliában.

A tervben levő angol gazdasági reformnak nagy része Magyarországon már régen meg van testesítve; mert ha nincs

is külön földművelési miniszteriumunk, a közgazdasági miniszter még is csak a földművelés érdekeire fekteti a legnagyobb súlyt, és az egész gazdasági szakoktatás az ő departementjébe tartozik annak jeléül, hogy ez intézeteknél még fontosabbnak tartják a gazdasági praxist, mint az elméleti tanítást. A földművelési iskolák föllállítása is folyamatban van, csak hogy a pénzügyi helyzetre való tekintetből nem lehet most valami nagyon terjeszkedni.

Kíváncsún látszik azonban az angol reformjavaslatból két dolgot átvenni. Egyik az Agricultural Boardnak vagy is mezőgazdasági tanácsnak okszerű szervezése. E tanácsban képviselve lehetne az országos gazdasági egyesület, az országos erdészeti egyesület, az erdőlyrészi gazdasági egyesület s a tekintélyesebb vidéki gazdasági egyletek valamint a selmeczbányai erdészeti s magyaróvári gazdasági akadémia s a debreczeni, kassai, keszthelyi és kolosmonostori gazdasági tanintézetek és a budai vinczellérképezde. A másik, a mit az angol gazdasági tanügyi reformjavaslat értelmében nálunk is kíváncsún mondhatunk, a dairy schools vagy is tejgazdasági iskolák föllállítása. Ily iskolákat némely helyen önállóan lehetne fölláttani, máshol a tanfolyamot a gazdasági vagy földműves-iskolában lehetne rendszerezíteni. Az ily iskolákra azért kellene nagyobb súlyt fektetni, mivel a tejterményeknek okszerű kezelése által roppant nagy értéket lehet előállítani. Angliában mintegy 200 millió font sterlingre becsülik a tejgazdaságokból eredő termények értékét. Éjszak-Amerikában 800 millió dollárra. Mily messze el van még maradva Magyarország aránylag is ezekhez képest!

A tejgazdasági iskolák föllállításánál mintául szolgálhat a lord Vernon birtokán Sudburyban fönnálló dairy school a hozzája tartozó laboratóriummal együtt. A gazdasági iskolákkal kapcsolatos laboratóriumok s kísérleti állomások igen nagy hasznára lehetnek a gazdaközönségnek; csak az a kár, hogy a hazánkban létező ilyenmű intézetnek a gazdaközönség úgyszólván semmi hasznát nem akarja venni. A kis Belgiumban hét állami gazdasági laboratórium és egy vegykísérleti állomás van Gemblouxban, és ez tavaly 9686 vegyelemzést és 2689 kísérletet eszközölt gazdák számára; míg a keszthelyi gazdasági laboratórium magángazdaságok számára alig egy pár vegyelemzést végez évenként. Az is nagyon sajnós, hogy gazdasági tanintézeteink

igen kevéssé látogatottak. Az összes gazdasági felsőbb tanintézeteket 1885-ben csak 570 tanuló látogatta, a kilencz földműves-iskolát pedig csak 201 tanuló, úgyhogy Beszterczen a két tanfolyammal és hat tanárral ellátott földműves-iskolába csak kilencz, a földváriba Brassó mellett csak 12 tanuló járt a mondott évben, míg a gymnasiumok és jogi facultások túl voltak árasztva. A fő feladat tehát nálunk a gyakorlati életpályákat társadalmi úton megkedveltetni, akkor aztán a mezőgazdasági téren is sokkal könnyebben fog az ország lépést tartani a korról, s fogja magát versenyképessé tehetni az óceántúli versenynyel szemben.

MUDRONY PÁL.

É R T E S I T Ő.

A régi Magyarország 1711—1825. Irta Grünwald Béla. Buda-Pest, Franklin-Társulat 1888. XIV. 576 l.

Grünwald könyvének kétségbevonhatatlan sikere nagy közönségünknel bizonyára öröndetes irodalmi esemény. A szerző érdekes egyénisége, a közélet nagy tényezőivel s viszonyaival való érintkezésről tanúskodó politikai szereplése, az államélet gyakorlati föladataival való úgy elméleti, mint közigazgatási és törvényhozási téren régóta ismeretes foglalkozása méltán figyelmet gerjeszthetett nagyszabású történetphilosophiai műve iránt is, s a várakozás tagadhatatlanul elismeréssé változott széles körökben, mihelyt az előttünk fekvő kötetet figyelmesen átolvashatták.

A siker jó része természetszerűleg a mű alakjának köszönhető. Egységes fölfogás és hangulat vonúl végig az arányos, kerekded composition, élénk s magyaros zamatú nyelven, átlátszó és tetszetős, gyakran az ékesszólás erejéig emelkedő irálylyal kifejezve. Meglátszik, hogy az író előre végig látott az eszméiből levonható minden következtetésen; képes volt tehát azokat hatásosan csoportosítani, s még az ismételésekben is a részleteket kölcsönösen kidomborítani. Ugyanazért tételei mint szembetünő igazságok, vagy, a mi gyakran még ennél is inkább megnyeri az olvasót, mint az igazságot váratlanul s meglepően megközelítő paradox állítások mutatkoznak. Bölceleti jellegű fejtegetésnél a legnagyobb művészet érdeket gerjesztetni s a felköltött érdeklődést kifárasztás nélkül végig feszültségben tartani. Ennek eszközeivel a szerző teljes mértékben rendelkezik és fölhasználásukkal nem fukarkodott. Méltán sorakozik e részben a jelesebb német, francia és angol történetírók mellé; s kétségen kívül ebben rejlik annak oka, hogy mihelyt

megjelent e kötet, a hírlapi kritika azt Taine és Treitschke tanulmányaival helyezte párhuzamba.

Ez eljárás azonban, bármi hízelgő, nem igazságos. Kár idegen mértéket alkalmazni, a mikor legfőlebb az előadás modora kölcsönzött, s pedig ez is helyesen átídomítva. Egy bennünket bármi közéről s bensőleg érintő, de mégis korlátolt, másodlagos jelentőségű történeti folyamat szemlélete, mint a XVIII. századé nálunk, soha sem vezethet oly általános fontosságú eredmények fölismerésére, mint a nagy világesemények, például a francia forradalom okainak elemzése. Az író tanulmánya, leleménye, művészete talán nem csekélyebb, de hálátlanabb az anyag. Hanem ezt nem tekintve is, bátran állíthatni, hogy Grünwald fölfogása, eljárása, módszere, akár helyeseknek ítéljük, akár eltévesztetteknek, sajátjai s eredetiek. Sőt még a hangulat is, a melyet az olvasóban kelteni törekszik, egészen egyéni. Téved, a ki Taine történeti positivismusából s pessimismusából származtatja. Hiszen Taine azt igyekszik kimutatni, hogy az okok, a melyek Franciaországban a forradalmat előidézték, örökre, vagy legalább a nemzedékek hosszú sorára megfosztották hazáját a fejlődés leghasznosabb társadalmi tényezőitől; Grünwald ellenben a sötét képet, a melyet festett, csak későbbi fényes korrajz háttéréről szánta; pessimismusa a rendiség jelenségeivel szemben csupán azon optimismus előhírnöke, a melylyel a nemesség küzdelmét saját kiváltságai ellen vázolni készül.

De éppen e célzatosságánál fogva, a melyet szerző előszavában maga vall könyve létrejöttének magyarázatául, aránytalan tért foglalnak el benne az előzetesen megalkotott elméletek; s folyton oly elvek alkalmazásával találkozunk a múlt század eseményei megítélésénél, a melyek inkább a jelenkor politikai álláspontjainak igazolására szánvák. Innen a történeti távlat föltűnő hiánya és ebből kifolyólag a gondos részletezéssel összeállított kép vonásainak gyakori eltorzulása; sőt még a magokban kifogásolhatlan eszméket és gondolatmeneteket is ennélfogva néha tervszerű, de nem élethű kapcsolatokban szemléljük, vagy oly tényezőkkel való összeköttetéseikből kiszakítva veszszük, a melyek bizonyára inkább járultak a tényleges eredmények létesítéséhez, mint a Grünwald által fölhozott okok.

Ilyen mellőzött mozzanat mindenek előtt a külföldi, főkép a német és francia állapotok s áramlatok befolyása az ország közvéleményére, magatartására, sőt kíváncsalmaira is. Grünwald ugyan határozottan kiemeli, hogy állami életünk Szent István óta európai

alapon folyt, és hogy életünk és történelmünk Európa életének és történelmének csak egy része. De csupán elvétve hivatkozik azután ez általános igazságra és épen ott feledi tekintetbe vételét, a hol legnagyobb horderejű. Anglián kívül Európában egyetlen nemzet sem volt, a melynek kebelében a múlt század folytán alólról indult volna ki bárminő közvetlenül politikai irányzatú kezdemény. A nemzeti eszme még ott is, a hol tényleg megvalósult, mint Spanyolországban és Franciaországban, szinte öntudatlanul létesítette megfelelő intézményeit; Németországban és Olaszországban nyoma sincs. Egyáltalán nem nemzeti törekvések lelkesítették Nagy Frigyeset és hadsergeit; sőt a következő nemzedék férfiai, még a német irodalom nagy megalkotói is, csupán kozmopolitikus érzelmekért s eszmékért hevültek, nemzeti társadalomról nem is álmodtak; még a XIX. század elején például Schiller és Kant, Goethe és Hegel egészen hidegen maradtak a politikai eseményekkel szemben, akár kedvezők, akár kedvezőtlenek lettek legyen hazájokra nézve; csak az egy Fichte volt a nagy gondolkodók közül az, a ki az 1813-iki nemzeti szellemű újjászületést előkészítette s hirdette. Olaszországban a kiváló nápolyi bölcselek, a közepolasz és velencei költők, a lombard gazdasági és jogi írók világpolgári célokat tűznek ki, hű alattvalói a különböző idegen dynastiáknak; egyáltalán, hogy Grünwald kifejezéseivel éljünk, a modern államszervezet s a nemzeti társadalom a múlt században öntudatosan sehol sem működtek közre egymással; egybeforrásuk a francia forradalom eredménye. Teljesen igazságtalan tehát a gyöngé Magyarországtól azt követelni, a mit sokkal előhaladottabb népek sem bírtak, de nem is törekedtek még valósítani; és elég Bél Mátyás és Bod Péter működésére utalni, a kik közül az elsőt szerző egyáltalán nem említi, a másikat csak mellesleg s nem e kapcsolatban, hogy meggyőződjünk, hogy volt Magyarország legmélyebb állami súlyedésének korszakában oly elem, a mely a nemzeti érzület táplálását szent földadatának tekintette, s bár szűk keretben, mégis eszközölte.

Ezzel kapcsolatban pedig még egyet látszik feledni szerző, bár helylyel-közzel erről is megemlékszik. Ez azon valódi terrorizmus, a mely a gondolat minden szabad kifejezése tekintetében fölülről állandóan gyakoroltatott és Bécsből kiindulva annál biztosabban érvényesült az alsórendű hatóságok intézkedései által is, mert ez volt az egyedüli tér, a melyen elnézést egyáltalán nem gyakoroltak a legelsőbb helyen sem.

A Rákóczy-féle mozgalmak befejezése után vérszegénységben

szenvedett a nemzet. Több mint negyven éves küzdelem vereségei a legnagyobb és legkegyetlenebb üldözések kíséretében elfojtották a lehetőséget, hogy alkotmányos és vallási kérdésekre nézve bárki szabadon merészellessen írni, az egyházi s a világi censura példátlan szigora még a külföldön való nyomtatást és a külföldről való becsempészést is sikeresen meggátolta; és alig lélekzett föl az ország néhány esztendeig, mikor 1795-től fogva az elrettentés újra és oly alakokban foganatosíttatott, a melyek közt még szellemi ellenállásról sem lehetett álmodni. A hivatalos közegek valamint az irodalmi élet nyilatkozatai tehát sehogyan sem tükröztethették vissza a szellemek igazi tartalmát, a melyeknek történeti emlékei ennek következtében sokkal gyéresebb és gyöngébb nyomokban maradtak csak fenn, mint a minők a valódi áramlatoknak megfeleltek. Gróf Batthyány Alajos és Nagyváti művei, gróf Forgách Miklós beszédei igen tanulságosak e tekintetben; s el sem képzelhető, hogy ne környezték volna e férfiakat számosan, a kiknek közös gondolatait fejezték ki. Hogy az 1741-ki és 1790-ki országgyűlési vitákban fölmerült tervek, a hol a nemzet jogainak megóvásáról, biztosításáról vagy kiterjesztéséről volt szó, éretlenek és balfőfogásoktól teltek, nem csoda; alig tűntetik föl az államélet helyesebb fölfogását az 1790-ben és a következő években a Párisban javasolt sőt életbe léptetett reformok és alkotmányok sem. Kétségen kívül igaza van Grünwaldnak, mikor a nemzetiség tudatának igen csekély csíráit képes csak a múlt században föllelni, de e mellett nem látja, hogy a történeti és a természetes nemzetiség különbsége, illetőleg az utóbbinak fogalma még egyáltalán nem ébredt sehol életre; balúl ítéli meg ennél fogva a nemességet, midőn azt tartja, hogy az csak fictio szerint volt magyar, valósággal pedig nagyrészen tót és német. A tótul és németül beszélő magyar nemes fogalmában a múlt század még nem láthatott ellenmondást, mikor csak a szent korona tagsága lehetett a nemzethez tartozás ismérve. S e mellett, a ki részrehajlatlanul szemléli a múlt századbeli állapotokat, lehetetlen, hogy el ne ismerje, hogy ama statisztikai arány mellett is, a mely az eredeti magyar s az újonnan telepített elemek közt fönnállott, a magyar etnikus vagy nyelvi nemzetiség tekinteteinek előtérbe helyezése okvetetlen időelőtti katastrophára vezetett volna; hogy a nemességet tehát, ha nem is bölcs előrelátás, de legalább a viszonyok természetének megfelelő helyes sejtélem vezette, midőn az e térre lépéstől tartózkodott.

Egyébiránt itt találkozunk szerző azon elméletével, a melyet

méltán központinak nevezhetünk, mert minden érvelésének fonala abból indul ki és arra vezet vissza. A rendiségről alkotott fölfogását tartjuk ilyennek, a melyet a legkülönbözőbb alakokban s alkalmazásokban fejt ki. A királyságot, az állami elv képviselőjét, szembe állítja a csupán társadalmi elvet képviselő aristokrátiával, azt tartván, hogy az állam igazságos törvényeivel uralkodnék az elnyomott osztályok fölött, ha a nemesség önkényével nem biztosítana magának minden jogot és hasznot, a többiekre nem hárítana minden terhet s kötelességet; s ebből arra következtet, hogy a rendiség nyomában mindig a nyomor és tudatlanság, az önkény, az elnyomás és elvadulás jár, hogy igazi állami és nemzeti élet a rendiség intézményeivel lehetetlen.

Ebben is tagadhatatlanul nagy igazság foglaltatik, de e mellett ugyancsak ferde nézet is lappang. Az állam maga sehol és soha nem képvisel tiszta jogrendet. Az utopikus tökély eszménye ennek föltételeit vázolni, részletezni törekszik; de soha egyetlen történeti tényező, akár királyság, akár osztály, akár többség legyen az, mást, mint saját előnyét gyakorlatilag érvényesíteni nem iparkodik. A népek boldog korszakai azok, a hol az önző törekvések, többnyire nem is egyéni belátásban nyilvánuló okokból összeesnek későbbi lehető fejlődés föltételeinek ápolásával; a szerencsétlenek azok, a melyekben az ellentétek az uralkodók érzületei és a haladás tényezői közt kiviláglanak. Rendkívüli lelkesedés egy-egy pillanatra kizökkentetik a tényezőket az önzés kerékvágásából valamely ideiglen túlsúlyra emelkedő indulat befolyása alatt. De a ki egy század történetét fejtegeti, annak nem szabad a legnemesebb és legrendkívülibb emberszeretetet s önfeláldozás zsinórmértékét használnia. A «tout comprendre c'est tout pardonner» nagy elve első sorban a történetíróra hárít kötelességet, a ki föladatát mind járt eltéveszti, mihelyt inkább lelkesedve bírál, mint higgadtan magyaráz.

A magyar nemzet megkísértette a XVII. század végén és a XVIII. század elején az állami életet saját fölfogása szerint alakítani, annak irányzását kezeiben tartani. A kísérlet nem sikerült. Két nagy ellenfele volt: a királyság és a katolikus főpapság. A királyság nem azért, mivel, a mint Grünwald tartja, egyszersmind az osztrák örökös tartományokban uralkodott, hanem főképen mivel a a római szent birodalmi császársággal volt kapcsolatban. Ez tette lehetetlenné, akár Magyarországon, akár a Lajtán túl nemzetivé lételét, a mint azt a jelen században újra igazolta a történelem.

A római császárság szempontjaiból vívattak meg I. Lipót és III. Károly harczeit, ezek szolgálnak magyarázatául II. József külügyi politikájának; az osztrák tartományok azért is részesültek folyvást előnyben és nagyobb tekintetben, mivel közelebb estek a nyugathoz és a nyugati kérdések elintézésében nagyobb súlyt kölcsönöztek a dynastiának. Hiszen ez magyarázza meg, hogy az olasz és a németalföldi birtokok még amazoknál is nagyobb kedvezményekben részesültek. A Magyarország s az osztrák tartományok közti helyes viszony megállapítása, illetőleg érdekkiegyenlítés éppen ezért egyedül a római birodalmiból átöröklött nagy német politika megdőlésével vált lehetségessé.

A katolikus főpapság törekvései szintén természetes ellentétben álltak a nemzeti jellegű állam lehetőségével; hiszen egyszerűen egyházi tartalmú és célú állam intézményeire kellett irányulniok, a melyek a regnum Marianumban sok tekintetben meg is testesültek; sőt bátran mondhatjuk, hogy szellemét s tartalmát tekintve, Magyarország a múlt században még több egyházi, mint rendi vonást tüntet föl. Innen a protestantismus következetes elnyomása. A rendiséggel a protestantismus nem állott közvetlen ellentétben — talán ezért ismeri félre szereplését Grünwald, valamint, hogy nem említi a szabadszolgálatát és más titkos társulatokét sem, a mely pedig a múlt század végén igen nagy jelentőségű volt. De a főpapság képviselte egyházi szellem politikai származékaival merőben összeférhetetlenek voltak mind a két protestans felekezet intézményei. Éppen ezért csak az állíthatja magatartásukat államellenesnek, a ki az államot fejlődése bármely szakában az egyházi szellemmel azonosítja. Grünwaldnak bizonyára ez távolról sincs szándékában; rendszere a hibás, éppen mivel igen bonyodalmas és sokszoros vonatkozású eseményeknek csakis egyszerű magyarázatát tűri, s így szinte öntudatlanul saját meggyőződéseivel ellentétes kijelentésekre csábítja.

Csak igen röviden érintettük a legfőbbeket azon szempontok közül, a melyek főfogásunk szerint mellőzhetetlenek a múlt század állapotainak kellő megítélésénél, és a melyekre nézve nézetünk a Grünwaldétól eltér. Egy folyóirati bírálat szűkre szabott terén ily nagy fontosságú kérdések tüzetesebb megbeszélése igen nehéz; s oly nyomatékos könyvnek, mint a minő előttünk fekszik, részleteiben való oly megbírálása, a mely a szerző fáradságának s érdemeinek mindenben megfelelően, lehetetlen, hacsak teljesen párhuzamos tartalmú és részletességű munkát nem ír a bíráló. Egyébiránt remé-

nyünk van Grünwalddal még találkozni azon téren, a melynek történetírói munkásságát szentelte. Lehetetlen, hogy ne maradt volna rendelkezésére műve megírása után oly bő történeti anyag, a melynek a múlt századbeli magyar közigazgatás részletes képeül való kiadása ne lenne a legnagyobb érdekű. Az előttünk fekvő művel egyidejűleg egy másik jelentékeny munka jelent meg, a mely a múlt század szellemi életére vonatkozólag a Grünwald által kiemelt benyomásokat sok tekintetben módosítja, Ballagi Gézáé: *A politikai irodalomról Magyarországon 1825-ig*. Grünwald adatainak közrebocsátása mindenestre e kor rajzának kiegészítéséhez tetemesen hozzájárúlna, sőt egyben-másban talán a jelen könyvében foglalt következtetéseit is jobban igazolná, mint az eddig rendelkezésre állók.

Addig is azonban, ha kérdéses lehet is egyes tanainak helyesége, határozott nyereségnek kell tartanunk az előttünk fekvő művet. A nemes indulat a mely átlengi, az őszinteség szelleme, a melylyel az író olvasóihoz fordul, a meggyőződés melege, a melylyel az igazságot kutatja, oly becses tényezői az irodalom üdvös hatásának, hogy a tartalom anyagi igazságával magával is gyakran fölértnek, sőt túl is haladhatják esetleg értékét. E vonások tekintetében pedig Grünwald könyvét illetőleg meg nem oszolhatnak a vélemények s e körülmény tudata kárpótlást nyújthat a szerzőnek minden kritikai kifogásért.

PULSZKY ÁGOST.

Magyar Songs. Selections from modern hungarian poets, translated by Wm. N. Loew, of the New-York Bar. — New-York, Samish and Goldmann. 1887.

Löw Vilmos a hírneves és nagy érdemű szegedi főrabbi, néhai Löw Lipót, jeles fiai egyike (Tóbiás, a korán elhunyt tehetséges fiatal író s jogász, Immanuel jelenleg szegedi főrabbi). Vilmost, a sors kora ifjúságában hazájától messze, tengeren túl, Amerikába sodorta. New-Yorkban telepedett meg, az új világ fővárosában s ott ügyvédséget folytat (of the New-York bar). De hazájáról s anyanyelvéről nem feledkezett meg. Amerikába utazó magyaroknak szíves útmutatója, segítője, védelmezője. *Magyar Nemzetőr* cím alatt az amerikai magyarság érdekeit képviselő s rólok és küzdelmeikről nekünk is hírt hozó lapot szerkeszt. Legérdemlegesebb s legérdemesebb

tevékenysége azonban ez irányban az, hogy magyar irodalmi művek fordításával igyekszik a nagy világ ama zajgó tengerében is megismertetni a magyar nemzeti szellem munkáit. *Gems of Petöfi and other Hungarian Poets* cím alatt már több évvel ezelőtt megjelent erős füzetet bocsátott közre, részint az Amerikában lakó magyarok örömeire, kik hazájok zengzeteit szívesen hallották angol visszhangban is; részint a magyar nemzet iránt rokonszenvvel viseltető amerikaiak s végre általában az idegen irodalmak iránt érdeklődő művelt angolok számára, kik előtt addig az újabb magyar irodalom terra incognita volt. A szíves fogadtatás, melylyel ez első föllépte minden oldalról találkozott, kedvet adott neki arra, hogy ne csak átnézze s itt-ott kijavítsa, hanem hogy tetemesen — és több irányban — ki is egészítse előbbi füzetét s azt jókora kötetre növelje.

Így állt elő, s jelent meg a múlt (1887.) évnek még az elején (legalább az előbeszéd kelte január) az előttünk fekvő csinos terjedelmű — 244 lapnyi kötet, mely harmincznégy magyar költőtől összesen százötvenhárom költeményt*) s azon kívül két igazi népdalt (*Mariskám Mariskám* — és *Nem anyától lettél*) mutat be, rendezett koszorúban.

A gyűjtemény, melynek Petöfi *Dalaim* című verse előhangul szolgál — mint a címlapon is Petöfi jeligéje: «Szabadság, szerelem» stb. jeligéül — következő főcsoportokra van osztva: I. Szerelem, természet, érzés; II. Népdalok; III. Hazafias dalok, énekek; IV. Balládák és románczok; V. Vegyes költemények. Legnagyobb természetesen az első csoport, mely a kötetnek majd felét tölti be, azután a harmadik, mely legszebb s legelterjedtebb hazafias énekeink legtöbbjét tartalmazza; gazdag a negyedik is.

Örömmel néztük át e gazdag gyűjteményt; nagy részét elolvastuk, sőt a szívünkhez nőtt eredetiekkel is gondosan összehasonlítottuk; számosakat sorról sorra; igyekeztünk, mennyire képességünk engedte az angol nyelv és vers szempontjából is ítéletet

---

*) Petöfi 46; Vörösmarty 20; Arany János 14; Gyulai Pál 9; Szász Károly 7; Tóth Kálmán 6; Bajza, Eötvös, Tompa, Kisfaludy Sándor 4—4; Garay, Külcsey, Lévy 3—3; Ábrányi Emil, Berzsenyi, Czuczor, Erdélyi János, Vachott Sándor 2—2; Ábrányi Kornél, Csáktornyai Lajos, Dalmady, Dóczi, Kisfaludy Károly, Kis József, Márkus Miklós, Névy László, Pap Endre, Rákosi Jenő, Sárosy Gyula, Tolnai Lajos, Torkos László, Zichy Géza, Vajda János, Várady Antal 1—1 darabbal vannak képviselve.

formálni magunknak Löw fordításairól; hogy számot adhassunk egyfelől arról mily híven tükrözik azok vissza költőink magyar alkotásait s másfelől arról, milyen hatást tehetnek s milyen fogadtatást várhatnak azok, ez idegen mezben s ekkép mutatva be. Az eredmény, melyre jutottunk, túlnyomólag kielégítő és örömdetes.

Löw Vilmos annyi év óta sem felejtett anyanyelvéből, annak teljes megértését illetőleg; számos helye bizonyítja, hogy költőink nyelvének legkisebb árnyalatait is föl tudta fogni. S alig egy-két helyet találtunk, mely — ha helytelenül s hibásan fordítva is — azt mutatná, hogy valamit nem értett meg, vagy félre értett. Hogy helyesen, szépen, költőileg adta-e vissza? más kérdés; de a mit a fordítótól legelőször követelünk, hogy eredetijét tökéletesen értse, az megvan benne.

Löw Vilmos könnyen — s a mennyire idegen megítélheti szabatosan is — bűnik az angol nyelvvel, bár erre nézve egypár kevésbé jelentékeny kételyünk is van*) — de kevésbé kezeli költőileg, mint költői művek fordításánál kívánatos volna; vagy más szóval kevésbé költő önmaga, mint a műfordítónak lenni kellene. Sok helytt megérzik, hogy az angol rhythmus nem lüktet verseiben, vagy jobban mondva, míg a magyar rhythmust elejti, az angolt s általában semmi rhythmust nem tud találni helyettök. Rímei sem kifogástalanok; pedig az angol nyelv, mely oly egészen más leírva a szemnek s kimondva a fülnek, nagy szabadságot enged a rímelésben: elfogadja a szemmel látható meg a füllel hallható rímet is; de azért az olyant, mint (Gyulai *Betegágyon* című, különben nagyon jól fordított költeménye két első sorában): *withdrawn* és *gone* nem hiszszük, hogy megszenvedné. De ilyen Löwnél sem sok van. Nagyobb fogyatkozása, hogy a mi magyarul szép, erőteljes vagy zengzetes, azt nem tudja oly szépen adni vissza az angolban is, hogy mintegy az eredeti hatását tegye az olvasóra. De hisz ez ritka fordítónak sikerül, még olyannak is, a ki a maga anyanyelvére fordít; hogy lehetne teljes mértékben várni attól, a ki — bármennyire is elsajátított, de még sem vele született idegen nyelvre fordít? Így Löw fordításainak legnagyobb részére azt mondjuk: ez jó, gyakran: nagyon jó; de igen ritkára mondhatjuk: be szép! meny-

---

*) Például Arany *Ágnes asszonyának* refrainjét így fordítja:

Father of mercy, leave me not:

nem hiszszük, hogy az angol ezt így mondaná; inkább: *forsake me not.*

nyire sikerült! Mi, a kik az eredetit ismerjük, föltaláljuk nála (többnyire teljes és hamisítatlan) értelmét, de költőink erejét, báját, ritkán; s ezért félnünk kell, hogy az angol olvasó költőinket józanoknak és értelmeseknek, de kevésbbé fogja költőieknek s a szó és nyelv művészeinek találni, mint a milyenek.

Nem akartunk ez ítélettel nagyon sokat levonni Löw fordításai érdeméből: egészben véve, sőt csaknem kivétel nélkül, tiszteséges, jól olvasható fordítások; nem egyszer igazán szépek is s általában — azt hiszszük — az angol amerikai közönségre is elég kedvező benyomást fognak tenni. S ezt annál inkább várhatjuk, mert a fordító költői irodalmunk teljes ismeretével s a mellett elég biztos ízléssel és általában jól választotta ki a fordítandó darabokat s úgy csoportosította, hogy az idegen egész (újabb) költészetünket megismerhesse — és előnyös oldalról ismerje meg belőlök. Itt van hazafias költészetünk legkiválóbb termékei csaknem teljesen: Vörösmartytól a *Szózat*, *Hymnus*, *Liszt Ferenczhez*, a *Magyar költő* (Jár számkivetetten . . .) az eredetihez hű lengedi alakban, szépen fordítva, az *Elhagyott anya*, a *Hontalan* s a *Főti dal* — ez a többinél gyöngébb fordításban, melynek egyik hibája, hogy a fordító a páratlan sorokat egy szótaggal rövidebbre (nyolczeről hétre) szabta s ezzel a rhythmust megrontotta; Kölcseytől a *Hymnus*; Eötvös *Búcsuja*, *Mohácsa*; Bajza: *Apotheosisa*, *Sóhaja*; Petőfitől a *Talpra magyar*, *Előre 'Egy gondolat bánt, Véres napokról álmodom, Magyar vagyok*; Garaytól a *Zarándok*, a *Magyar hölgy*, melynek ama — szinte mosolyra keltő két sorát:

Magyar hölgynek születni
Szép és nagy gondolat —

a fordító elég szerencsésen kiigazította «mindenki gondolatában magasan, szépen áll a magyar hölgy».

Végre Aranytól a *Koldus-ének*, a *Dalnok búja*; Gyulaitól: *Hadnagy uram*; Tóth Kálmántól: *Előre ' Szász Károlytól: Hazámhoz*; s mindez valóban élvezhető s az eredetiekről hű fogalmat adó fordításokban. Nem kevésbbé szerencsés a balladák s románczok kiválasztása. Vörösmartytól: *Szép Ilonka*, *Salamon*; — (a *Hős sírja* helyett lehetett volna alkalmasabbat is venni), Aranytól: *Ágnes asszony*, *Tetemre hívás*, *Éjjeli párbaj*, *Ötödik László*, *Zách Klára*, *Bor vitéz* (kiválóan sikerült, összefont s ismétlődő soraival). A *méhe románcza* (mily kár, hogy fordító mellőzte a *Walesi bárdokat* hadd látták volna, milyen ballada telik angol tárgyból magyar köl-

tőtől, a ki különben is az angol balladákat vette, a magyar népbalлада mellett, mintául); Petőfitől az *Utolsó alamizsna*, *Falu végén kurta kocsmá*; Garaytól: *Kont*; Gyulaitól: az *Éji látogatás*; Tompától: *Temetés*; Tolnaitól a *Mostoha leány*; Kis Józseftől: *Simon Judit*; Rákosi Jenőtől: *Judit és Holofernes*; s még egy pár másoktól.

Népdal, igazi, csak kettő van lefordítva; de íróktól számos: például Kisfaludy Károlytól a *Szülőföldem szép határa*; Petőfitől, Czuczortól, Aranytól (a *Több is reszett Mohácsnál*), Tóth Kálmántól, s mind jól válogatva, a legszebbekből; és kevés kivétellel ugyanezt mondhatjuk a szerelmi s érzelmes dalokról is, melyek közt újabb költészetünk legszebb darabjait föltalálhatjuk.

Így e gyűjtemény valóban méltó bemutatása költőinknek az angol és amerikai közönség előtt. S csak mivel hiszszük, hogy második s még bővített kiadást is ér, közlünk olvasás közben tett számos észrevételeinkből néhányat, a hibás vagy nem kifejező részletek megjelöléséül.

Vörösmarty *Kis lány bajában* (nyolczadik lap) e két sor:

Mintha égnék s vágyakoznám
Birhatatlanért . . .

egészen el van fordítva; az előbbi sort: (Nem tudom miért) — így folytatja: «fájdalomtól, kintől szaggatott szívemnek gyógyító balzsamért». Ugyan e költeményben, melyet a fordításban is tökéletesnek óhajtanánk, két árnyalat — egyik sokat, másik keveset mond. A fordító e sort:

Akkor jaj szegény leánynak

azzal toldja meg hogy: szegény falusi (paraszt, rustic) leánynak! pedig nem szükség, hogy paraszt leány legyen, lehet úri kis leány is. Az utolsó sorban:

Nincs oly férfi szív,

elhagyta a férfi-jelzőt s ezzel nagyon meggyöngült a befejezés.

Gyulai *Szeretnélek még egyszer látni* (12. l.) című költeményének utolsó versszakát:

Szeretnélek még egyszer látni:
Meggyógyítna egy pillanat,
Mit szenvedtem, feledni tudnám
S még egyszer örömet feldúlnám
Éretted ifjúságomat —

a két végsorban levő erős indulat kifejezése helyett így laposítja el : «szeretnélek még egyszer látni ! látásod megújítaná elvesztett boldogságomat, míg az édes emlékek ismét visszavezetnének ifjúságom szép napjaihoz».

Kisfaludy Sándortól (15. l.) négy Himfi-dalt ad a fordító, igazán sikerülten ; csak hogy kettőben (*Mint a szarvas kit megére — s Ott a hol én nerekedtem*) a harmadik négy sor is keresztrímekkel van adva párosak helyett s ezzel a Himfi-stropha sajátja (melyet magyar szonettformának mondhatnánk) elvész. A más kettő jól van.

Petőfitől a *Szeptember végén* egészben a legjobban sikerült fordítások egyike (21. l.), de egy fontos árnyalatát a fordító elejtette. E két sora :

Rábírhath-e majdan egy ifjú szerelme
Hogy elhagyod érte az én nevemet ?

az az, hogy másodszor férjhez mészs sz s az *én nevemet*, a Petőfi-nevet mással cseréled föl, — így gyöngíti meg : «kitörli-e emlékemet más ifjú szívedből s szerelmével szárítja föl gyászoló könnyedet ?»

Bajzától : *Lenke dala* (30. l.), Vörösmartytól *Fekete szem* (33. lap), *Elhaló szerelem* (55. l.) elhibázott fordítások ; elejtik az eredetiek könnyed, zengzetes rhythmusait ; elvesz bennök az egész hangulat : kisebb javításokkal nem lehet segíteni rajtok. Az utolsónak az eredetiben gazdag rímei is nagyobb részt elestek. A *Fekete szemben* (mely hibásan van sötét szemnek fordítva) ilyen rímre is találunk view — behind ; talán a view sajtóhiba *mind* helyett (mert a sornak így is van, s még jobb, értelme).

Bajza *Őszi dalában* (58. l.) a két első sor

Köd borong, száll a daru
Zúgva fenn az égen —

a daru zúgva szállása helyett egészen más s mennyivel gyöngébb képet ad : fekete rigó (black bird) száll énekelve a levegőben.

A *Csárda romjaiban* (67. l.) a drótos tót helyébe hogy jó «a tinker from Wallachia»? a fordítónak üstfoltozó cigány lehetett az eszében, de az még ha oláh cigány is, nem Oláhországból jó. A 69. lap második sorában a *sack* nyilván sajtóhiba a *stack* helyett, mert a vén csaplár nem a *szalmazsákja mellett*, hanem a *szénakazal árnyékában* alszik, a mint a következő sorban a fordító is ismétli a szót, most már *hay-stack* alakjában.

Petőfi *Szülőföldemében* (88. l.) e szép sor

«Minden régi kedves helyet bejár»

(tudniillik gondolatom) így van legyöngítve «vidám lelkem csapong közel s távol» holott a gondolat lényeges része, hogy a régi kedves helyeket keresi föl s járja be gondolatában a költő. Még nagyobb hiba (s ez azon kevés helyek egyike lehet, a hol a fordító talán nem értette meg az eredetit), hogy a képzeletében nádparipán nyargalászó gyermek e szavai:

«Váluhoz mék, lovam inni kíván —
Megitattam, gyí lovam, gyí Betyár!»

így vannak elrontva: «újjongva könnyű szívvel nyargalom körül a szobát, feledve minden bú, gond, félelem.»

Vörösmarty *Madárhangjaiban* (97. l.), a melynek változó hangulatait s még rhythmusait is szerencsésen eltalálta, a befejező sorok e kettejét:

Így énekelt a cserje vad bogán
Az erdő szíve, a kis csalogány

így csonkítja és toldja meg a fordító: «így szólt a patakcsa zúgó árja mellett, az erdő árnyától rejtett csalogány». Mintha az *erdő szíve* kifejezést kerülni akarná, a következő sorban is ezt «az erdő szíve fáj» így gyöngíti meg: «az erdő keble búsan nyög».

Arany János *Népdalának* e kifejező pár sorát (105. l.)

Volt szeretöm, *esztendeig* sirattam,
Az nekem a *mindennapi* halottam

így gyöngíti meg «esztendeig öntöttem érte könnyemet, mint halottért».

Nagyon jól sikerült több a Petőfi népdalaiból; de itt-ott egy kis szeplő maradt rajtok mégis. Például *A virágnak megtiltaniban* (104. l.) ez örökszép két sor:

Oh ha tudnám hogy másnak vár csókjára
Tündér orozád tejben úszó rózsája,

mint elhalványúl: «ha tudnám hogy más várta öleléseidet s csókolt a arczod tejét és rózsáját»; a *Befordúltam a konyhára* végsorában, ha a *head* nem sajtóhiba a *heart* helyett, akkor «alvó fejem lángra gyúladt» van az alvó «szívem» helyett. Ugyan e versszak második sorában az «aligha meg nem ígézett» úgy van kifejezve, hogy «a mint beléptem, ő rám nézett, megboszorkányozó, zavarba

hozó módon» elég jó, csak hogy elől van az erősebb, azután a gyöngébb kifejezés; ezeket föl kell cserélni így :

«bewild'ringly, bewitchingly»

De elég ez aprólékos észrevételekből, melyek a fordító és kötetete érdemét alább nem szállítják. Szívből üdvözljük költőink ismertetőjét túl a tengeren; s kívánjuk neki is, magunknak is, hogy költészetünk ne maradjon méltányolatlanul a Longfellow s Poe Edgár hazájában se !

d—. r—.

Háború és béke. Történelmi korrajz. Írta gróf Tolsztoj Leó. Budapest, 1885. — Ráth Mór. 1—87.

Egy nagy megfigyelő és lélekrajzoló műve s az újabb orosz irodalom egyik legértékesebb terméke. Hosszú, messze elnyúló, mint valami orosz pusztá; s csupa apró részletből összeállított, mint valami óriási mozaik. S mikor a könyvet olvasni kezdjük, egészen az az érzetünk van, mint azon vándornak, kinek mérőföldeket kell haladnia — de arasznyi lépésekben. Képzelmünk olyan lesz, mint valami camera obscura, melyben a ködfátyol-képek jönnek-mennek föltartóztathatlanul, egymást űzve-hajszolva. A choosból azután föltűnnek egyes vonások, jelenetek, melyeket többé el nem feledünk; alakok válnak ki a szürke ködből, melyekre pillanatra éles világítás esik, mintha nem olvasnánk felölök, hanem magunk előtt látnók, a mint mozognak, beszélnek. A naiv olvasó a könyvvel úgy jár, mint Stendhal egyik fiatal hőse a waterlói csatával. Fabrice itt puskaropogást hall, ott egy pár sebzett embert lát elvonulni; a távolból szürke ködöt észlel, majd egy fényes csoportot szemlél, a mint előtte elrohog s csak később tudja meg, hogy egy nagy ütközetnek volt nézője. Ilyen módon épül föl Tolsztoj regénye is. Episod episod után következik s csak későn vesszük észre, hogy bennük egy sajátos társadalom képe rajzolódik. Tolsztoj úgy tesz, mint az a művész, ki csupa apró tollvonást halmoz egymásra s így készít el falnagyságú kartonokat. Hangulatokat, apró cselekvényeket, törekvéseket, hajszálnyira részletez; e részletek chaotikus összeszűrődése adja aztán annak a chaotikus, érzelmeiben tapogatózó, szenvedélyeiben vak, czéljaiban homályos valaminek, a mit az orosz nép lel-

kének nevezhetünk, pszichologiai képét. Tolsztoj regényének így kettős arcza van. Az egyik a valóságnak apró, éles, néha bántóan éles vonásait mutatja; a másikon minden határozottság hiányzik, alaktalan érzelmek árnya vonúl át rajta, s tekintete a messzeségbe mered, egykedvűen, mozdulatlanul. S ez a kettősség magában Tolsztojban is megvan. A művész benne bámulatos finomsággal és majdnem epirammatikus éllel látja s rajzolja meg a valóság részleteit; de ugyanekkor föltámad benne a psycholog is, ki a művész munkáját bírálva, kérdi: s mit jelent mind ez? van-e e valóságnak valami mélyebb értéke? Mert Tolsztoj nem durva realista, a mily nyugodt kezű s biztos szemű rajzoló, oly nyugtalanul fürkészi alakjaiban a lelket. Az ő erős realismusa mögött e regényben alaktalan idealismus rejtőzik; ugyan olyan, a milyennel a regényben Bezukow Péter grófot rajzolja. A munkának egyik sajáttságosan vonzó érdeke épen e körülményben rejlik. Most már Tolsztoj gróf homályos idealismusa alakot öltött; az íróból philanthrop és mystikus lett, a megfigyelőből fájdalom! apostol. Mert egész evangeliumi működésében aligha lesz századrész annyi gondolat, mint a mennyi érdekes alakja van eunek az egy előttünk fekvő regényének. Negyven-ötven mozog előttünk; némelyike csak pillanatra tűnik élénk, de rögtön vissza-fordulunk, hogy utána nézhessünk, oly jellemző volt föllépése, szava. Nagyobb alakjainak rajza különben ép oly sajáttságos, mint egész regényének compositioja. Ez laza, akár a Stendhalé, kit Tolsztoj modorban, de csakis a modorban mesterének vallhat. Ilyen mozaikszerű alakjainak rajza is.

Tolsztoj nem komponálja őket; nem lépnek soha élénk teljességekben, hanem mindig új meg új silhouettekben s mindannyiszor az ismert arczokon új vonások tűnnek föl s a lélekben új érzelmek. S Tolsztojnál az alakoknak rajza csakugyan nem egyéb, mint sok ilyen pillanatnyi képnek összege, impressióknak halmaza. S ez annyira igaz, hogy alakjainak sorsát is nem szenvedélyeik, nem jellemök határozza meg, hanem impressióik. Senkiről sem lehetne megmondani, mi lesz belőle; egy ötlet, valami verőfényes idő vagy esős nap, valami új, szokatlan benyomás egészen más útra terelheti, mint a melyen indúlt. Minden külső határozottságuk s éles körvonalaik mellett is, az alakoknak így homályos a lelke. A mi pedig a rajz modorát illeti, Tolsztoj minden megfigyelésével, finom szellemével, pszichologiai elemzésével mégis olyan munkát végez, a milyen például azon ezüstművesnek remeke, ki csupa hajszálfinom ezüst fonálból verte ki egy-egy híres ember mellszobrát. Egy biztos mű-

vészettel bárcsak nagyjából kivert, félig elkészült márványszobornak nagyobb az értéke.

De másrészt az ily pillanatnyi érzelmeket tükröző jellemzési módor diadalt arathat női természetek rajzában, ha az íróban művészi érzékkel gyöngédség s erő is párosul. A regénynek egy gyönyörű alakja például a fiatalabb Rostow leány, Natasa; kit a regény elején mint kilencz éves leánykát ismerünk meg s kinek fejlődését a regényben tizenöt éven át követjük. Valahányszor csak találkozunk vele a regény lapjain, az előbbi jelenetek újra emlékezetünkbe jőnek, csoportosúlnak az érdekes alak körül s ez esetben csoportosúlva oly élénkséget nyernek, mintha élő lényről volna szó.

A regény nem az eredeti oroszról van fordítva, hanem francziából, pedig nálunk is immár nem nehéz oly fordítót találni, a ki oroszról fordít. De a francia után készült fordítás a francziához hasonlítva, sem mondható sikerültnek.

Nagyon ritka az a regényfordító, ki a regényt művészileg uratlan dolognak ne nézze, melylyel szemben semmi írói kötelezettsége nincs. Mindegy neki, akár Mülbach, akár Tolsztoj, akár újságbeli rémregény, akár remekmű. Pedig a bor- vagy fűszerhamisítás nem oly rút dolog, mint ez a stílushamisítás, melyet a rossz regényfordító elkövet. Elrontja, ízetlenné teszi a legjobb munkát, a naiv olvasóban pedig a sok furcsa stílbacillus tönkre tesz minden érzéket a nyelv tisztasága, szépsége iránt. Ez pedig a szépirodalmi gyáriparnak egyik igen káros oldala, különösen nálunk, hol vidéken, még ha a lapok az akadémia kiadványait szidás helyett dicsérenék is, alig olvasnak egyebet, mint regényt. A fordított regényeknél a kritikátlan olvasás észhigító hatását legalább a nyelv szabatosságával kellene némileg ellensúlyozni. A kiadó azonban első sorban olesó fordítást keres s így terjed a miasma vígan s meggátolhatatlanul.

A *Háború és béke* fordítása nem tartozik ugyan a legrosszabbak közé, de szintelen, gyári, könnyelmű, a nyelv minden sava nélkül való. A francia szöveget a fordító némely helyen félreérti, némely helyen nem érti; itt-ott az értelem kárára egyes nehezebb fordulatot kihagyogat. A finom, ideges párbeszéddek eldurvulnak. Tolsztoj nyelvének finom szövete helyett durva zsákkelmét kapunk. Szóval Tolsztoj műve kölcsönkönyvtári töltelék lesz. Nincs okunk a fordításnál bővebben időzni; de annak bebizonyítására, hogy a fordító még a szótárt sem tudta jól használni, álljon itt találomra egy-két lapról néhány példa. «Le vicomte posait pour l'homme célèbre» annyit tesz, «hogy a vicomte tekintélyes, kiváló embernek tekintetett» (16. lap). «Le

vicomte soutenait que le duc était mort par grandeur d'âme, et que Bonaparte avait des raisons personnelles de lui en vouloir.» Magyarul: «A vicomte azt állítá, hogy a herczeg nagylelkűségének lett áldozatává s hogy Bonapartenak személyes okai voltak, hogy minden így történjék s ne máskép» (17. lap). «Elle aurait désiré en affaiblir l'impression, qu'elle n'aurait pu y réussir.» A fordításban «úgy tetszett, mintha a benyomást gyöngíteni szeretné, persze hiába». (18. lap.) S ez így halad végig vandalismussal a szövegen.

E dologban az a szomorító, hogy a műveltebb magyar ember, ha meg akarja ösmerni Tolsztojt, kénytelen német vagy francia fordításhoz fordulni, a magyar pedig marad azoknak, kiket Ponson du Terrail sokkal inkább érdekelne, mint Tolsztoj. —t—.

Isotae Nogarolae Veronensis opera quae supersunt omnia. Accedunt Angelae et Zenerae Nogarolae epistolae et carmina. Collegit Alexander comes Apponyi, edidit et praefatus est Eugenius Ábel. Vindobonae, Gerold; Budapestini, Fr. Kilian, 1886, két kötet, CLXXVII, 269 és 477 l., három photolithogr. táblával. Franklin-társulat nyomdája. Ára 12 frt.

E fényesen kiállított munka megjelenésére már jó eleve elő voltunk készítve, mert Ábel már 1885-ben említette Isota Nogaroláról tartott akadémiai székfoglalójában, mely azóta a Geiger-féle *Vierteljahrsschrift für Kultur und Literatur der Renaissance* első kötetében német átdolgozásban is megjelent, hogy mágnsaink egyik legműveltebbike, Apponyi Sándor gróf, a Nogarola-család nőtagjaira vonatkozó irodalmi emlékeket összegyűjtötte és hogy azokat egy nagy kiadásban szándékozik közzétenni, mely b. e. nagyanyja, született Nogarola Teréz grófnő, emlékének lesz szentelve. A munka gyorsan haladt, úgy hogy a testes két kötet, melyre most, bár egy kissé későn, e folyóirat közönségének figyelmét is fordítani szándékozik, már az 1886. év őszén megjelent. A munkában Apponyi gróf és Ábel úgy osztzkodtak, hogy az első összegyűjtötte a mindenfelé szétszórt anyagnak főrészét, míg Ábel, ki különben széleskörű külföldi összeköttetései segítségével számos szép darabbal gyarapította e gyűjteményt, a gróf megbízásából az egybegyűlt anyagot rendezte, az egyes emlékek szövegét megállapította és az egész gyűjteményt terjedelmes irodalomtörténeti bevezetéssel ellátta.

Közös kutatásaik és éveken át folytatott tanulmányaik várat-

lanúl gazdag eredményre vezettek. A Nogarola-család nőtagjainak irodalmi működéséből, illetőleg kortársaiknak erre vonatkozó megjegyzéseiből eddig mindössze keveset ismertünk. Angelától Amadutius közölt (*Fasciculus Latinarum Carminum*, Roma 1782) egy rövid költeményt a reá vonatkozó válaszszal; ehhez járúl most firenzei, modenai és müncheni kéziratokból öt kisebb vers és egy hosszabb tanköltemény „az erényekről”, továbbá egy epistola és Matthæus de Aurelianis vicenzai költőnek egy hozzá intézett levele. Zeneveráról úgy hitték, hogy minden írata elveszett; pedig serény kutatóink a British Museumban, a Capilupi család mantuai magánkönyvtárában és a veronai városi levéltárban négy levelét találták, köztök két autographot. Isota ránk maradt leveleiből mindössze tizenhat (kevésbé fontos) levél látott eddig napvilágot és ezeknek egy része is oly helyeken, hogy ritka ember férhet hozzájuk, pl. egy olasz lakadalmi alkalmi publikációban 1846-ban; és ime, az előttünk fekvő munka Isotának nyolczvanhat levelét közli. A kedves és tudós leánynak egyéb íratái közül még csak a *De laudibus Cyanoei-ruris* című elegiája és az Ádám- és Éváról szóló dialogus voltak kiadva (mind a kettő Aldusnál, 1563), de ez utóbbi sem eredeti alakjában; Hermolaus Barbarus veronai püspökhöz intézett beszéde, továbbá szent Jeromosról tartott felolvasása most jelennek meg először nyomtatásban. Kiadásunk függeléke a Nogarola Isota-, Zenevera-, Erzsébet- és Júliára vonatkozó egykori adatokat tartalmazza. Ezek közül csak Marius Philelphusnak Liber Isottæusa és Philippus Bergomensisnek életrajzi adatai voltak többé kevésbé ismereteseek (bár még Voigt Györgynek, a renaissance kori irodalom egyik legkitünőbb ismerőjének, sem volt arról tudomása, hogy az előbbeni már ki volt adva); ellenben kiadatlanok voltak Lavagnola Jakab levele Cendrata Lajoshoz, Loschi Miklósnak Zenevera- és Isotáról szóló eclogája, Marius Philelphusnak Isotáról írt olasz sonettje, Omnibonus Leonicensisnek Nogarola Erzsébet fölött tartott halotti beszéde és P. Donatus Advocariusnak Nogarola Júliához intézett egy ajánló levele. Végül felemlítem, hogy ugyancsak az előttem fekvő díszműben jelennek meg először azok a fölötte érdekes levelek, melyeket bizonyos Maria Isota, kit némelyek tévesen Isota Nogarolával azonosítottak, 1462-ben egy Firenze melletti kolostorból Andreas Contrarius velencei paphoz intézett.

Világos a mondottakból, hogy az itt először közölt darabok száma rendkívül nagy, a mi már magában biztosítja e munka maradandó értékét; fokozza ezt még az a körülmény, hogy e gyűjtemény

a már kiadott darabok nagy részének szövegét is új codexek alapján javított alakban tartalmazza. Hogy mily gonddal van e gazdag anyag összegyűjtve, talán legjobban bizonyítja azon könyvtárak jegyzéke, melyeknek kéziratait a kiadók fölhasználták: Bécs és München (udvari könyvtár), Wolfenbüttel (hercegi könyvtár), Páris (Bibl. Nationale), London (Brit. Museum), Róma (Bibl. Vaticana és Corsiniana), Firenze (Bibl. Laurenziana és Riccardiana), Verona (Bibl. Capitolare és Comunale; városi levéltár), Milano (Bibl. di Brera és Ambrosiana), Velence (Bibl. Marziana), Mantua (a Capilupi család magánkönyvtára), Modena (Bibl. Estese), Brescia (Bibl. Comunale), Ferrara (Egyetemi könyvtár), Bologna (Bibl. dell' Archiginnasio), Turin (Bibl. Reale), Siena (Bibl. Comunale). E lajstromban Olasz-, Osztrák-, Német-, Francia- és Angolország tizenkét városa nem kevesebb mint huszonkét könyv- és levéltárral van képviselve. Volt ezenkívül a kiadóknak még egy-egy nápolyi, kremsmünsteri és baseli kéziratról is tudomásuk, de ezeknek fölhasználását ép oly kevésbé tartották szükségesnek a szöveg megállapításánál, mint egyes londoni, velencei és vaticani kéziratokét. Az ezekben foglalt iratokat ugyanis már annyi kéziratból ismerjük, hogy újabb kéziratok fölhasználása legfeljebb csak a kritikai apparátus terjedelmét növelte volna, a nélkül, hogy a szöveg javításához csak a legcsekélyebb adalékot is szolgáltatta volna.

A mi már most ezen nagy terjedelmű anyagnak földolgozását illeti, teljes elismeréssel kell adóznunk Ábelnek, ki az ő humanistáit ép oly gonddal és körültekintéssel adta ki, mint bármely ókori klasikust. Hutten Ulrik műveinek Boecking-féle remek kiadása óta, merem állítani, alig jelent meg valamely humanistának kiadása, mely hasonló készultséggel és philologiai lelkiismeretességgel készült volna. A két szakszerű ismertetés közül, mely eddig e munkáról megjelent, az egyik, a Remigio Sabbadinié (*Archivio Storico Italiano*, Firenze 1887), kiemeli, hogy Ábel a gazdag anyagot azzal a jártassággal és kritikai tapintattal dolgozta föl, melyet a szakkörök már ismernek («la profonda dottrina di un critico . . . il prof. Eugenio Ábel dell' università di Budapest ha con quella perizia e quel tatto critico che tutti sanno ordinati e discussi tutti i materiali»), úgy hogy e munka a maga nemében mintaszerűnek mondható («il quale [libro] è fatto con molta coscienza e molta dottrina; è uno dei libri esemplari di questo genere»); — míg a másik, német bíráló, H. H. (Herm. Hagen berni vagy Herm. Heller berlini tanár?) a *Lit. Centralblatt*-ban (1887, 24. sz.) constatalja: «für die Herstellung des

Textes ist viel Vortreffliches geleistet worden und die darauf verwandte Mühe um so mehr anzuerkennen, als viele Stücke hier zum ersten Mal im Druck erscheinen.» A szövegkritikai megjegyzések, melyeket Sabbadini és H. H. az idézett helyeken közölnek, számra nézve igen csekélyek is, még csekélyebb közöttök, ha nem csalódom, az igazán helyes javítások száma.

E nagy kiterjedésű és kitűnően rendezett anyagra építette föl Ábel irodalomtörténeti bevezetését, melyről joggal mondhatta el a kiadás német ismertetője: «die in der ausführlichen Einleitung niedergelegten Untersuchungen über Isota's Leben und Werke und die Geschichte ihrer Familie sind mit musterhafter Genauigkeit geführt und geben über eine Menge bisher nicht oder unvollständig gekannter Einzelheiten Aufschluss». A főérdem e tekintetben Ábel Jenőn kívül, kinek csak a legbehatóbb kutatások alapján sikerült az egyes levelek és egyéb iratok időrendjét megállapítani, első sorban Pietro Sgulmèro veronai városi alkönyvtárnokot és Gaetano da Re veronai városi levéltári tisztet illeti, kik, mint Ábel írja, «singulari diligentia et admirabili doctrina bibliothecarum et tabulariorum Veronensium thesauros persecutati sunt.» Mert ezen könyv- és levéltárakból került elő azon adatok nagy része, melyekkel Ábel a Nogarola-családnak irodalommal foglalkozó ismerőseit, Magd. de Scrovignist, Matth. de Aurelianist és Nic. de Facinót a XIV. század végéről; Omnibonus Leonicensist, Mart. Rizzonit, Georg. Bevilaquát, Jac. Lavagnolát, Lud. Cendratít, Tobias, Damianust, Eusebius Burgust, Nic. Cassariust, Nic. Barbust, Laurus Quirinust, Feltrinus Boiardust, Andr. Contrariust a XV. századból a kellő világításban föltűnteti, minek következtében a veronai, velencei, vicenzai, ferrarai és paduai humanismus története számos ismeretlen adattal gyarapodik és Rosmini és Tiraboschinak az említett humanistákról szóló adatai most már teljesen elavúltaknak tekintendők. Még többet nyer különben e műből Verona városának és a humanismus terjedésének története. Ábel mindenek előtt Verona legrégibb családai egyikének, épen a Nogaroláknak családfáját állapítja meg (a XVI. század elejéig) és ennek kapcsán a család több nevezetes tagjáról eddig egészen ismeretlen adatokat közöl; így Antonius és Leonardus Nogaroláról, Isota fivéreiről, Joannes Nogaroláról, Isota nagybátyjáról (+ 1413), kiről megtudjuk, hogy (reánk maradt) olasz sonetteket írt, Hieronymus Nogarola latin költőről és fiáról Leonardusról, az államférfiről, ki Szerdahelyi Dersffy Orsolyát bírta nőül, végre Ludovicus Nogarola ismeretes műfordítóról, kinek egy *Commentaria in Meteo-*

rologica Alexandri című művével ismerkedünk meg. Hogy ily módon a Nogarola és a vele sógorságban álló Borromeo családok hagyományos genealogiája is több helyen lényeges javításokban részesül, alig szükséges külön említenem; legfontosabb e tekintetben annak kimutatása, hogy Isota anyja, Blanca Borromeo, a paduai Borromeo-család tagja volt, melynek családfájában eddigelé még a Pompeio Litta híres genealogiai táblázatában is hiába kerestük nevét.

Legtöbbet tanulunk azonban Ábel bevezetéséből a Nogarola-család tudós nőtagjairól, a mint hogy az egész érdekes dolgozat voltaképen ezek monographiájának tekinthető. Nostra és Laura Nogarolának csak életrajzi adatait igazíthatja helyre; de már Júlia- és Catharináról (a XVI. században) irodalomtörténeti vonatkozásokat közöl, valamint Erzsébetről, Jacobus de Thienis nejeről is (a XV. század elején), ki fölött Omnibonus Leonicensis tartott halotti beszédet. De sokkal tartalmasabbak még az Angela, Zenevera és Isota Nogaroláról szóló fejtegetések.

Angeláról mindeddig csak egy Pandolfo Malatestához intézett rövid centót és Pandolfo válaszát ismertük; egyéb műveiről, életkörülményeiről, sőt még koráról is semmi biztos tudomásunk nem volt. Az Ábel által föl kutatott adatokból megismerkedünk egész baráti körével és megtudjuk, hogy leginkább a tanköltéssel foglalkozott, és meghatározhatjuk életének főbb körülményeit. Oly nőköltőt ismerünk föl benne, ki a XIV. század vége felé és a XV. század elején Veronában és Vicenzában működött, tehát oly időben, melyről eddig általában azt hitték, hogy Felső-Olaszországban a humanismus még nem honosodott meg.

Zeneveráról és Isotáról való ismereteink mindeddig nagyjában Philippus Bergomensisnek a híres nőkről írt dolgozatára (1497) mentek vissza; a mit újabb irodalomtörténírók hozzáadtak, vajmi csekély jelentőséggel bírt. Most a nővéreknek kiadásunkban foglalt művei és Ábelnek levéltári kutatásai alapján lehetővé vált, ama sovány és hézagos adatok helyébe valóságos élet- és jellemrajzot adni, melyben egyetlen hézag nincsen, hacsak nem akarjuk Isotának váratlan és meglepő áttérését az anachoretikus életmódba valamely szerelmi viszonyból megmagyarázni, melynek ugyan levelezéseiben és a reá vonatkozó egyéb okmányokban semmi nyoma sem maradt reánk, melyet én azonban, mint a szellemes leányról másutt (*Ungarische Revue* 1887, 449. lap) megkísértett jellemzésben kifejtettem, lélektani okokból nem tartok teljesen alaptalannak. Megismerkedünk a nővérek gondos humanistikus és theologiai nevelésével, tanúi

vagyunk első irodalmi föllépéseknek; látjuk, miként iparkodnak irodalmi ismeretségeik szűk körét mind jobban kiterjeszteni; halljuk, hogyan magasztalják őket polgártársai és az idegenek mindenfelé. — Zenevera irodalmi pályája rövid volt; diesőségének fénykorában férjhez megy egy előkelő bresciai emberhez, Brunoro Gambarához; házas életéről több érdekes és rokonszenvűnket mélyen fölkelő adatot olvasunk Damianus Burgusnak egy levelében, — és ezen időtől fogva majdnem egészen fölhagy irodalmi kísérleteivel.

Másképp Isota. E ritka leány megmarad az irodalmi pályán, melytől több évre terjedő velencei tartózkodása, hová a dögvész elől menekült, sem képes őt elvonni. Életének módja és működésének iránya azonban gyökeresen megváltoznak e száműzetésében. Meggyőződéseim szerint, mint már említettem, — és e nézetemmel megegyez a Geiger Lajosé, ki, a miről csak most értesülök, e kiadást a *Die Nation* című politikai, nemzetgazdasági és irodalmi hetilapban (1886, 44-ik szám) ismertette, — meggyőződéseim szerint viszonzatlan szerelem volt oka annak, hogy az előbb derült világnézetű boldog Isota fölhagyott a verseléssel és a humanista-levelek írásával, miket most üres, haszontalan foglalkozásnak tekintett, és hogy e helyett komoly theologiai tanulmányoknak szentelte fiatal életét. E túlzással folytatott vallásos gyakorlatok és Foscarini Alajos velencei államférfiú barátsága töltötték be életének egész második felét, míg 1466-ban a halál véget vetett a világgal meghasonlott szép leány beteges töprengéseinek és gyilkos önkínzásának. Életének e korszakából valók azok a levelek, melyeket Foscarinival azon kérdésről váltott, Ádám vagy Éva volt-e a nagyobbik bűnös, s a melyekben Isota természetesen Évának, a velencei államférfiú pedig Ádámnak fogta pártját. E levelezésen alapúl Isotának ugyane kérdést tárgyaló *Dialogusa* (Velence. 1563, Aldus), melynek viszonyát az eredeti levelezéshez Ábel állapította meg először pontosan.

A mű tudományos értékével méltó összhangban van külső kiállítása. A legfinomabb Van Geldern-féle hollandi papiros, a leg-elegánsabb Elzevir-betűk, milyeneket nálunk azelőtt nem ismertek, a gyönyörű egyenletes nyomás és a sikerült műnelliéletek (Isota arczképe, Damianus Burgus, Eusebius Burgus és a Zenevera Nogarola leveleinek hasonmásai és a *Dialogus* Aldus-féle címlapjának facsimiléje) a legdíszesebb amateur-kiadások sorába emelik e munkát, mely belső értékénél fogva az újabban a humanizmus történetének terén megjelent munkák között a legelőkelőbb helyek egyikét

foglalja el. Egy szóval e díszmű becsületünkre válik a külföld előtt is s épen úgy hirdeti a kiadó tudományos készségét, mint Apponyi Sándor gróf széles körű műveltségét és nemes kegyeletét.

HEINRICH GUSZTÁV.

Villemain. Pindar szelleme és a lantos költészet, a népek erkölcsi és vallási emelkedettségéhez való vonatkozásaiban. Francziából fordította Csiky Gergely. (A magyar tudományos akadémia könyvkiadó vállalata.) Buda-Pest, 1887.

E nagy munka eredetileg bevezetésül készült Pindar hymnuszainak fordításához, melyre a francia akadémia az ötvenes években rendkívüli díjat tűzött ki. A dolgozat azonban mind jobban kiszélesült, nagyobb arányokat öltött, felölelte az egész ókort, a középkort s az újkori népek irodalmán át hatolva elnyúlt egészen a jelenkorig és perspektívát nyitott a jövőbe. És így a bevezetésből nagy irodalomtörténeti tanulmány, Pindar, a költő jellemzéséből Pindar szellemének, azaz a lyrai költészetnek története lett. Természetét és főadatát kifejezi czíme: a lantos költészet történetét a népek erkölcsi és vallási emelkedettségéhez való vonatkozásaiban adja elő. Nem közönséges irodalomtörténet, a szónak száraz és iskolai értelmében; hanem egy nagy fejezete az emberi szellem történetének. Villemain egyik legkiválóbbja az irodalomtörténetben a synthetikus módszer megindítóinak, mely Taineben érte el tetőpontját és túlságát. Nála azonban semmi túlzás sem teszi kétségessé a módszer hitelét. Az archæologia, történet, philosophia és művészi érzék összhangzatosan dolgozik, hogy a meglevő okiratok mögött fölismerhetőleg megmutassa az embert, környezetét, korát, s az eszméket és érzelmeket, melyek minden korszakban lángra gyújtották a lyrai lelkesedés tüzeit. A szép forma, melyben az olvasóhoz szól, tanulsága mellett kellemessé teszi a könyvet s a magyar akadémia, mely e munka lefordításáról gondoskodott, szolgálatot tett nemcsak a tudománynak, hanem a nagy olvasó közönségnek is, élvezetes és tanulságos olvasmányt adván ennek kezébe, igen sikerült fordításban.

Pindar, a thebai lantos, kiindul és központja a tanulmánynak. Alakját a költő nem csupán a gondosan összegyűjtött történeti adatokból és hagyományokból állítja össze, hanem még inkább fennmaradt műveiből, s hogy a jelenkor fiával még jobban megértesse,

Bossuet szónoki fönségével állítja párhuzamba s ez ismert typus által igyekszik közelebbi fogalmat nyújtani róla.

Kapcsolatban tünteti föl korával s kimutatja a részt, mely őt és az általa dicsőített harci játékokat illeti a szabadságért küzdő, perzsaverő görög fegyver dicsőségében. Ez a korszak, a görög nép legnemesebb korszaka, virágkora egyszersmind lyrai költészetének. E kapcsolatot a kor eszméivel és érzelmeivel s a lantnak velök együtt emelkedő és hanyatló költészetét mutatja meg kezdetről fogva, kiindulva Keletről, jellemezve a héber ódát, a zsoltárok utolérhetetlen fenségű költészetét s az ótestamentomi próféták rettenetes ihletét, Homer hymnusain, az orpheusi hagyományokon, a ragyogó és arczátlan Archilochoson, a komoly és férfias spartai Alkmanon, Alkæos politikai és harcias ódáin, Sapho szenvedélyes szerelmi dalain, Solon politikai, Kallinos és Tyrtæos harci dalain, a philosophok hymnusain, Anakreon és Simonides népies dalain keresztül eljutva Pindarig s nem kevésbé nagy kortársának, Aeschylosnak lyrai pompájáig, mely oly pazar fényvel fejlődik ki tragédiának kardalaiban, valamint az athéni színpad másik három nagyságának, Sophokles, Euripides, Aristophanes drámáinak lyrai részeiben. Megmutatja azután a lejtőt, melyen a görög szellem s vele a lyrai költészet a macedon hódítástól fogva lefelé haladt egészen Demetrius Poliorketes szolgai apotheosisáig, melyet a marathoni győzők unokái énekeltek s mely épen olyan lealjasodása a költészetnek, mint a közszellemnek, és eljutva egészen a Ptolemeusok alexandriai múzeumáig, «az éneklő madarak e festett kalitkájaig», melynek költészete merő utánzás és mesterség volt.

A dolog természeténél fogva legterjedelmesebben a görög költészettel foglalkozik e munka, de ugyane kapcsolat, ugyane párhuzamos emelkedést és hanyatlást tünteti föl Róma lantos költészetében, a nyers és kezdetleges latiumi mezei daloktól kezdve, Catullus tudós művészetén és Lucretiuson át, ki erőre, nagyságra, nagyszerűsége nézve első költője volna Rómának, ha a philosophiai hitetlenség és a materialismus meg nem bénítja szárnyalását, egészen Horatiusig, a ki a régi korból reánk nézve legtekintélyesebb tanúja Pindar szellemének. Ez a fejezet plastikain állítja elének Horatiust, Augustus császárságának halálhoz hasonló békességében a süllyedt és eldurvult római társadalom környezetében. A császárság nagy epikureus dalnoka után alig tűnik föl többé a lyrai szellem csillogása pogány alakban; előbb a hit, azután az emberfajok megújulására van szükség, hogy a költészet, századról századra új életre

keljen. Az előbbi föltételt meghozza a keresztyénség, az utóbbit a népvándorlás.

Az új hit új eszményt állít az emberi szellem elé, új táplálékot és alakot ad a lyrai lelkesedés tüzeinek. A görög egyházban a nagy és boldogtalan nazianzi Gergely és a neophyta Synesius, a latin egyházban Prudentius és Paulin, a szent nolai püspök gyűjtják lánggra a keresztyén ihletés fáklájával Pindar szellemének lapangó tüztét. Jön azután a népvándorlás. A törzsek összekeverednek, új államok, új fajok keletkeznek, új eszmények csatlakoznak a régiekhez s uralkodóvá lesz a lovagi szellem. Egy fejezet Dantéval, mint lyrai költővel foglalkozik. De ő nem merítette ki a megifjúlt olasz talaj gazdagságát; egy másik lángész gyuladt ki mellette, Petrarcáé, az «utolsó troubadouré». A lyrai tűz egymás után lobot vet a délvidék latin törzseinél: Olaszországban fölhangzik Tasso lantja; a lepantoi dicső nap, melyet a szerző az epopeia hatalmával ír le, megszólaltatja a spanyol Herréra lantját, kit Luis de León és a mystikus szent Teréz követnek; Franciaországban Ronsard ál-lyrismusa mellett Malherbe valódi tiszta hangokat talál a lanton.

Az éjszaki lyra költészetét csak a brit typusban ismerteti, kiváló figyelmet szentelve Gray lángeszének. Visszatérve délre, kimutatja a francia költészet hanyatlását a XVIII. században s a nagy forradalom visszahatását a francia és külföldi képzelmekre Lebrun, Chénier és Coleridge költészetében. Különösen vonzó képet fest e fejezetben az indiai angol hittérítő püspök, Héber Réginald, alakjáról. Ez úton eljut a legújabb korig, déli Európa új költői ébredéséig s az olasz és francia lyra mellett az újkori spanyol lantos költészet két legnagyobb alakját méltatja kiváló figyelemmel, Herediát és doña Gertruda Gomez de Avallanedát, kik mindketten a spanyol Amerika gyermekei és éghajlatuk hevét és gazdagságát vitték költészetökbe. Az újkor határára érve a lantos költészet jövőjébe vet egy látnoki pillantást s e szavakkal fejezi be: «A szellemben épen úgy, mint a hitben, mindig voltak az Istennek választottai: mindaddig, míg az erkölcsi szép iránti lelkesedés nem lesz száműzve minden szívből, míg föntartói a lélek összes tisztos szenvedélyei lesznek: pillanatonként föl fogja gerjeszteni a költői gondolat villámát; föl fogja ébreszteni azt, mit a héber próféták éreztek az elnyomás vagy szabadulás napjaiban, mit a spartai király érzett, midőn a hazáért keresett halál előtt való napon, virágkoszorús fővel áldozatot mutatott be a múzsaíknak. Vallás, szabadság, hazaszeretet, törvény-

tisztelet, művészetek szeretete, vagy bármik vagytok, a míg ti lesztek, addig mindig támadhat lantos költő!»

y.

Nyílt levelek a szerkesztőhöz.

I.

Tisztelt szerkesztő úr! A *Nyelvrőr*ben bátorkodtam alkalmilag egy olyan szokatlan kifejezés helyességét védelmezni, melynek az a szerencsétlensége, hogy véletlenül Kiss József egyik versében fordul elő. Nekem is ront ezért a februári *Szemlé*ben M. B. úr, ki talán nem is oly komolyan állítja, hogy ő «nem czéhbeli nyelvész», a mily komolyan akaratlanul bizonyítottatta állítását evvel a szerény nyilatkozattal: *A magyar syntaxisnak nincs oly félre zuga, a hol gondolkodra meg ne fordúltam volna.* Valóban, a ki azt hiheti, hogy egy ember — akár a legkáptalanabb fejű is — átgondolhatja egy-egy nyelv mondattanának összes finomságait: az nem lehet czéhbeli nyelvész, az nem foglalkozhatott tudományos nyelvészettel. Ezt — hogy t. i. mégis hozzáértő ember M. B. — legföllebb egy esetben engedhetnök meg: ha ugyanis fölteszszük, hogy nem a tájékozatlanság, hanem az elfogultság vakítja el M. B. urat. Ezt sejteti az az erős mondása is, mely szerint «a *Nyelvrőr*, kitűzött programja csúfjára, egyik kezével sújtja, másikkal czirógatja a nyelv ellen vétkezeket.» A mi a *Nyelvrőr* felelősségre vonását illeti, ime maga M. B. bizonyítja ama vádam helyességét, melytől találva érezte magát: hogy t. i. ő és elvtársai csak dogmatikus tudományt ismernek, vagyis kőrifából vaskarikát. Mert hova lenne a tudomány szabadsága, ha a szaklapok szerkesztői csakis olyan fejtogetéseknek adnának tért, melyeknek csalhatatlanságára ők maguk is rögtön letennék a hitet?

Az annyiszor hiháztatott kifejezés így hangzik: «Barna Eszter csókjából hejh nehéz beérni». M. B. úr azt mondja, nincs magyar író, a ki a *beéri* igét *ből* raggal szerkesztené s nem *vel* lel. Ezt nem vehetjük érv számba; hogy soha sem mondtak valamit egészen úgy, az sehogy sem bizonyíthatja egy-egy szólásnak hibás voltát. Tessék még egy íróból kimutatni Mikszáthnak következő szerkezetét: «*Mi közöd belém, te veres?*» (*A bíróság előtt*). Vagy Jókainak ezt a szólását: «Két dologról nem tud tisztába jönni az elővigyázó epouseur»

(*Rab Ráhy* I. 158). Nem mondanám mintaszerűeknek e mondatokat, de csak nem fogja M. úr sem hibásaknak mondani őket. Ha megvan-nak a kellő analogiák, a legjobb írók is ráviszi éppen a nyelvérzék, hogy változtatást tesz a megszokott s elkoptatott kifejezésen. Mik-száth öntudatlan ilyen mintákat követett: *mit kötsz belém? mit kap-czaskodol belém?* Jókai akaratlanul olyan ragot használt, mintha azt írta volna: két dologról nem tud bizonyosságot szerezni, értesülni stb. Kiss József előtt pedig okvetetlen ilyesmi lebegett: Barna Esz-ter csókjából *dehogyan kaphat eleget!* s azért használta a partitívust.

Czikkemben a legjobb forrásokból idéztem olyan mondatokat, melyekben a szintén *rel* ragot «vonzó» *jóllakik, tenget, kínál, szol-gál* igék is épen *ből*-ragos partitívussal vannak összekötve: Egy varjú nem *laknék jól* a húsából, stb. Erre M. B. azt mondja: «A *beéri* és a vele összemért igék közt a leglényegesebb jegyre nézve nincs egyezés. Ugyanis ezek az igék valamennyien, hogy úgy mondjam, kettős vonzatúak: jól lakik valamivel, *éltét* tengeti valamivel, szolgál valakinek valamivel, — továbbá egy részök intransitív, más részök transitív». Hát a *beéri*, cselekvő ige létére, sem nem intransitív, sem nem transitív? ugyan mi hát akkor az isten szerelméért? Hogy a tárgyát most nem tesszük ki, az csak nem teszi elkerülhetetlenné a *rel*-es határozót. Lám, a *megjárja, járja, nem járja* s más effélék mai napság szintén tárgy nélkül járnak, még sincs szükségök sem *rel*-ragos, sem más-ragos határozóra. Hogy pedig amazok kettős-vonzatúak, a *beéri* meg nem, az igazán párja-ritkító szőrszálhaso-gatás. Hogy ezt M. B. úr csak valamennyire is tetszetőssé tegye, a *jóllakik* igét kettészakítja s a *jól* szócskát megteszi vonzatnak. De hiszen még ha erre a sublimis álláspontra helyezkedem is, igazam van, mert a *be-éri* igében a *be* ép olyan vonzat, mint a *jól-lakik jól*-ja! «Vonzat», mert a mai köznyelv csak *be*-vel mondja, holott a régiebb nyelv, mint a minden félre zugot bejárt M. B. úrnak tudnia kellene, igekötő nélkül is alkalmazta (pusztán «*éri valamivel*»), továbbá *meg*-gel, sőt *ki*-vel is (*megéri valamivel, kiéri valamivel*), mi több: *meg*-gel itt-ott ma is használja a népnyelv. Ma tehát az irodalmi nyelvben az okvetetlen megmaradó *be* szócska teljesen ért-hetővé teszi a kifejezést *ből* raggal is, valamint az M. B. úr *jóllakás*-át a *jól* határozó. — Az imént M. B. úr álláspontjára helyezkedtem. Hogy azonban ez az álláspont mindenestül milyen tarthatatlan, csattanósan bizonyítja két példa, melyet múltkori czikkemből kife-ledtem, mintha csak a véletlen akarta volna, hogy M. B. úr lépre menjen. Azt olvassuk ugyanis egy száz-éves székely népballadában:

«Most a sasok jönnek rajtad mulatozni, *húsodból lakozni.*» (*Népk. Gyűjt.* III. 77.) És Jókai Rab Rábyjában: «Mikor megsült, olyat *lakunk belőle*, hogy az apád apja sem lakott jobban!» (II. 212.) Ime a kettős-vonzatú *jól-lakik jól* nélkül és *rel* nélkül, de mind a két példában a partitívus *ből*-el!

Még csak egyet akarok megjegyezni. Cikkemmel és idéze-teimmel csupán a nyelvtani elmélet tisztázása volt célom, nem pedig Kiss József védelmezése. Ha emezt céloztam volna, nem kellett volna arra az egy kifejezésre szorítkoznom. A *Szemle* közölte bűnlajstromban van azon kívül is elég gyöngye pont. Példának legyen szabad csak kettőt említenem: 1. Hibáztatva volt ez a kifejezése: *elhervadó félben*. «Nem mondja a magyar a virágról: *elhervadó félben*, hanem csak *hervadó félben*, mert az *el* a bevégzett cselekvést jelöli s kizárja a *félben-t*.» E szerint *elhervad*, *el fog hervadni* szintén hibásak volnának; mintha az *el* és *meg* igeekötők nem jelölhetnék a bevégzendő cselekvést is ép úgy, mint a bevégzettet. A kinek nem elég világos a dolog, hadd nyugtassa meg egy pár egészen hasonló idézet: «Mint a mely madár van *elröppenő félben*, úgy tett a reménység hervatag szívében» (Arany: *Toldi* 9: 19). «Arcán még a hamisságnak is volt valami nyoma, de már *elmulóban*» (Mikszáth, *Magyar Salón* I. 46). «Az eszlári bíró, ha *megakadó félben* volt, hivatkozott a szolgabíróra» (*Egyetértés* 1883. július 22-én). — 2. Hibáztatva volt ez is: «De a Körös tovább *évre évről* részt hasogat Ágota kertjéből»; s az volt mondva: «Az *évről-évre* oly kifejezés, a melyen még költői nyelvben sem változtathatni». Ime néhány hasonló példalegnyelvisébb költőinkből: «Piroska ürügygyel áltatja, halasztja, noha *bajjal-ügygyel*» (Arany: *Toldi szerelme* 8: 34). «Fel, magosan, apja dobta kicsiny terhét; kaczagott a gyermek s liheg: *egyszer még!*» (Arany: *Buda halála* 5-ik ének). «*Lelket, testet* sanyargató kínos nyomorúságban» (Kisfaludy Sándor: *Gyula szer.* 5: 58). «A poéta *báj-bűrös*» (Czuczor I. 215). «Rúgja lassú nyergesét sarokkal, de számár a mén, s csak *móddal-okkal* boldogulni vele» (Czuczor I. 189).

Végezetül hadd mutassak csak rá egy szóval erre a különös új helyzetre: egy nyelvésznek kell a *Budapesti Szemlével* szemben védeni az irodalmi, mi több: a költői nyelv szabadságát!*) Ezen

---

*) Mi a költői nyelv szabadságát mindig védtük s védeni fogjuk ezután is a nyelvészek rideg egyoldalúsága ellen, de a költői sza-

való élénk csodálkozásom kifejezésével vagyok a tisztelt szerkesztő úrnak

Buda-Pesten 1888 márczius 8.

alázatos szolgálója

SIMONYI ZSIGMOND.

II.

Tisztelt szerkesztő úr! Szíves volt Simonyi válaszát elküldeni oly czélból, hogy az én netáni viszonzválaszom vele egy számban láthasson napvilágot. Ha Simonyi támadó védekezését a *Szemlé*ben olvasom, bizony eszembe se jut reá reflektálni, de így is első gondolatom az volt, hogy felelet nélkül küldöm vissza. Miért? Mert Simonyi múlt számbeli cikkem indokolt állítását, hogy a «beéri» ige vel-ragos határozó nélkül semmikép sem lehet el, nemhogy megczáfolná, még megerősíti. Igazán szánalmas az a hiú erőlködés és kapkodás, mely Simonyi zagyva okoskodásait jellemzi. Ime annak bizonyítására, hogy a szerencsétlen «csókjából beéri», csak azért is helyes, ily érvekkel áll elő.

Azzal kezdi, hogy súlyogat engem és úri magát. Én ugyanis azt mondtam, hogy nem vagyok czéhbéli nyelvész, a mivel szerinte tulajdonkép azt akartam mondani, hogy czéhbéli nyelvész vagyok, már pedig — ugyanesak szerinte — nem lehetek czéhbéli

badság alatt nem értjük a költői szabadosságot. A költői szabadság nem önkény vagy szeszély, hanem jog, melyet mindig valamely aesthetikai érdek igazol s megvannak bizonyos határai, a melyeket szabatosan kijelölni nehéz ugyan, de legalább általában véve el nem ismerni annyi volna, mint a legféktelenebb költői szabadosságot szentesíteni. Például a szörend felforgatását az indulat heve igazolja, a csonkítást és összevonást a széphangzat, a rhythmus. Azonban azt hiszszük, hogy a költői szabadság a szóvonzat tekintetében igen korlátolt. Itt leginkább csak azt merheti a költő, a mire a régi írók vagy a népnyelv felszabadítják. S ezért mi sem tartjuk helyesnek Kiss József idézett sorát: «Barna Eszter csókjából hejh nehéz beérni». Azt az értelmi árnyalatot, a melyet a költő ki akar fejezni, a *val* rag is kifejezi, ha a szöveg kapcsolata támogatja. Ha pedig a költő még élesebben szándékszik kiemelni ez árnyalatot, akkor a *beérni* helyett más szót kell használnia, például Barna Eszter csókjával hejh nehéz *betelni*.

Szerk.

nyelvész azon egyszerű oknál fogva, mert a magyar syntaxisnak finomságait is ösmerem. A ki a magyar syntaxisnak finomságait is ösmeri, az — úgy mond Simonyi — nem lehet czéhbeli nyelvész, az nem foglalkozhatott tudományos nyelvészettel. Ez a beszéd nem is oly furcsa, mint első tekintetre látszik, mert érthetővé teszi, mért-hogy Simonyi, a ki már annyi magyar syntactikai kérdést megbolygatott, nem tudott egyet is kielégítő módon elintézni. Ő foglalkozott tudományos nyelvészettel.

Én azt mondtam, hogy «beéri» igét se a régi se a mai irodalom se a nép vel-ragos határozó nélkül nem használja. Ez Simonyinak nem érv, mert lehet valamely szerkezet vagy szólás jó, ha nem mondta is még senki. Lám Mikszáthon kívül ezt: «*mi közöd belém, te veres!*», továbbá Jókain kívül ezt: «*két dologról nem tud tisztába jönni*» még senki sem mondta, mégis mind a két szerkezet helyes. Kiss Józsefen kívül ezt: «*csókjából beéri*» még nem mondta senki, tehát ez is helyes. Kár volt ezeket a példákat még meg nem toldania azzal, a mit az egyszeri boltos mondott méltó fölháborodásában: «*mi közöd tőle!*» Bizony ezt se mondta még senki így, ergo ez nemkülönben helyes.

Kézzelfoghatóan bebizonyítottam, hogy miért nem lehet el a «beéri» ige vel-ragos határozó nélkül, hogy, ha ezt tőle elszakítjuk, mint saját szerkezet, tönkremegy, semmivé lesz. Bebizonyítottam, hogy a Simonyi idézte igék nem analogok, mert egy részök intransitív (jólakik, szolgál), más részök transitív (tenget, megkínál), amazok már intransitív voltuknál fogva is el vannak a vel-ragos határozó nélkül, emezeknek meg az objectum teheti fölössé a vel-ragos határozót; holott a «beéri» ige (mely szintén transitív volt, de ma már nem transitív erejű) a vel-ragos határozót az elveszett objectum kárpótlásául őrzi, nélküle nincs értelme, vagy nincs az az értelme. Ha még ma is használatban volna ez: «beéri *szükségét* valamivel», bátran elmaradhatna a vel-ragos határozó, vagy nem érhetné vád a csókjából helyettesítő partitívust.

Ezek ellen Simonyinak más szava nincs, mint «hogy a «beéri» tárgyát most nem teszszük ki, az csak nem teszi elkerülhetetlenné a vel-es határozót». Továbbá «hogy amazok (az igék) kettős-vonzatúak, a «beéri» meg nem, az igazán párjaritkító szőrszálhasogatás». Tehát czáfoló érvek helyett: *csak nem!* és *szőrszálhasogatás!* Egyébiránt megtanít Simonyi úr arra, a mit nem tudtunk, hogy a «beéri» helyett így is mondták és mondják: «megéri» stb., azután, hogy «jólakik» *jól* nélkül is előfordúl, például: «Most a sasok jönnek rajtad mula-

tozni, *húsdoból lakozni*». Mintha *lakni* és *lakozni* egy volna! Mintha *jól lakozni* vagy *vele lakozni* vagy *jól lakozni vele* használatos volna! Mintha én azt állítottam volna, hogy *jól lakik* «jól»-ja el nem maradhat (mint «*szolgál*» mellől a vel-es határozón kívül «neki» is). Hisz «ellakni» «fellakni» közönségesek, aztán ott van a «lakodalom» (evés-ivás). Arany is ezt mondja (hogy Simonyinak segítségére legyek a nagy fölfedezésében): «Ott a sereg három napig áldoz toroz *rágan lakik*». És: «Osztoztak, *lakoztak*, nagy vigan valának». Végre nem lehet nem mosolyognom Simonyinak azon furcsa okoskodásán, hogy *megjárja, járja, nem járja* igék szintén tárgy nélkül használatnak mai napság, még sincs szükségök vel-ragos vagy más ragos határozóra. Valóban veszett ügy, a melyet így védenek! Hát azt hiszi vagy akarja elhitetni a világgal Simonyi, hogy «beéri» az objectuma elvesztése *után* adoptálta a vel-ragos határozót?

Így bizonyította be Simonyi, tisztelt szerkesztő úr, a «csókjából beérni» helyességét. Bizony sokkal bölcsebben cselekszik, ha szépen megösméri a tévedését. De mikor arról van szó, hogy a Kiss József költői reputatióján gonoszúl ejtett mocskot kell lemosni. Simonyi ez ellen persze kézzel-lábbal tiltakozik, de, hogy elevenjére tapintott a gyanúsítás, maga árulja el avval, hogy újra lándzsát tör Kiss Józsefnek két hibáztatott kifejezése mellett: *Elhervadó félben* és *érre érről*. Itt se szerencsésebb a védelmezésben. Az elsőről a *Szemle* mind két bírálója elmondta okkal támogatott véleményét. Nem keresem most, hogy mennyit érnek okaik, az kétségtelen, hogy az ép nyelvérzék szokatlanak, idegenszerűnek találja az «elhervadó félben» kifejezést. Én ezt abból magyarázom, hogy igekötős igével a «félben» csak akkor kapcsolódik, ha az igekötő szükséges, vagyis elhagyásával a kellő értelem kárba veszne. Mondja ezt valaki: «a gyümölcs elrohadófélben, a sajt megpenészedőfélben van, elindulófélben vagyunk»? Nem, mert igekötő nélkül is világos értelem kerül ki. De igenis, ki kell tenni az igekötőt például ezekben: «a nap lemenőfélben van», nem «menőfélben», a más «elnyilófélben van», nem «nyilófélben», «kicseppenőfélben van» (hivatalából) nem «cseppenőfélben», a «háború kitörőfélben van», nem «törőfélben». E szerint Kiss Józsefnél is elegendő lett volna «hervadófélben» = már-már elhervad. Az Aranyból felhozott példa: «Mint a mely madár van *elroppenőfélben*» csak látszik hasonlónak, mert azt jelenti, hogy a madár *most mindjárt elroppen*, már készülődik, meglippent, vagy leguggant. Itt az «el» a cselekvés kezdetét jelenti s különbözik az «elhervadófélben» lévőttől. Különben Kiss Józsefnek «elhervadófél-

ben»-je, ha mint nem minta magyarság, megrovást érdemel is, nem tartozik leg súlyosabb bűnei közzé.

Több szó fér az *évre évről* kifejezéshez. Simonyi, hogy ezt a megbontott rendet igazolja, oly ikerszókat idéz különféle költőkből, melyek mind valamennyien hamis analógiák. Felhozza Aranyból ezt: «Bajjal-ügygyel» (e helyett: ügygyel-bajjal), de ezek coordinált szók, külön-külön is használatosak; e szerint, hogy helyet cseréltek, nem hiba, legfőljebb poetica licentia-féle. Egész ilyen a többi is: «lelked-tested», «báj-bűvös», «móddal-okkal». Rájok hát nem lehet hivatkozni az «évről-évre» védőjének. Ezek a szók ugyanis együtt fejeznek ki egy fogalmat, melyet külön egyik sem s az időbeli haladás, egymásután által megállapított rendjük a természetes. Az «évre évről» igazolására Simonyinak ilyen kapcsolatokat kellett volna felhoznia: «perczről perczre», «napról napra», «hétről hétre», vagy legalább ilyeneket: «szóról szóra», «firől fira», «kézről kézre», «lábról lábra» stb., s kimutatnia az élőnyelvből vagy írókból, hogy mondják ezt: «napra napról ostobább lesz», «szóra szóról tudta», «a kancsó kézre kézről jár» stb. De Simonyi rossz helyen kereskedik s csak zavarja a kérdést, nemhogy tisztázná. Arany a szók szabados elrakásában legmesszebbre megy újabb költőink közzül, de olyat mégse merészel, mint Kiss József. Egyszer így ír: «Térül egyet, fordul» (*Buda halála*), másszor meg így: «Fordul egyet, térül» (*Rózsa és I.*); de ezek, mint már említettem coordinált ikerszók. Azonban az «évről-évre» szólásszerű kapcsolatot nem meri megbolygatni ő se. «És ez így megy évről-évre» (*Ágnes a.*), «Évről-évre mindig gyarapult a vagyon» (*Az első lopás*). Legfőljebb annyit bátorodik, hogy tmesisbe szaggatja szét a két szót, de meghagyja természetes egymásutánjokat. «Így a király napról sergét törí napra» (*B. h.*), «Cseppről a míg cseppre bosszúját lefőzi» (*U. o.*). Merészségnek ez is elég nagy merészség. Idézhetek ugyan tőle oly mondatot is, melyben megbontja a rendet, mint: «Tanyára tanyáról a hír szava terjed» (*B. h.*). Ecce! kiált Simonyi, hisz ez szakasztott olyan, mint «évre-évről»! Nem olyan, instálom, mert «tanyáról tanyára» először is (a mi fő) nem megállapodott forma, másodszor helyi viszonyt fejez ki, már pedig az egymásmellettiség határainál nem lényeges különbség, a végpontot emlitem-e előbb, a hova, vagy a kiinduló pontot, a honnan a mozgás kezdődik.

Ezeket tartottam szükségesnek elmondani.

Minthogy pedig Simonyi fölcsapott az igaztalanul elítélt Kiss József hivatalos védőjének, remélhetőleg folytatni fogja az oly fényes

sikerrel megkezdett munkát. Én tehát arra kérem, vegye be programjába mindenek előtt e két szemenszedett mondatának védelmét :

«*Megmosdám arczom a Nilus habjába*» és :

«*Királyi fejét a seikh bólogatja* »

Ezzel maradok hazafias üdvözlettel

Kolozsvár, márczius 12. 1888

M. B.

ARANY JÁNOS EPOSZI TÖREDÉKEIRŐL.

Arany most megjelenő *Hátrahagyott Iratainak* egyik érdekes részét teszik azon eposzi töredékek, melyek *Csaba királyfira* s a hún trilogia tervezetére vonatkoznak. Különböző időből valók s mindannyia a költő próbálkozása, hogyan legyen úrrá nehéz tárgya fölött. A következőkben Aranynek e vívódását akarom elbeszélni, kísérve eposzának fejlődését az első kísértől a kész *Buda haláláig*. Egy «népies hősköltemény» gondolata különben már 1847-ben megvillan Aranyban. «Mi volna az, ha az ember ilyet írna?» kérdi — e gondolattól mintegy meghökkenve — Szilágyi Istvántól. Homer művei táplálták benne e gondolatot; akkor olvasta először friss gyönyörrel az *Iliast* s az *Odysséát*, «e — mint mondja — tejmézzel folyó népi költeményeket». Később a *Nibelung-éneket* is megismerte és ez ismeretségnek valószínűleg nagy része van abban, hogy a népies hőseposzról való pusztá gondolat benne erős gyökeret vert. Magával, *Csaba királyfi* eszméjével, (Arany László bevezetése szerint,) a költő csak 1852-ben foglalkozott először; de azután ez az eszme többé el nem hagyta; élt benne, később már csak kísértett benne, 1881-ig; azontúl Csaba is végleg azon kedves halottak közé szállott, kiknek emléke fájt is, édes is volt neki.

1852—1881! Egy teljes emberöltő! Majdnem aunyi idő, a mennyit Dante az ember útja felének nevez s Aranyt eposzának gondolata e hosszú időn híven kísérte.

---

*) *Arany János Hátrahagyott Iratai s Levelezése*. Buda-Pest, 1887. Ráth Mór.

A jó napokban a költő szívéen melengette eszméjét, a meddő órákban pedig úgy gondolt reá, mint valami elszakadt jó baráttra, kinek elvesztét évek után is oly frissen érezzük, mint az első napon. S a hosszú idő alatt sok körülmény közbejátszott, hogy költőnk nagy terve részben csak terv, hogy »jobb részének egyik aranyálma» a befejezésben csak álom maradt. Hatottak erre subjectiv okok; de van részök ebben az irodalmi viszonyoknak, a közízlés fordultának is, melylyel Arany nem egyszer ellentétben érezte magát. Reá, ki költői lelke, magyar szíve meleg szeretetével csüngött a húnrege alakjain s jelentőségén, fagyasztólag hatott, hogy a közönség nagy zömében hiányzik irántok a naiv fogékonyság és az odaadó, a költőt már feleútján fölkereső hangulat, melynek hiányában inkább fájt neki a dicséret, melylyel néhányan a földolgozás művészetének hódoltak. Ő az egész nemzetnek akart énekelni a regés múltrol, nem pedig pusztán az æsthetikusoknak örömet szerezni. Arany így *Buda halálának* hatását — mint fia megjegyzi — inkább csak succès d'estimenek érezhette; s ez az érzés bénította kedvét, kezét. A nagy munka torso maradt, mely azonban szerencsére egy költői egész minden arányával bír. De a trilogia teljes megvalósulásának magában a dologban rejlő nehézségek is útjában állottak. Egy eposznak conceptiója — úgy a mint azt Arany értette — nem ötlet dolga, nem is pusztán subjectiv inventio dolga, nem egy tettség szerinti költői thema önkényes fölvetése, hanem szerves fejlemény, melyet hosszú évek méhe rejt. Arany a hagyományon, főnlebegő mondai foszlányokon, történeti adatokon nem akart erőszakoskodni, nem akart magának belölk költeményt — »szabni». A mondai, történeti, psychologiai motivumok lassú jegeczülésének, arányosösszefonódásának kellett először lelkében, képzelmében végbemennie, míg azokat végleges költői formára éretteknek tartotta. Mert Aranynál a költői termelés ez esetben olyan, melyet igazán szervesnek lehet nevezni. Egy-egy motivum megfogamzik benne, majd lemerül, nő, változik, új csírást hajt lelkében, míg végre félig tudatos, félig tudattalan fejlődéssel gazdagon kedvező pillanatokban életet kér. A sok akadályozó, megszakító körülmény alatt Arany a belső munkával nem tudott teljesen elkészülni és tíz év kellett hozzá, míg *Buda halála* jelen alakjában megszülethetett.

A *Hátrahagyott Iratai*ban közzé tett eposzi töredékek-

nek éppen az ad érdekességet, hogy bepillantánunk engednek ebbe a belső munkába.

I.

Az első dolgozat 1853-ban készült. Két énekből áll, melyek címei: *Szász Detre* és *Krimhild* és egy töredék hatodik énekből, tulajdenkép bevezetésből *Kereházához*, melyet Etele halotti ünnepén a «csatamondó Hábor»*) énekel. Mindenekelőtt jelezni kell a két ének tartalmát. Detre beszélget a gót Walamir királylyal, lelke szándékát fürkészve, Eteléről. A húnok fejedelme éppen hazatérőben van római útjáról, melyet Leo pápa kérése s egy égi jelenés akasztott meg. Harczai közben Etele már «öt éve kerülte szerelem játékát» s gyászolta kedves nejét Rikát, kitől Csaba fia származott, az a fiú, ki a jóslat szerint a szethulló húnbirodalmat majd újra vissza fogja állítani. Etele ezért ezt nevezte utódául s mellőzi érte Krimhild fiát, a szöke Aladárt. Most azonban öt évi gyász után, Etele özvegy üres szíve megelégteli a magányt s harczaiból visszatértében, «Adria szigetéről» magával hozza a szép Mikoltot. Minden pillanatban érkezhetik. Detre érzi, hogy a dolgok fordulóra jutottak. Diadalainak közepette a Lech folyónál már intést kapott a sorstól Etele; a katalóni mezőn egy ősz paptól nyert félelmes jóslatot s most Róma előtt egy égi jelenés állotta útját.

Úgy lehet, az idő nincs is olyan messze,
Ámbár Isten dolga, hogy meddig ereszsze.
Az emberi elme gyakran botlik, téved...
De különös az a római történet.

Mert csodálatosan a hármas szám betelt:
Három ízben láttuk megrémülni Etelt... stb.

Detre a maga részéről mindent megtesz, hogy az idők betelését siettesse s titkon az idegen fejedelmekkel a lázadás hálóját szövi. Ezért mondja ez énekes mindjárt kezdetben.

Ama titkos ármányt kezdem énekelni,
Melyet forralának nyugat fejedelmi,
Hogy Etele jármát egy nap összetörnék
A hatalmas királyt orozva megölnék.

*) Hábor *Zulán futásában* is előfordúl.

A ravasz gót azonban még két más oldal felé is segítség után néz. Egyrészt titokban Krimhild fiát, Aladárt uszítja Csaba ellen, ki éppen most készül első harcára indulni; másrészt Krimhild haragját éleszti Etele ellen, mellözéseért. A királyné előtt már nem is hímez-hámoz; figyelmezteti szörnyű boszújára a Nibelungokon, s ilyen boszú hevét akarja most benne lánggra lobbantani Etele ellen.

Kettő vala már csak: Gunter, a testvéred
És a szörnyű Hagen, ki megölte férjed;
Foglyúl adta őket Isten a kezébe:
Senkire se bíztad; jut-e még eszedbe?

Lefejezed őket hosszú, véres karddal,
Hurezolád a két főt gyöngé női karral,
Fehér könyöködről... hanem elég, elég!
Az a kard, az a kéz vajon megvan-e még?

Mert avval a kézzel könnyű lesz ölelned
A királyt, ha majdan nyugszol teste mellett;
Ölelned... elölnöd... mit mondok? Valóban
Kevés a különbség ebben a két szóban.

Azután hozzá teszi Detre, hogy az idegenek is mind készek a lázadásra; ez is, az is

Most a hívet játszsz, de ha kell a résen
Én tudom, első lesz a kenyértörésen.

Ennyi az 1853-ból való töredék tartalma, mely mintegy előjáték Csaba tragédiájához. Következett volna Etele hazatérése; Krimhild s Mikolt közti versengés; a menyegző; Etele halála, Aladár és Csaba viszálya; a gótok álnoksága; a Krimhild-ütközet; a phantastikus vég: Csaba látomása, a halottak harcza, a sebesültek életre keltése a Csaba-ire fűvel, az ősz házába visszaindulás és végül kilátás a jóslat teljesülésére, a magyarok bejövetele által.

Ily körvonalakban lebeghetett Csaba regéjének képe Arany előtt 1853-ban. Egyet azonnal észreveszünk: ez időben Arany még nem gondolhatott trilogiára. Közvetlenül Csaba tragédiáján akarta kezdeni eposzát, s ehhez az első öt énekben bevezetésül, mintegy expositióul, használni Etele halálát s a halált előidéző körülményeket. De nyilván elégedetlen volt a tervvel, kivittel s abban hagyta. Legalább, midőn két

évvel utóbb tárgyát újra dolgozza, már egészen más nyomon indul.

Mik ezen első dolgozat hibái; mi az — mennyire ilyes a töredékből kivehető — mi Aranyval a dolgot abban hagyatta? Ha szemmel tartjuk a későbbi dolgozatokat, nem is nehéz a kérdésre felelnünk. Nem kell feledni, hogy midőn Arany ez első kísérletét írta, Csaba állott előtte mint kizárólagos s egyetlen hőse. Arany szeme folyton Csabára néz; ez van a középpontban s Etele a költő látkörének most még csak peremén lebeg, mint véres nap, nyugtakor, mint alkonyi világítás a meginduló tragédiához. S e ponton fog változni először az eredeti tervezet. Etele alakja a látkör széléről mindinkább a középpont felé csúszik. Minél jobban belémerül Arany a hűmondába s belemelegszik tervébe, Etele alakja köré az epizodok nagyobb, jelentősebb tömege gyűl s a hűn király alakja erősebb lesz a ködös Csabáénál s ez önkénytelenül hátrább szorul. Önkénytelenül: mert Arany azért mindig a Csaba regéjét tekinti eposza főtárgyának, de világos lesz előtte, hogy Etele alakjával kell először költőileg megbirkóznia. Így a költemény keretének szélesülnie kell s adva van a trilogia első gondolata. E pontról azután föltűnnek az első dolgozat tökéletlenségei is. Etele nagyon a háttérben marad; csak beszélnek róla; maga — hogy úgy mondjuk — csak halotti torára jelen meg az eposzban. Egyéniségének jelentősége sincs kifejtve; pusztán egy nagy hódító, kit mint valami bálványt döntenek meg ellenkező érdekek. Egy krónikás álláspontját foglalja el a költő e dolgozatban, ki megelégszik a tények költői csoportosításával, a nélkül, hogy ugyanakkor azok mélyebb, eszmei magját is föl tudná kellően tüntetni.

Vannak különben már ez első dolgozatban vonatkozások oly gondolatokra, melyek később Arany eposzában fontosakká válnak s ott majd más világításban s más erővel fognak megjelenni. Ilyen például a többi közt az önmeggyőzés motivuma Eteleben. Dolgozatunkban a gót Walamir beszédéből tudjuk, hogy Leo pápa így szólt a hűnök fejedelméhez:

Te ki mindeneket — úgy monda — legyőzhetsz,
Hirre, hatalomra, kincsre megelőzhetsz,
Műld felyül ebben is: *győzd le tenmagadat*,
Szüntesd meg irántunk való haragodat.

Íme itt krónikaszerűleg adva van az a motivum, melyet Arany később érettebb művészettel dogozott föl *Buda hallálában*.

Azonban a szerkezet is kissé lazának, művészietlennek tűnhetett föl az első dolgozatban. Magában véve ugyan ügyes dolog, hogy az első énekben Detre és Walamir gót király beszélgetéséből tudjuk meg, hogy Etele közeledik, hogy hol jártatta romboló fegyverét, miként hökkent meg az égi jelekre, hogyan temette el kedves nejét, Rikát stb., de másrészt inkább drámába illő eljárás, a cselekmény fejlesztésére szükséges tudnivalókat így érdeklett emberek beszélgetéséből ismertetni meg a hallgatóval. Az eposz méltóságos menetével, melyben az események elbeszélése némi nyugodt önállóságot kíván meg, ez a költői cselekedés nem egészen egyezik. S e mellett e beszélgetést is meg kell szakítania a költőnek, annak menetébe egy epikus foltot varrnia, hogy elmondja saját személyében az olvasónak, mit a két beszélgető még nem tudhat, azt tudniillik: hogy Etele új neje, Mikolta miatt késik oly soká, kit most hoz magával «tenger szigetéről». Így — finomabb mérlegre vetve a dolgot, tökéletlen az első kísérlet az eposzi formában s az elbeszélésnek nincs is meg a kellő mélysége. Ha így folytatja énekét, érezhette Arany, hogy a részletek, episodok csoportosítása mellett is eposza erőben növekedni nem fog. Azt mondhatni, hogy Arany az első dolgozatban csoportosítani, egybe fűzőgetni kezdi a gazdag anyagot, kijelölni nagyjából a forduló pontokat: de az egyes motivumoknak még nincs meg a kellő költői életök s maga Arany sincs még egész tiszta tudatában annak a fejlesztő alapeszmének, melyből kiindulva, ének ének után szerves kapcsolatban keletkezik.

Gondolhatta a költő: «vak eret kergetett» s letette a tollat. Hanem azért az eposz gondolata szakadatlan foglalkoztatta. Szilágyi István hívta föl figyelmét, még 1847-ben a *Nibelung-énekekre* s hogy Arany azt nagyra becsülte s — különösen az ötvenes években sokat forgatta, — kétségtelen. Mint 1854-ben egy levele mondja, szereti a «nibelungi compositiót» s Firdusi is ezért a «nibelungi compositióért» becses előtte. Ugyanekkor fölkiált, mintegy a saját kísérleteit, törekvését is magában bírálgatva: «Mikor lesz nekünk epikusunk, ki komponálni tudjon».

Érdekesek s jellemzők e fölkiáltások, mert mutatják azt az

írányt, melyben Arany képzelme haladt, s mutatják azt is, hogy épen az egységes compositióban találta a fő nehézséget eposzára nézve: ebben rejlett a varázskulcs a hűnmonda költői értelmezéséhez. A nibelungi compositio — mit érthetett ez alatt Arany? Azt a költői egységet, mely a német eposz kalandjait összekapcsolja; azt a pszichologiai következetességet, melylyel egyesek cselekvései, egymásra hatásukban a végső sorsot közösen s ellenállhatatlanul fölidézik, ezt a valóban tragikai végzetességet, a mint «a szerelemből a szörnyű közös szenvedés» fakad. Ez a *Nibelung-ének*ben annyira meg van, oly naivul s mégis annyi művészettel nyilatkozik, hogy költők fölfogása mindig bizonyos idegenkedéssel fogja nézni azoknak különben jogosult kritikai törekvését, kik ez egység föltüntetése helyett a dalban inkább a hézagok, kisebb-nagyobb ellenmondások kiemelésével, szárazabb s költőibb részletek megrostálásával foglalkoznak s a dalnak végső formát adó költőben inkább csak ügyes-bajos kompilátort látnak, mint igazán költőt. A Homér tejjel-mézzel folyó eposzaitól a *Nibelung-ének* felé forduló Aranyt ennek erős, alapjában drámai következetessége fogta el, kiváltkép mikor azt mondja, hogy a nibelungi compositiót annyira szereti.

S ennek mását akarta Arany eposzába átvinni; az epizódoknak, az eposz cselekményének minden ízökben pszichologiai jelentőséget is kívánt adni, hogy a történet minden fordulata az alakoknak ne csak külső sorsára hasson, hanem egy szersmind indító legyen azok lelkében új cselekvésre. Az eposzi elbeszélés naiv menetével némileg a drámai szerkezet szigorúságát egyesíteni: ez volt gondolata Aranynak; ez volt az, mit nibelungi compositiónak nevezett, s ez a gondolat lebeghetett előtte, midőn fölkiált, lesz-e nekünk majd epikusunk, a ki ilyet bír. Maga pedig azalatt rajta volt, hogy ezt a czélt megközelítse. E törekvésének első s újra csak kezdetleges próbája a második dolgozat, mely két évvel fiatalabb az első kísérletnél. Tagadhatatlanul a *Nibelung-ének* hatása alatt keletkezett; az alexandrin helyébe a nibelung-stropha lép s Arany utánozza a német eposzt a költőnek a jövőt sejtető fölkiáltásaiban is.

De mélyebben s költőiebben mutatkozik a hatás — mint mondtuk — Arany azon törekvésében, hogy az eposz eseményeit pszichologiai motivumokká is alakítsa, s alakjait annyira mélyítse, hogy a tragikai bűn és bűnhődés föltüntetésére képe-

sek legyenek. E mélyebb terv nyomát viseli magán a második dolgozat. E fölfogás izmosodásából lett világossá Arany előtt, hogy Csaba regéjét több egészre kell osztania. Etele bukását nem veheti többé egyszerűen kiindulónak Csaba tragédiájához; oly hatalmas eposzi ténynek tekinti, melynek teljes költői indokolását meg kell adnia. Tisztán látja, hogy minél mélyebb, minél inkább az emberi sors elevenéből fakadó lesz ez az indoklás, annál súlyosabbá válik egész eposzának költői értéke is. Az első dolgozatban, 1853-ból, Etelét illetve, csak az a gondolat kísért, hogy a leghatalmasabb ember is csak ember s műve porba omlik, mint a többié. Most Arany Etele hatalmának már csírájában akarja föltüntetni azt a tragikai elemet, mely miatt buknia kell; ki akarja mutatni, hogy Etele hatalma kezdettől tragikai bűnön nyugszik, melynek következménye később a hún birodalom szétporlása. Így izmosodik meg az első rész eszméje, melyre Arany 1853-tól való dolgozatánál még nem gondolt. Csaba így most a költő látköréből a közép helyről a szélső határra szállt; Etele foglalja el egyelőre a közepet; s a hol az első terv szerint Etelét láttuk, ott most — mint nap mellett a hold — Buda alakja bukkan föl a homályból, mely eddig, az első terv után következtetve, Arany előtt érdektelen volt. Csakugyan Etele tragikai bűne föltüntetésére Budával való viszálya önként kínálkozott. Szóval Arany eposzi terve az egész soron megváltozott. Kezdetben legerősebben foglalkoztatta a Krimhild-ütközet; az a nagy csata, melyben a húnok hatalma végkép megdőlt; s ez ütközetben Csaba látománya egy új birodalom alakulásáról a magyarok által. E főeszme szövéséhez kereste az eposzi szálakat. De az évek folytán minél jobban érlelődött benne eposza terve, annál inkább bonyolult fejlemények eredménye gyanánt tűnt föl neki ez az eposzi vég; mint utolsó része, csak mint befejezése egy cyklikus epopeának. Így állott elő az új terv schemája; tisztán meg volt az első rész alapgondolata s a harmadik rész kiindulója Etele halálával. Csakugyan Arany hozzá is kezdett e részek kidolgozásához. A második rész a világhódítót s az ellene szőtt ármányokat énekelte volna meg, azt a tárgyat, mely az első dolgozat két énekét képezi. Az új terv szerint, úgy gondolom, e rész képe még a leghomályosabban állhatott a költő előtt. Ha jobban szemügyre vesszük a második, 1856-ból való dolgozatot, azt is látni fogjuk, hogy miért.

II.

Valóban nem csekély élvezet, a meglevő töredékeket vizsgálva, nyomára jönni egy nagy költemény szerves keletkezésének; s Arany komponáló tehetségének próbája, hogy így a tárgy természetében fekvő okokból a figyelmes szemlélő mintegy utána rajzolhatja azt a gondolatmenetet, melyet a költő képzelme e részben követett. S ezt nem csak nagyjából tehetjük, néhol majdnem újjal mutathatunk a pontra, mikor évek után, a költőben szunnyadó egy-egy motívum vagy technikai ügyesség útján, vagy véletlenül formát váltva, egyszerre csak költői életet nyer. E tekintetben is tanulságos összehasonlítani az 1855—56-ban keletkezett második dolgozatot *Buda halálával*. Előbb azonban olvasóm figyelmét egy érdekes változtatásra akarom föl hívni, mely újra mutatja, mennyire mélyíteni iparkodik önkénytelen is Arany képzelme alakjainak eposzi s pszichológiai jelentőségét. A változtatás Krimhild körül történt. Az első dolgozatban Krimhild boszúja a Nibelungokon már az eposz előtti időbe esik. A másodikban is — mikor a trilogia terve már megvolt — Krimhild boszúja múlt dolog. Az az erős productív hangulat azonban, mely Aranyt *Buda halála* megírására készítette, őt merészebbé is tette, s mert énekébe be akarta vonni a *Nibelungok* elveszését is, újra jelenítve a nagy katastróphát, azt élő s tovább fejlesztő részlet gyanánt költeményébe illesztve, hogy olvasója érzésében Krimhild bukását Aladárral még tragikusabbá, régi bűnnel még összefonódottá tegye. A költői dolgokban járatos, ki maga elé tudja idézni az eposz egész tervezetét, érteni fogja, mily nagy arányokat ölt vala ily módon Krimhild alakja. Arany, a monda alapján még egyszer megénekelte volna a húnok s burgundok harcát s abban Krimhildnak más fordulattal, több pszichológiai indok beszövéssel a német eposzéval hasonló nagy szerepet kívánt volna juttatni. Így kerül előkészítőnek *Buda halálába* az a szép episód, mikor Krimhild a kis fiát, Aladárt, az Isten kardjával övezi s ölelgetve gyermekét, őt boszújának eljegyzi. Nem is gyanítja, hogy az a kard kétélű; hogy elveszti azt is, ki vele csapásokat oszt. A művészi kis jelenet idyllikus előjátéka a későbbi nagy viharnek s a legtisztább tragikái ironia szelleme lengi át.

E kitérés után forduljunk újra Arany második töredékéhez, melynek első két éneke *Buda halálának* mintegy embryoja. 1856-tól 1862-ig e két ének tartalma annyira kifejlett, hogy most *Buda halálának* első hat énekét foglalja el. Röviden számot kell adni e két énekről. Az első elmondja, hogy Buda Etelével megosztotta uralmát s most már kilencz éve országnak együtt nyugodtan.

Miként a támadó nap vitéz Atilla volt,
Mellette Buda fénylett — szeliden — mint a hold.

Etele ez idő alatt el-kirajzott a négy égtáj felé s ha zsákmányt hozott haza, két részre osztá s választásra Buda elé raká. Az ének tehát elmeséli a hatalom megosztását, a kilencz évi együtt uralkodást, Etele magatűrését s egyetértését bátyjával. A másodikban Etele véres karddal a «Duna Tisza közé, hol a lusta Zagyva foly» terelteti népeit, de nem harczra, hanem, mint *Buda halálában*, vadászatra. Etele pedig

— küldje jó Budához, Szikámbria felé,
Vadászni hogy lejőne, bátyjának üzené,
Múlatni és vadászni, szemlélni a hadat
Mátrában és a Bükkön megüzni a vadat.

Buda készülődik, de elindulása előtti éjjel «szemeit lehúnyván, megnyílt a léleké s egy álmod lát, mely kedvét szegi. S mi ez az álom? Nem egyéb, mint Hunor és Magyar nőrablása. A két ős és csapatja magával ragadja a Berek leányait, kiknek — mint a költő szép sora mondja :

Hosszú hajok búcsúra lengt haza felé.

Csakhogy az álom összekuszálja a képet; Hunor és Magyar egyszerre Budára és Etelére változik, kik Dúló király szebbik leánya miatt összezőrrennek.

Az alvó Buda arra nyugtalanul fölserken, mi pedig szívesen emlékezünk, hogy a Homer-szerető Arany itt az *Ilíásból* Briseis motivumát szötte dalába, a mely görög szépség miatt támad tudvalevőleg Achilles szörnyű haragja Agamemnonra.

Eddig a két ének, melyből *Buda halálának* egész első fele fakad. Mennyi hiányzik különben még *Buda halálához*! de az az érdekes, hogy közelből szemlélhetjük, miként pótolja a költő képzelme a hiányzót. Midőn Arany a második töredéket (1855) írta, tisztában volt a trilogia formájával, illetőleg azzal, hogy az első résznek a királyi hatalom megosztásán kell kez-

dődni, s Buda legyilkolásával végződni. Ezt a gondolatot világosan mutatja a fönmaradt tervezet; de mutatja azt is, hogy akkor a gondolatnak csak törzse volt meg, sok hajtása pedig hiányzott. Az első résznek a tervezet szerint hat, vagy a földolgozás szerint hét énekre kellett volna terjednie. I. Buda s Etele osztálya. II. A vadászat. III. Detre tanácsa. IV. Etele hadba megyen. V. Buda várost épít. VI. Etele hazatér. VII. Buda halála. A második énekben tör ki Buda elégtelensége, a harmadikban Detre fokozza azt, a negyedikben történik a szakítás s így végig. A terv átlátszó, egészen tiszta, de így egy kissé merev, mondhatni szigorú egyenes vonalban halad a cél felé, s ez a merevsége a kidolgozásban azon némileg száraz elbeszélő hang által, melyet a töredék első két énekében találunk, még föltünőbbé válik. A folytatás abban is maradt; azt hiszem, nem csak külső okokból, hanem mert Arany érezte, hogy lantjára még zengőbb húrokat vonhat. Mint föntebb kimutattuk, az eposz első részének terve Etele bukásának tragikaibb fölfogásából származott. Ez a fölfogás most megkívánta, hogy Arany az eseményeket, az alakok egymáshoz való viszonyát s ennek változásait mélyebben, nem pusztán eposzi fogásokkal indokolja, mint eddig. S épen ez az indokolás van még kezdő állapotban 1856-ból való töredékünkben. S Arany érezte, hogy még mindig küzdenie kell tárgyával, hogy méltó formáját még meg nem lelé. Például nincs indokolva a töredékben az, miért osztozik Buda Etelevel; nincs indokolva, hogy Budában kilencz évi békés együtturalkodás után egy álom miatt hogyan kelhet rögtön nehéz gyanú. Nem értjük, hogy kerül kilencz év után, rögtön Buda szívébe az «ék» stb. A terv e mellett — mint már említettük — egy kissé száraz is; nincsenek duzzadó izmai, utána indulva, hiányoznék az énekből az eposzi teljesség, az epizódok gazdagsága. S most történik az, hogy az új terv magjából mindig több hajtás fakad, a száraznak látszó ág lombosodik. Először is a trilogia második részének formátlan anyagából szív magába táplálékot. Olvasóim talán észrevették, hogy az első rész 1856-ban még nem tud semmit a nőkről. Krimhild nagyon a háttérbe szorúlt, valószínűleg csak a második részben lépett volna föl versengésben Rikával, Etele második nejével. Az első rész izmosuló eszméje azonban le, magához vonta a versengő nőt s íme a terv élni kezd. Arany a fiatal Etele mellé, kit az első részben magyar

Achillesnek rajzol, Krimhildet állítja s Krimhilddel szemben Budának is ad egy nőt, Gyöngyvérben. Ez új alak, mint új alakja a második dolgozatnak Buda is. Az első pillantásra világos, hogy ez által nem csak elevenségben nyer az eposz, de pszichológiai szövete is gazdagabb lesz s gyönyörű epizódokra nyílnak meg a kilátások. Buda említett álma a második énekben így ködbe foszlik; a két király álmodott viszálya nők miatt a kész költeményben drámai elevenséggel a valóságban előttünk történik. Az ember szinte újra érzi a költő örömét, mikor így egy-egy motívum átalakulását s életre kelését követheti. A kész költeményben a figyelmeztető álmom helyébe azután Detre fondorkodása lép, ki most Budával szemben viselkedik úgy, mint az 1853-iki töredékben Aladárral s Krimhilddel szemben.

De ha nem követhetnők is tovább az átalakulások munkáját, egy dolog világos lesz előttünk: a költemény tárgyának gyors növése, az anyag nagy bővülése, a mint azt *Buda halálában* találjuk, onnan eredt, mert Arany most már erősen kezében tartá a compositio fonálát; az epizódok, részletek nem mozognak nyugtalanul, egyesülést keresve, vagy álmatag a költő képzelmében, hanem gyorsan odacsoportosulnak a tisztán kifejtett költői alapeszme köré. Ennek világánál azután egyszerre fény derül a hún monda sok részletének költői értékére s pszichológiai jelentőségére is és például az Isten kardjának s Hadúr motívumának helye a költeményben ki van jelölve. S a mint a részletek költői értelme és kapcsa Arany előtt egészen világos lett s ez által énekének alapeszmeje is productiv erőben nyert: az előadás formája is megfelelőleg változott. Nem a hangot értem, hanem a szerkezetet. Arany most képessé vált arra, hogy tökéletes drámát adjon a naiv elbeszélés formájában s mert ezt a törekvését az idő s költői szelleme megérlelé, *Buda halála* nem is maradt többé töredék, mint az eddigi kísérletek.

Eddig Arany többször «kergette a vak eret»; kereste, mily részleteket vegyen énekébe, mily kapcsolatot adjon nekik hogy Csaba tragédiájáig eljuthasson. Az első kísérlet idején még bizonytalanul fonja a szálakat; a második dolgozat már a tragikai fölfogás elevenebb jeleit mutatja; innen ered a trilogia formája; de a földolgozás — az első két énekben — még nem mintaszerű. *Buda halála* azután e részben a költő utolsó szava s tehetségének mértéke. Itt megnyugodhatott Arany, mert megvalósította azt az óhajt, mely 1854-ben lelke mélyéből

szállott föl; most már van epikusunk, «ki componálni tudjon». Valóban a nélkül, hogy szavunkat erőltetnők, teljes nyugalommal mondhatjuk, Arany e művében a költői compositio titkait oly mélyen értette s átérzette, mint kevesen. S itt jól kell különböztetnünk. Költői szerkesztés és szerkesztés közt nagy a különbség. Nagyolva egy tervet kigondolni, némely elevenebben képzelt részlet kedvéért a terv hézagait jól, rosszúl, szép szóval, néha igaz tartalom nélkül kitölteni: ez, Aranyt *Buda halálából* ítélve meg, nem költői tervelés. Fictióról fictióra szállni, a való helyébe képzelmi világot teremteni, melyben meglepetésről meglepetésre haladunk, a szenvedély csodás hangját, az érzelem szokatlan kifejezésett halljuk, a helyzetek leleményes változában gyönyörködünk: ez sem volt Aranynak sem természetében, sem tehetsége irányában. A költői componálás Arany értelmében szűkebb körű, de szervesebb valami, melyben tehetségének öntudattalan ereje épen úgy részt vesz, mint a művészi okokból kiinduló tudatos reflexio. Itt nincs erőszakolás; a számra bár kevés költői motivum nő, fejlődik, egymáshoz kapcsolódik a lélekben, mint mikor a növény csírát a fölszívott táplálék fakasztja, a reflexio azután megérteni, irányítani, egybefűzni törekszik ezt a motivumokból fölfakadó költői életet. A compositiónak e titkával, szerves erejével bírt Arany az első *Toldiban* s *Buda halálában*. A két mű azért túl is fogja élni az ízlés változásait s mindkettő a magyar költői szellem példánya marad, melyből annak erejét, természetét, határait meg lehet ismernünk. De épen ezért nehéz Aranyt idegen nemzetek költőihez hasonlítani. Ezek jobbra állást foglalnak koruknak művészi s műveltségi törekvéseivel szemben; több bennök a cosmopolita elem; az, mi a jelen élet törekvéseire, vágyaira, eszméire vonatkozik. Arany ellenben az élettől inkább elvonúl; annak zaja iránt közönyös; inkább csak magányos fészek madara, költői képek szövője, melyekbe a magyar nép-jellem alapvonásait rajzolja be. Aranynak képzelme a nemzeti múlt mondáival majdnem egybe forrott; s eposzának értékét e körülmény nagyban emeli.

Azért oly sikeres művészete, mert ő maga is hisz a földézett alakok szépségében, igazságában, sorsuk költőiségében. Ép azért kellett az alakoknak költői kitámadására is annyi idő; nőttek és fejlődtek írójuk lelkével; átalakulásokon mentek át, míg végre szerencsés viszonyok között, a fokozódott munka-

kedv hevében készen léptek elő a költő elméjéből. Arany eposzának története ezt világosan mutatja.

III.

Még csak néhány megjegyzésünk van. Néhány részletes példán akarom megmutatni, hogyan használt és változtatott meg Arany töredékeiből egyet-mást *Buda halálában*. Ha e fönmaradt töredékeket a kész költeménnyel összehasonlítjuk, ennek eredményét legjobban úgy fejezhetjük ki, hogy Arany a maga töredékeivel hasonlót cselekedett, mint *Toldijában* Ilosvai verseivel. A mit lehetett, fölhasznált belőlök; anyagának vette, miből tökéletesebb újat csinált. Az 1856-diki dolgozat első éneke például — mint tudjuk — elmondja, hogyan országolnak Etele s Buda kilencz éve nyugodtan együtt. A *Buda halálának* drámaibb lendülete ezt a kezdetet lehetlenné tette. Elmarad a kilencz év s az első ének abban a pillanatban mutatja föl Budát, a mint az osztályt végzi. A mit az új Ilosvai mint múltban már megtörténtet állított elénk, azt Arany *Buda halálában* jeleníti. A töredékben a két király uralkodását jellemző hasonlatok itt párbeszéd fordulataivá lesznek. A töredékben nem látjuk Buda tettének okát; *Buda halálában* megértjük, hogy ez a tett Budának ingadozó, gyöngye jelleméből fakad. A töredék egy költői Ilosvai módjára elmondja Eteléről:

Zsákmánynyal a köpübe rakodva tért haza,
Nép számra martalékot, fölös szolgát hozza,
S a fejedelmi szakmányt, elosztva kétfelé,
Választani raká mind Buda király elé.

S *Buda halálában*? E négy sorból egy kis cselekmény lesz, melyet újra jelenítve beszél el a költő s mely hatással van a két király viszonyának fejlődésére. — Az 1856-diki töredék második énekében a pszichologiailag egészen határozatlan Buda álmot lát s első sejtelmét érzi a bekövetkező viszálynak. Ez az előzőkben nincs indokolva s Hunor és Magyar álmoképei is meglehetős «messziről» kerülnek Buda agyába. A kész költeményben Detre az «ékverő» s az álom motívuma mennyire érettebb művészettel és költői indokolással jelenik meg Etele

álmában «Hadurról»! Hunor és Magyar mondáját pedig a kész költeményben Buda helyett maga a költő álmodja regévé s énekelteni el a vadászünnepeken, mikor egészen természetes, hogy a dal a hősök csodás szarvasűzéséről beszéljen. S e mellett ez a rege itt messze költői távlatot nyit a hún-magyar eredetre, melynek az eposz végén oly jelentőssé kellett volna válnia. Íme e néhány fölhozott példából is világossá lesz *Buda halálának* művészi szerkezete, melynek keletkezésébe néhány pillantást is vethetni, talán nem egészen élvezet nélkül való.

De nem csak lényeges dolgokban változtatott Arany. Ha a töredékekből új épületébe egy-egy követ átvett, csiszolt azon is; gondja kiterjedt a csekélyre is. Csak picziny két példa legyen bizonyágom. 1853-ban így szól:

Ott hol napkeletre kanyarúl a Zagyva,
Gyült össze az udvar, mind kicsinye, nagyja;
Ott vala a város: Etele királyi
Lakóhelye, könnyed sátorpalotái.

Buda halálában:

Duna-Tisza síkján, Zagyva folyó mellett
Sátora egy dombon kék égre szökellt.
Ez vala a város, ez Buda királyi
Lakhelye, faműrü sátorpalotái.

A változtatás, mely a kék égre szökellő sátort hozza képzelemünkbe, a magasra nyúló dombbal, honnan messze kilátás esik a folyó lapályára, azt hiszem, szerencsés. Határozottabb, tehát elevenebb képet ad a «könnyed sátorpalota» helyett a «faművü» is. Arany egész művészi kedvteléssel rajzolja később a királyné sátrának faékítményeit s faragványait.

Egy más példa ugyancsak e palotáról. 1853-ban éneкли:

Tündér palotának bizonyára hinnéd,
Melyet egy fűvő szél tova lehel innét,
Oly könnyűden volt az, csak fából, faragva
Mesteri munkával díszesen kirakva.

Buda halálában:

Tündér palotának bizonyára hinnéd
Melyet a fűvő szél tova lehel innét;
Mintha csak a földből kelne egy-egy ága,
Tornyosan áll s cifrán: a pusztá virága.

Az első strophában a tündérpalota pusztá hasonlat: a másodikban eleven költői kép.

Arany szerint Shakespeare talentumáról elmondhatni, mit a zsoltár zeng az Úrról: Nagy vagy uram a nagyokban s nagy a kicsinyekben.

Arany költői érzékéről s lelkiismeretességéről ugyanezt mondhatni; gondossága nagyra, kicsinyre egyaránt kiterjedt. Igazán pontos sáfárja volt tehetségének, mintha csak azt hitte volna, hogy majdan egy felsőbb hatalom előtt annak minden fillérjéről számot kell adnia.

PÉTERFY JENŐ.

A TISZAVÖLGY SZABÁLYOZÁSÁRÓL.

Második és utolsó közlemény.*)

A szabályozó rendszerek közül csak a mederszabályozásra, a töltésezésekre, a mellékfolyók külön elvezetésére, az árapasztó csatornákra és az időleges és állandó víztartókra kívánunk kiterjeszkedni, mint a melyek egyedül jöhetnek számba oly folyó-rendszernél, mint a Tisza és mellékfolyói.

Minden folyószabályozásnak alapját a meder rendezése képezi, a míg a meder el van vadulva, emésztése nem áll arányban a levezetendő vízmennyiséggel, a míg az kellőleg nincsen beágyazva: addig minden egyéb szabályozás csak fél sikert képes fölmutatni. Az első és fő kellék tehát minden folyószabályozásnál, hogy a meder rendezésére, annak kiképzésére és jó karban való föntartására maga a víz működjek közre, mert ellenkező esetben minden hordalékos vagy iszapos vízfolyásnál a szabályozás, óriási terhek mellett is, alig lesz föntartható és előbb-utóbb tönkre megy.

Mielőtt tehát bármely más rendszert alkalmaznánk, a legelső teendő annak kiderítése: vajon a mederverviszonyok mennyiben igénylik a javítást, és csak ha ez úton a czélt kizárólag nem sikerülne elérnünk, akkor térhetünk át a további vizsgálatra, hogy a kellőleg kiképzett vagy szabályozott meder melle miféle kiegészítő rendszert állítsunk.

A meder kellő állapotban való létele, vagy ily állapotba hozása tehát mindennemű szabályozásnak kiinduló- és sarkpontja, miért is minden szabályozási rendszer úgy értendő,

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 136. számában.

hogy annak czélja vagy ez állapotot előidézni, vagy ahhoz támaszkodva azt kiegészíteni, tökéletesíteni.

Ott, hol a folyók nagy esésű völgyekben kigyódzanak végig, rendszerint beágyazott és kellő szélességű mederrel bírnak, hacsak vízmennyiségökhöz képest rendkívül sok hordalékot nem hajtanak, miért is e szakaszokon a teendő a legkevesebb, a baj csekély, jobbára a partok rongálására szorítkozik; kiöntések, ha előfordúlnak is, csak részlegesek és könnyen meggátolhatók; szóval a meder emésztő képessége egyensúlyban van a levezetendő vízmennyiséggel, daczára annak, hogy mind a vízmennyiség, mind a hordalék aránylag sokkal több, mint a folyónak alsó szakaszán.

Eszményi végezélja tehát az volna minden folyószabályozásnak, hogy a medret legalább is oly állapotba hozza, mint az a felső és középső szakaszon rendszerint lenni szokott, vagyis, hogy egyensúlyban legyen a vízmennyiséggel és a hordalékkal vagy legalább is ezt lehetőleg megközelítse.

Ennek azonban ellene dolgozik az esés csekélysége és részben magok a kiöntések is, mert a medrében helyt nem találó víztömeg megszűnik a meder képződéséhez és föntartásához hozzá járúlni, míg ellenkezőleg azokon a folyószakaszokon, hol a kiömlött vizek természetes vagy mesterséges akadályok miatt kénytelenek a mederbe ismét visszahúzódni, a meder már sokkal jobban ki van képződve, világos jelül annak, hogy a nagyobb és kivált tisztultabb víztömeg a meder kiképzését elősegíti.

Valamely folyónál a *mederszabályozás* háromféle módon történhetik, úgymint a meder mélyítése, szélesítése vagy irányának megváltoztatása által. Igen gyakran e háromféle eljárás nem külön-külön, hanem fölvaltva, vagy együttesen hozatik javaslatba, a folyószakaszok állapota szerint. Vannak folyók, melyek nem egységes mederben folynak, hanem ágakra szakadnak — szigeteket képezve — ezeknél a mederszabályozáshoz a mellékágak megszüntetése is járúlhat; másutt ismét a partok természetes magassága kiszakadások által van megrongálva, melyek közép és kis víznél nem működnek ugyan, de közép árvizeknél már elkezdenek túlcserdülni és igen gyakran a völgy elöntését okozzák, mielőtt az árvíz a természetes partokat elérte volna. Végül emberi kéz alkotta vízi művek járúlhatnak hozzá, hogy a meder nem képes magát kellőleg be-

ágyazni, vagy jó karban tartani, mikor is azok eltávolítása vagy megigazítása válik szükségessé.

Lafranconi Enea, hazai mérnök, Magyarország ármentesítését a Titel alatti Dunarész homokzátonyainak kikotrásával akarja elérni, «mi által a víz színe Pancsovánál három méterrel, Titelnél négy méterrel, Szegednél két méterrel, sőt még Csongrádnál is egy méterrel süllyedne s mindamellett még sem forog fönn szüksége a stenka és kozladojkei drága sziklarepesztéseknek, melyek nagyban előmozdítanak a vízszínek leszállítását és vele a kivitel sikerét».

A kotrás 300 méter szélességben történék és a szerző által húsz millió forintra van előirányozva.

Kétségtelen, ha a Duna esése a Vaskaputól fölfelé csak annyi volna, mint a mennyi Titeltől Moldováig, akkor a víz színe Titelnél húsz méterrel állana mélyebben, mint jelenleg. Mi által a Tiszának alsó szakaszára is annyival több esés jutna, a mi körülbelől annak az esésnek felel meg, a mi jelenleg Tokajtól Titelig van.

Miért is Lafranconi terve elméleti szempontból teljesen helyes, a mennyiben nemcsak négy méter, hanem közel húsz méteres mélyítés volna Titelnél elérhető, az alább fekvő sziklapadok és zátonyok eltávolításával. És ha ezt a természet akkor, mikor a Vaskaput áttörte, megcsinálta volna, a Tisza mentén létezett óriási kiöntésekről és mocsárokról mit sem tudnánk. Az Alföld e része teljesen hasonlítana a telecskai fősíkhöz, vagy az Alföld árvizeknek ki nem tett többi területéhez.

Hanem korántsem volna elégséges Lafranconi terve szerint a Duna zátonyait eltávolítani, hanem magán a Tiszán is kellene a kotrásokat az egyenletesen elosztandó esésnek megfelelőleg folytatni, a mélység mellett a kellő szélességet is a folyónak megadni, a mi oly óriási és ember fölötti föladat volna, melyre nálunknál sokkal gazdagabb és hatalmasabb nemzetek sem vállalkozhatnának.

Ha azonban egyáltalán ilyféle terv keresztül vihető volna, kétségtelen, hogy legradikálisabb megoldását képezné a Tiszaszabályozás kérdésének.

Az eszmelánczolatnál fogva fölvetetni: vajon van-e reálkilátás, hogy a Duna maga fogná e nagy munkát idővel elvégezni, vagy nem fog-e a Vaskapu tervezett szabályozása hajózási szempontból e tekintetben is valami kedvező fordulatot

előidézni? Ha geologiai időszámítást engedünk meg, hol az évezredek elenyésző mennyiségek, igenis remélhető, hogy a Duna, mely folyton dolgozik akadályai eltávolításán — egykor el is fogja azokat tüntetni, mert hisz ez akadályok egykor sokkal nagyobbak voltak, valóságos zuhatagokat képeztek, melyen azonban a folyó keresztül törte magát. A mint a Niagara és Rajna vízeséseiről is meg van állapítva, hogy évről évre hátrálnak, míg egykor teljesen el fognak tűnni.

A mi az úgynevezett Vaskapu szabályozása által elérhető eredményt illeti, az ármentesítési szempontokból oly csekély, hogy attól a helyzet javulását várni, hiú ábránd volna.

A csekély esésű folyóknak jellemző tulajdonsága, hogy amúgy is elégtelen eséseket a tekervények és kanyarulatok sokaságában még inkább csökkentik. Ennek magyarázatát abban kell keresnünk, hogy míg a nagy esésű folyóknál a kanyarulatok természetes átszakítása azoknak lefelé való haladása közben aránylag rövid időszakokban történik és így a homorú oldalak folytonos rongálásából eredő hátrányokat maga a természet igazítja meg, addig a csekély esésű folyóknál a hasonló irányban nyilvánuló működés mellett a kanyarulatok természetes átszakítása csak igen nagy időközökben történik, mint erről föntebb már megemlékeztünk. A talaj laza állapota e működést még inkább elősegíti; így a Tisza és mellékfolyóinál minden árvíz alatt és után a partok nagy tömegekben szakadoznak le és dőlnek a folyóba.

A meddig a kanyarulatok szelíd görbületekkel fűződnek egymáshoz, addig a víz lefolyását nem igen hátráltatják, legalább is nem oly mértékben, hogy érdemes volna ezért költségesebb műveleteket végezni. A homorú partoknak biztosítása kö- vagy egyéb burkolattal, rendszerint teljesen kielégítő eredményre vezet.

Ha azonban a kanyarulatok olyképen váltakoznak, hogy magokba majdnem visszatérnek, vagy kettős, hármas kanyarulatoknál a víznek folyása ellenkező irányú a völgyút irányával, ily esetekben az árvizek lehúzódása egészen meg van zavarva, mert míg a partok között például a víz éjszakra délnek, addig az ártéren lerohanó víztömeg délről éjszakra tart. Ugyanekkor az iszap és hordalék jóformán a mederben csapódik le és mindinkább elősegíti a meder elfajulását. Miért is ily esetekben sem a meder mélyítése, sem annak szélesítése, vagy

összeszorítása czélhoz nem vezet, hanem egyedül az irányváltoztatással, átvágással lehet a további elfajulást megakadályozni és szabályos vízfolyást biztosítani.

Valamely folyó szabályozásánál fölötte fontos, hogy mely átvágások azok, melyeket szükséges, vagy érdemes megtenni és általán miféle rendszert kell e tekintetben követnünk. Helyes-e sok átvágást tervezni, vagy lehetőleg kevéssel érjük be, nem különben hogy az átvágásokat miféle sorrendben kell végrehajtani?

Ez ismét egyike azon kérdéseknek, melyre nézve a szakemberek véleménye megoszlik. Így Paleocapa a Tisza szabályozásánál az átvágásokra vezérelvül tüzi ki, hogy «valódi, de kevés átvágásból kell állaniok, nem pedig az apró kanyar átmetések nagy számú sorából».

Ez elvekből kiindulva, Paleocapa Dadáig egy kanyarulat átvágását sem indítványozta, ezen alúl pedig a Dunáig összesen 21 átvágást tervezett.

Vásárhelyi Pál ellenben nem a töltésezésre, hanem a folyási akadályok megszüntetésére és ezáltal a vizek gyorsabb levezetésére fektette a fősúlyt, mely czélból T.-Ujlaktól le a Dunáig összesen 120 kanyarulatnak átvágását tervezte.

Kérdés, e két fölfogás közül melyik a helyes; ezt azonban határozottan a folyó viszonyainak tüzetes ismerete és a rendelkezésre álló anyagi eszközök számba vétele nélkül eldönteni alig lehetséges. Ha az átvágásokat képesek volnánk a teljes szelvényben kiemelni, akkor sok nehézség önként eltűnnék, viszont ha az átvágások csak magokban alkalmaztatnak és nem képezik kiegészítő részét más rendszernek, például a töltésezésnek, hasonlólag egészen más elbírálás alá esnek.

Mindenesetre azonban alapelv gyanánt tekintendő, hogy a mederszabályozás előljár a töltésezésnek és ha az egyiket el kellene hagynunk, inkább a töltésezés maradjon el, a mennyiben kellő meder nélkül semmiféle rendszeres szabályozás fönn nem állhat és minden áldozat, melyet e tekintetben hoztunk, idővel kárba vezett dolog volna.

Önként értetődőleg mindig a tervező mérnök föladata marad a folyó viszonyainak alapos tanulmányozása után megállapítani, vajon a meder állapota csakugyan igényel-e javításokat, mily irányban s mily mérték szerint. Oly folyónál azon-

ban, mint a Tisza, mely összes árvizének csak egy ötödét képes medrébe fogadni, míg a többi az ártéren keresztül kénytelenítettik levonulni — a mederszabályozást szükségképen eléje kell helyeznünk minden más bármi néven nevezendő rendszernek, mert megnyugtató és folytonos kihatású eredmény csak ez úton biztosítható.

Soha, semmiféle viszonyok és körülmények között meg nem támadható tételként tekintendő, hogy a vizeket, a menyire csak lehetséges, a természetes partok alatt és között kell vezetnünk és csak az a rendszer jó és végeredményeiben sikeres, mely ezt, ha nem is valósítja meg egyszerre, de azt lehetőleg előmozdítani igyekszik.

Miért is nem habozunk kimondani, hogyha a kérdés olyképen tétetik föl, a Tisza szabályozásánál töltéseket átvágások nélkül, vagy átvágásokat töltés nélkül kellett volna-e csinálni, mi határozottan az átvágások rendszerének adtuk volna az elsőséget.

Természetesen egészen más elbírálás alá jön oly folyó, melynek mederverszonyai akár a természet, akár előleges emberi munkálatok következtében oly állapotban vannak, hogy javítást épen nem, vagy csak csekély mértékben igényelnek.

A második kérdés, hogy az átvágások miféle sorrendben végeztessenek, vajon alulról fölfelé, vagy fölülről lefelé, vagy egyszerre a folyó egész szabályozandó hosszán eszközölhetők?

A folyónak rendszerint legalsó szakasza az, mely vízlevezetés szempontjából a legkedvezőtlenebb helyzetben van, sőt az áradásoknak végoka is oda vihető vissza, hogy a folyók befogadó képessége fölülről lefelé nem áll arányban a levezetendő vízmennyiséggel, daczára annak, hogy a vízmennyiség fölülről lefelé a síksági részen nem növekedik többé, hanem ellenkezőleg a meder raktározása és kiöntése következtében határozottan fogy.

«Meghosszabbítani e rohamos áradásokat», mond Monestier Savignat, «abból a szempontból, hogy csökkentsék azok magasságát; szabályozni azok emésztését, elősegíteni a víz lefolyását az alsó szakaszokban, és meggátolni ott a meder eliszapolódását: a legbiztosabb, legegyszerűbb szabályozási mód.»

Miért is kétségtelen, hogy az átvágásokat alulról fölfelé kell végeznünk, attól a ponttól kezdve, hol azok szüksége okadatoltnak mutatkozik.

És nem ismerhetjük el helyesnek azt az okoskodást, mely szerint az átvágásokat azért kell fölül kezdeni, hogy az elérendő nagyobb sebesség mellett az alsók gyorsabban kiképződjenek és hogy a kiképződöttek a képződésben levő felsők által el ne iszapoltassanak.

Minden átvágást nem az a víz sikeresít, mely hozzá elérkezik akár gyorsan, akár lassan, hanem az, mely az átvágásban magában folyik, sőt minél rohamosabban érkezik a víz az átvágáshoz, de abban megfelelő gyors folyást nem talál, annál könnyebben eliszapolódik. Ellenkezőleg, ha a víz ereje az átvágás fölött még oly csendes is, de az átvágásban magában nagy sebességgel haladhat, biztosan ki fogja magát képezni.

Hasonlólag nem nyugodhatunk belé abba a fölfogásba sem, hogy az átvágásokat az egész folyó mentén egyszerre kell megindítani, mert különben a felsőkre csak igen hosszú idő után kerülne a sor. Ez eljárásnak az a rendes következménye, hogy az egyszerre kiemelt átvágások közül a felsőbbek aránytalanul gyorsabban kifejlődve, a folyó alsó vidékén a bajok még inkább növeltetnek. Ha tehát nem várhatunk a felsőbb átvágásokkal addig, míg az alsók teljesen kiképződnek, legalább is arra kell kiváló gondot fordítanunk, hogy az alsó vidék helyzete a gyorsabb és nagyobb tömegű vízlevezetés következtében az előbbeni állapothoz képest ne rosszabbúljon, a mi csak az által érhető el, hogy a mit a természet az alsó szakaszon lassabban végez, azt nagyobb emberi munkával igyekezzünk kipótolni, vagyis alul az átvágásokat lehetőleg teljes szelvényben emeltesük ki, vagy legalább is jelentékenyen nagyobb méretek szerint hajtsuk végre, mint fölül. Sőt ha azt tapasztalnók, hogy ez elővigyázat ellenére is a kiképződés fölül gyorsabban haladna, újabb segítség által igyekezzünk az egyensúlyt az alsóknál föntartani.

Legjobban meggyőződhetünk erről ama jelentésből, melyet 1880-ban a Tisza-szabályozásról a közmunka és közlekedésügyi miniszter a törvényhozáshoz benyújtott.

Ebből világosan kitetszik, hogy daczára annak, hogy az átvágásokat az egész folyón úgyszólván egyszerre kezdték meg, alul még sem fejlődtek gyorsabban, sőt a kimutatásban Szegedtől a Dunáig szereplő 53 százalék fejlődésben levő átvágás is csak az 1878. évig vihető vissza, mikor is a nagy elmaradásban, sőt eliszapolásban levő átvágásokat gőzkotrók segít-

ségével kezdték mélyíteni és szélesíteni. E pótmunkákat azóta alulról fölfelé rendszeresen folytatják, minek következtében remélhető, hogy idővel a Tisza alsó és középső szakaszainak lefolyási viszonyai kedvezőbben fognak alakulni.

A mederszabályozás mellett a folyók rendezésének legelterjedtebb módja a *töltésezés*.

A töltésezés igen könnyen simúl mindenféle viszonyokhoz és a helyi körülményekhez, közvetlen hatása a legegyszerűbb ember eszejárása által is fölérhető, miért is a legrégibb időktől fogva a legkülönfélébb népeknél alkalmazásban volt és a folyószabályozásoknak úgyszólván egyedüli módját képezte.

Csakis az újabb tapasztalatokból és a vízepítészeti tudomány gondosabb tanulmányozása által tűnt ki, hogy a töltésezés magában véve alig képezhet külön rendszert, hanem a mederszabályozásnak lehet csak kiegészítő része.

Megtörténhetik, hogy a meder viszonyai olyanok, hogy további javítást, szabályozást nem igényelnek, ekkor a töltésezés a természetes állapothoz is csatlakozhatik, de elfajúlt, rendetlen meder mellett a töltésezés mint külön vízszabályozó rendszer tökéletesen káros és czéltévesztett munkát volna.

A töltésezés által nemcsak a folyó vízjárása, hanem a megvédendő völgy vagy síkság gazdasági viszonyai is oly változásokon mennek át, melyeket a legbehatóbb tanulmány tárgyává kell tennünk, mielőtt magunkat az egyik vagy másik irány elfogadására elhatároznók.

Nevezetesen mindenekelőtt azt kell eldöntenünk, van-e általában szükség árvédelemre, és ha igen, teljes vagy részleges védelem legyen-e az?

A folyók iszapjának kedvező hatása az elárasztott völgyek és síkságok termékenységre nézve nem szorúl hosszas bizonygatásra. Legkitünőbb talajnemeinket a folyók iszapja alkotta és folytonos termő erőben csakis ez képes azokat fentartani; mihelyt tehát valamely területre nézve megszűnik az elárasztás, azzal együtt beáll a trágyázásnak szüksége is; oly igazság ez, melyet oly munkálatoknál, melyek első sorban mezőgazdasági célokból végeztenek, nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

Kétségtelen, hogy a folytonos elárasztásokból a talajban fölhalmozódott tápláló anyagok éveken keresztül elégségesek

nagyszerű tenyészet előállítására, és hogy az úgynevezett rabló vagyis trágya nélküli gazdaság ily területeken éveken keresztül nemcsak haszonnal, de észszerűen is üzhető mindaddig, míg a tápláló anyagok közti egyensúly a talajban helyre nem állott. Kétségtelen az is, hogy e rendkívüli termésű években félre lehet tenni annyit, mint a mennyi a későbbi időben a föntartásra szükséges.

Mindazonáltal igen meg kell gondolnunk, hogy a folyók iszapja ingyen a természet becses ajándéka és hogy egyes területek, melyek azelőtt is már jól termettek, csakhogy az árveszélyeknek voltak kitéve, a töltésezés után rohamos hanyatlásnak indulhatnak, mint erről nem egy folyó-völgy példája tanúskodik. Mikor is nem elégséges az árveszélyt megszüntetni, hanem gondoskodni kell, hogy a kellő időben jövő árvizek a területre ismét kiömlhessenek és iszapoló hatásukat továbbra is fentarthassák. Ha a statisztika éppen oly hűséggel jegyezné föl az áradások hasznait, mint azok rombolásait, bizonyára más irányt venne a gondolkodás. A Rhône előterében Arles fölött a mentesített és az áradásoknak kitett területek egymáshoz való viszonyát legjobban jellemzi azok adás-verési ára; míg a bizonytalan áradásoknak kitett előtéren egy hektár föld értéke 3000 frank, addig a mentesített területen 300 frank, tehát tízszer kevesebb.

A Dives völgyében tapasztalták, hogy töltések által védett rétjeik 8—9 év után egészen kimerültek, míg a téli időszakban 0·30—0·40 méternyire elárasztott kaszálók kitűnő terméseket adtak, úgy minőségre, mint mennyiségre nézve.

A Saône völgye majdnem egész télen át víz alatt van, úgy hogy kicsinyben Egyiptomhoz hasonlítható. Az elárasztott völgy kitűnő takarmánytermelő vidék, honnét a szénát minden irányban szállítják és ezen fölül őszszena nagy mennyiségű marha számára nyújt felséges legelőt. Az elárasztott terület 63,000 hektár, e rétek értéke nagyobb, mint az el nem árasztható földeké. Oissel és Rouen között 8—10 kilométernyi hosszúságban a vontató út a Szajna gyakran elöntötte, miért is 1865-ben ezt mintegy 0·50 méterrel fölmagasították, mi a mögötte fekvő rétek elárasztását lehetetlenné tette. A termés nagysága mindjárt az első évben érzékenyen csökkent, a másodikban az még föltünőbbé vált, a harmadikban, 1868-ban, az apadás oly szembetűnő volt, hogy a közigazgatás nem késett rögtön

elégtételt nyújtani a birtokosoknak az által, hogy a vontató útban helyenkint nagy átereszeket építtetett, melyeken a víz egészen szabadon közlekedhetik.

E Nadault de Buffon műve után közölt adatok eléggé kimutatják azon nagy hasznokat, melyek az iszapos elárasztásokból első sorban a rétekre és legelőkre nézve származnak.

Nyugat-Európa azonban e tekintetben sokkal kedvezőbb klimatikus helyzetben van, mint mi. Míg ugyanis a tenger közelsége következtében ott a rendes elárasztások a késő őszi és a téli hónapokra esnek, addig nálunk a tavasz és nyár eleje az áradások időszaka, tehát a tenyészet megindulásával esik egybe, a mi jótékony hatását jelentékenyen csökkenti.

A második nevezetes eltérés az, hogy míg egyrészt a művelt nyugaton oly széles völgyek illetőleg síkságok, mint nálunk, csak kivételesen vagy nem is léteznek, másrészt folyóik esése sokkal nagyobb, úgy hogy a kiömlött víz az áradás megszűntével rövid idő alatt visszahúzódhatik rendes medrébe.

Tehát ott az elárasztások nem táplálnak állandó mocsarakat, sem pedig hosszas veszteglésekkel a növényzet lételét vagy fejlődését nem veszélyeztetik.

Az állandó mocsarakat czélszerű csatorna-rendszerrel nálunk is meg lehet szüntetni töltésezés nélkül is, de a hosszas áradásokat rövidebbre venni, vagy azok idejét a növényzet szünetelési szakába tenni át, már nem lehetséges, miért is nálunk más mértéket kell a töltésezés hatásainak megítélésénél alkalmaznunk.

A teljes árvédelemnél a töltések magassága és távolsága jó első sorban tekintetbe; úgy az egyiknek, mint a másiknak megállapítása sok nehézséggel jár és tisztán műszaki szempontoknak van alárendelve.

Azon töltésmagasságok, melyeket Paleocapa a Tiszára nézve megállapít, a tapasztalatnak messze mögötte maradnak és így az alap, melyen számíttattak, meglehetősen ingatagnak bizonyult, habár másrésről nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az általa ajánlott töltéstávolságok sem pontosan tartattak meg és ebből a víz színének további emelkedése következett be.

Magánál Szegednél, hol a töltések magasságát az 1830. árvíz fölé, mely 6.14 méter volt, 1.42 méterre tervezi, az 1881. árvíz 8.40 métert ér el, tehát ha hozzá vesszük a töltéseknek

alandó biztosítékot 0·80 egész 1·00 méterrel, a töltések magassága közel felével volt alacsonyabbra számítva, mint kellett volna.

Ha a töltések magasságát nem egyszerűen a töltésezés előtti állapot legnagyobb árvíz színéhez viszonyítjuk, hanem minden egyes esetben a vízmennyiségből, melynek számára útát akarunk nyitni, számítjuk a magasságokat — akkor megkapjuk az összeszorítás következtében előálló vízszíni emelkedést.

S mivel a Tisza töltéseinek megállapításánál nem ezt az elvet követték, azért kellett utólagosan azokat oly gyakran és oly nagy mértékben emelni és erősíteni.

A töltések magasságával szerves kapcsolatban áll azok távolsága is, mert minél távolabb vannak egymástól, vagyis minél nagyobb a töltésköz, annál kisebb lesz a magasság és viszont.

A töltések távolságát illetőleg a szakférfiak eltérő véleményben vannak. — Egyik a raktározásra fekteti a fősúlyt, a másik a töltések közti lefolyásra, vagyis az előtért úgy kívánja tekinteni, mint a meder lényeges kiegészítő részét.

Hogy maga a meder és előtér mily óriási víztömeget képes raktározni, arról minden folyónál egyszerű számítás útján győződhetünk meg. Így a Tisza szabályozott szakasza az átvágások után mintegy 730 kilométer; vegyük a meder és előtér közép szélességét 600 méterre, a víz magasságát pedig e fölött csak három méterre, mint az árvíz által előidézett többletet; ez esetben a raktározott víztömeg kitesz $730,000 \times 600 \times 3 = 1.314,000,000$ köbmétert. És ha fölveszszük, hogy az árvíz több emésztése 2000 köbméter másodpercenként, az esetben ez óriási térfogatnak kitöltésére több mint hét és fél nap volna szükséges; de tekintve azt, hogy ez idő alatt a meder alul nincs elzárva, hanem folyvást többet és többet emészt, könnyen átlátható, hogy miért éri el az ár tetőpontját a folyó alsó szakaszán oly hosszú idő után és viszont miért tart apadása oly sokáig.

Mindennek oka a meder raktározásában rejlik és ha az egyetlen árhullámhoz később második, harmadik árhullám is csatlakozik, mielőtt a megelőzők lehúzódhattak volna, könnyen átlátható, hogy az árvizek tartama hónapokra terjedhet.

A nagy töltéstávolságot sürgetők tehát e körülményekre

fektetik a fősúlyt és a magasság rovására inkább az áradás tartamát kívánják meghosszabbítani, mivel a kettőnek egyidejű gyöngítése nem érhető el.

E tekintetben például szolgálhat a Po, melynek töltés-rendszerét a legtökéletesebbnek tartják. Ennél a töltések közti távolsága: a Ticinótól Cremonáig 2·15 kilométer, Cremonától a Pescaroli szigetig 4·53 kilométer, a Pescaroli szigettől Casalmaggioreig 3·26 kilométer, Casalmaggioretől az Oglio torkolatáig 2·36 kilométer, az Oglio torkolatától a Panoróéig 1·13 kilométer; a Panaro torkolata alatt, mely a Po utolsó mellékfolyója, a töltések közti távolság 500 és 300 méter között váltakozik.

Mindenütt, hol mellékfolyó szakad bele, a töltések még a föntebbi adatoknál is távolabb állanak egymástól 4—6 kilométerre, mert azok csak a középszélességre vonatkoznak. A Po jobboldali mellékfolyóinál a töltésköz nagyobb, mint a baloldaliaknál, melyek jobbra tavakból erednek és így egyenletesen tápláltnak. Így a Tarónál és Emzánál 800, a Trebbiánál 600, a Sesiánál 500 méter a töltésköz; e nagy távolság mellett az árvíz-magasság csekély, a töltések két méterese, hogy e nagy elötereknek mily roppant befolyásuk van a legnagyobb vízemésztés csökkentésére, kitűnik abból, hogy míg a Po a Ticino alatt 15,000 köbmétert emészt másodpercenként, addig a Ponte-Lagoscúrónál 5150 köbméter a legnagyobb víztömege.

A Po előterei — golená — ezen kívül a rendes, közép árvizek ellen alacsony töltésekkel vannak védelmezve, melyeken a nagy víz átcsap, e terület tehát nem vesz kárba a földművelésre nézve, sőt a gyakori iszapolások következtében nagyobb terméseket ad, de egyúttal ez iszapolások csökkentik a raktározás tömegét; átlag a golenák több, mint egy méterrel emelkedtek, illetőleg iszapoltattak föl.

Paleocapa a Tiszára nézve hasonló töltésezést tervezett.

„Mindég sürgetem a folytonos és távoli töltésezést; — mond ő — mélyen meg lévén győződve a felől, hogy a rendszernek valódi és közvetlen haszna e pontra épül. — S azt hiszem, hogy ha ellenben azon rendszer követtetnék, hogy a töltések az eleven partok szélén vagy azoktól csak kevés távolságban vitetnének, a kanyarulatok csavargásait követve, a mint úgy látszik eleinte szándékban volt és sokan óhajtották; akkor nagyon sokat kívánván megmenteni, utoljára semmi sem volna megmentve; s a vidék a töltésföntartás meggyőzőhetetlen bajai-

val lenne terhelve; s mind a mellett is a szüntelen áttörések veszélyének kitéve hagyatván.»

Vásárhelyi Pál ellenben az átvágásokra fektetve a fösúlyt, a töltéseket a kiegyenesített mederhez nem nagy távolságban kívánta alkalmazni, már abból az okból is, mert a folyó közvetlen partjai a legmagasabbak és így ott a legalacsonyabb töltéseket kell építeni, míg a távolabbi területek jóval mélyebben feküdve, magasabbak, tehát drágábbak lennének magok a töltések is.

Sokan a szűkebb töltésköz felé azért is hajolnak, hogy az előálló nagyobb sebesség következtében az előtér föliszapolását és így a lefolyási keresztiszelvény végleges csökkenését elkerüljék. Ezt azonban el lehet kerülni, a nélkül, hogy ezért a keresztiszelvényt mód nélkül szűkítsük. A Po mellett, mint láttuk, kisebb távolságban alacsonyabb áthágható töltések húzódnak, melyek a víz gyorsabb vezetésére és az iszapolás meggátolására szolgálnak, míg a fő töltésvonal a medertől mindig nagyobb távolságra fekszik; itt tehát a szűkebb és távoli töltéseknek minden jó oldala egyesítve van.

Az 1880. évi miniszteri jelentés a Tisza-szabályozás állapotáról idevágólag a következőket mondja:

A tapasztalat ugyanis azt bizonyítja, hogy Tokajtól M.-Kanizsáig vagy legalább Szegedig az egyenlő töltéstáv teljesen megfelelne az árvíz rendszeres lefolyásának és hogy ott, a hol a töltéstáv hosszabb vonalon 750—760 méter, az árvíz lefolyása egészen rendszeres, a folyó medre tisztán marad, az ártér föliszapolódása nagyon mérsékelt és a töltések nem szenvednek sokat a hullámcsapásoktól, holott a töltésközök jelentékenyen nagyobb szélessége mellett a hullámcsapások nagymérvű károkat okoznak a töltésekben s nehezítik azok védelmét, maga a vízszín pedig alig alacsonyabb, mint a föntebb említett rendszeres szakaszokon; minél fogva Tokajtól Szegedig szabványos töltéstávul 760 méter lenne megállapítandó. Szegedtől M.-Kanizsáig, tekintettel a jelentékeny és rohamos Maros folyó betorkollására, a töltésköz szélességét 800 méterre kellene emelni.

Kétséget nem szenved, hogy csekély esésű folyóknál az előtérnek is tetemes vízmennyiséget kell vezetnie, sőt rendszerint az előtérén jóval több folyik le, mint magában a mederben, így a Tiszának alsó szakaszán, mint már említettük, a me-

der csak egyötöd vagy egyhatodát vezeti az összes emésztésnek. Mindazonáltal sohasem szabad szem elől téveszteni, hogy a víztömegnek legnagyobb részét a föld alá süllyeszszük és sohase engedjük magunkat ettől az elvtől eltántorítani, még az esetben sem, ha az árvíznek túlnyomó részét csakugyan az előtérnek kellene levezetnünk. — Mert minél nagyobb és mélyebb medderrel van dolgunk, annál könnyebben fogja az magát nemcsak föntartani, hanem gyorsabban ki is képezni. Azonfölül a veszély a töltések magasságával, ha az deciméterekre terjed is, nem számtani de mértani arányban, mondhatnók négyzetesen növekedik.

Elméletileg pusztán töltések között is lehetne az árvizeket levezetni, minden meder nélkül, azonban a tapasztalat csakhamar sajnosan igazolná az ilyen szabályozás képtelen és káros voltát.

Minél erősebbre építjük töltéseinket, minél jobban gondozzuk és minél sikeresebb árvédelmi intézkedéseket szervezünk, annál kevésbé vagyunk annak a veszélynek kitéve, hogy töltéseink átszakadjanak. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy az eddigi méretek mellett teljes, biztos töltések nincsenek.

A Tiszán 1855-től 1879-ig 90 helyen volt töltésszakadás.

A Visztulán és mellékágán a Nogátón 1376-tól 1876-ig összesen 74 gátszakadás volt.

Hollandiában 1762-től 1861-ig a gátszakadások száma 68 volt.

A Pón 1081-től 1877-ig bezárólag összesen 423 gátszakadás volt, ebből 190 esik a jelen századra.

A legtöbb gátszakadás 1877-ben volt, 38, melyből 23 a töltés koronájának meghágásából eredt.

Ebből világosan kitűnik, hogy 1845 óta, mikor Lombardini azon határozott meggyőződésének adott kifejezést, hogy a Po töltésezési rendszere immár teljesen be levén fejezve, több gátszakadás nem fog előfordulni, sokkal több volt, mint annak előtte.

A töltés-szakadások eszméjével tehát, ha e rendszert fogadtuk el, jobb eleve megbarátkoznunk és oly intézkedéseket tennünk, melyek az esetleges veszedelem idején a bajt legalább részben megelőzik, vagy enyhítik. Miért is ezen intézkedéseket a töltésezés kiegészítő részének kell tekintenünk.

A meder szabályozásán és a töltésezésén kívül a Tisza völgyének rendezésénél ajánlották az *árapasztó csatornákat* és a vízfogó medenczéket.

Az árapasztó csatornák abban állanak, hogy vagy magának a folyónak egy felsőbb pontjáról alsóbb pontjára csatornát húzunk, mely az árvizek egy részét gyorsabban vezeti le, mint maga a kanyargós vagy nagy kitérést tenni kenyszerülő folyó, vagy pedig a különböző folyókat egymás között csatornákkal kapcsoljuk össze és az egyiknek káros vizét a másikba bocsátjuk.

Ilyenek például a Temes és Béga folyók tápláló és árapasztó csatornái. A Temes folyó kis vizét a tápláló csatornán Kostélynél bevezetik a Bégába, viszont a Béga árvízének egy részét Topolovecznél visszabocsátják a Temesbe. Az árapasztó rendszer teljességéhez tehát csak az hiányzik, hogy a tápláló csatorna is oly méretű legyen, hogy nemcsak a kis vizek, hanem az árvizek egy jelentékeny részét vezethesse.

Ilyen árapasztó csatorna volna, ha a Duna árvizeit nagy vízálláskor a Tiszába akarná valaki lebocsátani, mert ez a Tiszavölgy sokkal alacsonyabb fekvésénél fogva lehetséges.

A Tisza-szabályozásra Lamm Jakab készített ily rendszeren alapuló tervet, mely szerint a Tiszából Verőczenél Királyháza fölött egy árapasztó csatornát kívánt kivezetni 1895 köbméter emésztéssel, mely azonkívül útjában fölvenné a Túr, Szamos és Kraszna összes víztömegét, 4421 köbmétert, és így szakadna az Ér, Berettyó és Körösök völgyébe, hol 7300 egész 7400 köbméterre felszaporodva, Csongrádnál jutna vissza a Tiszába.

E tervet később oda módosította, hogy a Fehér és Fekete-Körösök vizét Gyula táján medrökből kivette és egy csatornában Szeged fölött vezette a Tiszába, a Maros vizét pedig Perjámos táján vette ki medréből és az Aranka völgyén keresztül Padénál vezette a Tiszába.

Az árapasztó csatornák és elvezetések e rendszere különböző phasisokon ment keresztül; a legradikálisabb megoldás szerint Lamm Jakab csatornája az Ér völgyétől meghosszabbítatnék a Körösig, onnét a Marosig, a Marostól a Temesig és az összes balparti mellékfolyók vize a Karas folyó völgyén Orsova fölött vezetettetnék be a Dunába, úgy hogy a Tiszát csakis a Szamoson fölüli és a jobb oldali folyók és patakok

táplálnák, míg a baloldaliak részére külön csatorna, illetőleg külön második folyó ásatnék.

Nem szándékunk ezen a Tiszára tervbe vett árapasztó csatorna-rendszerek részletesebb ismertetésébe és bírálatába bocsátkozni, mert már conceptiojokban annyira magokon hordják a kalandosság és képtelenség bélyegét, annyira minden mérnöki fölvétel és számítás mellőzésével lettek világgá bocsátva, hogy teljesen elégséges nagy általánosságban fölöttök pálczát törni.

Noha előre bocsátjuk, hogy lehetnek kivételes esetek, hol az árapasztó csatornák valódi segítséget nyújthatnak, melyet másként talán nem volnánk képesek elérni, vagy legalább is csak aránytalanul magasabb költségek mellett.

A régi vízépitők körében igen sokáig az az elv uralkodott; «divide et impera» vagyis oszd meg a vizeket és uralkodni fogsz.

Ez elv más értelemben még mai napság is fönn áll. Ha a vízgyűjtő területre hulló csapadékokat mindenki igyekeznék fölfogni és raktározás útján hasznosítani, akkor a nagy árvizek minden esetre tetemesen csökkennének erre azonban nem volna elégséges egy pár ily irányú művelet, hanem a tényleges viszonyoknak megfelelő mértékben kellene azokat életbe léptetni.

A vízmegosztásnak vagy jobban mondva a vízhasznosításnak e módja mindenestre sikerre vezetné; azonban a vízmegosztásnak olynemű fölfogása, mely szerint valamely folyó vizét több ág vagy csatorna között osszszuk meg — már nem szüli ugyanazokat az általános kedvező hatásokat.

Ugyanazon vízmennyiségnek egyetlen meder helyett két mederben való levezetése nagyobb keresztsszelvényt s így nagyobb esést tételez föl. Ezenkívül az árvízveszélyek a helyett hogy kevesbednének, ellenkezőleg még fokozódnak, mert sokkal hosszabb, majdnem kétszeres vonalat kellene védelmezni.

Azonban az árapasztó csatornának legnagyobb ellensége a folyók hordaléka, mely minden ily irányú munkálatot tönkre tehet, feltöltve azt iszappal vagy kavicszal; miért is az esetleges tervezésnél erre okvetetlenül figyelemmel kell lennünk.

Kevesebb veszély származhatik a főmederre nézve a víz-elvonásból, kivált ha az nem megy a határon túl.

Olaszországban sok olynemű szabályozás volt, melynél az

árapasztó rendszert alkalmazták, azonban kivétel nélkül károsnak bizonyult; ugyanez áll Hollandiára nézve is, hol a különböző folyókat vagy ugyanazon folyó különböző mellékágait töltések közé fogott árapasztó csatornákkal kötötték egybe, hogy a víz az egyikből a másikba átjuthasson.

Ha abban a véleményben volnánk, hogy az árapasztó csatornák vagy a töltésezés, vagy bármi egyéb rendszer alkalmazása mellett a mederszabályozást nélkülözhetjük, akkor nagyban csalódtunk; minden egyéb szabályozási mód csak kiegészítőként járulhat a meder szabályozásához, de azt nem pótolhatja.

A mint a töltésezés csak akkor van helyén, ha a meder rendezése által a károk meg nem előzhetők, épen úgy az árapasztók rendszere csak ott javasolható, hol a folyó medre egészen jó karban van, de helyi körülmények következtében a kellő emésztési szelvény elő nem állítható, például nagy városok közepén; a helyett hogy itt egész utcákat bontanának le, vagy az összes hídakat távolítanók el, gyakran czélszerűbbnek mutatkozik, a város fölött egy árapasztó csatornát vezetni ki s azt a város megkerülésével alább ismét a mederbe visszavezetni. Ilyen a magdeburgi «Umlaufkanal»; Párisban is szó volt róla, hogy a Szajna hídjainak és rakodóinak megbontása helyett nem volna-e czélszerűbb a város mögött külön árapasztó csatornát építeni.

A fővárosban a Margit-híd fölött kiágazó és a soroksári Dunaágba torkoló Reiter-féle csatorna árapasztó csatornának nem lett volna tekinthető, mert méretei sokkal csekélyebbek voltak, hogysen az árvíz színében jelentékenyebb változást idézhetett volna elő; nagyobb megfelelő méretekkel pedig azért nem lett volna építhető, mert a város közepén vezetett; szóval árvédelmi szempontból teljesen elhibázott mű lett volna.

Egy további indokolt alkalmazási esetet képez a Béga folyó árvizeinek lebocsátása a Temesbe, a topolovecki árapasztó csatorna segítségével. E két folyó mintegy 150 kilométernyi hosszúságban párhuzamosan és közvetlen szomszédságban folyik egymáshoz. Nem vagyunk ugyan idevágó részletes számítás birtokában, de következtetés útján is átlátható, hogy kevesebbe kerül a Temes töltéseit a megfelelő méretek szerint emelni és vastagítani, mint a Béga egész hosszában oly töltéseket építeni, melyek ennek árvizét veszedelem nélkül levezetik;

egyszerűen abból az okból, mert egyetlen mederben rendszert kevesebbe kerül bizonyos meghatározott vízmennyiséget levezetni, mint két mederben.

Az árapasztó csatornák általános alkalmazásának további nehézségét képezik a helyi domborzati viszonyok kedvezőtlen volta, ugyanis igen ritka eset az, hogy valamely folyó völgyében fensíkok, magasabb dombok ne lennének, melyek az árapasztó csatornák megfelelő vonalozását majdnem lehetetlenné teszik. Ritkán találhatni nagyobb, egyenletesebb síkságot, mint a Tisza völgye és mégis sokkal nagyobb magasságkülönbségek fordulnak elő benne, hogysem a vizeket tetszés szerint lehetne ide vagy oda irányítani. Így például a Maros, a Tisza-völgy legalsó folyója, a legmagasabb földháton folyik; Aradnál víz-szine több méterrel magasabb, mint a Tiszáé Vásáros-Náménynél. A Körösöket és Berettyót, nem különben az ezek völgyébe belébocsátani tervezett Szamos és Tisza víz egy részét nem lehetne tehát ezen a földháton átvezetni. A Duna párhuzamos távolságokban magasabban áll a Tiszánál, miért is a Duna vizének egy része lebocsátható volna a Tiszába tisztán esési szempontból, de nem megfordítva.

Végül mindazok, kik az árapasztó csatornák rendszerét csak egész általánosságban ajánlották az árvíz-veszélyek megszüntetésére, nem tettek komoly számításokat arra nézve, hogy annak keresztül vitele miféle költségeket igényelne. Láttuk, hogy például a Tisza tulajdonképeni medre minden nagysága mellett is csak egyötödét vagy egyhatodát vezeti le összes árvízének; ha tehát csak egyötödét vezetnők el vizének és evvel az árvészélyt még nem is nagyon csökkentenők: oly medret kellene részére vájni, mint jelenleg bír; ellenkező esetben ismét ott vagyunk a töltésező rendszernél, mely helyett pedig az árapasztó csatornák alkalmazását ajánlják.

A mellékfolyók külön elvezetésével és az árapasztó csatornákkal szemben a *víztartók* által való szabályozásnak határozott előnyei vannak, úgy alkalmazhatóság, mint az eredmények tekintetében.

A víztartókkal utánozzuk azt, mit a természet a nagy tavak közbeiktatásával egyes folyókra nézve magától végzett.

E tulajdonságot, mely szerint a tavak képesek az áradás növekedési időszakában a kifolyást bizonyos mennyiséggel kevesbíteni, az apadás idején pedig növelni: nevezzük azok mér-

séklő hatásának, mely Lombardini szavai szerint élve, úgy hat a folyókra, mint az inga vagy lendítő kerék a gépekre, szabályozván azok mozgását.

A genfi tó 184 méterrel emelkedik téli kis vize fölé és így 1200 millió köbmétert tart vissza. A Rhône-on tett mérésekből kitűnik, hogy a tó alján másodpercenként legfőlebb 575 köbméter képes lefolyni, míg a különféle mellékfolyók 1100 köbmétert emésztenek legnagyobb árvizek idején. Tehát majdnem fele raktároztatik a belé ömlő víznek, hogy későbbben lassabban folyjon le.

A Lago Maggiore még nagyobb hatással van a Ticinora és közvetve a Póra is. Így 1868-ban e tóba két ízben folyt be másodpercenként 10,000 köbméternél nagyobb víztömeg, míg az alsó Pón ugyanez harmadára, a második ízben felére olvadt le.

A Como tóba másodpercenként 2200 köbméter folyik be legnagyobb víznél és csak 900 köbméter folyik be az Addán; a tónak legnagyobb magassága csak másfél napra áll be a befolyás maximuma után.

A Szent-Lőrincz folyam, Éjszak-Amerikában a Mississippi után a legnagyobb vízrendszer, csak 0.5 méter vízmagassági változásnak van alávetve, oly nagy kiegyenlítést gyakorolnak vízemésztésére a folyásán fekvő óriási tavak.

A Rajna kis és nagy víztömege a bodeni tó fölött úgy viszonylik egymáshoz, mint 1 : 70-hez, míg alatta nagyobb távolságra is, például Bázelnél, mint 1 : 14-hez.

Mind e közvetlen mérések alapján vett példák eléggé kimutatják azokat a rendkívüli hatásokat, melyeket a kellő nagyságú vízfelületek a folyók járására gyakorolnak. És így, mi természetesebb, mint az az eszme, hogy igyekezzünk a természet utánózni, példáját követni, ha ugyanazokat a kedvező hatásokat óhajtjuk elérni.

Azonban ez eszmével is úgy vagyunk, mint igen sok mással, megcsodálhatjuk a természet nagy alkotásait, de azokat követni ritkán áll tehetségünkben.

Hogy a víztartókkal érezhető hatást érhessünk el, arra nézve oly roppant kiterjedésű területeket kellene igénybe vennünk, milyeneket a természet a föntebbi példáknál alkotott magának és ezenkívül azokat oly ponton kellene elhelyeznünk, hol a folyók víztömege a legnagyobb, vagyis közvetlen a hegyek lábánál. Itt azonban hiányzik a sík, csekély esésű terület, me-

lyen néhány méternyi magas gáttal megfelelő vízfogót lehetne alkotni. A természet alkotta tavaknál az esésben e pontokon hirtelen törés, lépcső fordul elő, a mi a völgyekben hiányzik, itt az esés folytonos és e mellett jelentékeny, úgy, hogy pár méternyi torlasztás által talán század részét sem tudnók azon területnek előállítani, mely a természetes tavaknál megvan. Mindezen tavak egy-két méternyi duzzasztással raktározzák ama óriási víztömegeket.

A második igen nagy különbség a tavak és a mesterséges vízfogók közt abban áll, hogy az előbbiek rendkívül mélyek; az alpesi tavak mélysége gyakran több száz métert meghalad, sőt egy részöknek feneke mélyebben fekszik, mint a tenger vízszíne, vagyis a föld kérgének valóságos behorpadása által állottak elő. E tavaknak a folyók hordalékával való feltöltésére ezer és ezer évek volnának szükségesek, míg a mesterséges vízfogóknál a föliszapolás veszélye évről-évre igen nagy lépésekkel halad előre s legfőlebb pár évtized alatt a víztartó teljesen megszűnhet, mint erre számos példa van.

E két roppant különbség mellett nem lehet figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a folyók völgyei rendszerint a legtermékenyebb talajokat szolgáltatják, hogy ennek következtében az elfoglalandó terület értéke rendkívül magas, hogy a községek és városok rendszerint ide települtek, hogy utak, vasutak mind erre épültek; mind ezek pedig úgyszólván lehetlenné teszik, hogy egyes területeket, katlanokat, ha bármilyen alkalmasak volnának is különben — víztartóként elfoglalhassunk.

A mesterséges állandó víztartókkal tehát a nagy völgyekből vagy síkságokról föl kell mennünk a hegyek közé, a vízválasztók közelébe, hol a völgyek szűkebbek, a vidék lakatlan stb. Ez ismét több nehézséggel jár, mindenekelőtt a völgyek esése még nagyobb, mint a hegyek lábánál vagy a síkság szélén, tehát a nagy vízfogó gátjainak még magasabbaknak kellene lenniök, mi által egyúttal az átszakadás veszélyei is fokozatosan nőnek; továbbá a víztömeg, mit egy-egy vízfogó raktározhat, igen csekély és így igen nagyszámú vízfogókra volna szükség, hogy a folyó vízjárására érezhető hatással legyenek; végül kevés oly alkalmas hely kínálkozik, hol e magas völgyzárakat a kellő szilárdsággal és biztossággal föl lehetne építeni, e nélkül pedig ily műveket létesíteni egyértelmű volna az árvíz-veszélyek növekedésével.

Mindazonáltal, hogy e rendszer alkalmazható és képes is az árvizeket csökkenteni, arra nézve élő például szolgálhat Kelet-India.

A Cavery folyón tizenöt századra terjedő munka az eredményezte hogy a folyó vízemésztése rohamosan kisebbedik s mielőtt a tengerbe ömlenék, jelentéktelen arányokra és szűk mederre szorúl össze. 9000 köbméter másodpercenkénti árvízének nagy részét víztartók táplálása és rizsföldek elárasztása emészti föl. Az árvizeknek e miatt 35 napra van szükségök, míg 140 kilométernyi útat haladhatnak előre. A Vajaros folyón pedig két hétig tart, míg az árvíz medrében 20—30 kilométerrel halad előre. Azonban a legtöbb víztartó van Madras tartományban, hol számuk többre megy 53,000-nél, melyeket mind a benszülöttek építettek; a töltések hossza 48,000 kilométer és 300,000-nél több műépítmény áll az öntözés szolgáltatában, mi az indiai angol kormánynak harminczhét és fél millió frank jövedelmet ad, daczára annak, hogy számos igen nagy és régi tó szolgáltatón kívüli állapotban van. Így a Ponairy tó töltéseinek hossza 48 kilométer, területe 15 ezer, egész 20 ezer hektár; a veranuminak, mely még részben használható, 15 kilométernyi töltése és 9000 hektár területe van. A bookaputnumi régi tó töltéseinek hossza 17 kilométer.

A mai napság is fönnálló legnagyobb víztartók a következők: a Palar folyóból táplált cavery-paukumi tó, töltéseinek hossza hat kilométer, területe 1800 hektár, legnagyobb szélessége 3200 méter; a chumbrumpauki víztartó egyedül esővizek által tápláltatik, területe 2400 hektár hossza 9.5 kilométer, térfogata 28 és fél millió köbméter; a seholapuri víztartó területe 1640 hektár, térfogata 62 millió köbméter, vízmélysége 18 méter; a legnagyobb indiai fönnálló víztartó a cholavarami, melynek térfogata 100 millió köbméter. Mindezen víztartók jobbra rizsföldek öntözésére szolgálnak és területeknek azon része, mely legelőbb kiürül, művelés alatt áll.

A Tisza-szabályozásnál fölmerült az az eszme is, hogy nem a hegyekben kellene a víztartókat építeni, hanem a síkságban egyes területeket e célra kijelölni. Tegyük egy kis számítást erre nézve. Hogy e rendszernek némi érezhető hatása legyen, másodpercenként legalább is 1000 köbméter víztömeget kellene raktározunk. Ha az átlagos elborítási magasságot 2.5 méterre tesszük, pedig magasabbra nem tehetjük, mert hisz

együttal a folyó víz-színét is akarjuk ezáltal csökkenteni — akkor csupán egy napi raktározásnál 3444 hektárnyi területre volna szükségünk s mivel az árvíz néha egy hónapig sőt azon túl kétszer-háromszor oly hosszú ideig is tart, 100,000 hektár volna a legkisebb térség, mit e célra kellene szentelnünk.

E területet minden oldalról töltésekkel kellene körülvenni, melyek a hullámveréseknek igen ki volnának téve és ezért rendkívül szilárdan volnának építendőek.

Azonban nem nehéz átlátni, ha nem a hegységekben épített víztartókkal akarjuk a vízemésztést szabályozni, hogy akkor sokkal könnyebb e víztartókat nem külön a töltésen kívül keresni, hanem az előteret annak megfelelőleg növelni, vagy a töltések háta mögött a kellő távolságra új töltéseket emelni és a kettő közötti térséget használni föl a raktározásra, a mi azonban nem külön rendszer, hanem a töltésezésnek némi módosítása; mert ez esetben az egyik oldalról a töltések építésének szüksége magától elesnék és a folyó apadásával a raktározott vizeket is legkönnyebb volna a folyókba visszabocsátani.

A víztartók építésének költségei igen tetemesek, azonban e rendszer alkalmazása nagyban és egészben mégis sokkal kevesebbe kerülne, mintha a Tisza vagy mellékfolyói mentén hasonló eredmény elérésére árapasztó csatornákat akarnánk ásni. A nagy állandó víztartóknál Franciaországban egy köbméter víz raktározása 4.20 krajczárba került; vegyünk átlag tíz krajczárt, ez esetben másodpercenkénti 1000 köbméternyi emésztésnek egy napi raktározása 8.600,000 forintba jőne, 30 nap alatt 258.000,000 forintba, a mi mindenesetre óriási összeg, de nem olyan, hogy e miatt gazdag és sűrű népesség mellett, kivált, ha azzal a mezőgazdaság, ipar és közlekedés egyéb céljai is összeköthetők és elérhetők volnának — az ily eszmét a lehetlenségek közé kellene sorolni.

A felsorolt példával nem volt célunk azt kimutatni, mintha az érintett vízmennyiség raktározásával a Tisza völgyének bajai orvosoltattak volna, csupán egy hozzávetőleges számítást akartunk bemutatni azokról a költségekről, melyek e rendszerrel együtt járnak, sőt majdnem bizonyosnak mondhatjuk, hogy még e nagy mértékben fölépített víztartók mellett is szükséges lett volna a medret épen úgy szabályozni, mintha egyetlen víztartó sem létesült volna.

Igen sokan a völgyek és síkságok legalsó részeiben föllépő bajokat azáltal kívánják orvosolni, hogy az egész vízgyűjtő medencze területén a vizek okszerű fölhasználását sürgetik.

Kétségtelen, hogy ha mindenki szem előtt tartaná Beszédes József következő szavait: «Házad udvarából ne ereszd ki az eső vagy hó levét, míg nem használtad, úgy határodból, vármegyédből, országodból használatlanul a vizet ki ne bocsássad, mert ez ingyen az Isten becses ajándéka» — akkor a folyók alsó részeiben sem kellene annyi bajjal és veszedelemmel küzdenünk.

A vizek hasznosításának és visszatartásának igen sokféle neme van, melyek tárgyalása nem tartozhatik a jelen tanulmány keretébe.

Az állandó víztartók építése mezőgazdasági, ipari és hajózási czélból, az öntözések kiterjesztése, kivált iszapos vízzel való elárasztás útján, hegyi folyók esésének csökkentése fenékgátakkal, az erdők megtartása, kopár területek újból beültetése, vízmosások megszüntetése, hegyi lejtőkön vízszintes árkok és töltések húzása, a talaj mélyebb megművelése — mind hozzájárulnak ahhoz, hogy az áradások veszélyei csökkenjenek.

Azonban, mind eme eszközlésekre folyó-szabályozó rendszert alapítani nem lehetséges, mert ezek nagyrészenek föntartása vagy elhanyagolása teljesen az egyéni önkénynek és szabadságnak van alávetve, erre akár egyeseket, akár az összeséget kényszeríteni lehetetlen. Ily állapot csak hosszas, kitartó munkálkodásnak lehet eredménye, melyet a folyószabályozásoknak mindig meg kell előzniök. Az emberiség fejlődése megmutatja, hogy addig az intensivebb gazdálkodásra egy nép sem megy át, míg azt extensive lehet üzni, igen egyszerűen abból az okból, mert hiányzik a megfelelő fogyasztás és értékesíthetés.

A vizek ily irányú hasznosítása tehát lehet a folyószabályozások kísérője és tökéletesítője, de nem hozható javaslatba oly területekre nézve, melyek a vizek kártételei következtében épen nem, vagy csak igen kevéssé vannak kihasználva.

Az eddigiekben csupán egyes folyókkal foglalkoztunk és azt tételeztük föl, hogy a völgyben előálló bajok egyedül a folyók rendezetlenségéből erednek, vagyis elégséges a fő és mellékfolyókat szabályozni, hogy minden vízbajtól megszabaduljunk.

Ez azonban téves fölfogás. A posványok, mocsarak és

kiöntések nem csupán és nem kizárólag a folyók által képezetnek és tápláltatnak, hanem az illető területnek saját csapadékvizei által is, úgy annyira, hogy ha a folyó soha ki nem öntene, vagy egyáltalán nem is léteznék — vízbajokkal, ha nem is oly nagy mértékben — de mégis kellene küzdenünk. Alföldünkön nagy kiterjedésű fensíkok vannak, melyeket a folyók áradásai soha sem látogatnak meg, mégis az eső és hóvizek nagy területeket tesznek a mezőgazdálkodásra lehetetlenné vagy kétséssé.

Nem elégséges tehát a folyókat szabályozni, hanem magára az illető területre hulló, vagy ott összegyülemelő csapadék vizek elvezetéséről is kell gondoskodnunk.

Egész folyóvölgyek rendezésénél igen fontos annak a sorrendnek megállapítása, melyben mind eme munkálatok végrehajtás alá kerüljenek.

Nem közönyös dolog, kivált mezőgazdasági szempontból, hogy a mederszabályozás, töltésezés és belvíz-levezetés — ha belvíznek nevezzük a töltések mögötti területekre hulló vagy ott összegyülemelő csapadék vizeket — mely sorrendben hajtának végre.

E tekintetben a szakférfiak nézetei eltérők, azonban nem nehéz kimutatni, hogy csakis az a sorrend állja ki az alapos bírálatot, mely a mederszabályozással kezdődik, a lecsapolással folytatódik és a mennyiben a szükség úgy hozza magával, a töltésezéssel végződik.

Láttuk, de a dolog természetéből is önként folyik, hogy a mederszabályozásnak alulról kell kezdődnie, viszont nem szorul hosszas indokolásra, hogy a töltésezés csak fölülről lefelé haladhat. Miért is e két munkálat már azért sem egyeztethető össze. De még kevésbbé férnek meg egymás mellett abból az okból, hogy a töltésezés okszerűen csak szabályozott meder-viszonyok közepett alkalmazható. Rendetlen, elfajúlt meder mellett a töltésezés egyértelmű volna azzal, mintha a folyót zsákba akarnók belészorítani.

Ha a mederszabályozást megelőzőleg nem hajtjuk végre, nincs módunkban csak hozzávetőleg is számítást tenni a töltésezés hatására és méreteire nézve. E nélkül pedig egy kétes kimenetelű harcra bocsátkoznánk, melyben, ha végre győztesek maradunk is, de sokkal több áldozat és költség árán, mint ha a helyes sorrendet megtartottuk volna. Számtalanszor kiemeltük és itt sem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy a meder-

szabályozás alapja minden folyószabályozásnak; e nélkül alapos segítség nem létezik, minden egyéb csak azután következhetik, csak ennek kiegészítőjeül szolgálhat.

Lehetséges, hogy a mederviszonyok jók vagy legalább tűrhetők, a természetes állapothoz képest, melyben a folyó vizsgálatunk alkalmával van, azonban nem szabad ebből kiindulnunk, hanem tekintetbe kell vennünk az elérendő czélt, az alkalmazandó eszközöket és ezekhez viszonyítva kell a medernek megfelelőnek lennie. Valamely meder töltésezés nélkül egészen megfelelhet, mihelyt azonban töltésezéssel akarjuk a szabályozást összekapcsolni, akkor már újból vizsgálat alá kell vennünk, hogy ugyanezen meder meg fog-e akkor is felelni.

Föltéve, a mint rendesen lenni szokott, hogy a bajoknak nagy része a meder rendetlenségeiből ered, ez esetben a meder-szabályozással fogjuk a munkálatokat megkezdeni és ezzel kapcsolatban a kiöntött, vagy összegyülemlett vizeknek levezetését is eszközölhetjük, mi által a megelőző állapotokhoz képest lényeges javulást idéztünk elő.

A meder-szabályozás elősegíti a vizeknek gyorsabb lehúzóását, megakadályozza, hogy egyes ereken, kiszakadásokon a folyó előbb kiönthessen, mintsem a partok természetes magasságáig emelkedett. Mindez magában véve is nevezetes és határozott előhaladás; ha ehhez hozzájárul a kiöntött és a völgyek és síkság fenekeiben összegyülemlett vizeknek levezetése, a mi a mederszabályozás által lehetővé, gyorsabbá tétetik: akkor az elérhető legkevesebb költséggel oly állapotot teremttünk, melynek hasznait mindenki elismeri és élvezi, mely nem okoz erőszakos változást sem a vizek járásában, sem a mezőgazdaság vitelében, mely tehát az eddigi helyzetnek valóságos javítása.

Oly területek, melyek kezdettől fogva mocsarasok, posványosak voltak, vagy rendesen az árvizek kiöntéseinek voltak kitéve, sem oly intensive nem művelhetők, sem oly sűrű népesség által nincsenek környékezve, hogy a teljes ármentesítésnek szüksége azonnal fönforogna.

Ellenkezőleg, ha a töltésezést helyezzük az első helyre és ezt követi a meder szabályozása, vagy ha együtt kezdjük is a kettőt, de az utóbbi természetszerűleg mindig elmarad, az esetben oly állapotot teremttünk, melynek következményeit sem előre látni, sem kellőleg mérlegelni nem vagyunk képesek. Számításaink egytől-egyig hamisaknak, bizonytalanoknak fog-

nak kitűnni és a tudomány meggyőző ereje helyett a tapogatózás, az ügye-fogott empirismus fogja a munkálatokban lábát megvetni.

Gátszakadások, gátemelések, meder-eliszapolások változva tognak a folyó mentén föllépni és elmúlhatik egy emberöltő, míg a viszonyok kissé tisztázódnak, míg az önbizalom ismét kezd visszatérni.

Nincs reá ok, hogy egy önérzetes szakértő ily veszedelmes kísérletnek tegye ki magát, kivált ha még az anyagi eszközök fölött sem rendelkezhetik szabadon, ha a költségek sokasága egész munkáját veszélyeztetheti.

Az ármentesítéssel kezdeni a szabályozást, annál inkább veszedelmes, mert a töltések látszólagos védelme alatt az illető terület összes mezőgazdasági, közlekedési és népesedési viszonyai megváltoznak és ha a védelem nem bizonyul kielégítőnek, akkor a baj óriásivá nőhet.

Rendkívüli időjárás mellett ily sorrendnél a mederszabályozás, a töltések és a belvizek egyaránt károkat és bajokat okozhatnak, melyek orvoslása meghaladhatja összes erőnket. Míg ellenkezőleg, ha a mederszabályozással kezdjük, a lecsapolással folytatjuk és ha a viszonyok és körülmények úgy kívánják, a töltésezéssel végezzük; abban az esetben lépésről-lépésre simulunk a természetes fejlődési viszonyokhoz, sem a vizek járásában, sem a mezőgazdálkodásban erőszakos állapotokat nem teremtünk; megismerjük a folyó természetét, a védendő terület valódi értékét és biztos alapon folytathatjuk a megkezdett munkát. E szabályozási eljárást követték a Közép-Rajná-nál is, hol a technikai tudomány újabbkori vívmányait a helyzet alapos tanulmányával kötötték össze.

A lecsapolás után ki fog tűnni, vajon az illető terület oly fekvésű és oly természetű-e, hogy megérett akár egészben, akár részben a teljes árvedelemre; hogy a szivárgó és fakadó vizektől mennyiben kell tartanunk.

E mellett arra is figyelemmel kell lennünk, vajon a mentesítendő terület talaja oly természetű-e, hogy az mint szántóföld művelhető-e nagyobb haszonnal, vagy pedig lazasága és átbocsátósága következtében inkább való rétnek és legelőnek.

A munkálatok főntebbi sorrendjéhez annál inkább kell ragaszkodnunk, minél fejletlenebbek a mederviszonyok, minél kevésbbé vagyunk képesek azokat gyökeresen rendezni, minél

többet kell magára a folyóra bízunk; ha pedig átvágásokat tervezünk, minél kisebb méretek szerint emeljük ki azokat, mert annál kevésbé mérlegelhetők előre az ily munkálatok hatásai. Töltésezés nélkül azonban mindezekből nagyobb bajok, veszedelmek nem származhatnak, legfőlebb a várt siker maradhat el.

Egész völgyek szabályozásánál arra is figyelemmel kell lennünk, hogy a végzendő munkálatok által a jövődöbeli fejlődhetést se el ne rontsuk, se meg ne nehezítsük. A mederszabályozásoknál és töltésezéseknél a vízhasznosításra, mint a völgyrendezésnek betetőzésére is tekintettel kell lennünk; és valóban tekintettel is lehetünk, a nélkül, hogy ez által a munkálatok költségeit érezhetőleg megdrágítanók. Azzal, hogy a lecsapoló árokhalózatot pár száz méterrel ide vagy oda toljuk, hogy egy töltést ide vagy oda építünk, a lecsapolás és árvédelem költségei alig fognak változni, míg ugyanaz az öntözésre nézve lényeges részt tehet, mely nélkül egészen újból kellene azt csinálnunk. Miért is mindezekre még akkor is tekintettel kell lennünk, ha e földadatok megoldása a távoljövőnek van fönhagyva, mert a kedvező helyzet a legnagyobb sarkantyú arra nézve, hogy abból kiki hasznót húzni iparkodjék.

Az ügyes tervező mérnöknek olyannak kell lennie, mint a hadvezérnek, ki nemcsak minden pillanatban áttekintéssel bír az egész csatatér fölött, hanem annak jövőbeli, a tett intézkedésekből kifolyó, alakulását is tisztán maga előtt látja.

A megelőzőkben minden egyes szabályozási módnál megkísérlettük példaképen azokat a Tisza és mellékfolyóinak szabályozására vonatkoztatni, a nélkül, hogy magának a kérdésnek érdemleges tárgyalásába bocsátkoztunk volna.

A következőkben sem vállalkozhatunk arra, hogy a Tisza és mellékfolyóinál szükséges munkálatokat ismertessük, mert erre nézve sem a kellő részletes adatok nem állanak rendelkezésünkre, sem pedig azt ily általánosságban mozgó tanulmány keretébe belé illőnek nem tarthatjuk. Miért is e helyütt csakis arra fogunk szorítkozni, hogy az előadottak alapján helyesen állapítottatott-e meg a szabályozás rendszere általánosságban és ha igen, mik volnának a teendők annak keretében.

Minden szabályozási mód között a meder szabályozása az, melyre valamennyinek alapulnia kell, mely nélkül teljes és végleges sikert elérni nem lehetséges.

A Tisza-szabályozás közel 40 éves története e tétel igazságáról a legszembetűnőbb tanúságot teszi. És ha voltak és vannak bajok és veszedelmek, a mit tagadni nem lehet, azoknak legnagyobb része onnét ered, hogy a mederszabályozás ügyszólván másodrendűnek tekintetett a töltésezés mellett.

Ha a mederszabályozásra lett volna a főszűly fektetve és az állandó posványok és mocsárok lecsapolására: az egész munkálat sokkal zavartalanabbúl megy végbe, nem keletkezik forradalom sem a vizek járásában, sem a gazdálkodás menetében, a mennyiben a szakértőknek egyrészt alkalmuk lett volna kiismerni a folyó természetét és annak megfelelőleg folytathatták volna a további munkálatokat; másrészt pedig a gazdák is jobban készülhetek volna a szabályozás eredményeinek kizsákmányolására.

A mederszabályozás és csatornázás hatása mindenesetre fölötte kedvező lett volna a megelőző állapothoz képest. Igaz, hogy nem lett volna annyi terület szántófölddé átváraszolva, de a sok értéktelen mocsár mindazonáltal megszűnt volna és kaszálóknak és legelőknak adott volna helyet. Az ártér szélét képező magasabb fekvésű földszalag pedig, mint szántóföld is művelhető lett volna akár őszi, akár még czélszerűbben tavaszi alá, abban a mértékben, a mint a mederszabályozás előre haladtával a vizek lefolyása gyorsítottatott volna.

A töltésezésre pedig csak a mederszabályozás befejeztével került volna a sor, mert kétségtelen, hogy a Tisza és mellékfolyóinak áradásai rendszerint oly időszakra esnek, midőn a tenyészetnek több kárt okoznak, mint a mennyi haszon van a hátra maradt iszapból.

A végeredmény tehát ugyanaz lett volna, hogy a Tisza és mellékfolyói töltések közé fogattak, csak a sorrendben történt volna változás, a mi azonban az egésznek egyöntetűségét és tervszerűségét nagyban elősegíti vala. Mert kétségtelenül áll, hogy ha a Tisza-szabályozást ma újból lehetne kezdeni, és ugyanazon sorrendet fogadnók is el, mint a melyet tényleg követtek, a töltések vonalozásában, egymástól való távolságában, az átvágások kiemelésében, szóval a végrehajtás mikéntjében sok oly változást eszközölnének, melyek az előállott bajoknak jó részben okozói voltak.

Nagyban és egészben tehát Vásárhelyi Pál tervét tartjuk helyesebbnek, mely a lefolyási viszonyoknak rendezésére fektette

a fősúlyt, mint Paleocapáét, ki az egészen szabályos medrű Pót akarta a Tiszánál mintaképül elfogadni és mindent a töltésezéstől várt, a folyó medrét eléggé megfelelőnek, eléggé kiképzettnek találva. Kétségtelenül a Tiszának és mellékfolyóinak igen szép természetes medrök volt, azonban a töltésezés által ezek kiképeztetésökben semmivel sem mozdítottak volna elő, sőt roppant kanyargósságuk mellett, a töltés-szakadásoknak örökös okaivá váltak volna. Igen jó például szolgálhat erre, ha már máshonnét akarjuk azt venni és nem magából a Tiszaszabályozás történetéből, a Visztula és Alsó-Rajna töltésezése, melyeknél a legtöbb baj és veszely, valamennyi szakértő egyértelmű megállapodása szerint, a meder rendetlen állapotából keletkezik; és ezen másként segíteni nem is vélnek, mint a meder rendszeres szabályozása által. Tehát a távoli töltésezéssel vagyis Paleocapa tervével is oda jutottunk volna, hogy a mederszabályozás nélkül teljes eredmény nem lett volna elérhető.

A természetes sorrendnek ilyen megváltoztatása, másrésztől az egyes rendszerek keretében előforduló szabálytalanságok, milyenek a töltésköz megállapításában, az átvágások méreteiben és sorrendjében való rendszertelenségek — oda terelték a közfigyelmet, vajon nem magában az alkalmazott rendszerben vannak-e azok az alaphibák, melyeknél fogva a végeredmény kielégítő soha nem lehet.

Így hozták javaslatba a vizek összpontosítása helyett, azok megosztási elvét, az árapasztó csatornákat, víztartókat, a dunai katarakták eltávolítását és így tovább. A megelőzőkben kimutattuk, hogy e javaslatoknak egy része ellenkezik a folyószabályozások alapelveivel, más része pedig nem foganatosítható azért, mert oly óriási költségekkel járna, melyeket egy nálunk sokkal vagyonosabb, sokkal sűrűbb népességű ország sem bírna meg, ha azt akarnók, hogy azáltal valóságos segítség, nem pedig talán egyes laikusokat gyönyörködtető játékszer teremtessek.

Miután a Tisza völgyében a munkálatokat újból nem kezdhettük, tehát az elfogadott sorrendet sem bonthatjuk meg, azért nem marad egyéb hátra, mint félretéve mindenféle kalandos terveket, a meglevő állapotok javítására kell összes erőnket és figyelmünket fordítanunk.

Mindenek előtt be kell fejeznünk a mederszabályozást

abban a sorrendben, a mint az legújabbán megkezdett, vagyis alulról fölfelé, ki kell egészítenünk a töltésezési rendszert, magasztva, szélesítve, padkázva és belebbezve ott, hol azt a szükség, vagy alapos tanulmány ki fogja mutatni.

A töltés-rendszerrel kapcsolatban gondoskodnunk kell arról is, hogy esetleges töltés-szakadások esetén alkalmas pontokon az ár keresztgátakkal fölfogassék és a folyóba visszatereltessek, a veszélynek kitett városok, községek és puszták pedig körtöltéssel körülvétesse, végül a szivárgó vizek visszatar-tására a szorító gátak vagy egyéb alkalmas módok mielőbb foganatosíttassanak. Maga az árvédelem pedig gyökeresen újjá szervezendő és nem csupán a töltések védelmére, hanem a be-álló töltés-szakadások esetére is a szükséges anyag és gözczölöp-verő gépek beszerzendők és a kellő intézkedések megteendők.

A belvizekből származó bajok nagyrészt hasonlólag a természetes sorrend megváltoztatásából eredtek, a mennyiben azt hitték, elégséges leendő az árvizeket az ártértől visszatartani, hogy minden mocsár és posvány megszűnjék. A rendszeres csatornázás által nemcsak ezen a bajon lehet segíteni, hanem egyúttal az esetleges töltés-szakadások rombolásai is kevesbed-
nek, mert a kiömlött árvíz a csatornákon a mederbe csakhamar ismét visszahúzódhatik, míg különben éveken keresztül vesztegelt az egyes mélyedésekben, míg a nap heve el nem párologtatta. A termés tehát legfőlebb egy évre vesz el, sőt még akkor sem egészen, mert kaszálóul még akkor is használható.

A Tisza és mellékfolyói szabályozásának igazi hasznai azonban csak akkor és ott fognak jelentkezni, a hol a vízmen-tesítést a vízhasznosítási munkálatok fogják követni; akár az iszapos árvizeknek egyes alkalmas területekre való időszakos kibocsátásával, akár rendszeres öntöző csatornahálózat terem-tésével.

Széchenyi nagy műve csak akkor lesz befejezve, csak akkor válnak a folyók a síkság áldásává, melynek annyi évszázadon keresztül ostorai voltak!

KVASSAY JENŐ.

SPANYOLORSZÁGI ÚTAMBÓL.

Buda-Pestről 1887 márczius 24-dikén derült tavaszi napon indultam el, de Bécsben már, míg a nyugati pályaházhoz értem, az eső csak úgy szakadt. Ilyen a tavasz, mint a fiatal könnyen változó kedélyvilága.

A szép Rivierát mellőzve, az Arlberg-tunellen át iparkodtam Spanyolország felé. Tyrolban, Vorarlbergen még mindenütt hó feküdt; a vonat csak úgy száguldott, mellettünk meg templomba ballagó falusiak békésen gázoltak a hóban. Innsbruck után a gép süvítgetése figyelmeztetett, hogy a remekműhöz jutunk, de alig volt idő a tunell emlékművét az út mellett megtekinteni, a sötétség elnyelt csakhamar.

A túlsó oldalon lassanként megváltozott a kép; a hó csak itt-ott fehérlett és Feldkirch kies vidékén örömmel időzött a szem. A pálya tekervényesen éri el a schweizi határt, hol nem Bregenz felé, hanem a nemrég megkészült vonalon délnyugatnak fordultunk, merre a vasút most a wallenstädti meg zürichi tavak partján halad. A zürichi tón jégtáblákat csapkodott a szél és itt második ízben, még pedig fokozva ért utól az eső, úgy hogy valóságos tavaszi fergetegben jutottam Zürichben födél alá. Innen csak márczius 27-dikén távoztam Genfnek, Lyon felé. Genftől Lyonig vad a tájék, sziklás, kevés kulturával. Öreg este volt, mikor Lyonba érkezünk; a felhőkből nyers levegő húzott és szobám a lobogó tűz daczára 10 R foknál jobban meg nem melegedett. Otthon az ilyen temperaturát Szibériának véljük, de úton a kényszerűség gyorsan megbarátkoztat kellemetlenebb dolgokkal is.

Lyonról még nem is oly rég azt mondták, hogy ott csak selymet meg papokat találni, de bezzeg ma már Lyonban sok

egyéb is van, mert a város az utolsó tíz évben rendkívül sokat haladt. Így pompás gyűjteményekben láthatni mindenféle kincseket, melyeken gyönyörködik s okul a látogató. A természetiek tárát a Palais Saint Pierre falai között lelni, mely nagyszabású négyszögletes épület, nem régiben még klostrom. Szép fás udvarát árkádok szegik be s a gyűjtemények sorában az ásványok földszinten, csak az a kár, hogy nem fűthető helyiségekben vannak.

A palaeontologiai gyűjtemény kivált ősemlősökben igen gazdag, tömérdek rhinoceros-, mastodon-maradványok, sőt ez utóbbiból egy fölállított teljes csontváz is látható; a csontok tetemes része a város meg a vasútak építésekor került a napfényre. Egyéb kövületek is, kivált a közel vidékről, ugyancsak gazdagon képviselve. Az állat-osztályban meglepő a szép csontváz-sorozat, a milyen nekünk még csak közelítően sincs. A lyoni múzeum kiadványai is magas színvonalon vannak, valóságos díszmű egy-egy kötet, pedig ez az intézet nem állami, hanem a városé és ügyeit a helyi természettudományi egyesület vezeti. Egy szóval Lyonban bőven tapasztalja az idegen, hogy mily jelentőséges meg üdvös dolog az, ha valamely országban nemcsak egy, hanem több helyen is nagyobb szabású kulturális csomópontok vannak.

Lyonból 29-én este indultam tovább s az éjtszaka Vienne-nél takart el bennünket, úgy hogy Avignont már csak sötétben mellőztük. Tarasconnál keltem át a Marseille-Barcelona irány vonatára. Ezen a néhány órai úton föltünő az élénk közlekedés Lyon meg a tengerpart között. Lyonból Marseille felé nemcsak a hajóforgalom igen nagy, hanem a vonatok a Rhône mindkét oldalán haladnak; a jobb parti vasútak a teherszállítványokat hordják, a baloldali pályákon pedig egyik személyvonat a másikat éri, úgy hogy folytonos találkozások meg mellőzések elevenítik a vasútazást. Bennünket villámvonatok mellőztek el, hanem mi meg az omnibusvonatnak kerültünk elébe.

Reggelre MontPELLIERNÉL derengett, a hol a Franciaországban jól ismert kitünő restaurantban megreggeliztem. MontPELLIERTŐL a nyugati oldalon a francia határig kopár, karsztos hegysor vonul végig; a mint egy velem utazó francia állami erdész beszélte, igazi terra nullius ez, mert se állat, se növény nem igen él meg ott. Baloldalt a Földközi-tenger fakós sárgás tükre csillogott, itt a partok mentében csekély mélységű a víz és leg-

inkább a fenék színe látszik; távolban néhány halász-sajka libegett, a part mellett pedig itt ott gunyhókat, halásztanyákat értünk. Szélmalmon is megakadt a szem.

Elmaradt lassanként a tenger és Perpignanba jutottunk. A Pyrenæk már jól mutatkoztak, de mint magas hegységek közelében rendesen, a tájképben itt is az előhegység túlnyomó és így a látvány nem az, mit várni. A francia-spanyol határ Cerbére és itt a legelső igazi spanyol, kit szemtől szembe láttam, a zsandár volt, párosan mint szokás. Ruhájok fémcsomós, vörös hajtókás fekete frakk, fekete nadrág, sajátos háromszögletű kalap; fegyverök a kard meg szuronyos puskák. Társaik a vámőrök voltak, kik szintén kardosan, frakkban mozogtak, fekete hajú, barnásbőrű legények, meglehetősen közönyös arccal; nem csoda, ha egyforma munkájuk megfásítja őket. Podgyászat a spanyol is úgy megforgatta, mint bármely más nemzet fia és vonatunk tisztességes sokáig állt, míg végre bejuthattunk belle France-ból a grandok hazájába. A spanyol vasúti kocsik berendezése a francziákétól alig különbözik, a vasúti személyzet az útasokat kényőkre kedvőkre hagyja, a mi jó is nem is; a kalauzt én alig hogy láttam, mert leginkább a kiszálló útasokat ellenőrzik. A vonat lassabban járt ugyan mint francia földön, de azért meglehetősen haladt. Megjegyezhetem még, hogy a nevezetesebb spanyol vasúttak francziák tulajdonai, úgy hogy a vasúti igazgatóságok is Párisban vannak.

A kezdődő spanyol tájék ezen az úton elég változatos. Hegyes völgyes, kopasz sziklák kultivált völgyekkel váltakozva. Girone volt az első nagyobb spanyol város, hol bennünket nagy közönség fogadott. Ismeretlen formájú, széles karimás kalapok, vörös béllésű gallérköponyegek, vászoncipők, botok meg füstölő cigaretták a férfiak föltűnő járulécai. A kinek köponyeg nem jutott, az rövid derekú ujjasba öltözött; a fiatalság szűk nadrágaival, kivarrott kötőlekeivel, bársony mellényével, rikító színű selyem nyakkendőjével vált ki; a csinos nők a selyem mantillát viselték és az eleven, nyüzsgő sokaság megteremtette a spanyol hangulatot.

Gironet elhagyva, nemsokára elsötétedett és nyolcz óra tájban lehetett, mikor a távolra világító Barcelonát megpillantottuk. A pályaházban a fogadók személyzete figyelmesen várta az útasokat, úgy hogy a podgyász-kiváltással meg a hasonlók-

kal semmi gondom sem volt. Barcelonában, úgy mint általában Spanyolország nagyobb városaiban többnyire francziás berendezésűek a fogadók; ezekben alig tapasztaljuk, hogy spanyol földön járunk; a mienktől eltérő szokás az, hogy a szálló vendég a fogadóban köteles étkezni.

Márczius 31-dikén jártam sorra Barcelonát, e nevezetes várost, mely egy negyed millió lakossal Spanyolországnak méltán második helye. A még fejlődő városok sorából való, melylyel a határos falvak lassanként egybeolvadnak; Barcelona térképe valóságos mozaik-mű az újonnan elfoglalt térségek nyolcszögletes koczkái következtében. A törzsökös régi város, Catalonia székhelye azonban imposans móddal kiválik; a régi utcák itt sem egyenesek, a magas, lapos fedelű házakon csupa ablakot, ajtót meg apró balkonokat látni. Legnevezetesebb útca a Rambla, mely több mint egy kilométer hosszú, 30 méter széles és a tengerparttól kezdve a várost mint a forgalom valóságos lüktető ere, éjszaknyugat felé haladva ketté osztja. Közepén a sétálók üdülésére árnyas fasor szolgál, a kocsik meg az út jobb és bal oldalán járnak, tehát megcserélve mint nálunk az Andrássy-úton. A Ramblán a város legszebb házait, a legelső fogadókat, színházakat, kereskedéseket leljük. Este a kivilágítás pompás és a legszebb társaság élvezi itt az üdítő léget a tenger felől. Barcelona egy erdős hegysorral beszegett termékeny síkságon terül el és tájképe kivált a tengerpart felől, meglepően szép. A város, az útbírók leírásaival ellenkezően, már tökéletesen spanyol, ámbár még némi dél-francia vonásokat is tapasztalhatni, de csakis a nyilvános mulató helyeken. Francia szót alig lehet már hallani, de a kereskedők között föltűnően olaszok is vannak. A barcelonai társaságban kiváló helyet foglalnak el a déli Amerika spanyol részeiből haza került meggazdagodott családok, a kiknek a vezérszerep jutott. Spanyolország kompakt nemzetiségét még az ily élénk forgalmú kikötő városban is lépten nyomon tapasztalni, a mi-ben az ország elkülönült fekvésének ismeretesen igen nagy része van.

Barcelonában tizennégy színház található, közöttük az operaház a Ramblán, melynek színpadja az európai összes színházak között a legnagyobb, mint mondják. Én az úgynevezett népszínházban voltam, hol kedélyesen elmulatoztunk; a közönség a játékba minduntalan bele avatkozott, hol buzdítá hol

meg pisszegte a játszót. Templomokban sincs hiány, mert Barcelonában 82 templomban imádkoznak; a kathedrális templom a XIII. századból való és remek gót stílusban épült. A régi klastromok nagy része azonban ma közművelődési és emberbaráti céloknak szolgál. Nyilvános gyűjteményekben Barcelona éppen nem gazdag, az egyetem gyűjteményében egy czethal szép csontváza a legkiválóbb darab.

Barcelonában tartózkodásom idején esős, szeles napok jártak, úgy hogy alig lehetett a szabadban leülni. Valenciának április 5-dikén este indultam tovább, kezdetben kellemetlenül, mert a sok utazó következtében mint a heringek úgy szorogottunk egymás mellett. Szerencsére Taragonánál az útasok száma megapadt és baj nélkül érkeztem meg másnap reggel Valenciába.

Egy régi spanyol város ez, Barcelonánál jóval kisebb; nem közvetlenül a tengerpart mellé épült és keskeny utczáiban sok régi palota van még, melyeken a maurus idők maradványai megismerhetők. Földje igen termő, égalfját a legkedvezőbbnek vélik; Barcelonában már láttam ugyan a tengerpart mellett a város enyhében néhány pálmát, de itt elszórtan már többet találni; csak díszfák ezek, gyümölcsük alig érik meg. Narancs meg fügefa-ültetvények a vidéket ellepik s a rizstermelés is az egész tájon honos. A nevezetes képtárt, templomot és a többi látnivalókat csak sebtében néztem meg, mert szerencsétlenségemre ekkor a typhus pusztított Valenciában, tehát nem időzhettem tovább, hanem még az este tovább utaztam hajón.

A spanyol partokon ugyanis Barcelonától illetőleg Marseilletől kezdve Sevilleig rendes hajóközlekedés van, ámbár leginkább csak árukat szállítanak. Egy kis tengeri út mégis kíváncsatos volt nekem, a vasúti zakatolás után. Az éjen jó szél fújt, úgy hogy a hajó mindig lógott és mivel a lapos partokon látni való nem igen akadt, aludtam békén az egész éjszakán. Másnap, április 7-dikén reggel is sivított még a hideg szél, de inkább elfoglalt a szép látvány, a mit Alicante közelében tapasztalni. A hegyre épült vár meglepő, csakhamar ki is kötöttünk, de a várost alig volt időm megtekinteni, nehogy elkésssem a legelső vonatról, mely Elchebe indult.

Elcheről szólva, eszembe jut a híres Atur-papagáj, melyről mondják, hogy ott az Orinoko táján egy kihalt néptörzs emlékét beszédjével sokáig megőrizte. Itt meg a pálmák tanú-

jelei az eltűnt mór időknek, mert Elche tája egy darab Afrika: kopár pusztaságon pálmaerdő-sziget, a közelben pedig kicsiny marokkói stílusú házak. Meg van még minden, de hol vannak már a mórok?!

A sivány pusztával meglepő ellentét a gondosan öntözött zöldelő pálma-ültetvény. A pálmák nagy, négyszögletes téreken tenyésznek, közöttük 2—3 száz éves törzsek is, a mily idős fák sudara 20—25 méter magas. A fiatal fákat gondosan nevelik, úgy hogy a hiányt rendesen pótolják; lehet ott 80—100,000 pálma, melyeknek tövénél gránátalma-fák zöldelnek. A csak mintegy tizenöt éves fa termi meg haszonnal a datolyát, és addig nem tudni, hogy melyik fa a termő. Egy odaváló boszankodva beszélte, hogy mint nevelt kertjében tizenöt évig kiváló gonddal három szép pálmafát, míg végre virításkor kivágta azokat, mert mind a három hímfa volt! A pálma is csak úgy ér valamit, ha terem, mert a nem termő vagy kidőlt fa törzse csak tüzelni való, néhány franknál többet nem adnak azért. Annál többet nyújt a gyümölcsös pálma, az elcheiek legkiválóbb keresete is a datolya-árulás meg a pálmagalyak eladása, ez utóbbi a nagyhét ájtatos ünnepeihez, a mikor egész Spanyolországot ez a tájék látja el galyakkal. Az itt termett datolya nem olyan édes ugyan, mint az afrikai, de jósága azért nem igen marad mögötte. Pálmákat különben Alicante meg Murcia között már gyakran találni.

Néhány órát időztem e szép helyen, ámbár a fujdogáló hideg szél mégis csak megrontotta az afrikai illusiót. Spanyolok mondják, hogy Elche kivált Afrika éjszaki tengermelleki részével megegyezően jeles; annyi bizonyos, hogy környékén a pusztaság daczára szép tanyázó helyek vannak, hol a tengerbe fürdeni járó spanyol családok nyaralnak. Elchet idegenek sűrűn látogatják, de alighanem csak átutazóban, mint én, mert jóra való vendéglőt ott ugyan hiába kerestem.

Délután Orihuelába vitt a vonat. Útközben az olajfa-keretekben folyton látni egyes pálmákat, sőt kisebb pálma-ültetvények is vannak. Orihuela egy nagy hegy oldalán épült és a mint közeledni, az elődombon egy klastrom látszik; a bontakozó látvány oly szép, hogy Granada képével vetekedik. A városon a maurus vonás még igen föltűnő, a mi az építkezésekben meg is marad, mert a régi stílust gondosan követik. Kicsiny város, de érdekes. Lakossága egységes spanyol nemzetiségű,

nem szívelik az idegent. Itt, mint Spanyolországban mindenütt, mindenki spanyol és büszke, hogy az.

Nagysütörtök levén, az utcákon sok nép járt, de nem sok idő telt el, míg a várost megjártam. Estefelé indultam tovább Murciába, hova épen a vallásos körmenet végére érkeztem. Ilyenkor az utcákon mindennemű forgalom tilos, ezért a fogadóba is gyalog kellett menni.

Murcia környékén igen nevezetes az arabs idők óta szokásos kerti gazdaság az úgynevezett huertákon. A televénygazdag földön, gondos locsolással itt Európának valóban áldott földje van. Huerták Valencia, Alicante, Granada meg Sevilla körül is mindenütt ott vannak, hol a maurus maradványok főfészkeit leljük, mert azok a kerti gazdasághoz igen jól értettek. Murcia környékén a lakosság selyemtermelésből is pénzel s az iparkodó népség elég vagyonos. A város szép épületekben nem szegény, székesegyháza is kiváló, melynek igen szép tornyáról remek kilátás nyílik a gazdagon termő huertákra; pálmák is vannak még, de már nem igen teremnek.

Ez a tartomány mindennemű építőkövekben, érczekben, sós- meg ásványos vizekben igen gazdag, úgy hogy általánosabb a bányászat, kohászat itt, mint Spanyolország bármely más részében. A kincstári bányahatóságot meg is kerestem, hol több bányatulajdonost megismertem. A magánosoknál kiváló szép ásványokat hiába vártam, a látott középszerű darabok csak a helyi viszonyok illusztrálására valók. Megsegített azonban a véletlen, mert egy Murcia mellett 1870-ben hullott meteoritból 371 gramm súlyú darabhoz jutottam; ebből a hullásból nemzeti múzeumunk gyűjteményében eddig csak öt gramm volt.

Április 9-dikén reggel indultam tovább vasúton Carthagénába. A vonat lassan haladt, úgy hogy vagy négy óra telt el, míg megérkeztünk. A vidék nem igen termő, mert kavicsos, szirtes, kivéve azon egyes foltokat, hol öntözni lehet. A víz sincs bőven, a mely bajon újabb időkben artézi kúttal segítenek; ilyen fúrt kút csak Murcia körül már nyolczvannál több van.

A nagyheti ünnepélyeket Carthagénában is utolértem és több sajtáságos körmenetet láttam. A házak mellett két oldalt álarczos, kék zubbonyos emberek czipő nélkül haladnak, nagy fakereszt vállukon, olvasóval kezökben; mások meg nyúlt arczezal, hegyes sipkával, selyem czipőben, vállukon hordják az

asztalhoz hasonló táblákon a szent csoportokat, mely utóbbiak rendszeren fából készültek, de arannyal, ezüsttel gazdagon hímzett selyem ruhákba öltöztetik. A menetben sok rendőr, katoná díszruhában halad, kisebb zenekarok nagy számban zenélnek folyton, hozzá a papság egyházi dísze meg a sok kísérő, úgy hogy az ilyen egyházi ünnepély valóban kiváló látványosság. A menet azután lassan halad, sokszor meg-megáll, úgy hogy eltelik a félnap is, míg egy ilyen processio véget ér. Az ablakokból az elhaladó körmenet közé papirosokat, virágokat sőt pénzdarabokat is szokás dobálni, melyekért a gyerkőczök azután magyarosan birkóznak is.

Carthagena maga kicsiny, a sok egyes hegyesúcson közeleben megannyi fellegrvár épült, mert a kikötő igen nevezetes. Ez a murciai kereskedés csomópontja a külfölddel, hol az Algériába, Oránba igyekvő hajók is megállanak. A kopasz hegyeken vegetálás hiányzik, de a hol víz akad, ott a kerti gazdaságot lelmi. Tehén alig van ezen a tájon, kecske, ló is kevés, hanem annál több az öszvér.

Az épületek födele alacsony, a legtöbb ház balkonos, de kémények nincsenek, mert fűteni nem szokás. A lakosság szép, erőteljes, a társas érintkezés azonban nem valami eleven.

Carthagenában is csak néhány közepszerű ásványt láttam, ámbár a várostól csak hét kilométer távolságban vannak a herreriasi híres bányák, hova lóvasúton jutni. Carthagena vidékén sok bánya van és a kohók is füstölnek lépten nyomon; ez a város a spanyol iparnak egyik nevezetes fészke kezd lenni.

Estefelé megkerestem ugyanazt a hajót, mely Valenciából Alicanteba hozott. Csöndes vizen hajóztunk azután Almeria felé. A földézetten sokáig időztem, itt-ott világító tornyok látszottak a partokhoz közel, de csakhamar mind jobban eltértünk a parttól s a Cape de Gatat nagy ívben mellőztük el. Husvétvasárnapján reggel öt órakor kötöttünk ki azután Almeriában. Ez a város kis síkságon, közel a tengerhez meg a háta mögött emelkedő hegyekhez épült; látványa a tenger felől meglepő, mert a lapos földelű alacsony házak meg az itt-ott fölnyúló pálmák igen afrikaias képpé egészítik ki egymást. Kikötőjében igen szép az 1852-ben épült erős molo. Szép meleg idő járt ekkor, mely még néhány napig megmaradt; időm gyorsan eltelt, annál inkább, mert sok utánjárásom daczára is alig tudtam néhány ásványt szerezni a környék bányáiból. Panaszkod-

tak, hogy ezen a tájon újabban hanyatlik a bányamívelés, sok bányában már nem dolgoznak, másokban pedig a vízzel van folytonos baj, így az aranybányákban is szünetel a munka a víz miatt. Estefelé az előbbi hajóra szálltam, mely lassú haladásban vitt Malaga felé.

Másnap reggel, április 11-dikén érkeztünk meg s a hajótól elbúcsúztam, mert további útban újból a vasúton jártam. Malaga a nagyobb, nevezetesebb spanyol városok sorából való, közel 116,000 lakosa van és Barcelona után Spanyolországnak egyik kiváló kereskedelmi csomópontja. A várost hegyek övezik, közelében viruló huerták, hol mindenféle gyümölcs, narancs, mandula, szőlő stb. terem; a malagaszöllőt nagyobb mértékben azonban csak a várostól mintegy két órányira fekvő hegysoron tenyésztik a falvak lakosai. Pálma is van még, de a datolya már nem érik meg. Malaga egy nagy kereskedelmi városra vall, utczái nem igen tiszták, lakosságában meg sok a csöcselék; a vagyonos polgárok igen nagy luxussal élnek. A várost keresztül kasúl járva, a szép székesegyházat is megnéztem, mely árusvétii ünnep miatt teljes díszben pompázott.

Granada felé 12-dikén reggel utaztam el; kezdetben nyugatnak, de csakhamar éjszak felé indultunk és a szárnyvonal Bobadillától ágazik el keletnek Granadába, hová késő délután jutottunk. A vasút a Sierra Nevadát meg az avval parallel hegysort kerüli meg, úgy hogy Granadában, Malagához mérve jóval vissza felé utaztam. A vasút igen szép vidéken épült, több csinos városkát mellőztünk, de erdőknek nyoma sincs már, csak olajfa-ültetvények a partokon, a völgyekben meg narancstenyésztés az egyedüli zöld. Granada közvetlen völgye azonban gazdagon termő.

Granada távolról nem sokat ígér, hanem közelében a látvány meglepően szép. A város három emelkedés lejtőin épült, egyiken a Torres Bermejas, másikon az Alhambra, harmadikán pedig az Albaycin, mely utóbbit az előbbiektől a Darro mély árka választja el.

Granadában legelső nevezetesség az Alhambra, melynek leírása, képei ismeretesek az egész világon. Ez az arabs csodavár méltán világhírű, nem múlt el nap, hogy legalább kétszer meg ne tekintsem azt. Megújultak azok a szép regék egyenként bennem, melyek ezen az idővel is mindig szép falakhoz fűződtek. Az Alhambra a várostól csak hiányosan látszik, mert az

emelkedésekre épült házak részben elfödik. A városból felóra elteltével juthatni oda, reggel héttől este hat óráig szabadon. Az utcákból kijutva, várkaput érni, melyen túl szelid lejtőn kapaszkodunk; a második kapu után falak között megszűkül az út, mely a harmadik kaput elhagyva fás, virágágyvas vártérben végződik. Itt van az Alhambra kis ajtaja, hol csöngetni kell és azután szabadon járhatunk, kelhetünk mindenfelé. Egy udvaron szép tó tükrözi vissza a déli spanyol eget és vándorlásunkban a víz csörgése lépten-nyomon kísér. Tornyából Granadát a viruló huertákkal, más részt meg a 3000 méter magas Sierra Nevada kopasz, helyenként hófödte szirtes csúcsait látni; a Sierra Nevadára különben gyönyörű áttekintést nyerni az Albaycin városrészből is.

Valami sajtáságos érzés lepi meg az embert, mikor egy ilyen valóságos arabs palotába lép. A szokatlan magas, de csekély térségű termek hatása teljesen más, mint például a nagy dimensiójú kupolás épületeké. Az Alhambráról helyesen mondják, hogy abban a látogató idegen világba kerül, mely ismeretlen nyelven beszél ugyan, de azért tolmács nélkül is megértjük azt, mit mondani akar. Ez a legjobb bizonyíték az építési stílus benső igazságához.

Granada táján a földrengések nem ritkák, melyek az Alhambrában is többször kárt okoztak. A karcsú oszlopok meg a csipkeszerűen áttört falak azonban a rázkódtatásokkal még mindig daczolnak. A maurus királyok is ismerték már a földindulásokat, mondja Fraas (*Aus dem Süden*. Stuttgart, 1886), mert királyi lakjokat nem a Sierra Nevada gneissára rakták, hanem fiatalkorú laza törmelékre építették, mely az Alhambra hegyét teljes vastagságában formálja. Az apró, egyes gömbölyű kövecskékből egybeszerkesztett kőzet az, mely a föld alatti lökések erejét csökkenti és okozza azt, hogy az Alhambra mind e mai napig földindulásoktól tetemesebb károkat nem szenvedett.

A törmelékes kőzet itt aranytartalmú, melyet réges rége óta bányásztak is; újabban egy társaság az aranytermelést californiai mintára rendezte be. A Darro homokjából különben czigányokkal én is mosattam néhány gramm aranyat a nemzeti múzeum számára.

Granada maga a vidéki nagyobb városok sorából való, több arisztokrata és sok gazdag lakosa van. Szép épületeket

több helyén látni, székesegyháza meg épen kiváló; sétálóhelyei is kellemesek, nyilvános gyűjteményei azonban a közepszerű fokot nem igen haladják túl. Ellátásom alig hogy tűrhető volt, ámbár elég borsos árakat fizettem.

Április 15-dikén reggel indultam vissza Bobadillába, honnét éjszak felé, mindenütt szép termő vidéken haladva, ebédre Cordobába értünk; ezután keletnek Linares, a híres bányászhely, felé útaztam, merre az idegen utazók nem igen járnak. Tengelyen közelebb értem volna ide, de Granadában nem tudtam kocsihoz jutni.

Linares egy 10,500 lakosú városka, mely igen csinos helyen épült, magasan fekszik, szép kilátással a közeli érdekesen tagolt hegységre, a Sierra Morenára. A bányákban legnevezetesebb termék az ezüsttartalmú ólomércz, a galenit; ércztelerei gránitban vannak, de beágaznak a gránit fölött mesozoos homokkövekbe is. Az elmállásból eredt ásványokat, közöttök az innét nevezett szép kék színű linaritot mintegy 80 méter mélységben a telérkibúvásoknál találták egykor; én alig tudtam néhány közepszerű ásványt megszerezni, minek oka az is volt, hogy a bányatiszteket itt is nem annyira a jeles ásványok, mint inkább a hasznot nyújtó érczek érdeklik. A bányászat Linaresben még mindig lendületes, galenit-láz még mindig tapasztalható.

Két napig időztem Linaresben és mindenfelé szorgalmasan excuráltam. Megjegyezhetem még, hogy Spanyol földön jártamban itt ittam először jó tejet. A spanyolok inkább a bort kedvelik, sokat isznak és derekasán győzik az italt.

Hétfőn, 18-dikán, reggel indultam vissza Cordobába, hová déltájban érkeztünk meg. Az úton öt kövér spanyol volt társam, kik nagy tűzzel politizáltak. Valamelyik kisebb állomáson vegre egy zsandár-ezredes szállott be közénk és örültem, hogy végre a lármának vége szakad. Örömem mihamar elfogyott, mert úti társaim egy ideig hallgattak ugyan, de annál élénkebben folytatták beszédjüket, csak hogy most már a zsandár-tiszt is hozzájuk szegődött!

A mai Cordoba árnyéka csak annak, mi a kalifák idejében volt. Ma egy nagyobb mezei város, mintegy 50,000 lakossal, de az arabs történetírók följegyezték, hogy mily gazdagság meg műveltség fészke volt egykor. Csak a szürke házak közül kimagasló mezquita, a kalifák moschéja az, mely tanújele a

nagyszerű múltnak. Megkészsültekor, 886-ban, a mekkai kaaba után a világ legnagyobb mohamedánus temploma vala; az akkori mosché 123 méter széles, ugyanolyan hosszú és belsejében 48 folyosóra osztatott, tetőzve 1400 márvány oszlop hordozta patkós boltozattal! Az arabsok szavával Isten szerelmének lakása volt és ehhez méltó móddal ékesítették. Csak derengő világosság juthatott oda és ha ünnepeltek, 4700 kristálylámpás világosította meg.

Ma csak 860 márvány oszlop van még, mert lebontották a többit a mecset közepén épült katolikus templom számára. V. Károly császárról mondják, hogy mikor ezt meglátta, kifakadt: «Ilyent bárhol építhettek, de sehol a földön párja nem volt annak, mit elpusztítatok!»

A mai katolikus templomba sok kincset hordtak egybe; szent kép kiváló mesterektől nagy számban látható, egy Szent Terézia kép különösen szép, úgy hogy ahhoz imádkozni csak öröm bárkinek. A templom alja azonban az épület szépségeihez sehogy sem illik, vörös téglákkal rakták ki, míg az eredetiségében meghagyott arabs kápolnáknak megannyi márvány lapokon lépkedünk.

Cordoba utczái a belsőbb részeken keskenyek, de a város kellemetes tekintetű. Néhány szép piacán némi elevenség tanyáz, ámbár az élet itt meglehetősen csöndes. Az arabs idők óta a pálmák is igen megfogytak, alig találni néhányat. A nagy templom közelében egy kertben vén narancsfák díszlenek; gyümölcsük savanyú, de az angol consul azért évenként haza küld Londonba egy-egy kosárka narancsot innét. A közönség távolabb helyekre leginkább szamarakon jár, papokat is láttam számaron ülve haladni.

Nyilvános gyűjteményei leginkább archæologiaiak, a természetiekből alig hogy találtam valamit. A nevezetes látnivalók egyike még a Guadalquivirt átölelő, még a rómaiaktól eredt, de mai formájára az arabsok öntötte koloszális köhíd; közelről megtekintve, meglátszik már az idők foga itt is. Cordoba teljességében nem is egyéb, csak mintája a múlt dicsőségnek. Hogy mily nagy a különbség a múlt meg a jelen között, igen tanulságosan láttatja az egykori kalifa-kastély, az Alcazar sorsa is. Ez oly remek épület vala egykor, hogy oda a Guadalquivir partjától márvány lépcsők szolgáltak. Később az inquisitio palotája lett, ma pedig csak romjai vannak. A ledőlt falakat viruló

tenyészet takarja és a királyok egykori fészken az állami ménes lovait gondozzák most.

A sok virág azonban elfeledteti a komor képeket. Búza-földeken sétálva a város alatt, a távolból tekintő sokáig gyönyörködhet zavartalan a régi falakon, ki-kimagasló vén tornyokon.

Április 19-dikén délelőtt indultam el tovább Sevillába és délután három óra volt, mikor szakadó esőben a fogadóba értem. Sevilla, 135,000 lakossal, változatos múltja után újból virágzik, miben nevezetes része van a Guadalquivir folyamnak, a melynek régebben beiszaposodott, elhanyagolt medrét kikorták, úgy hogy Sevilla kontinentális fekvése daczára tengeri kikötő, mert a legnagyobb három árboczos tengeri hajók is kiköthetnek közvetlen alatta. A város a Guadalquivir partjain épült s a közlekedést több szép híd könnyíti meg; a folyam alig fél olyan széles, mint Budapestenél a Duna, de a sok mindenféle hajóval tele igen változatos látvány. Sevilla általános nevezetessége nemcsak a tömérdek egybehalmozott műkincs, hanem az az eleven, változatos, az idegennek annyira kellemetes élet is, melynek mását egy spanyol városban sem találni.

Megérkezésem napján nagy bikaviadal volt, melyet nem mulasztottam el megtekinteni annál inkább, mert Sevilla a bikaviadaltok igazi hazája. A legbátrabb viaskodók úgy mint a legszilajabb bikák egyaránt Andalusia tágas síkjairól valók. Ez a vad, de mégis férfias multság ismeretesen igazi spanyol dolog. Hajdanában a férfias bátorság, ügyesség próbaköve volt, úgy hogy uralkodók, mint V. Károly is, nem egyszer bizonyították meg merészségüket, erejüket a bikaviadalban. Ma már megváltozott a dolog, idegeket ingerlő multsággá fajult. A közönség vért kíván és erre valók a lovak, ezek a szegény párák, sántán és legtöbbnyire vakon; ha lát a ló, akkor elfödik szemét s a lovasok igyekezete az, hogy a bika a lovak zsigerét mielőbb kifordítsa.

A viaskodók ügyessége a bika szokásainak helyes ismeretével párosul és így a tagadhatatlanul bátor meg a férfiúi szépség minden kiválóságaiban bővelkedő torerosok csak játszanak a bikával. Hanem ez a játék imposans, hogy olykor aggódva lessük a tusa végét. Én négy órától este fél hétig voltam a circusban, a hol ez alatt egymásután hat bikát pusztítottak el és ló is vagy 15 ment tönkre, a melyeket úgy mint a leszúrt biká-

kat öszvérek vonszoltak ki; a bikák igen szilajak voltak, úgy hogy bőven akadt dolga a segédszemélyzetnek. A második helyen négy frank belépti díjért igen sokan voltak, míg az első helyet kevéssé látogatták, mert az födetlen és akkor az eső hullott. A circus felsőbb helyein katonák voltak, sőt kívül is a falak mellett lovasság jártatott.

A bikaviadalok Spanyolországban annyira elterjedtek ma már, hogy bár hány vidéki városkában nem jut az iskolára pénz, de azért a «plaza del toro» a világért sem hiányzik. A bikaölő, az espada, hogy mennyire kiváló egyén, meglátszik abból, hogy mint mondják, az ország legkiválóbb espadája a spanyol királyhoz bármikor, bejelentés nélkül bemehet. Nem csekély dolog ez ott, hol az udvari etiquette formáira ma is annyira ügyelnek.

Az én első napom így a bikaviadalal tölt el Sevillában. A város nevezetességeit másnap reggel korán vettem szemügyre. Folytonos elevenség tanyája a Guadalquivir, melyen a sok nagy idegen hajón kívül apró helyi gőzösök is szüntelen ide oda síklanak. Az útczák a régi városrészekben itt is, mint másutt, keskenyek, hanem annál szebbek a város újabb időkből eredő részei. A magánházak legnagyobb része igen csinos, csupa márvány meg növényzet gyönyörködtetnek, az udvarokon medenczéből szökik magasra a víz. A város kivált négy igen szép sétálólhelylyel bír, melyeket ákáczokkal, narancs- meg pálmafákkal ültettek be. Sevilla környékén általában gazdag a vegetálás, sok a kert meg kövér legelő s lépten-nyomon emelő művekkel öntöznek.

A sok látni valót alig győzi megtekinteni az ember. A mint Sevilla felé közeledni, már messziről kimagaslik Spanyolország legmagasabb, mai nagyságában 114 méterig fölnyúló tornya, a Giralda. Ez a remek torony a kathedralis templomhoz való, de attól külön mellé épült; ez is eredetben egy XII. századbeli mecset tornya volt és alapvetését Al Gebrnek, az algebra ismertetőjének tulajdonítják. Csúcsán négy méter magas allegoriás nő (a hit) látható, melyet 14 métermázsa súlya daczára is a szellők könnyen forgatnak ide oda. A kilátás a csúcsról egyike lehet a legremekebb látványoknak, de én nem élvezhettem, mert javították a tornyot és senkit sem bocsátottak be.

A nagy, góth stílussal épült templomba azonban szabad volt a bemenet. Ez a római Szent-Péter templom után a legna-

gyobbak egyike, mely imposáns hajóival, oszlopaival meg sok mellekkápolnájával igen remek látvány. A világosság csak halványan szűrődik át festett üveglablakjain, úgy hogy a tömérdek ékességhez csak lassan szokik a szem. A szent képek sorában sok a nevezetes, Murillonak több képe ott van, közöttük a hírneves paduai Szent-Antal is. Sevilla többi templomai is kiváló szépek, de az elsőség kétségtelenül a székesegyházé.

A nagy templomon túl a királyi Alcazar van, mely elanynyira szép, hogy a maga nemében ritkítja párját. Ez egykor a maurus királyok székhelye volt, de később a keresztyén fejedelmek is használták, ma is Izabella királynő lakja, miután összes helyiségeit az eredeti maurus ízléssel, a mennyire lehetett nagy gondosan restaurálták. A bejáró kapu egymagában remek, a melyen túl a las Doncellas térre jutunk; négyszögű tágasság ez, melyet 52 hófehér márvány oszlop szeg be. A belső helyiségeket csak részben láthattam, de valamennyinek koronája az ambassadorok terme, hol a maurus díszítési gazdagságot teljes pompájában látjuk. Nevezetes a remek fürdő még az Alcazar pinczéjében, többi között egy nagy négyszögletes víztükrrel. Az épület fejedelmi voltához illő a kert is, melynek szökőkútjait meg egyéb víziműveit ma is a maurusok vízvezetke táplálja. Sok emelkedésre osztott, melyek lépten-nyomon szebbnél szebb áttekintést kínálnak az örökzöld cserjék, bokrok csoportjaira. A kert nevezetesebb útain a téglaburkolás alatt vezetik a vizet és sok kis nyíláson alulról fölfelé bocsátják ki, sajátságos esőt okozva, úgy hogy a gyanútlan sétálót olykor ugyancsak jól megöntözik. Mikor ott jártam, a rózsák teljes díszökben pompáztak és az illatos levegő meg a viruló tenyészet a legtökéletesebb harmoniában voltak a gyönyörű képhez.

De Sevillában sem maradt meg minden a régi idők pompájában. Így a híres Torre del Oro (arany torony), melyet még Julius Césarnak tulajdonítanak és hajdan a spanyol királyok kincses tornya volt, ma csak a pénzügyörök czéljaira szolgál. A nyilvános épületek sorában egyik nevezetesség Montpensier herczeg palotája is, a Palais de San Telmo, egy csupa márvány épület, a legkiválóbb növényekkel ekeskedő kerttel. A szokott más középületek sorából kiválnak a sevillai társaskörök — kasszinók — háza is, melyekben rendkívül eleven társasélet folyik; ezekben kultiválják az annyira jellemző spanyol tánczot is, hogy

a fiatalokat itt rendszeresen taníttatják; a táncz különben igen divatos Sevillában.

A gyűjtemények sorában legelső helyen a képtárt kell említenem, mely az egykori Mercedes-klastrom helyiségét tölti be. Előtte Murillo bronz szobra figyelmeztet a sevillai iskola világhírű gyűjteményére, a melyben Murillo képei magok külön természet, a volt templomot, foglalják el. A sokremekmű tanulmányozása nem volt az én célom, azért csak áttekintést kívántam szerezni itt, a hol élvezettel heteket időzni lehet. Igen érdekes a többi nyilvános gyűjtemény, de az egyetem gyűjteményei egészben véve fogyatékosak. — Egyik látni való után a másikkal rendkívül gyorsan múlt el az idő, úgy hogy kellemesen pihenhettem a vasúton, mikor április 22-dikén innét Huelvába utaztam. Az út igen szép, kissé dombos vidéken halad, jobbról balról búzaföldek között, narancs-ültetvények csak szórványosak. Este felé értünk oda. Huelva maga kisebbszerű város, lagunás vidéken, meredek kopasz homokhalom tövénél épült. Kikötője nagy, de sekély vizű, úgy hogy a hajók közvetlen Huelva alá nem is jöhetnek. A város igen régi, ámbár nem látszik rajta és nem utolsó nevezetessége az, hogy közvetlen közelében van a kis Palos, a honnét Kolumbus ismeretesen 1492 augusztus 3-dikán fölfedező útjára indult.

Huelva volt útamnak legdélibb pontja, de ide is a közeli hírneves bánya kedvéért utaztam le, mely a Rio Tinto mellett Las Minas közelében a legnagyobbyszerűbb bányászatok egyike. Itt a paläozoos palákban roppant terjedésű ércztermők vannak, melyekben rezes pyriteket fejtenek. A Rio Tinto vizének java részét a régi bányaművekből nyeri, ezért sötét a színe és vas-érczet rak le, mely a kavicsokat szilárd konglomerátokká ragasztja egybe. Kiszámolták, hogy e víz csak a római birodalom bukása óta mintegy 70—80,000 tonna színrezet vitt már a tengerbe, a mihez 500,000 tonna színvasat kellett az ércztermőből kilúgoznia.

A szárnyvasúton 23-dikán mentem a nagyszerű fölszintes bányászat színhelyére. A vasút a Rio Tinto mellett cserjék és elég gazdag vegetálás között fölfelé halad, de a mint a bányák közelébe érni, kopasz minden, mert a pörkölő kemenczék folytonos fojtó füstje a növényzetet teljesen kiirtotta. A bányákat most egy angol társaság bírja, kik a szenet is Angliából hozzák, de a termelt ércz legnagyobb részét is ott adják el. A vezetők

igen előzékenyen megmutattak mindent. A pyrit érctermő szabadon áll és több szintben fejtenek; a művelt térségen az ércztömeg 150 méter hosszú, 85 méter magas és 75 méterre befelé fúrva még mindig az érczet lelték; az ércztermő dimenziói azonban még igen hiányosan ismeretesek, a földolog az, hogy ércz van bőven, melyet olcsón nyerni a vállalat föladata; a szárnyvasúton kerül is naponként mintegy 8000 mázsa ércz Huelvába. Hogy ezen a pyrittel át meg átgjárt vidéken még ivóvíz sincs jó, az természetes; az ivóvizet itt igen költséges mű segítségével csak egy távolabbi forrásból nyerik.

Mindeneket apróra megtekintvén, csak 25-dikén délután jutottam vissza Huelvába, honnét másnap Sevillába és tovább folytonos 32 órás vasútazás után Toledóhoz csak 27-dikén délelőtt érkeztem meg.

Toledo gránithegyen, kiváló szép ponton a Tajo vize mellett épült város 21,000 lakossal. Egykor híres, ma már hanyatlott, de sok érdekes látnivalót szolgáltat és igen nevezetes műemlékekkel bír. A Tajón több igen magas köhíd vezet keresztül s a városba föl serpentínán jutni, mely köfalaival méltóságosan uralkodik környékén. Legnevezetesebb épületje a hír szerint 587-ben alapított nagy templom, ez a világhírű gothikus épület, melyről helyesen mondják, hogy egymagában is vulóságos múzeum. Belseje 930 méter hosszú, 66 méter széles, 34 méter magas és 84 pillér öt hajóra osztja, melyekhez még 40 oldalkápolna tartozik. Be nem fejezett tornyában lóg a 386 mázsás öreg harang, Spanyolországnak legnagyobb harangja. A maurus építés igen sok épületen szembeszökő még, így a többi templomok közül is néhány az arabs idők maradványa, mint a Sta Maria la Blanca, mely egyúttal a zsidó kor emléke, mert egykor zsinagóga volt. A maurusok emlékei között a Puerta del Sol is egyike a remekműveknek, mely az Alcántara híd végén a városba szolgál. Említésre méltó még a Nuestra Señora del Transito épület is, mely régente szintén zsinagóga volt és ma elhagyatott. Belsejében két sorban 54 márvány oszlop hordja a födelet, mely luczfenyőből készült; az épület téglá, falait stucco borítja, a burkolat faragványai meg libanoni czédrusfából valók. A maurus időkből végre öt Alcazar is maradt, de ezek majdnem mind összedőltek már. A híres toledói pengék ma is kaphatók, ott kovácsolják szüntelen a királyi gyárban.

Toledóból április 28-dikán reggel indultam tovább és Aranjuezbán kiszállottam. A királyi kastély, az udvar tavaszi kiránduló és lakóhelye itt a legnevezetesebb, de a kert is a legszebbek egyike maga nemében, hol gyönyörű nagy fák vetik árnyékukat a szebbnél szebb ültetvények, virágágyak, utak közé. De megszűnt már a déli jelleg, nincs már pálma meg narancsfa. Sétalással időm kellemesen tölt el és a távolból derengő, jól kivilágított Madridba estére érkeztem meg.

A vasúttól csak ügygyel-bajjal jutottam földel alá, de a fogadóban elég jó dolgom volt, mert Zürich óta először kérdeztek meg, hogy mit akarok enni, eddig azt kellett ennem, mi a fogadónak tetszett. Madrid fonsíkon fekszik, a sekély vizű Manzanares bal partján, de nem közvetlen közelében épült, modern külsejű, bár régi város. Környéke kopár, kietlen; hiányoznak a kertek, villák, kisebb telepítvények, melyeket fővárosok közelében lelni. Levegőjét élesnek mondják, ege ritkán felleges. A város talaja halmos, épületei gyönyörűek, nagy fényűzéssel, a legdrágább anyagokból építenek.

Madrid kiváló szépsége sétáló helyeiben, kertjeiben van, melyekhez foghatót alig találni másutt. A legszebb parkok egyike a Buen Retiro, hol például egész allée van a magas törzsű araucariákból; sétáló helyei között híres a Prado, melynek hosszú fasorában szép közönség sűrög untalan. A forgalom közepe a város szívében a Puerta del Sol, egy gyönyörű hosszúkás tér, melyből Madrid nevezetes nyolcz utcája kiindul; az összes lóvasútak csomópontja, a legszebb épületek, kereskedések színhelye, mely esténként elektromos fénynyel megvilágítva, világvárost mutató látványt nyújt. Nem kevésbé szép a Plaza Mayor is és Madrid szép terekben épen nem szegény. Középületei mindannyian feltűnők, ezek sorában a királyi palota óriási dimensióival mindenek előtt kiválik; egyike ez a legnagyobb residentiáknak Európában, én ugyan nem jutottam be, mert ott időzött az udvar.

Templomai a spanyol városok híres templomaival alig mérhetők össze, még a San Isidro el Real, 1885-óta székesegyház, a legkülönb, melyben több kiváló mester képeit is látni. A képtár a Real Museoban világszerte ismert híres gyűjtemény, melyben 2200-ra menő kép, közöttök több mint 500 a legnagyobb mesterektől, látható.

A természetiek gyűjteménye az Academia de San Fer-

nandoban van, hol a második emeletet tölti be; a gyűjtemény egyetemi állami természetű és a nap bizonyos óráiban a nagy közönség is megtekintheti. Palæontologiai részében hírneves a megatherium americanum csontváz, az ásványgyűjtemény is tekintélyes, mert lehet vagy 12,000 ásvány, ámbar nem megannyi kiváló darab. Különösen érdekesek az ásványok között Mexico, Ecuador, Peru stb. vidékeiről az egykori spanyol uralom korából eredő sorozatok, de nevezetes a mosott-arany gyűjtemény is. Meteorit van vagy 63 darab, közöttök nyolcz különösen érdekes spanyol hullás. Ez a gyűjtemény azonban teljességében nincs azon a színvonalon, mit Spanyolország legelső városától megvárhat az ember.

Madridban, mint fővárosokban szokás, az élet az utcákon igen eleven. Különösen élénk estefelé a corso, hol tömerek ember jár és sok száz úri fogatot láthatni; a lótarás Madridban igen divatos, ki csak teheti, az mind saját fogatán jár. Sajátságos látvány volt egy este három lovas ezred bevonulása, mert a katonák kivont karddal vágtattak az utcákon végig, mindenfelé föltűnést keltve. Tüzérek is láttam végig vonulni, kik az ágyúk elé öszvéreket fognak. Egyébként a társaskocsikat is öszvérek, hatosával vonják és néha 25—30 omnibus is halad emberekkel rakva egymás után.

Madridtól 48 kilométer távolban van Escorial város, melyben a híres St. Lorenzo klostrom látható; ez a legnagyobb épület Spanyolországban és szépségein meg kincsein kívül nevezetes, mint a spanyol királyok temetkező helye. Ide már csak este jutottam, mikor május 4-dikén a délutáni gyorsvonattal haza felé, Párisnak útaztam, hogy így a Pyrenæk másik nyugati sarkánál hagyjam el Spanyolországot. Másnap reggel Burgot értük, mely egy fensíkon szabadon fekszik. A híres góth székesegyház a házak sorából magasan kivált, de már nem szállottam ki, hanem folytattam útam tovább. Gyönyörű hely a határon San Sebastian, egy spanyolok-francziák látogatta pompás tengeri fürdő.

Francia földről csak Biarritzot de még inkább Bordeauxt említtem meg még, melyek gyönyörű helyek és kivált Bordeaux a megtekintést különösen is megérdemli. Párisba 6-dikán reggel értem, hol egy napot igen kellemetesen eltöltve, a Salont is megnézhettem. Szemem azonban már fájni kezdett, azért nem időz-

hettem tovább, hanem a legrövidebb úton végre május 9-dikén Bécsen át haza tértem.

Az egész utazás 46 napból telt ki és a leírt irányban haladva, Spanyolország legnevezetesebb részeit megjártam. Mondhatom, csak kellemesen gondolok ez időre vissza és ma, mikor az utazás, a művelődésnek ez egyik legfontosabb kelléke, nálunk is mindinkább hódít, Spanyolországot csak igen ajánlani tudom. Sajátságos világba kerülni ottan, melyhez hasonlót a kontinens megszokott helyein hiába keresünk. Az annyira egységes spanyol nép saját külön jellege lépten-nyomon meglep és majd a nagyszerű múlt, majd meg a hol virágzó hol trespedő jelen az, mely gondolkodóba ejt s a melyekből nekünk magyaroknak annyi tanulság ered! A tömérdek történelmi, építészeti meg egyéb műkincseket nem is említve, a természetiek folyton változó szépsége koronázza meg a teljes képet, melyről a közölt vázlatos sorok csak halvány fogalmat nyújthatnak.

SEMSEY ANDOR.

MACCABÆUS JÚDÁS.

Longfellow drámai költeménye.

A FORDÍTÓ BEVEZETÉSE.

A kitüntetövé vált Maccabæus előnevet első sorban az a Júdás vívta ki magának, a ki a harmadik vala ama Matthathias zsidó főpap öt fia között, a ki az ősök hitéhez tántoríthatatlan, holtig hű Hasmonæusok nemes, papi és kormányzó családjából származott. Ez a Matthathias volt az, a ki körülbelől a Krisztus előtti 168. év táján a zsidókat mindenképen sanyargató s erővel is a görög vallásra téríteni akaró szíriai uralkodó, IV. Antiochus, ellen a lázadás zászlaját kitűzte, a midőn szülővárosában, Modinban, egy szír századost a bálvány-oltár előtt agyon csapott s családjával és híveivel a hegyek közé menekülve, onnan folytattatta a szír zsarnokság és zsoldosai ellen guerilla-hadjáratát, bálványait pusztítva, gyermekeiket környűlmetelve s a szírekhez csatlakozó zsidókat még kérlelhetlenebb módon üldözve. Matthathias Krisztus előtt 166-ban meghalván, az ősi hit menekülő, de majdan támadókká vált, harczosainak vezéri tisztét harmadik fia, Júdás, vette át és, bár változó szerencsével, de nagyobbára oly fényes és foganatos sikerrel tölté be, hogy — a makkabai zsidó szó után, mely pörölyt jelent — a Makkabi=Maccabæus, pörölyöző jelző nevet érdemelte és szerezte meg; e dicsőséges név utóbb átszármaazván családja többi tagjaira, sőt át mindama menekülőkre, harczosokra, martyrokra is, a kik a zsidók e szerencsétlen, viharos korában az ősi hithez és törvényekhez hívek maradvá, a politikai és vallási ügyekben zsarnokoskodókkal daczolni, síkra szállni merészkedtek.

IV. Antiochus, III. (Nagy) Antiochus fia s Kleopatra

egyik testvére, tizenkét évig (Krisztus előtt 176—164.) uralkodott. A történetírók sok jeles tulajdonságát említik: királyi lelkületét, vállalkozó és harczias kedvét, a művészetek s különösen az építészet iránti szeretetét, de, egyszersmind, rajongó, vak szenvedélyességét kitűzött céljai iránt és páratlan, utóbb egész az örülségig fajult, fölfuvalkodottságát, önteltségét is, mit eléggé tanúsít az is, hogy az Epiphanes (a megjelent Isten) nevet vette föl, de, a melyet, midőn az eszeveszettség, a fajtalanság, következetlen kicsinykedés, meg vadállati kegyetlenség fertőjébe süllyedt, az Epimanes (örült) gúnynévre változtattak. Mint a régi keleti despoták, ez Antiochus is egy szintre akarta kényszeríteni változó hadjáratai nyomán hol nagyobbodó, hol apadó birodalmának minden tartományát, népeit s ezért az elgyöngült, magában meghasonlott s már-már ősi jellegéből is kivetkőző zsidóságnak talán legtöbbet kelle tőle szenvednie, úgy is, mint a szír szolgaságba hajtott népnek, úgy is, mint oly föld lakosságának, a mely az Antiochus sokszoros hadjáratainak gyakran szolgált csatateréül. És nem kevesebbet annál fogva is, hogy a zsidóság egy részét a pénz és uralkodás vágya s a nemzeti elernyedés Antiochus zsoldjába hajtotta s például, a hitéhez hű és kegyes főpapot, Oniaszt, Krisztus előtt 175-ben, saját testvére, Jesus (Josuah) buktatta meg, a ki nevét görögösen Jasonra változtatva, pénzzel, csellel megszerezte magának a főpapságot és a zsidó isteni tiszteletet mind több és több görög elemmel vegyítette, úgy, hogy Izrael államilag hivatalosnak elismert egyháza lassanként kezdett elgörögösödni. A hitökhöz hű zsidók pedig rettenetes kínzást, üldözést szenvedtek, ha a görög vallásgyakorlathoz nem alkalmazkodtak, ha saját istenöket és törvényeiket meg nem tagadták, ha disznóhúst nem ettek, stb. Antiochus a jeruzsálemi templom kincseit elkobozta, sőt az olymposi Zeusnek oltárt is emeltetett benne (Krisztus előtt 168.) A nemzeti vallásért folytatott ez ádáz küzdelemben számos hű zsidó esett áldozatul, így névszerint az agg és kegyes Eleazár, «egy a fő írástudók közül, ki immár vén ember és ki orczájának ábrázatjával tisztos vala, száját megnyitnia és disznóhúsból ennie kényszerítették vala,» ő, azonban, állhatatos maradt s kiszenvedett; így «két asszonyi állatok hozatának elő, hogy fiokat környülmeteltetnék, kik az emlőjökön csüngő csecsemőjököt tartva, a városon nyilván körülhurezoltatának és a köfalakról alátaszíttatának»; így «a hét gyermek anyja», vagy,

mint később, a Maccabæus jelző név általánossá váltával, nevezteték: «a hét Maccabæus fiú anyja», ki maga biztatta fiait, hogy atyáik hitéhez hívek maradvá, szenvedjék a rajtok, szeme láttára, végrehajtott kínhalált, végül maga is osztozva szörnyű sorsukban stb.

A zsidóknak a szír uralommal és embertelenséggel szemben folytatott küzdelmét és változó viszonyosságait; különösen IV. Antiochus Epiphanes dühöngéseit és végpusztulását; a Maccabæusoknak s első sorban Maccabæus Júdásnak hősi küzdelmeit, olykori győzelmeit; Jeruzsálemnek és a templomnak időszerű visszafoglalását s a bálványok kisöprése után ismét fölavatását, stb. foglalja, aztán, később össze, részint írott följegyzések, részint szájhagyomány nyomán, a Maccabæusok I—IV. (illetőleg V.) könyve, zsidó szellemben, célzatos földolgozással, a Jahve vallásának és híveinek dicsőítésére, egyikben (a IV-dikben) épen erkölcs-philosophiai irányzattal — e könyvek közül a négy első egyszersmind helyet foglalván az ótestamentum függelékeképen a nem-kanonikus (apokryph) könyvek sorában is.

Longfellow *Maccabæus Júdásában* majdnem teljesen a Maccabæusok I. és II. könyveinek előadásához ragaszkodik, mind Antiochus, mind Júdás, mind a hét fiú és anyjok, mind pedig Jason jellemzésére, sőt több helyütt szó szerinti nyilatkozataikra nézve is, ez utóbbi megjegyzés kiváló mértékben és majdnem teljesen különösen a II. fölvonás első s egyrészt második jelenetére illvén; míg Antiochus bukásának és megtérésének katastrophájánál, a költői igazságszolgáltatás érdekében, szabadabban jár el, bár Antiochus e forrás (I. Macc. 6., II. Macc. 9.) szerint is a zsidók ellen elkövetett bűnei büntetésének tulajdonítja idegen földön (Perzsiából Babylonba vonúltában) történt kora és hirtelen halálát, a midőn épen az egyiptomi utolsó szerencsétlen hadjárata alatt erőre kapott Maccabæusok megfélemezésére készülöben, birodalma keleti részében maga vonúlt a hadi költségekre szükséges adók behajtására s útközben, Elymaisban, egy gazdag templom kincseit akarta zsákmányul ejteni, de itt szegyenletes vereséget szenvedve, menekülni volt kénytelen.

E történeti adatok előrebocsátását szükségesnek tartottam, hogy immár szóljon maga a mű.

I. FÖLVONÁS.

(*Antiochus vára, Jeruzsálemben.*)Első jelenet. — *Antiochus, Jason.*

Antiochus. Oh Antiochiám, én városom,
Kelet királynője, örömöm, vigaszom !
Cleopatra nővérem hozománya,
Hogy Ptolemæus neje lőn, de most
Pompásabb még, hogy visszanyertelek !
Ah úgy szeretlek és úgy vágyom ismét
Falaid közt a tánczosnőket néznem
S fürödnöm ismét szép Orontesünkben.
Oh Jason, oh én főpapom, kit én
Tevélek azzá és a ki enyém vagy,
Szép Antiochiát már láttad-e?

Jason. Soha, uram.

Antiochus. Nem is láttad hát még a
Világ csodáját, melyhez fogva
Dávid e városa csak kis falu
S lakói, a göröggel összevetve,
Durva parasztok.

Jason. Bizony barbarok
És faragatlanok.

Antiochus. Le kell faragnunk.
Több istenök hagyd légyen, ne csak egy
És istennők is.

Jason. Meglesz, uram.

Antiochus. Legyenek ünnepélyeik: lóverseny,
Színház, játék, fürdők és legkivált
A Dionysiák !

Jason. Meglesz, uram.

Antiochus. Nagy Herkulesre ! és szeretném látni,
Mint járnak e zsidók repkényfűzérrel,
Szarvasbőrökben, thyrzussal kezökben,
Sippal, dobbal, riongva ünnepélyes

Vén városukban föl s le. Ha, ha, ha!
Nevetnem kell! De hát, te nem nevetsz?

Jason. Igen, szívemben.

Antiochus. E zsidó téisztában
Csak lassan hat az új görög kovász!
Pedig kirablám templomuk' s Zeusznek
Szobrát tevém az oltárra, hogy így
Hellenné válják.

Jason. Mindezt megtevéd.

Antiochus. S ki Josuah valál, neved most Jason,
Zsidóból, im', göröggé tettelek;
Így lesz e héber nép is mássá,
Így kell nevében, sőt természetében
Hellenné válnia!

Jason. Meglesz, uram.

Antiochus. Szokás, törvény, életmód, minden
Legyen köztök görög. Feledjék nyelvök',
Én Antiochiám édes szaváért.
Ma hol valál, hogy ily későn jövéel?

Jason. Paptársaimmal, künn, diskost hajítánk
A gymnasiumban.

Antiochus. Jól van, derék.
Ti henye papok, nem tehettek jobbat,
Mint, ha a néppel olykor diskost játsztok.
De mondd csak, e zsidók, magok közt, játszva,
Minek neveznek engem, Jason?

Jason. Felség, Epiphanes Antiochusnak,
Neved: Antiochus, a dicsőséges.

Antiochus. Igen nyiltan, de nem ezt kértem én,
Hanem, midőn magok közt súgnak-búgnak,
Akkor minek neveznek? ezt mondd Jason.

Jason. Felség, Epimanes Antiochusnak.

Antiochus. Antiochus, az örült! Ez, ez az.
S ki mondta ezt? Ki indította meg
E gyalázatos gúnyt?

Jason. Hét eszelős
Fia egy eszelős kuruzsló-nőnek.

Antiochus. Becsülöm bátorságukat. De ez
Őket meg nem menti. Vagy esznek

Disznóhúst, vagy, pedig, meghalnak.
Hol vannak?

Jason. E torony alatt, a börtön
Mélyén.

Antiochus. S ott is maradnak étlen,
Míg görögöt faragok mind a hétből,
Az én módom szerint.

Jason. Meglesz uram. —
Felség, a követek, Samariából,
Várják kegyed'.

Antiochus. Miért nem haragom'?
A követek unalmasok. A hány van,
Mind önczéljára tör s nem az enyémre;
Semmi haszon bennök; hagyd menjenek
Apolloniushoz, a ki nevemben
Ott kormányoz. Ejh! békén hagyjanak.
S mit kérnek?

Jason. Csak királyi engedélyt
Egy névtelen templom nevére,
Fönt Gerizim hegyén.

Antiochus. Hát jöjenek.
Ezt szeretem. Ez szolgál céljaimnak.
Ez sokat ígér. Kérd, hogy jöjenek.

Második jelenet. — *Antiochus, Jason; a szamaritánus követek.*

Antiochus. Jertek előbb; ajtó mögött mit álltok
Rezgő szakállal; követekhez illőn
Viseljétek magatokat. Mi kell?

Egy követ. Kihallgatás a Felségtől.

Antiochus. Beszélj!
De röviden. Hagyd hasztalan czifráid,
Szó nem dolog.

Követ (olvasva). «Antiochus királyhoz,
Ki isten, Epiphanes, emlékirat
A Sichemben lakó sidoniaktól.

Antiochus. Sidoniak?

Követ. Igen, Felség.

Antiochus.

Tovább,

S ne fárasztó magad' s engem bókollással.

Követ (olcasca). «Mint méld és perzsa gyarmatnak lakói» —

Antiochus. Dehogy — zsidók, a tíz törzs egyikéből;
De, bár Sidonból, vagy Samariából,
Juda, vagy Izrael fajából, mindegy,
Csak héberek vagytok, csak mind zsidók.
Él a zsidó: kész az atyafiság,
Hal a zsidó: perzsák és médek vagytok.
Emlékezem, hogy Sándor idejében,
Az öröm-év jöttén kibúvtatok
A rovatal alól, azt vetve, hogy
Ez évben nem volt szántás és vetés.

Követ (olcasca). «Atyáink, sok csapástól látogatva

S a régi hagyományt követve,
Meg szokták azt a napot ünnepelni,
Melyet a héberek szombatnak hívnak
S Gerizim csúcsán, névtelen templomban,
Áldozni rendesen. És most, mi, kik
Sidoniak vagyunk, im' kérve-kérünk,
Téged, ki jóltevőnk és megtartónk vagy,
Ne véts ez átkozott zsidókkal össze,
De kötelezd, királyi rendelettel,
Apolloniust, ki Samariában
Helytartó'd és Nikanort, kapitányod',
Hogy szünjenek már minket háborgatni
S hogy névtelen templomunk neve legyen:
Hellenius Jupiter temploma.»

Antiochus. Legyen, nem bánom. Mert örömmel látom,
Hogy nem, vagy immár nem, vagytok zsidók,
Hanem, bár csak szokásból, görögök.
Legyen hát, névtelen templomtok
Hellenius Jupiteré. Mehettek.

Harmadik jelenet. — *Antiochus, Jason.*

Antiochus. Czelom közelb, mint álmodám. E nép
Félútig jön elé'm. Jason, hallád-e,
Hogy' mondták-e samaritánusok,

Hogy nem zsidók? Hogy médek, perzsák,
 Hogy Sidonbeliek, de nem zsidók.
 Ez jót jelent, majd jön a többi is,
 Mig mind, mind hellenné leszen.

Jason. Uram,

Ezek samaritánusok, de Júda
 Más fajta vér s velök majd nehezebben
 Fogsz boldogulni.

Antiochus. S te még ellenem szólsz?

Jason. Tudom, hogy a zsidó milyen makacs.

Eleazer, a ki kilenczven éves,
 Tegnap inkább választta kín-halált,
 Mintsem a disznó-húst megette volna.

Antiochus. Vérben az élet és vagy ez egész faj
 Vérét veszem, csöppenként, vagy hitet vált!

Jason. Százak futottak már az Ephraim
 Hegységbe, hol Maccabæus Júdás
 A lázadásnak zászlaját kitűzte.

Antiochus. Leégetem várossuk'. Pusztaság
 Pusztájává teszem, hogy átjáróik
 Barázdák lesznek hamvak mezején.
 Bemetem sóval: légven Sodoma!
 E százötvenhármas Olympiád
 Nagy vérvörös pecsétet nyom reá
 Szörnyű nevem betűivel jegyezve:
 Antiochus, az isten, Epiphanes!
 Hol van a hét fiú?

Jason. Várják tetszésed',

Felséges ur!

Antiochus. Ne várják, hát tovább!

II. FÖLVONÁS.

(*A vár börtöne.*)

Első jelenet. — *A hét fiú anyja, egyedül, hallgatódzva.*

Az anya. Erős légy, szívem! Meg ne törj, a míg
 Meg nem halt mind a hét. Aztán szakadj meg
 S bocsásd ki gyöttrött, kinzott lelkemet,

Mint árad szét a tört agyag-edény
 Nyilásán minden kis csöppecske víz.
 Én gyermekim, enyéim élve-halva,
 Hogy' jöttetek méhembe, nem tudom;
 Nem én adék lehelletet, sem éltet
 S nem én formáltam ki mind ezt a hét
 Szép testet. Hanem a teremtő,
 Ki alkotá az eget és világot,
 Ki létre hívott minden ember-öltőt
 S minden dolgoknak kezdetet vetett;
 Éltet s lehelletet ő ada néktek
 S üdvöt úgy ad, a mint nem magatok',
 Hanem örök törvényét nézitek.
 Nem zúgolódom, Istenem, sőt hála,
 Hogy engem s őket arra meltatál,
 Hogy szenvedjünk érted, törvényidért
 És Izrael sok, sulyos büneért.
 Hallga! Miként csattog ott bent az ostor!
 Én fiaim! Én jobban érzem, mint ti!
 S mégsem mehetek hozzátok! A kit
 Éjjel egy kis nyögéstek is fölkelte,
 Kihez, bármily kis baj, ha ért, futátok:
 Ölembe, ah! most nem vehetlek én,
 Enyhíteni kínokat', de majd az Isten
 Szánó karjára vesz, ott megvigasztal
 És megpihentet.

Egy hang, (belül). Tölünk mit kívánsz?

Meghalni készek, soha át nem lépjük
 A törvényt s őseink szokásait.

Az anya. Első szülöttem hangja! Oh derék,
 Bátor fiam! Miként a születésben,
 Im' a halálban is első te vagy!

Az előbbi hang (belül). Isten reánk tekint s vigaszt lel bennünk,
 Mert, mint a régi dalban Mózes mondá,
 Szolgáiban vigasztalódik ő.

Az anya. Tudtam, hogy meg nem törsz! Már nem beszél —
 Tul van minden kínon!

Antiochus, (belül). Ha nem eszel,
 Egész tested minden kis porczikáját
 Kerékbe töretem. Eszel-e?

Egy második hang, (belül). Nem.

Az anya. Adajah hangja. Érte reszketek.
Tudom, természete oly lágyan hajló,
Oly lebke, mint a szél s gyöngéd, szelid.
Én gyermekem, oh légy szilárd!

Ugyanaz a hang, (belül). Vad szörnyként,
Ez életüktől megfoszthatsz, de Isten,
Világ királya, föltámaszt megint
Az örök életre.

Az anya. Köszönöm, Istenem,
Ki e lány szívbe bátorságot öntél,
Meghalni éretted. Oh én Adajahm,
Isten tanúja! ha, kit úgy féltettem,
Te is oly bátran halsz: nincs mért remegnem,
A többi sem hátrál.

Harmadik hang, (belül). Nézd e kezét,
Mely nyúl feléd, Antiochus király,
Nem kegyedért esengve, ám, hogy lássad,
Mint megvetem; majd, a ki adta,
Meg' visszaadja.

Az anya. Ah, az Avilan
Hangja. E perczen hallom ezt utolszor —
Földön utolszor s még sem utoljára;
A kín-halálnak hirdet megvetést.
Mintha a más világból hangzanék
S a földi lét sok kis baját szememben
A semminél is kisebbé tevén.
Oh Avilán, Isten veled, vagy inkább:
Oh Avilán, Isten hozott — előtted
Halok meg én. Várom a többit is.
Mit késnek?

Negyedik hang, (belül). Oh király, mi jó, ha ember
Viszen halálra s Isten nyújt reményt,
Hogy ő lesz, a ki föltámaszt megint;
De te neked nem lesz föltámasztásod
A más világon.

Az anya. Négy! Már négy oda!
Még három él! Nem, valamennyi él,
Itt félig, s félig ott. Siess király
És egyesíts, mert kardod, széthasítva

E testeket, ajtót nyit, melyen által
Váltságért esdő lelkünk tova röppen
Egymás karába.

Otödik hang, (belül). Az erő tied;
A mit akarsz, azt megteszed. De várj
S meglátod Isten erejét s meg azt is,
Hogyan vet téged s magvad' gyötrelemre.

Az anya. Siess, mit késel? Te, ki annyi héber
Asszonyt gyilkoltál s megölt csecsemőik'
Nyakukra aggatád: most ölj meg engem,
Mert én is asszony vagyok s e fiak
Enyéim. Jer, siess, gyilkolj le mind
S élettelen testök' akaszd nyakamra!

Hatodik hang, (belül). Ne gondold, Antioch', hogy büntelen
Harczollatsz Izrael nagy Istenével,
Mert rettenetes boszuló keze
Lesújt még téged s véres házadat.

Az anya. Még egy, én Sirionom s aztán vége.
Ha mind lefekszik: rám kerül a sor,
Lefekszem én is s alszom, mint ők, mélyen.
Én Sirionom, legkisebb, legdrágább!
És az a fényes, szép arany haj, melyet
Ujjamra annyszor göngyölgeték,
Most csapzódik vértől, mint mészárszéken
A bárány gypja. — Nincsen semmi nesz.
E némaság inkább fagylalja vérem',
Mint bármi hang, mint bármi jaj-kiáltás,
Mely haldoklónak ajkáról szakad föl.
Tán szíve reszket? és a végső perczben
Tér istenétől el? Oh Sirion,
Megfélemllettél? Nem hallok szavad' —
Halj, mint testvéreid. Minek már élned?!

Második jelenet. — *Az anya; Antiochus; Sirion.*

• *Az anya.* Meghalt-e mind?

Antiochus. Mindhét fiad közül

Egy él csupán. Nézd sorban hogy' feküsznek;
Hogy tetszik ez a kép?

Az anya.

Mennybéli Isten!

Ki ilyet tett, hogy' nem hal nyomba' szörnyet,
Istentelen tettétől elborzadva!
Legyilkolt, véres, megcsonkított testek,
Fiaim egykor s most is még enyéim:
Én nem viraszthatlak, mint Rispah tette,*)
Saul hét fia fölött, zsák-ruhában,
A míg az éjjel záport önt reátok,
Lemosni ezt a vért! Nem sirhatok
A holtaknál, mint ő, Ajah leánya,
Az árpa-aratás napjától fogva
Esőző őszig, meg nem türve, hogy
Reája gyűljön nappal a madár
S éjjel a vad. A ti halálotok,
Oh jobb halál volt, éltető halál,
Hogy ujjongatnom kéne és nem sirnom. —
Oh Sirion, hát mért nem haltál még meg?
Miért, hogy egymagad vagy még az élő
Halott testvérid közt? Megfélemllettél?

Antiochus. Oh asszony, kedvedért kiméltem őt,
Ki olyan szép, oly gyönyörűen kedves.
S én esküt tettem minden istenekre,
Hogy tisztségekkel, élvekkkel tetézem,
Elhalmozom kincsekkel, kéj-örömmel,
Megosztom véle titkaim', szívem',
Ha Mózes törvényeit megtagadja
És sorainkba áll — de ő nem enged.

Az anya. Én hős Sirionom!

Antiochus. Kérlek tehát,
Ki anyja vagy, beszélj magad vele
S vedd rá. Betege vagyok már a vérnek.

Az anya. Jól van, beszélek és rá is beszélem.
Oh Sirion, fiam, oh szánj meg engem,
Ki szültelek s emlőmon szoptatálak,
Ki dajkád voltam s fölneveltelek,
Az anya édes gondjai között
E szent napig. Nézd az eget fölötted,
Tekints a földre s mind, mi rajta van;

*) II. Sám. XXI.

Gondold meg: mindezt Isten alkotá
A semmiből s hogy így teremtetett
Az ember is. Ne félj hát a bakótól,
Hanem indulj, méltóan véreidhez,
Halálba, mint ők, hogy megint enyémnek
Mondhassalak velök.

Antiochus. Csuffá tevének,
Nevetség tárgya lettem.

Sirion. Mire vársz?
Nem fogadom soha király parancsát,
Hanem parancsát régi törvényeknek,
Miket ősinknek Mózes hirdetett.
S istentelen, te, a ki mindnyájunk közt
Legbűnösebb vagy, el ne bizd magad',
S hiú reményt ne táplálj, hogy kezet
Emelsz az Ur fölkent szolgálaira,
Mert fölkeres igaz ítéletével
A mindenható, mindent látó Isten!

Antiochus. Nekem nem Istenem — nem félek tőle.

Sirion. Testvéreim, rövidke kint szenvedve,
Már meghaltak. De téged, Antiochus,
Dölyfödnek átka sujt le. Ime testem'
És éltem' fölajánlom, kérve Istent,
Fordítsa gyorsan bőv kegyelmét
Népemre s hogy téged csodás csapások
S nagy kínok hajtsanak bevallanod,
Hogy ő csak Isten.

Antiochus. Mindkettőtöket
Szörnyebb kín törjön össze, mint a milyet
Istentek itt, vagy túl számomra föntart.

Az anya. Oh Sirion, én büszkeségem!

Antiochus. Hallgass!

Kinpadra véled, ott ama szobában,
Hol, szívtelen anya, alusznak ők.
Lépted, szavad már föl nem kelti őket
S nem hallod, álmaidból fölriadva,
Téged kiáltó gyermekid szavát!

Az anya. Halál, ki rám veted fehér kezed',
Nem félek tőle, sőt ajkam' nyomom rá;
Az is fehér, mert a halál vagyok,

Nem az — a halál anyja, e halott
Fiak között. Csókolj meg Sirion . . .

III. FÖLVONÁS.

(*Beth-horon csatatere.*)

Első jelenet. — *Maccabaeus Júdás, fegyverben, sátra előtt.*

Júdás. A kürtök szólnak, a hegyek viszhangja
Felel nekik, a mint szombatra virrad
A beth-horoni csatasik fölött,
Hol Isten sergének dicső vezére,
Ki Egyiptom földén veté a téglát,
Az amoritákat legyőzte. Oly nap
Addig se' volt és nem lesz ezután sem.
A nap megállt; a jégeső a pánczélt,
Mint pöröly verte s a vezér királyok
Nyakára helyezé kifáradt lábát,
Mint a tiedre én majd, Antiochus,
Te vérnek embere! Nézd, a kelő nap
Zászlóm arany föliratán ragyog:
Elohim Jehova! Az Istenek közt
Kicsoda hozzád fogható, uram? Jaj!
Nem Josuah vagyok! Én h'jába mondom:
«Nap, állj meg Gibeonban és te hold
Ajalonban!» De nem vagyok én az sem,
A végzetes időt, ki eljajongjam,
Hanem, ki éltemet kezembe' hordom,
Hogy megtartsam, vagy ellökjem, a mint
Szolgálhatok annak, ki éltet ad.

Második jelenet. — *Maccabaeus Júdás; zsidó menekülők.*

Júdás. Kik és mik vagytok, hogy ily tolvaj módra
Lopóztok táboromba?

Menekülők. Maccabæus,
Földönfutó menekvők, épen, mint te,

- Júdás.* Zsidók Jeruzsaleből, futva titkon,
Fertőzött városunkból s a halálból.
Halál elől ki futhat el? Mondjátok:
Megg haltok Izraelért — s ég hozott!
Mi hirrel jöttök?
- Menekülők.* Kétségbeeséssel.
A templom romban; mind a drága öltöny,
Arany edény, kehely, korona, függöny,
Az ékszerek, a rejtett kincsek halma,
Mind elrabolva s a pogány sereg
Dözsölve kurjogat most udvarában
S a szent helyen rimákkal kéjeleg.
- Júdás.* Mindezt immár tudám.
- Menekülők.* A szent oltáron
Mocskos, törvénytiltotta dolgok állnak.
Eltiltva szombatunk, el minden ünnep,
De Dionysos napján körmenetben
Kell járnunk és repkénnyel koszorúznunk
Egy részeg istent.
- Júdás.* Már ezt is tudom.
De hát a héberek? Mit tesznek ők?
- Menekülők.* E nagy csapás szívök' facsarja.
Keserg a nép. Az egész ország telve
Panaszszal és sűrű könnyhullatással.
A vének s fejdelmek sirnak, jajongnak,
Az ifjak és a lányok elalélta
És elhervadt az asszonyok szépsége.
- Júdás.* És nincs, ki Izraelért halni kész?
A sirás nem elég. A pajzs és pánczél
Jobb, mint a zsákruha. A nők sirassák
Izraelt s a férfi haljon érte.
- Menekülők.* Meghal a férfi, nő, öreg vagy ifjú:
Agg Eleazer megg halt, meg Mahála
Mindhét fiával.
- Júdás.* Antiochus,
Minden lépésed, mely előbbre visz,
Véres nyomot hagy útadon, a melyen
Isten boszus haragja utolér majd!
De most elég. E sátorban, amott,
Azok, kik férfiak, öltetek fegyvert,

A milyet kaptok ; és a nők csatolják
 A fegyverzetet rátok ; és a jelszó :
 Sugva, vagy hangosan : «Isten segélye !»

Harmadik jelenet. — *Maccabæus Júdás ; Nikanor.*

- Nikanor.* Üdv, Maccabæus Júdás !
Júdás. Üdv, ki vagy,
 Hogy ily titokzatosan jössz közénk,
 Hirnök nélkül ?
- Nikanor.* Magam vagyok a hirnök,
 Nikanor küld.
- Júdás.* Nem így közelg a hirnök.
 Pánczélos ingben fejtől talpig, csúszva
 Termesz előtttem, mint egy néma kigyó.
 S miért fordítod félre arcod' ?
 Emelt homlokkal mondja el a hirnök
 Megbizatását. Nem követ, te kém vagy,
 Nikanor kéme.
- Nikanor.* Nem használ az álarcz !
 Tekints reám : Nikanor vagyok én.
- Júdás.* Nikanor vagy bizonynyal. Légy hát üdvöz !
 Ez ellenséges táborba mi hoz hát,
 Kiséret nélkül ?
- Nikanor.* Az, hogy bizom benned,
 Fajod nemes erényeit viselve,
 Nem ösmered fajodnak bűneit.
 Erős birsch lenni, ám de még se' zsarnok,
 Igazságos és még se' türelmetlen.
 Legyen hát béke köztünk.
- Júdás.* Mi a béke ?
 Legyőzőink előtt némán bókolni ?
 Vagy nézni városink prédára vetve,
 Népünk' leölve, rabszijen vagy éjjel
 Fölgyújtott városink fényénél futni ?
 Jeruzsalem rom ; templomunk fertőzik
 Idegen istenek ! Ez-é a béke ?
- Nikanor.* Ezek a harc méhéből születő
 Szörny gyermekek. E véres zürzavarnak

Vessünk hát veget. Jer és köss te békét
Antiochussal.

Júdás. Én s Antiochus?
Mi ő, hogy békéről fecseg nekem,
A ki menekszem útlan-útakon?
Ma főnragyog, de holnap eltűnik
S nem lesz sehol, mert ismét visszatér
Aljas porába; nem jól számított.
Köztünk nincs béke és nem is lehet,
Mig Jeruzsalemünk fokán e zászló
Lobog.

Nikanor. Jeruzsalem közt és te köztel
Sátrakból lengő fal emelkedik
S megszállva tartja negyvenszer ezer
Harczos és hétezer lovas. Mit állítsz
Ezekkel szembe'?

Júdás. Istenünk hatalmát,
Kinek lehellete szétszórja mind e sátort,
Mint hópehelyt.

Nikanor. Uratok, fön az égben,
A hetedik napon nem fog harczolni,
Akkor pihen.

Júdás. Istenkáromló! Hallgass.
Menj táborodba.

Nikanor. Mi lesz: harcz, vagy béke?

Júdás. Harcz, harcz, csupán harcz. Térj meg sátraidba,
Mik szétszóratnak, mint ti szétszórátok
A szertetépett, porbatiprott törvény
Szélnek bocsátott szentelt levelit.

Nikanor. Isten veled, derék ellenség!

Júdás. Hejh, ti!
Én kapitányim! Menjen biztos őrség,
Nikanor követével, át a síkon,
S ti jertek hozzám. Ég veled Nikanor!

Negyedik jelenet. — *Maccabaeus Júdás; kapitányok, katonák.*

Júdás. Az óra üt. Gyűjtsétek össze népünk'
A harczra. Im', dalolva, harsonákkal

Jön ellenünk Nikanor büszke serge,
Elébe, hát! Imával a szivekben
S harczolva a kezekkel.

Kapitányok.

Nézz oda!

A hajnali nap fénylik érc s arany
Pajzsaikon; ragyog bele a hely
S mint lámpa ég. E kis maroknyi néppel,
Rosszúl szerelve, bőjtől elalélva,
Hogy' küzdhetünk meg ekkora tömeggel?!

Júdás.

Nem a tömegtől függ a győzelem,
Hanem a bátorságtól, mit az ég ad.
Az Úr parancsszava tiltotta meg
Elölök, meghátrálva, menekülnöm.
Ám, haljunk most meg, hogyha eljött óránk,
Mintsem bemocskoljuk nevünk.

Kapitányok.

Ma szombat.

Szombaton akarsz vívni, Maccabæus?

Júdás.

Bizony! Ha az Úr harczát harczolom:
Az ő napján is vívom, mint a többin.
Feledtétek ama menekülőket,
Kik egykor itt, e hegyi barlangokban
Rejtöztek el? Mint törtek rájuk, épen
A hetedik napon vad üldözőik?
S ők nem viszonzák, egy követ se dobtak,
Sem rejtekhelyök' el nem torlaszolták
S elvesztek nyomorútan mindenestől,
Nő, férfi, gyermek, ép' ezernyi lélek!
Mi, kik éltünkért, törvényinkért küzdünk,
Igy nem veszünk.

Kapitányok.

Vezess, hát, a csatára!

Júdás.

És jelszavunk legyen: «Az Úr segélye!»
Mult éjjel álmodám s álmomba' láttam
Egykori főpapunkat, Oniást,
Fölnyújtott karral esdve a zsidókért.
Majd, épen így, egy agg jelent meg nékem,
Ki méltóságban még fölötte állt,
Galambfehér haján csodálatos
Fenség ragyogván s szóla Oniás:
«Zsidók barátja ő, a ki a népért
S szent városért sokat imádkozik,

Jeremiás, istennek prophetája.»
 S a propheta, kinyújtott jobb kezével,
 Arany kardot adott nekem és monda :
 «E szent kard, im', Isten ajándoka,
 Evvel lesújtod ellenségeid'!»

Kapitányok. Velünk az Úr!

Júdás.

Hallga! A harsonák
 Beth-horon síkján, a hol Josuah
 Leverte az Amoritákat,
 S le Eglon, Jarmuth, Hebron, Lachis és
 Jeruzsalemnek öt királyait,
 Mint ma leverjük mi Nikanor sergét,
 Örök emléket építve nevünknek.

Kapitányok és katonák. Az Úr segélye!

Júdás.

Elohim Jehova!

Elküldéd angyalod', Uram, midőn
 Ezekias volt Izrael királya
 És Sennacherib sergéből levágtál
 Tizenháromszor ezer katonát.
 Küldd, hát, mennybéli Isten, most is hozzánk
 Jó angyalod', hogy szörnyű jobb karod
 Hatalma sújtsa porba rémülettel,
 A kik jövőnek, e' nap, káromlásra
 S megszentelt néped ellen táborot járnak!

IV. FÖLVONÁS.

(A jeruzsalemi templom külső udvara.)

Első jelenet. — *Maccabaeus Júdás; kapitányok; zsidók.*

Júdás.

Lássátok, ellenségink szerte szórva,
 Jeruzsalem bevéve, lobogóink
 Fönlengenek fokán és kapujában,
 Napon s szelen barnúlva függ Nikanor
 Levágott feje.

Kapitányok.

Oh, de Maccabæus,
 Antiochus bástyája, melyben egykor,

Meggyilkolák az anyát, hét fiával,
Még áll.

Júdás. Csak várj !

Kapitányok. Gyülölt tekintetétől

Fölforr a vérünk, most is emlékeztet
A bús napokra.

Júdás. Várj ! Az is eltűnik

S mint felhő elszáll. De előbb tisztítsuk
Ki a szentséget ; nézzétek, mi' pusztá,
Mint pusztaság. Szép arany rács-kapúi
Letépve sarkaikról s tűzbe dobva ;
Im' udvarán, mint erdön, vad bozót nő ;
Oltárain utálatos, pogány bálványok
S földén, kiszórva lábaink alá,
Szent könyveink, megégve, vagy befösvetve
Pogány istenek képivel.

Zsidók. Oh jaj, jaj !

Szépségünk, dicsőségünk elpusztítva !
Szent helyeink' pogányok meggyalázták.

(*Jajgatás és trombiták harsogása.*)

Júdás. A trombiták e hangja és e jaj-szó,
Egy nemzet szívéből szakadva égre,
Boszura s dühre kész — most menjetelek,
Jó kapitányim és döntsétek porba
Antiochus bástyáját, míg mi itt
Oltárit s isteneit elsöpörjük.

Második jelenet. — *Maccabæus Júdás ; Jason ; Zsidók.*

Zsidók. Mélyen, a templom belső udvarán,
Rejtőzve a romok közt, leltük ezt,
A főpap öltönyében.

Júdás. Jól ösmerlek,
Mert annyi álság van képedre írva,
Mint széttépett törvényünk levelére
Pogány alak. Egykor istennek papja
Valál és vagy most, im', a sátán papja.
Nem kértem nevedet — hitetlen Jason.
Jason. Maccabæus Júdás, foglyod vagyok,

Nem illenék hozzám, ha eltitkolnám
'Tiszttem' s nevem!

Júdás. Ott ama kapuban
Függ egynek a feje, a ki görög volt.
Mi tartóztat most, bűnnek embere,
Mellé függesztenem fejét egy másnak,
Ki született zsidó s önként görög lett?
Jason. Az igazság.

Júdás. Igazság? Kit bemocskolt
Mind ama bűn, melyet a törvény átka
Nehéz átokkal sujt?

Jason. Ha nem igazság —
Szolgálója: a kegy.

Júdás. De, hát, mikor
Adtál kegyelmet te egy férfinak,
Egy gyöngé, esdő nőnek, vagy akár
Bár csak egy kis gyermeknek valaha?
Jason. Azt tettem csak, mit rendelt Antiochus,
Királyom.

Júdás. Úgy van; te a kard valál,
A melylyel sujta; ah, de olyan egy kard,
Oly hajlós, olyan alkalmas kezéhez,
Mely csábítá, hogy sujtson. Kétszeres
Igy bűnöd: az övé és a tied.
Hol e király? Lent Antiochiában,
Rimái közt, hogy ablakából szórja
Marokkal aranyát, a nép közé,
Hogy osztozkodjanak?

Jason. Nem, elvonult
Özön hadával, távol napkeletre.

Júdás. S miért ment?

Jason. Nem tudom. Már negyven napja
Látszottak, fön a légben lovagok,
Aranyhímes ruhában, fegyverök
Ragyogó dárda — jövén nagy seregben;
Ez győzelmet jelentett.

Júdás. Vagy halált.
S miért nem mentél véle?

Jason. Itt maradtam
Szolgálni a templomban.

Júdás.

S meggyalázni;

S megrontni a zsidókat; mert van ám,
Kivel romlás jár s kivel együtt lenni :
Már megaláz s megrontja tetteinket.

Jason.

Soha sem dicsekedtem, mint sokan,
Erényeimmel, sem meg nem tagadtam
Hajló természetem', a melynél fogva
Szolgája lettem mások önkényének.

Júdás.

Ezen napon vala, Caslan*) havának
Huszonötödikén, hogy templomunk'
Meggförtöztettétek; meg: Antiochus
S te, eszköze. Ezen napon legyen,
Hogy megtisztítjuk. Te, ki részt vevél
E rút szentségtörésben, nem lehetsz
Tanúja, im', e szent szolgálatoknak.
A hol te vagy: nem lehet tiszta semmi.
A nép legyilkolá Kallisthenest,
Ki fölgyújtá e szent kaput s megölne,
Ha itt találna téged' is — csak élj te,
Hogy hosszabban bűnhödj'. Menj bujdokolni,
Idegen népek közt s ki annyit üldél
Távol szülőtte földéről: majd veszszen el
Idegen földön. És, ki annyit hagyta
Temetlenül: ne lelj, ki megsirasson;
Ne legyen ünnepélyes temetésed,
Sem ősid mellett sírod. El veled!

(Zene. Fapok és nép menete, csütérákkal, hárfákkal, czimbalokkal.
Maccabaeus Júdás élükre áll s a belső udvarba vonulnak.)

Harmadik jelenet. — Jason egyedül.

Jason.

Látom, a szép kapun át mint vonulnak,
Kezökben zöld lomb s pálmalevelek,
A belső udvar-térre. Jaj nekem!
Velök mehetnék én is, soraikban,
De gyöngeségem egy rossz percziben,

---

*) Longfellow így írja, pedig voltaképp Kiszler hava, mely négy napnyi különbséggel, a mi novemberünkkel esik össze.

Mely mindnyájunkra eljő, elszakadtam
 A régi hittől s még se' nyertem újat,
 Csak külső látszatát öltvén magamra ;
 Ez új hit, ah, enyémmé nem lehet,
 Mert nem születtem rá ; nincs gyökere
 Bennem. Vagyok sem héber, sem görög,
 Hanem hitetlen, hűtlen mindkettőhöz,
 A ki nem hiszek sem az istenekben,
 Sem emberekben. Mely titkos varázs,
 Mely bűverő vetett lábamra béklyót,
 Hogy itt leskődjem, mint kíváncsi gyermek,
 A szent hely nyílásánál, hol papok
 Oltárt emeltek ? Im' csiszolt kövekből
 Szikrákat csálnak és a csillár lángit
 Fölgyújtják rajtok. Most asztalt terítnek
 S a szent kenyereket kirakják sorban.
 A tömjén ég ; jól ösmert illat-árja
 Gomolyg felém és visszavisz megint
 A múltba, látván magamat, mint egykor,
 Ismét közöttük. Régi babonák
 Elfognak újra — gyermekes képzelgés !
 De hallga ! lanthoz, czitarához dallnak
 És valamennyi, arczára borulva,
 Kegyes imákat mormol ! Ah, el innen
 Keletre, honnan jön már Antiochus
 Honába, győzelemmel koszorúzva.
 Oh, jaj ! ma oda adnám mindenem'
 Egy jó barát arczáért s egy szaváért,
 Melyben a vigasz bár egy hangja szólna !..

V. FÖLVONAS.

(*Ekbatana hegysege.*)Első jelenet. — *Antiochus ; Filep ; kiseret.*

Antiochus. Pihenjünk itt egy kissé. Hol vagyunk ?
Filep, mi hely ez ?

Filep. Ekbatana, felség,
 És ama hegység, oda túl, Orontes.

Antiochus. Orontes, szép folyóm te, szép honomban,
Mért is hagyálak el? Mért csábítottak
A szín-arany fegyverzet, pánczél, pajzsok
Elymais ellen, hogy kapujából,
Mint kályha tüzes légárja, kilökjen!?

Filep. A sorsnak változó játéka volt.

Antiochus. Mily vereség! A perzsa lovasok
Jövének, mint a szörnyű Khamasin szél
S úgy elsöpörtek, mintha mind csupa
Szár az levél s homok-szem lettünk volna.

Filep. Vigasztalódj', uram, csak azt veszítéd,
Mi nem volt a tied.

Antiochus. Ki a zsidókat
Megugratám, mint sáskákat, most, im', e
Köveken szökdincselek.

Filep. Még ne csüggedj!
Még Syria tied maradt egészen.

Antiochus. Ah, hova tűnt el udvaromnak fénye,
Hova fürdöm, gazdag lakomáim?
Színészeim, szép tánczot járó nőim?
Zenészeim, mézhangú sipjaikkal,
Melyek vígságra hangolának egykor?
Állatnak és embernek gúnyja lettem,
Még a tevék ocsmány, torz arcza is.
Engem gúnyol, nevet.

Filep. Ejh, jó uram,
Ez már nem áll, ha egyet jót aludnál
Másképen látnád.

Antiochus. Nincs szememnek álma,
A gond úgy elfacsarta szívemet.
Emlékezel, Filep, gyermek-mesénkre,
Melyben a medve méz-rabolni ment
S midőn a méhkast feldönté, a méhek
Szemét kimarták. Én vagyok a vad,
Kit Elymais perzsa-rajja megmart.

Filep. Mire eléred Antiochiát
E gondolatok el lesznek temetve,
Mint Pharao kerék-vágása el van
Egyiptom sivatagján.

Antiochus. Ah, mikor

Megint elérek Antiochiámba!

De, jaj! mikor lesz az?!

Második jelenet. — *Antiochus; Filep; egy követ.*

A követ. Királyunk éljen!

Antiochus. Ki vagy te és honnan jövel?

A követ. Uram,

Mint követ jöttem Antiochiából,

Kit Lysias küldött.

Antiochus. Balsejtelem

Setét árnyéka nyomja szívemet.

A héber könyveket nem olvasom,

Zsidóul nem tudok, de Jason főpap,

Ha jól emlékszem, szólt egy prophetáról,

Ki a tengernél láta egy kis felhőt,

Csak, mint egy ember-kéz, de hirtelen

Az egész égbolt éjjellé borult

S kitört a zivatar. Filep, te olvasd,

Én nem birom, mert látom azt a felhőt,

Mely éjbe vonja, im', e betűket.

Filep (olvasva). «Nagy Antioch' királyhoz, a ki isten,
Epiphanes» —

Antiochus. Ah, milyen csúfolódás!

Még Lysias is csúfol! Csak tovább!

Filep (olvasva). «Kérünk, sietve térj meg, mert az ország

Elpártol tőled. Hogy te eltávoztál,

Csak Maccabæus győzelmét beszélik

Évkönyveink. Először széjjelszórtá

Hadserged' Beth-horonnál, majd tovább

A szent város: Jeruzsalem esett el,

Majd Emmaus és azután Bethsura;

Ephron is, Gilad minden városával

S már Karnionnak indúlt Maccabæus.»

Antiochus. Elég, elég, elő a harc-kocsikkal,

Előre gyorsan, egy perczig se' késve,

El Antiochiába. Kapitányim:

E Lysias, Gorgias, Seron és Nikanor,

Kölykök a harcban és e szörnyű héber

Még elrabolja koronám' s országom'.
 Tiporják porrá elefántjaim —
 Eltörlöm népét, Jeruzsalemét
 Köztemetőnek helyévé teszem
 És minden házat, falai közt, sirrá.

(Égre emeli kezeit s a kísérők karjaiba hanyatlik, kik egy padra fektetik.)

Filep. Antiochus, Antiochus, oh jaj, jaj!
 Rosszúl van a király! Mi lelt uram?!

Antiochus. Se baj. Csak éles, gyors roham volt,
 Villám-csapásként, vagy, mintha törével
 Orgyilkos sújtott volna szívemig.
 Elmult, a mint jött. Most, hát, csak előre!

Filep. Készen legyen mindenki a kocsikkal,
 Azonnal indulunk.

Antiochus. Egy perczre még.
 Nem bírok állni. Olyan gyöngé lettem,
 Mint egy gyerek. Kérlek vezessetek.
 Jupiter vagy Jehova, vagy mi néven
 Hivassad is magad' — nekem már mindegy —
 Ha tudnám: hogy' könyörgjek — esedezném
 Hagyd élhessek még egy kicsinyt.

Filep. Oh Felség,
 Még meg nem halsz, mi nem hagyunk meghalni!

Antiochus. Te mit segíthetsz, Filep? Oh e kín;
 Szúrásra szúrás! Oh e láthatatlan
 Kard ellen nincsen pajzsod. Izrael
 Istene, ha elhagy minden más isten:
 Segíts te! Visszaadom a szent várost,
 Kincsekkel ékitem föl templomod'.
 Néped, melyet méltatlannak ítéltem,
 Hogy bár temetve nyughassék, egyenlő
 Lesz Antiochia polgárival.
 Zsidó leszek és fennen hirdetem,
 A hol csak ember lakja e világot,
 Isten hatalmát.

Filep. Már alél, piheg csak.
 Zsölyét ide, hamar, hogy bár még élve
 Vigyük a tábor-helyre.

Antiochus. Oh, Filep,

Mi szörnyű kín hasítja szívemet!
 Oh, jaj! emlékszem mind ama gonoszra.
 Mit a zsidókkal tettem, oh ezért
 Szállott reám e szörnyű átok, meglásd,
 Idegen földön pusztít el e nagy kín!

Filep.

Antiochus! Király!

Antiochus.

Már nem király.

Vedd, im', királyi öltönyim', pecsétem',
 Koronám', jogarom' és szolgáltsd át
 Antiochus Eupator fiamnak.
 S a jó zsidóknak, én polgárainnak,
 Mindentelé mondd: haldokló királyuk
 Kíván nekik örömet, boldogságot.
 Velem, kit a fölfujt gög dölýfössé tett
 S ki azt hívém: enyém minden királyság,
 Ha csak kinyújtom rája kezemet,
 Nagyobb hatalmasság áll szemtől szembe:
 Halál-király — Epiphanes — a Felség!..

(Meghal.)

Angolból

SZÁSZ BÉLA.

AZ ÁLLAMÜGYÉSZ IRODÁJÁBAN.

Rajz.

Az ócska óra az államügyész kabinetjében ötöt ütött, tompa vontatott hangon; a téli nap régen leáldozott, és a lámpák és gyertyák elég szomorúan világították meg a szobákat és a kis előszobát. Az előszoba egyik sarkában egy öreg megörbült kérelmező ült. A nagy meleg daczára, mely a szobában uralkodott, beburkolózott drága bundájába, meleg bársony süvegét kezében tartotta. A hivatalos óra végére járt, a hivatalnokok lassanként eltávoztak.

Az államügyész kabinetjéből csöngetés hallatszott, a szolga besietett a kabinetbe és azonnal vissza is jött, intve a kérelmezőnek, hogy «méltóztassék». A kérelmező fölkel, lebecsátotta válláról a bundát és halk, félénk, reszkető léptekkel ment a kabinet ajtajáig, a szolga kinyitotta, de a kérelmező mielőtt belépett, kabátja zsebéből kivett egy tarka kendőt és ideges mozgással letörölte homlokáról a nagy nehéz verejtékcseppeket.

A szolga gondosan betette megint az ajtót a belépő után, és az öreg ember mélyen meghajtotta magát az íróasztal irányában, a melyen az államügyész ült. Az államügyész könnyű fejbőlintással felelt és kérdően nézett az öregre. Az öreg hallgatott, idegesen megszorítva süvegét és szótlanul susogva sápadt ajkával — a fölindulás nem hagyta szóhoz jutni. Az államügyész arcza elborult; ez a találkozás, mely az öregre nézve olyan nehéz volt, nyilván ő rá nézve sem volt könnyű: a kellemetlen hallgatás egy pár perczig tartott, végre félbe szakította az államügyész.

— Ön már megint, Abrahamsen úr, valószínűleg megint avval a lehetetlen kéréssel jön.

— Bocsánat, államügyész úr — mondá az öreg, végre erőt véve a fölindulásán — bocsánat hogy alkalmatlankodom, nem mertem volna, de feleségem kért, tetszik tudni — az anyja, mi annyit vesztettünk, valamennyi gyermekünket elvesztettük, és most ilyen szerencsétlenség ér minket az utolsó fiúval, tetszik tudni, uram . . . az egyedüli fiú . . . , tetszik tudni, az anyának . . .

Az öreg hangja megakadt, két könnyesepp gurult az ősz szakállára.

— Ön azt mondta, államügyész úr, hogy két hét alatt valószínűleg kiderül, hogy fiam mennyire bűnös; ma lejárt a két hét — az öreg kicsit előre nyújtá reszkető kezét — bocsásson meg, tudom, hogy sok a dolga, hogy mi nem vagyunk egvedül a mi gyermekünkkel, de olyan fiatal, gyöngé és már hat hétig a börtönben van, azután az anyja . . . tetszik tudni, uram az anyja szíve . . . szegény már egészen oda van . . . Az öreg újra elhallgatott, letörölte kendőjével a homlokát és egy pár pillanatig megállott, nyilván várva a választ és nyugtalan pillantásokat vetve az államügyészre.

Ez hallgatott, összehúzta szemöldökét és akarata és erőlködése ellenére széles arcán valamely érzés látszott, a mely nem volt sem tiszta kedvetlenség, sem tiszta részvét.

— Fiam nem fog megszökni, Istenre esküszöm, államügyész úr, nem fog megszökni, akár milyen összeget, egész vagyonomat oda adom zálogul . . .

— Ej, Abrahamsen, ön úgy beszél, mintha fiát valamely szeszélyem következtében fogták volna el, és azért tartanák fogva, mert nekem épen úgy tetszik . . .

— Bocsánat, uram, sohasem gondoltam . . .

— És mintha talán szabadon bocsátának tüstént, ha én akarnám.

— Nos, államügyész úr, ön maga mondta, hogy a dolog két hét alatt tisztába jön.

— Tisztába is jött; fájdalom nem a fia javára: kitünt, hogy ezen urak vezetője kolomposa volt . . .

— Lehetetlen, uram, megcsalták önt . . .

— Nem csaltak meg, az ön fiánál egy csomó proklamációt találtak ágya matracczában, pénzt is találtak nála, igaz,

csupán egy pár garast, de mégis csak pénzt, melyet propaganda czéljából gyűjtöttek össze.

— Államügyész úr, az nem lehet, az nem igaz, a proklamációkat tudta nélkül csempészték oda, hisz sok, sok rossz ember ember van a világon, a pénzt — azt mi adtuk neki, mi adtuk neki, mi sohasem tagadtuk meg tőle a pénzt, anyja gyakran adott neki, elkényeztette, tetszik tudni . . .

— Találtak czédulát tőle, kezeírását, leveleket; végre az ön fia, Abrahamsen, maga is bevallotta, hogy lakásán munkások és más emberek gyülekeztek, proklamációkat olvastak, hogy röpiratokat osztottak ki.

— Levelek, gyűlések . . . bevallotta, elveszett, elveszett, szegény gyermek, szegény anya!

Abrahamsen még inkább elhalaványodott és tántorgott, hogy alig tarthatta magát a lábán.

— Üljön le, Abrahamsen — az államügyész gyorsan fölkel a székeről és az asztalon álló palaczk után nyúlt. — Kíván vizet?

— Nem, köszönöm, bocsánat, uram, nem bírok állani, lábam fáj. — Az öreg egy karszékbe esett és eltakarta kezével az arcát; süvege kiesett a kezéből, elfojtott zokogásféle hallatszott, újjain végig könnyecseppek folytak le és lassan térdére estek.

A hallgatás elég sok ideig tartott; végre elállott a zokogás, az öreg fölállt és fölvette a padlóról a süvegét.

— Bocsásson meg államügyész úr, egy öreg embernek, egy atyának, látom és értem, hogy most már nem szabadíthatja ki fiamat a börtönből . . .

Abrahamsen megállt, kutató pillantást vetve az államügyészre, ez hallgatott, és valami, a mi örömhöz hasonlított, csillogott az öregnek még könnyező szemében; de az államügyész tagadólag rázta fejét, és az öreg sóhajtva folytatta: — Igenis, látom, hogy ön most nem szabadíthatja ki fiamat, de nem lehet-e őt a börtönben látni, egy órára, egy perczre: meglehet, szüksége van valamire, meglehet, beteg; uram, csak egy perczre.

— A viszontlátást az ön fiával meg fogják önnek és az anyának engedni, valamint a többi szülőknek is a magok fiával, természetesen a fölügyelő jelenlétében; én, holnap intézkedni fogok ez iránt, ma már késő.

— Köszönöm, államügyész úr, eljövök holnap; az öreg meghajtotta magát és az ajtó felé indult, de nagyon is bízott erejében, egész teste reszketett még a fölindulástól, lába rosszul teljesítette szolgálatát.

Az államügyész marasztotta: — Várjon, Abrahamsen, üljön le, pihenjen egy kicsit, kérdezni is akartam valamit öntől. Abrahamsen leült egy karszékbe, mely az ajtó mellett állott, és ijedten tekintett az államügyészre.

— Én nem tudok semmit, én soha sem vettem észre . . .

— Én természetesen nem fogok az ön fiáról kérdezősködni. Szerettem volna, ha ön nekem egy kérdést megfejtett volna, egy általános kérdést: Látja, én három éve ismerem önt, de nem hiszem, hogy ön e szerencsétlen eset előtt ilyen kérdésekről gondolkodott volna, azért előbb nem kérdeztem önt . . . De pihenjen előbb, csillapodjék le, igyék egy kis vizet.

Az államügyész vizet töltött egy pohárba, az öreg lassan kiitta és mélyen meghajtva magát, adta vissza a poharat.

— Látja, miben áll a dolog: fejtse meg nekem, Abrahamsen, miért van a propagandisták közt annyi izraelita ifjú, még pedig nem vagyontalan, szegény ördög, kiről azt lehetne gyanítani, hogy élösködni akar másnak a pénzén, hanem gazdag emberek, kereskedők, gyárosok fiai, mint például az ön fia is. Hisz azt régi igazságnak tartják, hogy az izraelita szenvedélyesen szeret pénzt szerezni, de ezek — az izraelita ifjúság — magok oda adják a pénzt — atyjok vérét és veritéket a propagandára, predikálnak a vagyon, a tőke és tőke birtokosai, a gyárosok, nagykereskedők stb. ellen, de mindezen gyárosok, nagykereskedők, tőkebirtokosok közt, kivált itt, annyi az izraelita, hogy össze sem számlálható, saját atyjok, testvéreik ellen törnek, és még azt beszélik nálunk, hogy a héber annyira összetart, annyira tartja az egyik a másikat . . . honnét van ez, mi ennek az oka? . .

Abrahamsen fölemelé lehajtott fejét. Ennek az oka — kezdé — az oka mi és önök vagyunk.

— Hogy-hogy, mi és önök?

— Igenis, uram, megengedi, mi és önök. Ön három éve óta ismer engem, de ön ismeri Abrahamsen kereskedőt, Abrahamsen gyárost, Abrahamsen Sámuel, de nem Abrahamsen Smulét; azt a Smulét, a ki tőkét garasonként gyűjtötte, nem ismerte. De Abrahamsen Smule, nem Abrahamsen Sámuel —

Smule érti önt és azt mondja: — ön helyesen mondta, uram, a pénz, melyet propagandájokra költenek — atyjok vére és veritéke. — Az öreg kiegyenesítette meggörbült alakját, szeme villogott: — Atyjok vére és veritéke — folytatá, lassan emelve hangját, köhintve és idegesen rázva kezét. Istenem, Istenem, mit nem szenvedtem, mit nem tűrtem, míg meg nem szereztem, a mim van; hányszor éheztem, hányszor fáztam, hány-szor virrasztottam, mennyit dolgoztam; hány-szor gyalázták Smulét, övéi is, idegenek is, mennyi bánatom, hány könny, mennyi balsiker és keserűség érte; igenis, uram, igaza van, a mi pénzünk — vérünk és veritékünk; a keresztyének azt mondják: a zsidó gazdag, a zsidó uzsorás, a zsidó kamatokkal szerezte pénzét. De hát mennyi fáradságba kerül a pénzt gyűjteni, hogy legyen, miből kölcsön adni kamatokra, de hát könnyű dolog-e uzsorásnak lenni? Gazdag a zsidó! de milyen munkával jutott a gazdagsághoz! A zsidó szereti a pénzt, de hát, ki nem szeretné? és a zsidónak kell szeretnie a pénzt: ha nincs pénze, szegény ember — zsidó; ha van pénze — izraelita; tudja, államügyész úr, milyen borzasztó különbség van a zsidó és az izraelita között? Igenis, uram, igaza van, a pénz — vér és veriték, ez igaz.

— De hát miért tör a fia az ön munkája, vére és veritéke ellen?

— Bocsánat, uram, én nem értek az ügyes beszédhez, de épen azt akartam mondani: ő megszűnt úgy gondolkodni és érezni, mint atyja és öregatyái, de mindamellett nem válhatott külön az izraelitáktól, nem szünhetett meg Abraham-sen Sámuel vagy Smule fiának lenni. Attól a percztől fogva, hogy fiam, most már utolsó egyedüli fiam, a börtönbe jutott, gondolkodtam, sokat gondolkodtam, éjjel nappal gondolkodtam és igazat mondtam, államügyész úr: mi az apák vagyunk bűnösök, ha fiaink most a börtönben ülnek. Mi hittünk — a mi hitünk nem az ő hitök; mi munkálkodtunk, de a mi munkánk nem az ő munkájok, mi pénzt szereztünk, de ez a tőke — a mi vérünk és veritékünk, igenis, igaza van, államügyész úr — nekik semmi, semmi. A mi hitünkben nem hisznek, a mi imádságainkkal nem imádkoznak, de az önök hitében sem hisznek, az önök imádságaikkal sem imádkoznak, egyáltalában nem imádkoznak és nem hisznek semmit sem. Mi reggeltől estig dolgoztunk és esttől reggelig gondolkoztunk, hogy szerez-

hetnénk egy félretehető garast; ők már készen találják ezeket a garasokat, nekik nem kell azokat szereznük, elég ha kinyújták felénk a kezöket, de azt a tőkét nagyobbítani, valamit hozzá adni, azt szaporítani — arra olyanok, mint az én fiam — és sok olyan van — nem is gondolnak. Mi kereskedők, gyárosok, nagykereskedők lettünk, és megelégedtünk vele, hogy íme ezzel a kézzel — Abrahamsen előre nyújtá reszkető kezét — mind ehhez jutottunk, nekik ez nem elég, ez nekik kevés. És miért van ez így? Lássa miért, államügyész úr; azért, mert mi — atyák, azt találtuk, hogy nekik keresztyén műveltségre van szükségük, hogy nekik keresztyén iskolák kellenek, akadémiák, egyetemek . . .

— Hogyan, Abrahamsen, ön az iskoláknak ellenére van, a tanulásnak, a műveltségnek ellenére . . .

— Nem, uram, én nem vagyok a tanulásnak ellenére, sem a műveltségnek ellenére; oh a tudomány, a tudomány — nagy jótétemény! minden jónak kezdete és kútfeje; csak azt mondom, hogy mikor fiam a gymnaziumba, az egyetembe belépett, az első lépést tette a börtön felé, melyben most ül.

— De hát miért?

— Azért, mert a gymnaziumon, az egyetemen elszokott atyái hitétől, elszokott atyái gondolkodásmódjától; elvégezte tanulmányait, visszatért a családba, hát kitűnt, hogy előtte minden idegen: a hit, a szokások, a mi munkánk, a mi gondolataink — minden; még a pénzre, a vagyponra s arra a pénzre, mely az izraelitának hatalmat és állást ad, még arra sem tekint úgy: a pénz neki nem az, a mi nekünk, és gyakran (tevé hozzá az öreg sóhajtvá mintegy magában), gyakran szégyenli ezt a pénzt . . . szégyenli, oh, szégyenli . . . Mind, mind idegen volt előtte, és még hagyján ha csak idegen, és mind a mellett mind ebből ki nem menekülhetett, nem volt hová menekülnie. Hová is menekülhetett volna? Társainak van hazájok, nemzökök, a melytől az iskola el nem választotta őket — de ő neki az nincs; társait a tanulás és iskola gyakran még inkább a családhoz fűzte, őt pedig elidegenítette tőle; társainak van társaságuk, a melyben születtek, a melyben tanulmányaik idejében éltek és fognak élni azután is; őt, az izraelitát, az iskola elidegenítette attól a társaságtól, a melyben élt, és újat nem adott . . . Társai előtt olyan foglalkozások állanak, a melyekkel atyjok foglalkoztak, vagy állami szolgálat, vagy más valami,

ő neki nem nyílik hivatalos pálya, atyjának foglalkozása nem az övé. Ön azt fogja mondani, uram, hogy most megadtak az izraelitának minden jogot, állami szolgálatra és másra. De nézzen körül, mit lát: hogy az izraelitának, a ki nem hagyta el atyái hitét, nem felejtette el őseit, szüleit, nem szakított saját múltjával, hogy az teljesen bejuthasson az önök társaságába — sok, sok pénzének kell lennie . . .

— Nos, ezt nem lehet mondani; hány izraelita művész, zenész, tudós, író él és működik a társaságban, mint teljes jogú tagja . . .

— Igenis, uram, vannak olyanok, de azok nagy, nagy észszel, nagy tudománynyal, nagy tehetséggel fölruházott emberek; de még ezek is, a tudósok, művészek, csak nézze őket, nem hagyják-e el sokan végre atyáik hitét, nem válnak-e külön öveiktől, ők vagy gyermekeik? No a többiek pedig, a maradék, azok, kiknek nincs sok pénzök, sem nagy tehetségek vagy tudományuk nincs, kilépnek az iskolából és két ösvény közt állanak; az öveikhez nem térhetnek vissza, az idegenekhez nem vezet út; élniök pedig kell, élni akarnak; a mindennapi kenyérért nem kell dolgozniok, a kenyérről gondoskodtunk mi — az öreg a tenyerével kabátja zsebére ütött — csak úgy élni minden munka nélkül, minden gondolat nélkül, minden . . . hogy is mondjam?

— Törekvés nélkül?

— Nem, bocsánat, azt akartam mondani: a nélkül, hogy valamit tegyen az ember . . .

— Cél nélkül?

— Igenis, cél nélkül élni nem lehet, ő fiatal, vére olyan mint a tűz, okos fiú, fejében a gondolatok úgy kergetik egymást mint a vihar, ő tudós, igen gyakran okosabb és tudósabb mint keresztyén társai . . . Ne nevéssen, uram, nem akartam önt sérteni . . .

— Hiszen nem is sértett . . .

— Nem akartam sérteni, de csak tekintsen körül: oh, a mi ifjaink, a mi gyerekeink — az öreg észrevehető büszkeséggel emelte föl ősz fejét — Isten nem hagyta őket ész nélkül, tudnak tanulni. Az ifjú keresi, hogy mit dolgozzék, keresi fejjel és szívvel, és szívét bántja, hogy valamennyi között mint idegen áll, övéi között, valamint a keresztyének között. Bánatjában — a gondolatok üzik egymást mint a vihar, a mint már

mondtam, uram — gondolataiban áttér mások bánatjára, olyanok bánatjára, mint ő maga, mindazok bánatjára, a kik azt hiszik, hogy bántják e világon; és íme úgy tetszik neki, hogy neki törekednie kell, hogy ezeket a bántalmakat jóvá tegye, hogy síkra kell szállania saját személye és övéi nevében és mindazok nevében, kiket bántanak, sértenek. No de egyedül nem tehet semmit, egyedül nem küzdhet, kivel közölje gondolatait, kivel dolgozzék, kivel éljen? Mondtam már, államügyész úr, övéihez nem térhet vissza, önökhöz nem vezet út, elmegy tehát azokhoz, ő hozzájuk . . .

— Kikhez — ő hozzájuk?

— Lám azokhoz, kik fiammal együtt ülnek a börtönben, a mint önök nevezik, a socialistákhoz . . .

Az öreg kezére hajtotta fejét, válla könnyen összerezett, egypár perczig csönd uralkodott. Az államügyész kezdte újra a beszédet:

— Bocsánat, Abrahamsen, az utolsó állítás aligha helyes; vegyük akár az ön fiát; nem ő ment hozzájuk, hanem ő vonta őket magához, ő volt a kolomposuk, ő állott e kör élén.

Megint egy büszke kifejezés villant föl Abrahamsen arczán.

— Igenis, mikor elment hozzájuk, élökre állt, mert okosabb, tudósabb, mert pénze, vagyona van . . . mert . . . — az öreg hirtelen megállott a beszédben, szeme nyugtalanul tévedezett . . . — Bocsásson államügyész úr, ön mondta, hogy fiam élükön állt, én arról nem tudok semmit, nem is hiszem, én csak általában beszéltem.

— Úgy is értem, Abrahamsen, mi nem beszélünk külön az ön fiáról, hanem általában az izraelita ifjúságról; tehát ön azt mondja, hogy ők okosak, műveltek, hogy pénzök van . . .

— És hogy azért lehetetlen, hogy élükön nem állnának . . .

— De hát miért mennek, miért megy az önök ifjúsága épen a socialistákhoz?

— Miért? hát azért, mert ott magok közt vannak; ha valami akadályúl szolgál nekik, hogy úgy éljenek, mint keresztyén társaik, hogy úgy legyenek a társaságban és mindenütt és mindenben, ugyanazokkal a jogokkal, mint a keresztyének, az az hogy izraeliták — de a socialisták közt: izraelita, orosz, lengyel, német — mindegy; ők Mózes hitvallásához szítanak

— a socialistáknál az mindegy: a socialistáknak nincs vallásuk, a zsidóság, a Mózes törvénye — ott nem akadályozza gyermekeinket; van nekik eszök, tudományuk, pénzök, és nem csak egyenlők a többiekkel, elsőséggel bírnak a többiek fölött, már nem üldözöttek, nem olyanok, a kiktől idegenkednek, vagy a kiket csak türnek, keresik őket, szeretik, ők az elsők... Uram, vegye azt mind tekintetbe, vegye hozzá fiatal létöket, és meg fogja érteni, hogy miért mennek a socialisták közé.

Az államügyész hitetlenül rázta a fejét.

— Nos, tegyük föl — kezdé — a nevelés, melyet önök gyermekeiknek adnak, arra vezet, hogy atyjok köréből elszakadjanak; minthogy más körbe nem jutnak, az önök gyermekei könnyebben tévednek rossz útra, de mennyiben vagyunk «mi» hibásak? ön beszélgetésünk elején azt mondta, hogy önök és mi a hibásak?

— Uram, nem úgy mondtam, vagy nem akartam úgy mondani, nem hibásak, de az oka — mi és önök vagyunk.

— Jól van, az oka, de milyen módon vagyunk mi annak az oka?

— Államügyész úr! tekintsen körül, nézze meg jól nem csak a fölszint, nézzzen ide a belsejébe, mélyébe, mit lát ott. Azt mondják, az izraelitáknak jogokat adtak birtokra, kereskedésre; a fiatal embereknek, kik elvégezték az egyetemet, hivatal viselésére...

— Hát ezek talán nem óriási jogok, Abrahamsen, emlékezzék a régi időre; ön öreg ember és még emlékszik a régi múlt időkre — emlékszik, hogy mi volt ötven évvel ezelőtt és van most, hát feleljen, nem óriási jogokat kaptak az izraeliták vagyon és kereskedés dolgában, a bíró előtt és a hivatalos körben stb. ...

— Óriási, államügyész úr, természetes, óriási jogokat, Isten áldja azokat, a kik megemlékeztek arról, hogy mi emberek vagyunk és azon erőlködtek, hogy minket egy sorba helyezzenek a többi emberrel. Az öreg egy percze fölemelte reszkető kezét: -- Ki nem ismerné azt el, az öregek emlékeznek más, nehéz időkre, ők látták, viselték ez időket, a fiatalok könyvekből olvashatnak rólok és az öregektől hallhatnak ezekről az időkről... emlékezetesek ránk nézve...

— És hála fejében az önök ifjúsága azon kormány ellen

tör, a melynek az izraeliták köszönhetik, hogy ezek a nehéz idők eltűntek . . .

— Ej, uram, mondtam, hogy mindenki elismeri, hogy a most adott jogaink óriásak azokhoz képest, melyek előbb voltak, de ezt csak mi öregek érezzük, csak mi érezhetjük, ezt csak mi becsüljük, csak mi becsülhetjük.

— Nem értem önt teljesen . . .

— Ez egyszerű, uram; oh, a mi gyermekeink, különösen a tehetős szülők gyermekei, ők nem látták ezeket az időket, nem viselték vállukon ez idők terhét, hallottak ugyan rólok, olvastak is rólok, de milyen beszéd, milyen könyv képes a jólakottban az éhes ember állapotát fölkelteni, a kiról neki beszélni vagy írni, vagy a meleg szobában ülő emberben a fázóét, az egészséges emberben a betegét? Mi öregek, a kik saját szemmel láttuk, kik magunk viseltük ezt az időt, mi össze tudjuk hasonlítani a mostani jogokat az előbbiekkal, mi nem csak értjük, de érezzük is a különbséget, mi nem csak észszel fogjuk föl, hanem valóban meg is becsüljük ezt a különbséget és hálát mondunk Istennek, és a kormánynak. Ők, a mi gyermekeink, érteni érthetik az izraeliták mostani állása mennyiben különbözik az előbbtől, de érezni csak azt a különbséget érezhetik, a mely köztök és a keresztyén ifjúság közt van, köztök és társaik közt, kik egy iskolában egy padon ülnek velök. Ön azt mondja, államügyész úr, hogy mennyiben önök okai ennek? Hát annyiban, hogy mindent megtettek, hogy gyermekeinknek tártva kinyissák a kimenetelt a mi körünkből, az izraelita körből, és csak alig-alig nyitották az ajtót maguk felé, olyan kicsikét, olyan kicsikét, hogy csak nagy vagyonnal vagy nagy tudománynyal és tehetséggel juthat az izraelita ezen a résen be, ha apái hitét el nem hagyja, és még akkor is . . . — Abrahamsen egy pár másodpercig lassan rázta ősz fejét . . .

— Adtak jogot, sok jogot; de nézze uram, mi lesz ezekből a jogokból: Az izraeliták, a kik elvégezték az egyetemet, diplomájokkal beléphetnek az államszolgálatba, megadtak nekik minden jogot, de nézzük például uram, van-e sok ki nem keresztelkedett izraelita katonatiszt; ön azt fogja mondani, az izraelita emberben nincs bátorság, nincs katonai tehetség; de miért nincs? mutatok önnek az izraeliták közt bátor katonákat, és a kikeresztelkedett izraelita gyermekei közt tiszteket, ezredeseket és még többet. Talán a keresztyén vallás adott nekik

bátorságot a háborúra? Hiszen a keresztyének azt mondják, hogy vallásuk — a szeretet és béke vallása; ugyan csak a keresztyének mondják, hogy Mózes törvénye így szól: szemet szemért és fogat fogért, hiszen Mózes törvényével foglaltak el Judea királyai városokat, hódítottak meg országokat. Mutasson nekem magasabb hivatalnokot a ki nem keresztkelkedett izraeliták között — talán nincs tehetségek, nincs tudományok, úgy-e államügyész úr? Ön maga is tudja, hogy vannak tehetséges embereink, eszes embereink és én mutatok önnek akár hány előkelő, befolyásos hivatalnokot, kik a kikeresztkelkedett izraeliták gyermekeiből kerültek ki. Polgári jogokat adtak! hát az én fiam talán elveheti-e az ön leányát, vagy az én leányom hozzá mehet az ön fiához, ha vallást nem cserél? . .

— Ön tehát azt hiszi, hogy a törvény vagy a kormány...

— Nem, uram — vága hirtelen közbe Abrahamsen, gyorsan rátekintve az államügyészre — én nem beszélek a törvényről, nem beszélek a kormányról . . . tudom, hogy mit tettek érettünk! Ha a törvény meg is engedné az ilyen házasságokat, a társaság jó szemmel nézné-e? A tiszt urak szívesen bocsátanának-e körükbe egy Mózes vallását? Talán a kikeresztkelkedett izraelitára nem mutatnak-e mind a mellett újjal társai még a társaságban is, meg mindenütt! szívesen adják-e hozzá leányukat, elveszik-e az ő leányait? A «zsidó» szó még mindig szennyfolt: hogy az ember azt valamennyire, kitörülje, ahhoz nagy tehetség, nagy tudomány vagy sok pénz kell. Addig pedig, míg a «zsidó» szó szennyfolt lesz, addig a mi fiaink azok, a kik az iskola befolyása következtében elvesztették a zsidóságukat, el fognak menni a socialisták, a nihilisták közé, nem tudom, hogy híjják őket ottan.

Egy pár pillanatnyi szünet következett.

— Az ifjúság — mindenütt ifjúság, könnyen leter a helyes útról, az önök ifjúsága úgy mint a miénk, de hogy az önök ifjúsága letérjen az útról, két lépést kell félretennie, a miénknek mindössze csak egyet, a másikat megtette már helyette a sors, mely izraelitának teremtette.

— Mit ért ön az ön két lépésével!

— Az egyszerű, államügyész úr: hogy az emberből socialista legyen, vagy anarchista — úgy látszik, úgy híjják önök őket — szükséges, hogy megszűnjék oroszoknak, németnek, lengyelnek lenni, szükséges, hogy elfelejtse népét és hazáját, szüksé-

ges hogy a világot jobban szeresse, mint saját földjét, jobban valamennyi embert, mint saját népét, szükséges, hogy az idegen munkás érdekei drágábbak legyenek előtte, mint a saját kereskedői, földbirtokosai, gyárosai érdeke . . . De a nemzet, a haza — nem pusztá szavak, nem könnyű . . .

Az államügyész vállat vont. — A mi korunkban, a mi ifjúságunknál . . .

— Ne mondja, uram — még a mi korunkban a mi ifjúságunknál sem: az ifjúság sokat fecseg, sok üres dolgot fecseg, de ha tettere kerül a dolog . . . Emlékezzék, államügyész úr, akár csak az utolsó háborúra, a mi ifjúságunk mennyi áldozatot hozott, hogy sietett Törökországba, hogy ott meghaljon. Hát a francia-német háborúban sietett Párisba, vagy Berlinbe, hogy Franciaországért vagy Németországért haljon? Dehogy sietett. Lám, az ön órájáról, uram, kövecske csüng le, nem becses kő, azt látom innét, jóllehet öreg ember vagyok, de szemem messzire lát, kivált a drágakövet megismeri már messziről — az öreg szárazon nevetett és köhintett — ez pusztá kövecske, nem drága se nem szép, de azóta látom önnél, a mióta önt ismerem, vagy három év óta, és ha ígérnék érte jó árt, tíz annyi, a mennyit ér, ön ide nem adná.

— Nem adnám, de mi köze ennek a kőnek a nemzethez és a hazához?

— Nos lám; ön ide nem adná, mert emlék, mert ön hozzá szokott . . . meglehet öt, hat, tíz év folytán . . . De a haza — ez a születéstől fogva kezdődő szokás, ez nem csak az ön egész életének emléke, hanem édes atyja, öregatyja, déd-
atyja életének emléke; vele kapcsolatban van minden, az ön esze, lelke, szíve, az ön érdekei; a nemzet — azok az emberek, a kiknek nyelvét ön gyermekkorától fogva hallotta és a kiknek nyelvén beszél, azok, a kikkel élt, és a kiknek élete az ön élete is. Nemcsak az édes atyja és édes anyja tanította önt arra, hogy szeresse hazáját, nemzetét, tanította önt erre az iskola, beszéltek önnek erről tanítói, ezt olvasta könyveiben. És mind ezt elfelejteni könnyű volna? Egy eszme, egy gondolat — nagy hatalom, de neki is nehéz egy egész élet szokását halomra dönteni, azt a ragaszkodást, melyet az anyatejjel szíttunk magunkba, és a melyet az iskola is, a könyvek is, egész századok emléke táplál! — és arra vinni az embert — oh, nehéz arra vinni! — hogy elfelejtse maga magát, és nemzetét és ha-

záját — ez pedig az első lépés . . . Az izraelitának, a ki kilép a keresztyén egyetemből, ezt a lépést már nem kell tennie — már meg van téve. Neki nincs nemzete; ki az ő nemzete? Ez a rongyos, szegény izraelita tömeg, mely egész nap dolgozik, hogy mindennapi kenyerét megszerezze — ehhez semmi köze. Ezek a meggazdagodott apró kereskedők, a szállítók, gyárosok és tőkepénzesek . . . ezekhez még kevesebb köze. Azokat a szegény izraelitákat sajnálja — ezeket vagy megveti, vagy idegenkedik tőlök, a pénz után való vágyuk miatt. A meggazdagodott izraeliták — legalább nagy része — azon vannak, hogy elfelejtsék és másokkal is elfelejtessék, hogy izraeliták voltak. A művelt izraeliták olyanok, mint ő. De hát sokan vannak-e: ezren, öt, tíz, húsz ezren? Ez egy csapat, ez nem nemzet. Hát a haza, hol van az izraelitának hazája? Élnek Oroszországban, Franciaországban, Németországban, de otthon, hazájokban nem. Ma itt vannak, holnap más helyen, a hová a pénz és vagyon őket hívja; más nyelven beszélnek, mint azok, a kik közt élnek, más hitök van, nincsenek emlékeik, őseik, nincs történetük; úgy tekintenek rájuk, mint idegenekre . . . hol van az ő hazájok? Így tehát az izraelita művelt ifjúságnak nem szükséges elfelejteni hazáját, nemzetét, hogy az első félrelépést megtegye, mint az önök ifjúságának, és milyen lépést — olyant, melyet az önök fiainak nagyobb fele meg nem tesz.

— De hát mi kell, hogy az önök ifjúsága megmeneküljön ebből a helyzetből, talán csak nem akarja újra fölláztatni a judeai királyságot Palæsztinában a hol el nem férnének és meg sem tudnának élni — ha valamely csuda által oda is vinnék önöket valamennyiöket.

— Minek Palæsztinában? A múltat nem lehet visszavártsolni, én nem vagyok tudós ember, de azt hiszem, valamint az ember életében kétszer ugyanaz nem ismétlődik, úgy a népek életében sem ismétlődik kétszer ugyanaz. Palæsztina — a mi drága múltunk, a mi dicsőségünk, az nekünk Jeruzsálem és Salamon temploma, az diadalénekünk és keservünk; . . . de az ígélet földjévé már nem lesz nekünk Palæsztina; Istennek persze minden lehetséges . . . De most, most nem Palæsztinában, hanem más helyen kell az izraelitáknak hazát keresniök.

— Hol, milyen helyen?

— Itt — felelé az öreg, előre kinyújtva kezét — itt azon a helyen, a hol élnek. Oroszországban, Németországban, Angliá-

ban. Midőn 17 évvel ezelőtt, tetszik tudni — a lengyel forradalom idejében — az utolsó szavakat Abrahamsen lassan, félig susogva ejté ki, mintha titkot közölne — az izraeliták a lengyelekkel egyesültek és magokat úgy hitták, hogy «Mózes vallású» lengyelek, és a többiek is úgy hitták Lengyelországban, sok orosz ember nevetett, gúnyolta e nevet és a lengyeleket, de hiába, ez okos, eszes szó volt. Higye el, államügyész úr, addig, míg gyermekeink nem lesznek Mózes vallású oroszok, lengyelek, németek, addig, míg a mi ifjúságunk és az önök ifjúsága közt az az örvény marad, és a mi ifjúságunk nemzet, haza, hit nélkül lesz, egy csapatot képezve, mely nem tartozik önökhöz, és mitőlünk elszakadt — addig, államügyész úr, tárva áll előttök egy ajtó, mely mindenfelé vezet . . .

— No de hát, mit kellene tenni?

— Államügyész úr! Talán én, Abrahamsen, a ki tegnap még Abrahamsen Smule volt, én döntsem el az ilyen fontos kérdéseket, azért vannak senátorok és miniszterek, azért vannak tanácsosok és hatóságok, hadd gondolkodjanak és döntsek el a dolgot. — Félig kételkedő, félig gúnyos mosoly tűnt föl az öreg ember halavány arcán. — Ha pedig el nem döntik, hát . . .

— Hát? — kérde az államügyész . . .

— Hát eldönti majd az idő, az nagy mester, az emberi ügyek eldöntője, de borzasztó mester . . .

Abrahamsen elhallgatott és lehajtotta ősz fejét. Az államügyész gondolatokba merülve nézett rá, összehúzza szemöldökét és gépiesen dobolva az asztal deszkáján.

Az óra elkezdett ütni és hatot ütött.

Az öreg összerezcent és mintha föleszmélne, hirtelen fölvette a padlóra esett süvegét, letörülte kendőjével a verítéket homlokáról és fölkelt a székről.

— Bocsánat, államügyész úr, ha valami fölöslegest találtam mondani — én természetesen . . .

— Kérem szépen, ellenkezőleg — nagyon hálás vagyok mindazért, a mit mondott. Isten önnel . . .

— Tehát, a mi a fiamat illeti — mondá az öreg, újra reszkető hangon.

— Holnap reggeli tizenegy óraker. Ön az irodában meg fogja kapni a határozatot, a látogatást illetőleg.

Az öreg mélyen meghajtotta magát és lassan az ajtó felé fordult, az ajtónál még egyszer meghajtotta magát és kiment

az előszobába; az előszobában csak egy kis szőkehajú szolga volt, ki félig aludt a széken. A szolga segítségével Abrahamsen belebújt bundájába, megállt egy pár perczig a kijáratnál, valamit susogva és süvegét összegyűrve kezével, és végre lassan ki-ment, mintegy leverve rázva ősz fejét.

Az államügyész kabinetjéből lassú, nehéz léptek hallatszottak.

T. N. után, oroszról

ÁSBÓTH OZSKÁR.

UTCZAI HÁRS.

Beszoritva az aszfáltba,
Sindevész a szegény hársfa :
A kék égből keveset lát,
Harmat helyett port nyel,
Hervadozó lombja között
Bánatos sohaj kel.

Oh ha künn az erdőn volna,
Oh ha rajt' madár dalolna,
Oh ha játsznék a szellőkkel
S patak tükrét nézné :
Egy rövid nap virulóvá,
Boldoggá ígézne !

Szegény hárs, e nagy városban,
Vigasztalódj', sok társad van.
Sok ember él úgy itt, mint te :
Vágy és küzd hiába,
S tört reménynyel, megtört szívvel
Roskadoz sirjába.

GYULAI PÁL.

LODOGÁR.*)

Ifjú Lodogár vágatva közelg,
 Mint szél, lova gyors, nincs párja közel;
 Más fegyvere sincs jó kardja kívül,
 Fegyvertelenül jó és egyedül,
 Oly hű ha szeret, hős harczra ha száll,
 Nem volt lovag olyan, mint hős Lodogár.

Átugrat a mesgyén, áttör csaliton,
 Meguszsza az Esket, hol nem szeli komp;
 De mikorra a vár udvarba leszállt,
 Hogy mondjon igent, rávették a leányt;
 S bár lusta szeretni, pulya, harczra ha száll,
 Szép hölgyed övé már vitéz Lodogár.

A netherby-i terembe bátran beköszönt,
 Ott áll lakodalmas vendégi között:
 És az apa szól, — kardján keze, mert
 A mátkalegényke szót szólni se' mert, —
 «Boszu dühe-é, vagy a békepohár,
 S táncz kedve hozott lovag Lodogár?»

«Szerettem a lyányod, tiltotta szavad; —
 De a szerelem mint ár nő s megapad —
 S most jöttem egyet fordulni vigan
 Volt szép szeretőmmel s hogy egyet igyam.
 Skóthonba' leány van sok s szebb, kap akár
 Százat feleségül ifju Lodogár.»

---

*) Az eredeti balladában, mely Scott Walter *Marmion* című regényes költői beszélyébe van beszöve, a hős neve Lochinvar; a magyarban azonban a név nehézkesen hangzanék, azért a fordító a Tenysonnál előforduló Leodogár vagy Lodogár névvel cserélte föl.

Csókolja a hölgy a billikomot,
Lovagja kiisszsa s ledobja legott.
Pir futja be arczát, sóhaj az ara,
Könny ül a szemébe', mosolyg ajaka,
S mire anyja közék rontana, már
Kéz kézbe: «No lejtünk!» szól jó Lodogár.

Oly déleczeg az ifju, oly bájos a lyány,
Szebb pár sohse' lejtett nászslakomán;
Apja, szülője dúl-fúl, a mátkalegény
Tollas fővegét csak löbbálja szegény;
Mind a nyoszolyó azt sugdossa: «Be kár,
Hogy nem lesz a férje deli Lodogár».

Egy szót sug a hölgynek, szoritja kezit
Elérve az ajtót, hol ménje nyerit;
Oly könnyen a hölgyet lóra emeli,
Utána magát is nyeregbe veti!
«Enyém vagy! A mén gyors mint a madár;
Futhatnak utánunk!» Szól hős Lodogár.

Az volt csak a hajsza! A várbeli had,
Násznépe, cseléde nyomukba riad;
Csapázza, vadászsza hegyen, sikon át,
De el sohsem éri a netherby-i arát.
Bátor ha szeret, hős harcra ha száll:
Nincs több lovag olyan, mint hős Lodogár.

SCOTT WALTER után, angolból

JÁNOSI GUSZTÁV.

KÉT VERSKÖTET. *)

Kiadók és könyvárusok folyvást panaszkodnak, hogy a verseknek nincs kelete. Magyarországon nagyon kevés könyvnek van, de azt állítják, hogy a verseknek legkevésbé. S lehet a dologban valami igaz; mert a kiadók még jobb nevű versírók köteteit sem igen vállalják el kiadásra, nem hogy tisztességes honorariumot adnának érte, de még néhány tiszteletpéldánnyal az író saját művéből sem épen hajlandók fizetni.

S mind a mellett évenként negyven-ötven verskötet jelenik meg a magyar könyvpiaczon. A madarak dalolnak, természeti ösztönből s kedvből, nem tudnak nem dalolni, ha szívek és begyök megtelik dallal. Így a költők is. A madaraknak nem kenyérkereset az éneklés — miért lenne a költőknek? A madarak sem egyformán énekelnek; a csalogány elragadólag csattog, a pacsirta lelkesen énekel, a fecske és a csíz csinosan dalol, csi-csereg; a veréb is csiripel, a hogy tud. Így a költők is. S azt sem kérlik: hallgatja-e valaki dalukat? Arany Jánost, Petőfit meghallgatja és élvezi mindenki; azért a «kisebb énekesek» sem megvetendők, mint Longfellow egy szép versében megírta rólok, hogy az ember néha olyant kíván olvasni, hallani. A nagy költökhöz illő mélyebb hangulatban nem mindig lehetünk, ilyenkor egy kisebb költőt jobban tudunk élvezni, hangulatunk jobban megfelel eszméinek s érzéseinek és rímei szelíden ringatnak el.

A kritikusnak is ritkán jut a szerencse, hogy nagy költőről

---

*) 1. Radó Antal: *Versek.* — *Eredetiek.* — *Műfordítások.* Budapest, 1888. Révai testvérek kiadása.

2. Ábrányi E: *Szabadság. Haza.* Budapest, 1888. Pallas-nyomda.

írhasson s annak mélységeit kutathassa, magas röptet követ-
hesse. Üres óráiban szívesen foglalkozik azért kisebb énekesek-
kel is, nem találna-e bennök egy-egy vonást, mi a nagyokra em-
lékeztessen — a nélkül, hogy azokat utánozná — s az epigo-
nokban a hősök alakját, ha kisebb arányokban is, visszaidézzé
emlékébe.

A *Budapesti Szemle* nem registrálhat minden verskötetet;
mondtuk, hogy évenként harmincz-negyven jelenik meg nálunk
is. De a sok közül némelyik még is kiválik egy vagy más tekin-
tetben s megérdemli, hogy a kritikus is foglalkozzék velök, nem
csak az olvasók kis köre. Ma két ilyen versköltő kötetét szándé-
kozunk — ha nem épen bonczkés alá venni, legalább egy kissé
közelebről megtekinteni.

A megjelenés s kezünkhöz jutásuk sorrendjében vesz-
zük őket.

I.

Radó Antal először is mint műfordító tűnt föl irodal-
munkban s szerzett elég jó nevet magának. Byron *Larájá-*
nak — e homályos s talán maga a költő előtt is érthetetlen —
költői beszélyének a fordításával a Kisfaludy-Társaság műfor-
dítási pályadíját nyerte el Fiók K. *Shah-name*-részlete (Szoráb)
elől, ámbár véleményünk szerint ez jobban megérdemelte volna
a jutalmat; de a Radó *Larája* símásabb nyelvével s azzal, hogy
legalább egész volt, nyerte meg a bírálók kedvezését. Ez első
nagyobb fordításában már láthatók voltak Radónak mint mű-
fordítónak később még jobban kitűnt előnyei úgy mint hibái.
Előnye: a könnyűség, símaság, szabatos verselés, hibái: a fölű-
letesség s fogyatékos hűség. Azóta, aránylag rövid idő alatt,
sokat fordított, kisebb-nagyobb szerencsével, de mindig ugyan-
azokkal az előnyökkel és hibákkal; Petrarca összes szerelmi
szonettjeit, egy kötet szemelvényt a latin, egyet a görög klasszikus
költőkből, részint klasszikus részint modern mértékekben; né-
hány színművet, többi közt a Corneille *Cidjét* s több egyebet is
még. Hogy szerencsésen bele tud menni az idegen költők legkü-
lönbözőbb hangulataiba (egyik első megkívántatóság a műfordí-
tóban) — hogy a magyar költői nyelvvel is bír, bár magyarossága
nem épen kifogástalan, — hogy forma-érzéke, rhythmusban

és rímekben, nem közönséges: mindez nem szenved kétséget; s így az sem, hogy Radó, ha szerencsés inspirációja van s a fáradtságot nem sajnálja, jól és szépen tud fordítani. Csakhogy a költőnek és a műfordítónak sincs mindig szerencsés inspirációja és ha ilyenkor is ír, vagy fordít, az már hiba és Radó gyakran esik ebbe a hibába. Aztán versírás és kivált a fordítás néha fáradságos munka — s Radón gyakran megesik, hogy sajnálja a fáradtságot (vagy nem ér rá) s így fordításain meglátszik az elhamarkodás, hogy dolgát könnyen vette s az «ultima lima» igen gyakran hiányzik nála. Mindez öreg hiba, a min a «tűzbe felét!» sem segít; de ha félannyit fordított volna, az bizonyosan két annyiért volt volna — ez tagadhatatlan.

Jelen kötetében mint eredeti versíró is bemutatja magát. A százhetvenhat lapra terjedő, igen csinos kiállítású (igazi amateur-kiadás) kötetnek éppen fele eredeti, fele műfordítás. Radót imént mint műfordítót igyekezvén jellemezni, először most is a kötet fordított darabjairól szólnunk.

Tizenhat költőtől összesen huszonnégyszáz darab van a kötet második felében. A válogatás általában jó ízlésre mutat; s e részben nagyon kritikusoknak lennünk nem is szabad. Azt mondani egy fordítónak, miért fordította ezt, miért nem inkább azt? nem lehet. Fordította, a mi figyelmét s lelkét megragadta, a mi tetszett neki; nem tartozik számolni. Ha csak abszolút silány dologgal nem vesződött, a mi hiba volt, első sorban önmaga ellen, a világ kis és nagy irodalmaiban annyi minden van, a mi méltó, hogy azok is olvashassák, a kik a költő nyelvét nem értik! Nagyobb hiba, ha valaki olyant a mi már jobban le van fordítva, gyöngébben újra lefordít. S ez a hiba Radón itt kétszer is megesett és pedig két elsőrangú szépségű költeményen: az Arvers *Szívemnek titka van* s a Sully Prudhomme *Törött virágcserep* című költeményein, melyek magyarul már határozottan jobb fordításban megvannak. Az utóbbiban még az is hiba, hogy nem «törött virágcserep»-ről, hanem «megrepedt virág-tartóról» (vázáról) van szó s a költemény egész gondolata ezen alapul. A virágtartón (üveg vagy finom porcellán) egy alig látható repedés támad, egy legyező érintésétől; aztán magától tovább reped, rajta át a víz észrevétlen, cseppenként kiszivárog s benne a virág elhervad; így a szív, egy alig figyelembe vett megbántástól. Radó egyszer kristály-üvegnek fordítja; ismételten cserepnek; de *tört cserep* egészen mást tesz.

Így a vers finomsága elveszett; különben is halvány, elnagyolt az egész fordítás. Az Arvers gyönyörű versében, melynek sonett formája meglehetősen nehézkesen van visszaadva, még ilyen bár szó is fordul elő: zord *kötelve*. Hugo Victortól a *Nagyanyó*, Lamartinetól az *Ősz* sem most jelennek meg először magyarul s talán ezek sem jobbak, mint megelőzőik; az utóbbi az eredeti versmértékét sem tartotta meg, bár elegiai tartalmához sokkal jobban illenek annak keresztrímes alexandrinjei, mint a Radó által választott, ötös és ötödféles két páros rímű négy sor könnyebb s épen nem elegiai formája.

E négyen kívül a többi húsz darabot nem emlékszünk, hogy már magyarul olvastuk volna, s így mindenestre gazdagítják irodalmunkat; többnyire belső becszel is. Igen érdekes a három provence-i troubadour-dal, azért is, mert a troubadour-költészet három fő-faját mutatják be, a politikai sirvente-t, Bertran de Born egy harczi-énekében, a szerelmi dalt és a vitadalt, mely utóbbi annál érdekesebb, mert három különböző költő közt foly. Úgyesen is vannak fordítva s a régi hang és a mai ízlés jól egyesül bennök. A Hugo Victortól fordítottak közül kétségkívül legnehezebb volt a *Dzsinek* fordítása, e sajátos szerkezetű költemény, mely a légben süvöltözve repülő szellemek dalának a hangját azzal utánozza, hogy strófáról strófára — a legrövidebb sorokkal kezdve, egyre növekedő sorokban hangzik, közepén a nyolczadik strófában éri el tetőpontját, a hol teljes erővel zúg, aztán a mint a dzsinek átvonúltak, egyre távozóban, mind rövidülnek a sorok, végre három szótagúakban halnak el, a mint kezdték. E forma az eredeti költőnek is nehéz lehetett; a fordítónak még nehezebb azt követni. Radó ettől (kivételesen) nem sajnálta a fáradságot, a nehézségekkel való lelkiismeretes küzdés mindenütt meglátszik rajta, hogy még sem sikerült — ő sem tehet róla; vannak dolgok, melyek senkinek és soha sem sikerülnek; kár velök vesződni, mert legfőlebb kuriózumnak válnak be. Sokkal jobban sikerült ugyancsak Hugótól az *Imádság* (ámbar a cím: *La prière*, nem helyesen van fordítva, mert a költemény nem imádság, hanem *Az imádság*, tudniillik egy gyermek imádkozása, olyanforma, mint Aranytól a *Fiamnak*); s még jobban a *Nyári éj*, mely talán a legszebben fordított darab az egész kötetben. Szép Lamartinetól *A tó*; a Berangertől vett két darab: *Páris, ég veled!* (magyarosan: *Isten veled!*) és a *Boldogság* elég sikerültek, de a

Beranger könnyű világosságából hiányzik bennök valami. Musset Alfrédet is két darab mutatja be; egyikben, *Isten veled*, bánt e sor:

De lesz tán nap, *min* sejti lelked . . .

«min» határozottan rossz, «melyen» vagy «mikor» helyett; a lesz helyett is jobb volna talán: *jő*. A másik: *Ninonhoz*, értékesebb is, jobban is van fordítva. — Hamerling *Örvénybe ne dobjad* című szép versében bánt

a szív, a tárna

kifejezés; a tárna csinált bányász-műszó, nem való versebe; a rím valamivel gyengébb volna, ha *bánya* állna helyette; de egy gyöngé rím kisebb hiba, mint egy rossz szó. Ugyanebben az «álmoda» hibás igeragozás «álmodék» helyett.

A műfordítások közt legnagyobb s legerdemesebb is Coppée bájos dramoletjének, a *Le Passant*nak, fordítása. A *vándor* nem helyesen magyarázza a címet, mert Zanetto nem vándor, hanem átútazó, vagy utas, leghelyesebben átmenő, a ki esetleg, útközben megállapodik a Sylvia villája kertjében. Gyönyörű darab, igazi költői kabinetstück, mely Coppée-nak hírnevét alapította meg, olyan, mint Meissonniernek valamely tenyérszíni képe, a melyért műbarátok negyvenezer frankot adnak. Radó szeretettel, de csak viszonylagos sikerrel ültette át nyelvünkbe e becses apróságot. Nincs benne elég finomság, hogy ily darab teljesen sikerülhetett volna neki. De mi sikerül valakinek teljesen? S hol van fordítás, mely — ha az eredetit élveztük — kielégítsen? Ne legyünk túlkövetelők. A *Le Passant* így is csinos, így is élvezhető, s a ki francziául nem ért, magyarul is élvezheti.

Eredeti költővé Radót csak műfordítói gyakorlata tette. Az idegen írótól, kiknek műveit annyit forgatta, tárgyakat, eszméket, hangulatokat kölcsönzött, melyeket több-kevesebb önállósággal dolgozott föl, de hatásuk mindenütt meglátszik, megérzik rajta. Azért «eredetiek»-nek így nevezett költeményei is csak igen korlátolt értelemben vehetők. Különben is formai tekintetben becsesebbek, mint tartalmiban; mert mintáitól nem nagy és benső tulajdonokat, hanem inkább modort és fogásokat sajátított el. A *római képek* és *római ábrándok* fölíratú cychusai a Goethe római elegjiára s velencei epigrammáira em-

lékeztetnek, nem külalakjokkal, mert ezek distichonok, az övéi pedig sonettek, hanem tárgyaik- s hangulataikkal, de a Goethe bensősége, erős érzékisége s gondolatgazdagsága nélkül. — *Jenő diák* című dramoletje pedig éppen az általa fordított *Vándorra*, Coppée dramoletjére, bár annál sokkal kevesebb a finom költőiség benne; de egynéhány igen csinos mozzanat, például a IV. jelenetben a sonett-alakú dal, mely az eredeti költemények közt a legértékesebb. Egynéhány genre-kép, a *Házmeisterleány*, *Kis levélke*, *drága kis levélke* (egy ismeretes operettedal csinos refrainje), *Dal a kis Olgiczáról*, *Jeanneton*, elég élvezhetők, bár némi sivár hang s életnézlet nyilvánul bennök. Ellenben a *Gradányi Savonában* című történeti adoma lapos földolgozása alig éri meg a papirost, a mire írva van. Az *Arúlt napló*, *Görög lexicon* kedves emlékek, elegiai hangon tartva, kedélyes bensőséggel; *Pierre Vidal* a hazája földúlatása után, Imre királyunk udvarába menekült provençei troubadourról szóló chanson tárgyánál fogva is igen érdekes, s elég csinosan van dolgozva is. A *Helén* című cyclikus szerelmi történetke egy pár mozzanatával (I., VII., VIII.) ragad meg; míg az *Irodalmi Tarkaságok* című cyclusban alig van erőt érő.

Összefoglalva ítéletünket Radó költői működéséről, azt mondhatjuk róla, hogy jeles műfordító lehet, ha komolyan veszi dolgát, s több gondot és időt fordít rá és csak a hangulat perceit használja munkára. Mint eredeti költő adhat élvezetést, formailag megállhatót, de a tisztos közepszerűség színvonalán alig fog fölülelmelkedni. Örvideni fogunk, ha ítéletünk utóbbi részét a szerző mielőbb megczáfolja.

II.

Ábrányi Emil e verskötetének ismertetését egy tekintélyes heti lap e szavakkal kezdette: «Szeretjük azt, a ki szereti a szabadságot, a hazát, a természetet — s lelkesedni tud eszményekért s igazságaikért» — eddig föltétlenül aláírjuk e nyilatkozatot — «Ábrányi Emilről pedig azt lehet mondani» — ezt már csak némi föntartással és megszorítással. Nem vonjuk kétségbe, hogy Ábrányi Emil szereti a szabadságot, a hazát, a természetet: mert ki ne szeretné? de szeretetében némi ostentatio s még több affectatio van. Vörösmarty azt mondta *Honszeretet* című költeményében:

Szeresd hazádat és ne mondd!

Ez nem azt teszi, hogy a költők ne daloljanak a hazáról s szerelmeket íranta dalba ne öntsék, csak azt, hogy ne hivalkodjanak vele. S ugyanez áll a szabadság és természet szeretetéről is. Mert a költők mindig szeretni fogják a hazát, a szabadságot s mindig is fognak dalolni róla; ki tilthatná meg nekik s ki vehetné tőlök rossz néven? Rossz néven vennők, ha nem tennék. De minél általánosabb valamely nemes érzés, annál kevésbbé szükség — s minél magasztosabb, annál kevésbbé illik tüntetni és hivalkodni vele. Pedig hogy Ábrányi Emil haza- és szabadság-szeretetében jó adag hivalkodás van, ezt a költemények egy elfogulatlan olvasója sem fogja tagadni.

Bizonyára árt az ily gyűjtemények hatásának, hogy egy költő tíz évi munkássága termékeiből kivieszi az egy fajtákat, s külön gyűjteményt szerkeszt belőlök. Óhatatlan, hogy tíz év alatt egyszer-másszor ne ismételje magát, s mert az egész kötetben nem találunk egyebet, mint ugyanazon érzelmek és hangok ismétlését, önkénytelenül azt a benyomást érezzük magunkban, hogy a költő bizonyos tüntetési szándékkal viszi piacra hazafiságát s szabadságszeretétét. Még erősbíti e benyomást az, hogy Ábrányi majdnem egyedárúsági szabadalmat látszik követelni magának a haza és szabadság szeretetére; mert minduntalan dicsekszik azzal, hogy ő nem adja bérbe lantját a nagyoknak, nem aljasodik tányérnyalóvá, vagy épen a zsarnok hízelgőjévé. Mintha lett volna, valamire való magyar költő, csak egy is, a kire ilyesmit csak rá is lehetne fogni. Sőt inkább a magyar költők is elmondhatják magokról, mint az ötszáz welszi bárd, hogy «egy se bírta mondani, hogy éljen Eduárd!»

Ábrányi egy helytt így szól (*Királyok násza*, 43. l.):

Har ngok búgnak s mint a bérelt ódlák
Királyok nászát kongva hirdetik.

Másutt ismét (*Templomban*, 61. l.):

Kaczagok, ha látom
Midász unokáit
Állani a gáton.
A gúny ostorával
Verem őket végig —
Pedig jobb vón: ólát
Dedikálnom nékik.

Ismét (*Kóbor lantos az udvaronc előtt* 28. l.):

«Dús hercegeknek, mint kegyelt poéta
Dalolsz ebéd alatt...!»

.....

Míg lesz egy koldus, ki dalomra hallgat —

.....

Míg lesz a földön egy szabad madár:

Szolgának nem megyek!

Mintha bizony más magyar költők, s jobbak mint Ábrányi, például Vörösmarty *Lászt Ferenczhez*, Arany *Széchenyi emlékezetében*, Tompa Kazinczyról, Lévy Petőfiről, Aranyról, Tóth Kálmán Deákról, Szász K. Deákról, Vörösmartyról, Eötvösről, Petőfiről, Katonáról, stb. berelt ódákat írtak volna, vagy a nagyoknak dedicálták volna a mit írtak, vagy tányérnyalók lettek volna valaha, valakinél!

Ábrányi E. satyrát ír a *Krampuszkirályról* (35. l.), a melyet Magyarországon senki meg sem ért; a *Szibariták dalát* (38. l.), a milyenek, olyan értelemben nálunk nincsenek; *Lakájok kardalát* (52), a minek ép oly kevéssé van tárgya hazánkban; s *Fiának* (130. l.) ötször ismételt refrainben adja azt a tanácsot:

Kedves fiacskám, légy alázatos!

Szeret hivalkodni azzal a gondolattal, hogy mindenki elaljasodott, csak ő maradt jellemes; a kor romlott, mint Róma a Cæsarak korában, csak ő a Cato; mindenki görnyed, hajlong, csak ő áll egyenesen; a tányér- és talpnyalók közt csak ő meri leköpní a hatalmasokat.

E visszataszító hivalkodáson kívül, más hibái is vannak Ábrányi hazafias és szabadságköltészetének. Első az eredetiség s lelemény hiánya. Részint másokat utánoz, a kiktől tárgyakat, eszméket, hangulatokat kölcsönöz, részint magát ismétli untalan.

A mi utánzásait illeti, a bizvást plagium-számba is elmehető *Kis Savoyard* (64. l.), mely mintha csak a Beranger *Honrágy betege* (*La Nostalgie*) című költeményének átdolgozása volna, — elég bizonyosság erre. De azon kívül egyes költeményei nagyon is élénken emlékeztetnek egyes idegen költőkre. Így az *Agyugolyók az arzenál udvarán* (61.) Longfellow *The Arzenal of Springfieldjére*, a *Tökéletes berendezés* (154. l.), Hugo Victor-

nak a *Voix interieures* egy költeményére, melynek czíme nem jut eszünkbe, de annál jobban a tartalma, melyben egy gazdagnak fényűzéssel berendezett palotáját festi — veszedelmesen emlékeztetnek tárgyban, tartalomban, hangban. Mások, mint a *Hegy és király* (57. l.), *Bogár a hódító kezén* (89. l.), a *Koldus*, (96.), *Pillangó az aszfálton* (146. l.), a *Kastély küszöbén* (119), melyekben az utánczás nem oly kézzel fogható s kimutatható is, emlékeztetnek azért, kivált Hugo Victorinak, utolsó idejében, mikor a nagy képek és ellentétek, s általában a szertelen felé hajlott, egész modorára, természetesen az ő hatalmas ereje, ellentéteinek igazán megdöbbenő volta s befejezéseinek villámlásszerű, csattanós, epigrammai éle nélkül.

De nem csak nagy költöket, hanem önmagát is szereti ismételni Ábrányi. Például a *Királyok násza* s *Catullus dala menyasszonyának* egy és ugyanazon themának egymástól alig eltérő variatói; így a *Lakájok kardala* s a *Szibariták dala*, megint a *Római dalnok a római ifjúsághoz* (33. l. és az *Ifjúság* (117. l.) — s még ilyen egy-egy pár más, nem is említve az egyes részletekben előforduló idegen vagy saját reminiscenciákat.

Igazán érthetetlen ezek után, hogy Ábrányi Emilt egy kritikusa (dr. Tolnai Lajos a *Pesti Hirlapban*) Arany János fölé helyezi eredetiségben! Tolnai, elfeledve, hogy maga is az Arany hulladékaiból él, balladáiban s legújabb eposz-töredékében, Aranytól megvon minden eredetiséget, őt Byron, Burns s Isten tudja kik után dolgozó (bár megvallja, hogy ügyesen dolgozó!) mesterembernek tartja, míg Ábrányit úgy rajzolja, mint a ki egyenesen magából, saját élményeiből merít. Még nyelvét is bizonyos tekintetben az Aranyé, Vörösmartyé s Petőfié fölébe teszi, a kik szerinte — «a legmagasabb társalgási, szónoklati s szalon-nyelv ama sajátságait», melyeket Ábrányi használ, nem bírták alkalmazni.

Ezt csak mellekesen jegyezve meg, jelöljük még meg Ábrányi költészetének egy másik, talán legnagyobb hibáját. Akadémikus szemponttal fognak vádolni, mikor azt vetjük Ábrányinak szemére, hogy költeményeiben a műfajok ritkán válnak ki határozottan és szabatosan. Óda- és dal, érzelmi és festő-költemények, lyrai és satyrai hangulatok, szónoki dictio s leíró elemek, többnyire összevegyülnek nála. Pedig a műfajokat nem az æsthetikusok teremtték, hanem a nagy költők s nem a kritika követeli, hanem a költészet benső természete.

És a műalkotás természetében van, hogy a költő erős meghatottsága eszméje által s eszméjének teljes megérlelése magában, múlhatatlanul megtalálja azt a formát, melybe ömlenie kell, hogy érvényesüljön. A műforma határozatlansága többnyire vagy a mély meghatottság, vagy a kellő megérlelődés hiányából ered. S ebből magyarázhatjuk ki Ábrányi költészetének most említett hiányát. Talán a könnyűség, melylyel a külformán (dictión, verselésen) uralkodik, csábítja arra, hogy mielőtt eszméjét kellőleg megérlelte, s hozzá a belső formát megtalálta volna, azzal a fölületességgel találja föl s öntse külsőleg tetszetős formába, melylyel nála annyszor találkozunk. Bismackról nagy hangú ódát kezdeni, öt Cæsarnál, I. Napoleonnál hatalmasabbnak festeni s azzal végezni, hogy ha meghal, ő is csak porrá lesz: oly útszéli fölfogás, mely világosan mutatja, hogy a csillogó ellentét, a mint föltűnt neki, nem engedett időt magának, hogy a mit ír, jól átgondolja előbb, s valami újat és erőteljest hozzon ki belőle. Egy író, a ki talán közepszerű tehetség volt, talán sors, betegség, vagy maga okozta nyomorát, szálnalmunkra, részvétünkre érdemes, de balsorsáért a társadalmat tenni felelőssé, költemény alakban hangzatos vezérczikket írni róla, — vagy azon tépelődni, hogy a mostani magyar költők ellentétben a régiekkel (?), miért kénytelenek bizonyos életmód, hivatal vagy egyéb kenyérkereset után nézni s a társadalom miért nem segíti őket is atelier-khez, mint az elkényeztetett festőművészeket? — egyaránt fölületes fölfogás, a miben a mellett éppen semmi költői sincsen. Vagy az örökösen ismételt ellentét a gazdag és szegény, a király és koldus közt, míg utoljára merő chablonná és phrásissá válik: mind ez nem abból következik-e, hogy a költőt vagy versírót megkapja egy gondolat, egy ellentét, s mert könnyen jó a vers, a rím, a rhythmus, nem ad időt magának megérlelni gondolatait, s fölületes vagy sekélyes meghatottságának hirtelen terméke az igazi műforma nélkül marad.

És mindezek után mondjuk ki, hogy Ábrányi Emil költészetének, ennyi — s azt hisszük jogos — kifogás mellett is, nem egy dicséretes tulajdona van. Talán magunk sem lettünk volna oly szigorú bírálói, ha kevesebb igénynyel és hivalkodással lép föl; mert Ábrányit mi is újabb költőink egyik tehetségesbikének tartjuk, s főntebb kifogásolt darabjai közül is a legtöbbet, kifogásolt oldalukat mellőzve, egy vagy más tekintetben

élvezettel olvastuk. Például a *Catullus dala menyasszonyához*, a *Római dalnok*, az *Ágyuk az arzenál udvarán*, a *Pillangó az aszfálton*, a *Kis saroyard*, s több más, a mit egy tekintetben megróttunk, más tekintetben dícséretünket érdemli. Némely pedig, a mit nem említettünk, valóban zavartalan élvezetet nyújt. Leginkább azok, melyekben a költő vagy magában és közelében keresi tárgyát és szíve bensejéből meríti hangulatát s azok, a melyekben nem akar valami nagyot és világrendítőt mondani, vagy a hol egy oldalra nagyon meleg emberszeretetét nem vegyíti, másfelől indokolatlan vagy túlságos gyűlölettel.

Az ily kifogástalan darabok közé számítjuk mindjárt a kötet elején a *Vándor madár* (9. l.) címűt, mely, bár allegoriában, a hazaszeretet és sóvárgás megható képe, tiszta bensőséggel teljes vonásokban; a *Vágyat* (18. l.) és *Végső óhajt* (20. l.) egymás kiegészítő darabjait, melyekben a természet és emberiség szeretete, saját mély fájdalmával költőileg olvad össze; a *Gyermekek a kálvárián* (40) címűt, mely a gyermek öntudatlan ártatlanságának, s az élet sötét oldalait ismerő tapasztalásnak túlzás nélkül, melegen rajzolt ellentétét adja; a *Kiszáradt forrást* megkapó igazságával (67. l.) és a *Kőoroszlánt* (75. l.), mely emlékeztet ugyan Hugo Victor egy bájos költeményére, (*Madárfészek a templomban*), de eredeti számba is vehető variációja ugyanannak a témának; a *Magyar nyelvet* (104. l.), mely nincs ugyan mesterkéeltség nélkül, de egyes részleteiben méltó dithyramb nyelvünk bájára s erejére, a mit egyebiránt szintén nem Ábrányi próbált először. Végre néhány, eléggé sikerült alkalmi ódát is fölemlíthetünk, melyek körülbelül azon a színvonalon állanak, nem is rosszabbak, de nem is jobbak, mint a költőjük által becsmért más alkalmi költőinké; ilyenek *Munkácsihoz*, *Petőfire*, *Coppéhez*, *Hugo Victorról*, *Arany sírján*, *Drégel alatt* írt versek. Arany Széchenyi emlékezetével, Tompa Kazinczy-ódájával távol sem versenyezhetnek ugyan, de a többiek mellett megállhatnak.

A mi Ábrányi költészetének — a belső formák előbb érintett fogyatékosága ellenében — legfőbb erénye, nyelvének s kifejezéseinek választékossága s külső formái csínja, szabatosága. S ez az, a miben kortársait fölülmúlja s nem csalódunk, hogy ennek köszöni jó nevét is. Pályáját ő is mint műfordító kezdte s ez jó iskola a verselésnek nem csak külső gyakorla-

tára, hanem a költői nyelvnek a különböző eszmekörökhöz s hangulatokhoz símulni kész alkalmazására is. S e részben Ábrányi Emil jobb verselőink közé tartozik. De érzésvilága is, a főtebb kijelölt korlátok között, nemes és tiszta; bántó ízléstelenségbe nem igen esik; érzéseiben, még a szenvedélyes föllángolás s olykori túlzások között is, megőrzi nemességét s még jobban megőrizné, ha utánzásba és hivalkodásba nem esnék.

—h—r—

ZENÉSZETI SZEMLE.

A paradicsom és a peri, Schumanntól (február 24.) — *Requiem*, Berlioztól (márczius 19.). — *Stabat Mater*, Dvoráktól (márczius 28.).

Schumannnak *A paradicsom és a peri* című zeneműve nálunk ugyan már ezelőtt tizenkét évvel került előadásra, azonban oly fogyatékosan, hogy a zenekedvelők egylete által rendezett minapi előadása bizvást a mű bemutatójának mondható. Csak az imént*) került nyilvánosságra Schumann levelezése meghitt barátjával, a hollandi Verhulst Jánossal, kivel (1843 június 19-dikén) tudatja, hogy «a múlt pénteken teljesen elkészült *Perijével*, legnagyobb és «a mint reményli, legjobb művével». *A paradicsom és a peri* Moore Tamás *Lalla Roukhjának* egyik epizódját képezi. «Az egésznek eszméje, írja Schumann, oly költői, oly tiszta, hogy engem valóban föllelkesített. Az egész mintha egyenesen zenére volna írva.»

Hogy mivé lett a *Peri* Schumannak keze alatt, a zenének mely válfajához kell azt sorozni, azt nehéz eldönteni. Az oratoriumból csak a külső fölosztás van meg benne, míg a tartalomnak lyrai terjengése messze elüt amannak eposzszerűségétől. De nem tartozik a cantate válfajához sem, mert az elbeszélőnek alakja (tenorhang) azon kapocs, mely a cselekvénynek egyes jeleneteit összefűzi. Így nem marad egyéb, minthogy a *Perit* «világi oratoriumnak» mondjuk, mint a mely kategóriához legközelebb áll.

---

*) *Robert Schumann's Leben*. Von Hermann Erler. Berlin, 1887. I. köt. 299. lap.

Az alapúl vett költemény hiányait és a megzenésítésnél jelentkező fogyatkozásait annyiszor hangoztatták már a mű megjelenése előtt, hogy szinte az igazság követelményének tartjuk e szemrehányások ellenében Schumann védekezését megérteni. Brendelhez intézett egyik levelében*) azt írja (Berlin, 1847 február 20-dikán): «Lipszében kilátása van most a *Perit* meghallgatni és én nagyon kérném, hogy kölcsönözze figyelmét e bájos tündérnek. Szívem vére csüng e művön. Különösen két szemrehányást tettek itt: a recitativok hiányát, és az egyes részek szakadatlan egymás mellé illesztését illetőleg — melyek én nekem *előnynek*, valóban formális haladásnak tetszenek, — szeretném, ha azokat szemügyre venné. Rellstab, a par excellence philister volt az, a ki szememre lobbantotta.»

Ezzel a két ellenvetéssel még máig sem jutottak tisztába a német zenekritika szószólói. Kétségtelen, hogy a recitativok hiánya vontatottá, hosszadalmassá teszi a művet, de kinek volna bátorsága a némelykor valóban elbűvölő szépségű ariozók helyébe, melyeket a szerző az elbeszélőnek szájába ad, száraz recitativokat beleigtatni, melyeknek kifejezés nélküli volta rögtön kihozná a hallgatót a fenkölt hangulatból? A részeknek egymás mellé sorozása ellen ma már jóval kevesebb az ellentmondás, mert ezt a módszert már az operában is eltanúltuk tűrni, sőt annyira természetesnek tartjuk, hogy szinte csodálkozunk a régebbi technika naiv föltevéseim. Hiszen még Verdi is *Otello*-jában az új, wagneri fölfogáshoz alkalmazkodott.

A mi Schumann *Perijének* örökké tartó szépséget es vonzerőt ad, az a lyrai alaphangulatnak utolérhetetlen módon eltalált kifejezése, a bensőség és igazság, mely az egész művön végig vonúl, a gyöngéd, virágszerű báj, melyet dallamai leheltenek, a képzeletnek áradozó gazdagsága, mely új és új hangfestéseket tud élénkbe tárni. De nem nélkülözi a hathatós ellentéteket sem, kivált az első részben, hol a vad foglalók föllépése megrázó hangmenetekben van festve. A harcziás jellegű férfiarok szerencsésen ellensúlyozzák az első résznek szűzies, gyöngéd jellegét. A második rész kiváló számai: a Nílus szellemeinek kara, talán a legmesteribb zenekép, melylyel az újabb

---

*) Aus Robert Schumann's Sturm- u. Drangperiode. Von F. Gustav Jansen. Lipcse, 1883. 192. lap.

művészet dicsekedhetik, és a befejező kar, melynél édesebb dallamot, nemesebb kifejezést, költőibb lendületet hiában keresnénk az egész újabb zene birodalmában!

A harmadik rész az, mely ellen legtöbb kifogást tettek. Igaz, hogy cselekvényben szűkölködik, mert a *Perinek* folyton megújuló vándorlása és kutatása a megelőző két részen át, eléggé kimerítette a figyelmet. De ki akarná nélkülözni e részből a keleti tájat oly bűvös hangokkal festő zenét? Soha descriptiv zenének nem volt oly elragadó, ellentállhatatlan hatása, mint ennek. De ezenfölül a bevezető kar, a *Hurik éneke*, egyik gyöngye a műnek, melynek egyszerű, keresetlen dallammene tében az ember alig sejti a kétszólamú kánon művészies beszövését és ép oly ígésző a négyszólamú tétel «Peri igaz-e?» Komolyabb kifogás csak a rhythmikának egyhangúságát érheti. A harmadik részben szakadatlanul következnek egymásután az egyenes ($\frac{2}{4}$, $\frac{4}{4}$) ütemek és lassú időmértek. A befejező kar is nélkülozi az annyira megkövetelt fokozást, a megelőző szépségekhez mérve. A soprán hangnak túlságos igénybe vétele és előtérbe való állítása pedig megfosztja a kart teljes erővel való hatásától. E helyen kívánatos lett volna, széles alapon fölemelkedő, polyphon kidolgozású nagyszerű kartétel, mely befejezésül szolgálna. E helyett a szerző egy olyan kartételt nyújtott, a mely csak kiegészítésül, kitöltésül szolgál a mindvégig uralkodó soprán hangnak, és önálló jelentőségre nem tesz szert. Ezt a hiányt minden előadás alkalmával újra tapasztaltuk és ha valami, úgy ez az, a mi a más tekintetben páratlan zeneműnek hatását érzékenyen csorbítja.

A *Peri* előadása dícséretére válik úgy az egyes közreműködőknek, mint az egész egyletnek, de főkép a lelkes vezetőnek, Bellovics Imre egyleti zeneigazgatónak, ki odaadással örködött a fölött, hogy a remek alkotás szépségei híven jussanak kifejezésre. A soprán hang nagy és fárasztó szerepét Feld Jenny kisasszony énekelte költői nemes fölfogással és azzal a közvetlen meleg kifejezéssel, melyek Schumann dalköltészetének elengedetlen követelményeit képezik. Csak a zenekar fűvői ellen lehetett némi kifogást emelni. De erről már nem tehet se az egylet, se annak érdemes vezetője, mert az operai zenekar vonakodása miatt, katona zenészeket kellett fölfogadni, kik Schumann lyrájának nemes hangját még híréből sem ismerik.

Berlioz Hector *Requiemje* két ízben került előadásra,

egyszer az operaházban, és nyomban utána a vigadó termében. Ez előadásokat már jóval előbb mint az idénynek kétségkívül legfontosabb eseményét híresztelték, és így sikerült nagyobb fokú érdeklődést kelteni a mű iránt, mint az nálunk még igazi nagybecsű zeneelőadásokkal szemben is történni szokott. Ha a legjelentékenyebb helyett a legzajosabb eseménynek mondták volna, akkor közelebb jutnak a valósághoz. Berlioz *Requiem*-je, mely a harminczas években készült, és 1837-ben került először a nyilvánosság elé, az algiri hadjáratban elesett Damrémont tábornok temetése alkalmával, csak az utóbbi években kezdett némi népszerűsége vergődni, mióta a párisi lapok kultuszt kezdenek üzni Berlioz zenéjével. Franciaországnak szüksége volt egy nemzeti zenelángészre és miután az élők közt nem akadt, kénytelen volt a múltba visszanyúlni — «Acheronta movebo» — és egyszerre azzal lepte meg a világot, hogy Berliozt francia Beethovenné nevezte ki; Berliozt, kit életében agyonhallgatott, ki, hogy sebzett hiúságát kielégítse, hálátlan szülőföldjét elhagyta, és Németországba ment, hol a romantikus iskola híveinek ködös szellemvilágában rokon érzelmű rajongókra talált, kik az ő túlzásait lángelműségnek, bizarr különczkódéseit mély értelmű kinyilatkoztatásoknak mondták. Találó ítéletet mondott akkoriban (az ötvenes évek elején) a lipcsei nagy zenetheoretikus, Hauptmann, a ki korának legelső zenekritikusa lett volna, ha nézeteit és véleményét nem magánosokhoz intézett levelekben, hanem a nyilvánosságnak adta volna át. Hauser Ferenczhez írt levelében*) azt mondja Berliozról: «Biz az mind (a *Romeo*, *Faust*, *Harold* symphoniák stb.) igazi barrikád-zene, némelykor ragyogó és tündöklő, de sehol sem melegítő. No de hát akárhogy legyen maga a zene, hanem ez a szörnyű sok beszéd róla, ez az, a minek tönkre kell tennie az embert. A helyes is, a helytelen is egyaránt unalmas; amaz örökös ismétlés, emez esztelen fecsegés**) . . . . .» Még ennél is vígasztalanabb jelenség az, hogy egy egész nagy,

*) *Briefe von Moriz Hauptmann an Franz Hauser*. Lipcse, 1871. II. köt. 118 lap.

**) Ez utóbbi fajtából nekünk is jutott egy pár adag a *Requiem* előadása alkalmával. Így egyik érdemes kritikusunk azt a polemikus megjegyzést koczkáztatta, hogy «Berlioz *Requiem*-jének szépségeit csak eltagadni, de elvitázni nem lehet». E süjtő szavak előtt megdöbbenve, szégyenkezve áll meg a józan ész: «Quid sum miser tunc dicturus?»

műveltnek tetszeni akaró közönségben nincs annyi józan ész, hogy az absurdumot olyannak fölismerje, és ha valami egyszerűen hamis, hogy azt higye, hogy abban valami fönkelt dolognak kell rejtőznie. «Épen ez a beletitkolódzás («das Hineingeheimnissen») Goethe kifejezése szerint) ez a mánia, a zenének olyas valomit tulajdonítani, a mi nincs, nem lehet meg benne, ez az, a mi Berlioz zenéjének nagy részét fölötte élvezhetetlenné teszi. A *Requiem*ben vannak kétségkívül zenészetileg becses, érdekes tételek — szeretném látni azt a két óra hosszat tartó zeneművet, melynek ne lennének egyes teszetős helyei, — de az egész elhibázott, beteges, erőszakoskodó, műérzékben szűkölködő szörnyszülöttnek kell mondanunk; hatását pedig, melyet korántsem akarunk sem «elvitázní, sem eltagadni», nem a zenének szépségében, hanem az eszközök szokatlanságában, a szinte elementáris dühvel tomboló rézhangszer-tömegben kell keresnünk. Ha Berlioz a *Tuba Mirum*ban nem alkalmaz négy külön rézfúvó-zenekart, melyek egetrázó lármával töltik be a hangversenytermet és szinte megrémítik a hallgatót, úgy az ő *Requiem*je régen nyugszik vala «in pace» és az örök világosság, melyet bámulói jósolnak neki, sohasem derengett volna reá. «Szegény Mozart!» így kiáltott föl Berlioz, «a ki *Requiem*jében a «tuba mirum» jelzésére beéri négy püzonnal, a midőn 500 sem elég az intentio megvalósítására»! Örüljünk, hogy ő maga csak tizenhat püzonnal ugyananyi trombitával, megfelelő számú egyéb rézfúvóval és az ütő-szerszámok (nagy dob, tam-tam, cinelli stb.) egy légiójával elégedett meg.

Berlioz *Requiem*je tíz tételre oszlik. Dallamszerűsége, szerves kivitelre, széles zenészeti formákra gondolnunk sem szabad ez óriás arányú gyászmisében, ilyeseket legfőlebb a «szegény Mozart» tarthatott szem előtt; a mi modern zene-titánunk megveti az ilyen földi eszközöket. Ő bizony nehezebb lövegekkel döngeti az egek kapuit. Kevés inspiratio, még kevesebb ihlettség és a műérzéknek valóságos elvadulása nyilatkozik e művében. Intentióját legjobban jellemzi az a vallomása, hogy midőn a kormánytól megbízást nyert egy közköltsegen előadandó *Requiem* megírására, úgy vetette magát a szövegre, «mint a tigris zsákmányára». Zenéje is nem egy helyütt inkább az algiri hadjárat remjeleneteire emlékeztet, mint az engesztelő égi szózatra és az üdvözülés vigasztaló tudatára. Az ének-karokat többnyire sajátságos elkeseredett, visszataszító hangkö-

zökben vezeti, hol siránkozó, hol idétlen töprenkedő kifejezéssel, majd pedig operettebe való banális rhythmusokban. A «*Quid sum miser tunc dicturus*» kezdetű tételről Berlioz commentatorai azt állítják, hogy a zenekar «szándékos szégyenessége» meglepően illusztrálja a szöveg szavait. E szerint igaza volt annak a becsületes német kántornak, ki, hogy az írás szavainak értelmét zenéjében híven adja vissza, e mondat-hoz: «Sok vala az én búsongásom» (Ich hatte viel Bekümmerniss) csupa hamis quinteket komponált, a mely fülhasító harmonia bizonyára legjobban fejezi ki a szöveg értelmét, minden tisztességes zenész előtt. A *Tuba mirum* című tétel «elvitázhatatlan» hatásáról szólottunk már. Kétségtelen előttünk, hogy ez a hatás pusztán külső természetű, a hangtömeg sokasága és szokatlan ereje által előidézett benyomás. Mert van-e abban virtus, hogy négy külön rézfúvó-zenekart közönséges tárogatókban (fanfare) szólaltat meg, majd egymásután, majd egyszerre? Van-e hallgató, ki ebben a brutalis lármában, ebben a nyers hatásvadlászatban gyönyört találjon? Az egész *Requiem*-ben mindössze két szám van, mely zenészeti tekintetben érdekést nyújt; az egyik a *Lacrymosa*, mely egyszerűbb, (bár épenséggel nem eredeti) dallamvezetésével és élénk rhythmikai mozgásával kedvezőbb benyomást tesz, különösen ebben a környezetben; a másik a *Sanctus*, a hol végre emberi hangot hallunk a tenorsolo belépésénél. De egészben véve Berlioz művét egyébnek nem tekinthetjük zenészeti curiosumnál, melynek nem tagadjuk meg különöz, bizarr jellegét, de ép oly kevésé mondhatjuk igazi requiem-zenének, mint Berlioz legjelentékenyebb alkotásának. Azért korántsem hibáztatjuk annak előadását, sőt hálával tartozunk érte a közreműködő zenetestületeknek (a philharmonikusoknak és a budai zeneakadémiának), kik odaadással végezték föladatukat. Legalább módot nyújtottak, hogy az annyira fölmagasztalt művel egyszer tüzetesen megismerkedhettünk, és egy illúsiótól megmenekedtünk.

A nagyhét folyamán hallottuk a modern egyházi zene egy kiválóan érdekes termékét: Dvorák (ejtsd ki: Dvorzsák) Antal *Stabat Mater* című zenekölteményét. Ez előadás ugyan nem ment újdonság számba, mivel Dvorák műve egy ízben (1881-ben) már bemutatott, de azért elég érdekesnek látszik, hogy e helyütt is megemlékezzünk róla.

Föltűnő, hogy a költői szépségben és hangulatban egyaránt

bővelkedő egyházi sequentia, a *Stabat Mater* kezdetű Mária-dal, mily kevés számú zenészeti földolgozásra talált az újabb korban. Másképp volt ez régiebb időkben, melyekből (1480-tól kezdve egész Haydnig) számos egyházi zeneszerzemény maradt fenn, Josquin de Préstől, Palestrina, Anerio, Orlando de Lasso, Steffani, Clari, Astorga és Pergolesetől, mely utóbbi talán a legnevezetesebb valamenyi közt és mindeddig a legnagyobb elterjedésnek örvend. Egyik kiadója, Hiller J. A., azt tartja Pergolese *Stabatjáról*, hogy «a kit e hangok meg nem indítanak, az nem érdemli meg, hogy ember legyen». Pergolese művét most is sűrűn adják elő a nagypénteki isteni tisztelet alkalmával, de a mai előadások alig adnak képet az eredetinek hangszínezetéről és a szerzőnek intenciójáról. Az énekreszek ugyanis az akkori divat szerint, két férfi-soprán hangra vannak írva, melyek akkor Olaszországban, a Sixtina énekkarában vezérszerepet játszottak. Ezeket korántsem szabad női soprán hanggal összetévesztetni, bár a magasságban azokat tökéletesen elérték. A Sixtinának castratusai széles mellökből oly hangokat tudtak kibocsátani, melyek hangerőben vetélkedtek a púzonok hatalmával. Pergolese *Stabatját* mai időben megfelelően csak úgy lehet előadni, ha a kettős magán hangokat kétszólamú vegyes karral pótoljuk, nem pedig, mint azt több helyütt sikertelenül megkísérelték, négy szólamú karral.

Dvorák *Stabatja* széles kidolgozásában, terjedős alakjában messze túl megy elődjein. Zenéje inkább modern-romantikusnak mondható, mint egyházi színezetűnek, ez utóbbi jelleg csak elvétve, mintegy közbevetőleg, jelentkezik műve folyamán. Tíz tételre oszlik, melyekben magánrészek váltakoznak együttesekkel és karokkal. Chromatikus, panaszos motivummal indul meg az első tétel (*Stabat Mater dolorosa*), halk nyolczadmenetekben, titokzatos magaslatból és a mellékszólamokba szinte elburkolva. A szűzanyának gyászos képe tárul elénk és a lelki fájdalomnak majd megindító, majd szenvedélyesen megrázó alakításának hordozójává lesz, melyet a zeneszerző a karok belépésétől kezdve mesteri módon drámai erővel és elevenességgel dolgozott ki. Véghetetlen báj és idylli hangulat ömlik el a második tétel bevezetésén, mely az Űdvözítő anyjának nőies érzelmeit festi. A *Quis est homo* kezdetű tétel négy szólamú témája megragadó kifejezése és dallamos ereje által egvaránt kiváló. Ép oly hatásos az *Eja Mater* kezdetű tétel, gyászin-

dulószerű bevezetésével. A *Sancta maternél* belépő női kar zenéje talán a legyszebb része az egésznek, és bizonyára az, a mely leghívebben őrzi meg az egyházas jelleget. A *Virgo virginum* című tétel is szerencsésen köti össze az egyházi styl követelményeit a bájos dallamosság keresetlen folyásával. Művészeti kidolgozásra nézve legjelentékenyebb azonban a zártétel, mely hatalmas fokozásban hozza egybe a megelőző (különösen az első) tétel fő motivumait és befejezésében a kettős ellenpontozatú «Amen»-ben megragadó hangfestést tár elénk.

A mit Dvorák művének fő előnyéül fölhozhatunk, az az utolérhetetlen természetes báj, mely dallamain végig vonúl. A mai zenekóros időkben alig találkozunk fiatalabb zeneszerzővel, kinél oly bőven fakadna az inventio és a kinél oly meglepően jelentkeznék a zenészeti szép iránti csalhatatlan biztos érzék. *Stabat Materje* is ennek köszöni gyors elterjedését és népszerűségét, kivált Angliában, hol egynéhány év óta szakadatlanul ismétlik,*) természetesen a hangversenytérben, és nem az egyházban, a hova már szokatlan kiterjedésénél fogva, de talán részben világias jellegénél fogva is kevésbbé illik. A zenekedvelők egyletének buzgó vezetője, Bellovics Imre, e művel jelent meg először, hét évvel ezelőtt, a főváros közönsége előtt. Ez időponttól fogva az egylet, elhagyva az addig divatozott kétes becsű és silány kivitelű apróbb zeneműveket, nagy becsvágygal és odaadó szorgalommal karolta föl a nálunk teljesen elhanyagolt oratorium-zene művelését és örökszép remekművek bemutatásával örvendeztette meg a zenekedvelő hallgatóságot. Csak Händel (*Messias*), Mendelssohn (*Valpurgis-éj*), Schumann (*Faust, Peri*), Haydn (*Érszakok*), Beethoven (*Missa solemnis*), Mozart (*Requiem*), Brahms (*Requiem*), neveit említjük föl, mint a legnevezetesebbeket, melyeket az egylet ez újjászületése óta programmjába fölvelt, jelét adva ezzel, hogy a múltak mulasztásait pótolni, és a főváros zeneéletét oly polczra kívánja emelni, a melyet a valóságos műeletnek örvendő nemzetek már régen elérték.

SCHÜTZ MIKSA.

---

*) Talán nem érdektelen e helyütt megemlíteni, hogy a *Stabat Mater* zongora-kivonata egyedül Angliában 15,000 példányban kelt el. A berlini kiadó (Simrock) 10,000 márkát kapott egy londoni czégtől. csakis a kivonat sokszorosításának engedélyéért.

VELENCZE TITKOS ÍRATAIBÓL.

Az *Edinburgh Review* múlt évi júliusi számában, egy névtelen szerző tollából egy czikk jelent meg a politikai gyilkosságról.

E czikk ösztönzött bennünket jelen sorok megírására.

Politikai gyilkosság a világtörténet minden szakában fordult elő. Mindenkor akadtak egyesek, a kik — mint ma a féniek vagy nihilisták — minden más célra vezetőnek hitt eszköznek hiányában, az orgyilkosság eszközéhez folyamodtak, hogy igazságosnak vélt törekvésüket a fönnálló közhatalommal szemben érvényre juttassák.

Az *Edinburgh Review* jelölt czikke azonban a politikai gyilkosságoknak nem ezen — hogy úgy mondjuk — köznapi, hanem azon regényszerű fajáról szól, a midőn nem az alattvaló, hanem azon államhatalom birtokosa nyúl az orgyilkosság eszközéhez, hogy az állam érdekében, ez úton tegye el láb alól azokat, a kiket más úton elérni nem képes.

Ily gyilkosságok a középkor végén és az újkor elején Nyugat-Európának minden országában előfordultak. A közvélemény természetesen akkor is megbotránkozott rajtok, de e megbotránkozás — az egykorú írók tanúbizonysága szerint — nem volt oly egyetemes és föltétlen, mint a milyennek azt a mai erkölcsi fogalmaink szerint hinnők. Nagyon is sokan akadtak, a kik a *salus republicae*-ben mentséget láttak e gyilkosságok intézőire. Sőt egész jogphilosophiai iskola alakult, a mely azt vitatta, hogy e gyilkosságok intézői a jogosság terén mozognak. Lamánsky Vladimir, szentpétervári egyetemi tanárnak levéltári kutatások alapján írt, három év előtt megjelent *Secrets d'Etat de Venise* című nagyszabású munkája, az

ilyen politikai gyilkosságok legfőbb mesterének a velencei tízek tanácsának titkos írataiból ismerteti az e tárgyra vonatkozó legjellemzőbb adatokat.

Lamánskynak e borzadályos tartalmú munkájában, néze-tünk szerint, lélekemelő tanúság rejlik.

Tanúság arra, hogy az európai cultur-nemzeteknek ethi-kai és jogérzülete — a mely mai napság az ily gyilkosságok elkövetését lehetetlenné teszi — a legújabb korban nagyot javúlt, hogy korunknak szelleme, a múltéhoz képest, nem rom-lott, és hogy az elfogultság, tudatlanság vagy rosszakarát vád-jára szolgál rá, a ki azt romlottnak hirdeti.

Íme néhány mutatóvány a Lamánsky által összegyűjtött latin és olasz nyelven szerkesztett okiratokból:

«1419-dik évi szeptember 13-dikán Diedo János, és Rugini Roger, a tízek tanácsának elnökei indítványt tesznek. Múlt hó 17-dikén a tanács elhatározta, hogy Biagio Catena — a ki ajánlatot tett volt, hogy a Sz.-Márk temploma ellen irányzott gyújtogatási kísérlet tetteseit, Estei Brendole Jánost és Paduai Barberius Jánost kézre keríti, az esetben, ha ez ajánlatát tényleg végrehajtja — az ellene kimondott jogvesztés büntetése alól fölmentessék. Catena időközben személyesen megjelent nálunk, és ismételve ígérte, hogy a nevezett gonosztevőket velencei területre csalja, de fölhatalmazást kér, a melylyel azokat majdan letartóztassa, mert e nélkül hivatalos közegeink támogatásban nem részesítik. Indítványozzuk, hogy e fölhatalmazvány Catena részére állitassék ki.»

A tízek tanácsa e fölhatalmazvány kiállítását elrendeli, a mire a nevezett elnökök, ugyanazon ülés folyamán a következő jellemző indítványt teszik:

«Catena tudvalevőleg arra is ajánlkozott, hogy Pierlam-berti Ferencz útján megmérgezi Marsilio de Carratát. E czélból most Pierlambertivel maga is útra akar kelni. A mérget egy ügyes méregmesternél már elkészítette, de még nem fizette ki. Ezenkívül Catena húsvét óta saját zsebéből fizette a nevezett Brendolának és Barberiusnak, úgyszintén az időközben elfogott Baldassare de Odininak összes élelmezési költségeit, úgy, hogy a nevezett gonosztevők követése közben — a mint mondja — saját pénzéből immár 180 aranyat költött.»

«Indítványozzuk, hogy a méregmester díjazása, a fölme-rülendő úti költségek, és ló vételára fejében — mert Catena

lova megdöglött — neki és társának Pierlambertinek, az állam pénztárából 50 arany utalványoztassék.»

A tízek tanácsa ez indítványt is elfogadja.

Megemlítjük, hogy Biagio Catenát az idézett titkos okiratok trebizon-di érseknek nevezik.

A tízek tanácsa uralmának fénykorában a velenzei köztársaság területén akadnak egyének, a kik ez állítólagos főpapnál is vállalkozóbbak. Ilyen Ragusai János, a ki szintén a papi rendhez tartozik.

Ajánlataira vonatkozó tárgyalási iratokból idézzük a következőket:

«1513-ik évi december 14-dikén. A nevezett Ragusai János megjelenvén a tízek tanácsa előtt, elődja, hogy egy találmánya van, a melylyel csodálatos módon képes bárkit is meggyilkolni. Kéri, hogy tegyenek vele kísérletet, a minek sikere esetére 1500 arany évi járadékot kíván. Ez összeg, ha a tanácsurak szolgálatát más alkalmakkor is igénybe akarnák venni — esetről esetre — meghatározandó összeggel növeltetnék.»

A tanács ez ajánlatot tárgyalás alá veszi és elfogadja. Egyszersmind fölhívja Ragusai Jánost, hogy találmányával tegyen kísérletet a császáron.

Ragusai János e megtisztelő megbízáson annyira föllelkesül, hogy rögtön egy pótajánlatot — egy valóságos árjegyzéket — terjeszt a tanács elé.

E szerint a szultán meggyilkolásának díja 500 arany, a spanyol királyé (az utazási költségeken fölül) 150 arany, a milanói herczegé 60 arany, a mantuai marquisé 50 arany, ő szentségeé a pápáé, csak 100 arany. Általában mondja Ragusai János «minél hosszabb az út és minél értékesebb az élet, annál magasabb az ár». A miből láthatjuk, hogy Ragusai János úr az ő különleges árjegyzékében foglalt árakat a piaci árak képződésére vonatkozó nemzetgazdasági szabályok pontos szemmel tartásával állapította meg.

Lamánky műve kilenczvenegy személy meggyilkolására vonatkozólag tartalmaz tárgyalási iratokat.

E személyek közt a hazai történetünkben szereplő alakok közül ott találjuk Zsigmondot, a ki akkor még csak magyar király volt, Corvin Mátyást, és egy Tarpaválnak nevezett horvát bánt, a ki — az okiratok szerint — nemzetiségére nézve szintén magyar volt.

Az ezek személye ellen tervezett és részben sikerült gyilkosságokra vonatkozó iratokat, tekintettel azoknak különleges érdekére, külön alkalommal óhajtanók egész terjedelmökben ismertetni . . .

Bragio Catenának és Ragusai Jánosnak jelzett ajánlatánál is jellemzőbb a korra és Velenczére az a levél, a melyet Lunardo Foscolo, dalmatiai kormányzó, tehát Velenczének egyik legfőbb tisztviselője, intézett 1649-ben Zárából a tízek tanácsának végrehajtó bizottságához.

E levél egész terjedelmében következőkép hangzik :

«Nagyméltóságú és mélyen tisztelt uraim !

Fölötte nagy munkásságot igénylő hivataloskodásom közben folyton hajt a vágy, hogy hazámnak hasznos szolgálatokat tehessek.

Napról napra látom, hogy mily mindinkább növekvő vesz fenyegeti a törökök által csellel és erőszakkal megtámadott Candiát. A törökök ereje kétségen kívül túlsúlyban van. Katonáik száma rengeteg, kincstáruk dúsgazdag, úgy hogy a háborút évek hosszú során át folytathatják. Míg Velenczének — ha a hazafiúi erények tekintetében elérhetetlen magasságban áll is — nincs embere és nincs pénze, a mivel a védekezést sokáig folytathassa.

Az ügyek ily állásának szemlélete arra készítetett, hogy oly mód föltalálásán töprengjek, a melylyel a törökök fölött ember- és pénz-áldozat nélkül, diadalt lehetne aratni.

Lakik itt Zárában egy nem régiben kinevezett orvos, Nagyméltóságtoknak kiválóan hű alattvalója, a ki szakmáján kívül a vegyészettel is foglalkozik, és ebbeli ügyességével nagy hírnérve tett szert. Ez az orvos, a kinek neve Michièl Angelo Salamon, ég a vágytól, hogy Nagyméltóságtok előtt hűségének bizonyítékát adhassa. Mikor fölfedeztem előtte, hogy min töprengek, ő fölhasználva az alkalmat, hogy itt a dögvész pusztít, egy a járványban elhalt embernek veséjéből, lágyékából és dögvészes daganataiból egy folyadékot sajtol, a mi a dögvésznek quintessentiáját képezi.

E folyadékból — az orvos állítása szerint — a legkisebb csepp elég arra, hogy azt, a kinek teste azzal érintkezésbe jut, megölje. Ha e folyadékot az ellenség között forgalomba hozhatnók, úgy hiszem, fölötte meg lenne könnyítve Candiának teljes visszafoglalása.

E méregből egy csészével magamhoz vettem, s azt most ide mellékelve, Nagyméltóságatok rendelkezésére bocsátom.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy alázatos nézetem szerint, a terv, hogy sikerüljön, némi fondorlatot igényel.

Ez okból azt vagyok bátor ajánlani, hogy a méreg valamely, a törökök által rendszerint viselni szokott ruha-félére például albaniai fezekre kenessék.

Ennek, valamint a forgalomba hozatalnak eszközését — alázatos nézetem szerint — legcélszerűbb volna a hajóhadparancsnokra bízni. Többszörös dobozba zárva, meg kellene neki küldeni a mérget, és utasítani, hogy miután bizonyos számú ruhadarabot bekenetett vele, rakassa a ruhákat néhány csónakba és hagyja meg a legénységnek, hogy a mint az ellenség megjelenik, hirtelen hagyják el a csónakokat. A mikor is az ellenség azon hitben, hogy zsákmányra akadt, elfogja azt foglalni, és zsákmány helyett halálára talál.

De akárhogy és akárkinek szól is majd az esetleges megbízás, a megbízottnak nagy körültekintéssel kell eljárnia. Az pedig, a ki a ruhák bekenését végzi, száját, és orrát eczetbe mártott szivacsos dugja be, a kezét, pedig, a melylyel a ruhákat bekeni, vasrúdra erősítse, s a műtét megtörténte után úgy a kezét, mint a rudat égesse el.

Ha a törökök a dögvéset megkapták, nagy elővigyázattal kell lennünk, hogy a mi népünk, a velök való érintkezéstől elzárassék.

Tudom, hogy az eszköz, a mit ajánlok, szokatlan és talán olyan, hogy az erkölcsi érzület megütődhetik rajta. De rendkívüli esetek, rendkívüli orvoslást igényelnek, a mihez a jelen esetben, még azon körülmény is járul, hogy a törökök ellen akarnók azt alkalmazni, a kik pedig hitöknél és természetöknél fogva, ellensegeink és csalárdak; — úgy hogy ez alkalommal, — alázatos nézetem szerint, — a máskor talán számot tevő erkölcsi tekintetek figyelembe egyáltalán nem jöhetnek.»

A tízek tanácsa e levelet tárgyalás alá veszi. Határozatában elismerését és köszönetét fejezi ki a kormányzónak hazafiúi buzgalmaért, és fölhívja, hogy bírja rá az orvost, vigye el a csészét a hajóhadparancsnokhoz, miután kétségtelenül ő az, a ki legjobban tud a méreggel bánti.

Az orvos azonban — bár a tanács kilátásba helyezi, hogy róla, mint családjáról egész életökön át pazarúl fog gondos-

kodni — vonakodik útra kelni. Erre a kormányzó új fölterjesztést tesz, a melyben kéri, hogy a méreg szállításával az orvos helyett más valaki bízassék meg.

A tízek tanácsa ragaszkodik előbbi határozatához, és fölhívja a kormányzót, hogy az esetben, ha az orvost semmikép sem tudná rávenni, vigye ő a csészt a hajóhadparancsnokhoz.

A kormányzónak azonban végre is sikerül az orvos ellenvetéseit legyőzni, a ki is a méregcsészével tényleg útra kel.

Vajon sikerült-e az orvos terve, vagy nem, arról sem a mi forrásunk, sem pedig — legalább tudtunkkal — a történet egyéb kútfői nem szólnak.

Ismertető soraink befejezéséül Lamánsky okirat-gyűjteményének egyik legutolsó darabját akarjuk szíves olvasóinkkal közölni.

Ez okiratot megelőzőleg egy teljes századnyi időre vonatkozólag nincs a gyűjteményben írat, a mely gyilkossági tervről szólana.

«1755-dik évi december 16-dikán. Miután a mérgezésekre vonatkozó iratok egy része az írártár többi csomói közt elszórva fekszik és ez kellemetlen esélyekre szolgálhat alkalmat, miután továbbá több rendbeli méreg az idők folyamán át megromlott, némelyiknek pedig természete és az alkalmazandó mérték nagysága ismeretlen: ő nagyméltóságaik elhatározták, hogy a mérgezésekre vonatkozó valamennyi írat, az összes méregkészlettel együtt külön szekrénybe zárassék és az utódok tájékoztatására egy jegyzék készítessek, a melyben e mérgek természete és a használandó adag nagysága szabatosan ki legyen tüntetve.»

Ez okirat körülbelül legutolsó nyilatkozványa azon törekvésnek, a mely az orgyilkosságot, az emberi lelkiismeret szava ellenére, a hatalom jogos eszközévé akarja tenni.

Ez okirat keltének idejében már egész Nyugat-Európát áthatották azon eszmék, a melyeknek hatása alatt létesült nagy változások következtében Velence elbukott — és a demokratia és humanismus Nyugat-Európának minden népénél, napról napra növekvő mértékben, jutott uralomra.

É R T E S I T Ó.

*Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben.
Írta Pesty Frigyes. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia törté-
nelmi bizottsága. I. kötet. Buda-Pest. 1888.*

A helynevek a történetírás nevezetes forrásai. Minthogy a birtokok szigorú megjelölése és pontos határolása a nyugalmas birtoklás közvetlen föltétele, a helynevek a földterület birtokba-vételekor rendszerint megalakúlnak s aztán változatlanul fennmaradnak. Csak akkor enyészik el a helynév teljesen, ha a terület, melyet jelölt, néptelenné válik. S minthogy a középkorban minden birtok háborítatlan élvezete nagyrészt adománylevélen alapúlt, a helynevek változtatása nem egyezett volna meg a jogviszonyok természetével, sőt ellenkezőleg mérhetetlen zavarokat idézett volna elő. A változás, melyet a helynevek szenvedtek, legfeljebb csak az illető birtokló nép ajakától függött; azonban ez is oly természetű volt, hogy a megváltozott idom alatt mindig föl lehetett ismerni az eredeti alakot, s ha ekként a nyelv szokás szentesítette valamely elváltoztatott helynév használatát, az csakhamar átment a hivatalos életbe is.

Tehát, mert a helynevek a hódítás óta megvannak, azoknak a történetírás nagy értéket tulajdonít. Hogy valamely nemzet letelepülésének kérdése a helynevek figyelembe vétele nélkül el sem képzelhető, az ma már nem szorúl bizonyításra. Arnold megmutatta német őstörténetében, hogy mily nagy hasznát lehet venni a helyneveknek, ha az egyes néptörzsek geographiai elhelyezkedéséről, sőt művelődési állapotáról is világos képet akarunk szerezni. Az ős germán *-lar* végzet például (Asslar, Birklar, Dorlar stb. helynevekben), mely hajdan egyszerűen a helyet, szállást jelentette, csak a westfalok, chattok (hesseniek), thüringok és keleti frankok területén fordul elő, ellenben teljesen hiányzik az ezekkel szomszédos svábok és bajorok

földén. Az ezen szóval összetett helynevek eredete az ötödik század végéig vihető vissza s még épen nem az állandó, meggyökeresedett letelepülés bizonyítéka, hanem inkább csak az ideig való tanyázásé. Hogy ehhez a szóhoz a bevégzetlenség fogalma fűződik, az abból is nyilvánvaló, hogy később más, határozottabb értelmű szók szorítják ki a használatból (minők a -dorf, -feld, -hausen vagy -heim), melyek már előrehaladottabb megszállást vagy épen állandó letelepedést jelentenek. Hessenben sok helyütt az oly hegyeket és erdőrészeket, melyek bent a rengetegek mélyében fekszenek, s melyek tulajdonképeni telepek soha sem voltak, még ma is ezen a néven nevezik.

A magyar nemzet letelepülését is sokkal jobban megvilágítják a helynevek, mint későbbi korból származó krónikáink összesen véve. Magyarország földje, ép úgy mint az osztrák tartományok és Poroszország vagy Törökország földje is, hemzseg a szláv helynevektől. Mindazáltal, ha szemügyre vesszük, hogy a magyar felvidéken és Erdély egy jó részében a történelem legrégibb ideje óta szláv helynevek vannak többségben, a következtetés világos lesz, hogy tudniillik e területeken foglalt legkésőbbben tért a magyarság. A Tisza mellékein is legnagyobb városaink szláv eredetre mutatnak, mint például Debreczen, Szolnok, Csongrád, Arad, Miskolcz stb., jőlehet teljesen bizonyos a Biborban született Konstantin császár tudósításából, hogy már kezdetben e tájakon is telepedtek le magyarok. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a sátorokban tanyázó magyarságnak jobban megfelelték a téres legelők, mint a zárt helységek. Valószínű továbbá az is, hogy a Dunától keletre eső részekben őseink telepedése kezdetben nem volt oly nagy mértékű, mint a Dunán túli részekben, hol ősrégi helynevekkel lépten-nyomon találkozunk. Bizonyos, hogy a Tiszántúl vidéke jóval később került a magyar fejedelmek teljes főhatósága alá, akkor tudniillik, midőn István király Achtumot legyőzte s a csanádi püspökséget alapította. E vidék nagyobb betelepítése Szent István korában veszi kezdetét s legnagyobb fokát éri el a tatárjárás után, midőn nagyszámú kún csapatok nyernek ott szállásokat.

Helyneveink tehát a hódítók és hódolók megoszlását a honfoglaláskor igen érdekes színben tüntetik elő. Minthogy Magyarország történetének első századai folyamán oláh helynevekkel nem találkozunk sem az erdőn innen, sem az erdőn túl, mert a melyek most megvannak, sokkal későbbiek, ez világosan a mellett szól, hogy az oláh nép sokkal újabb telepítvényese Magyarországnak, mint azt a dako-roman származás követői hirdetni szeretik.

Legrégibb lakosai Magyarországnak a kelták voltak; azonban kelta városnév nem maradt fenn hazánk területén, folyónév is csak egynehány (mint a Duna, Rába, Száva, Dráva stb.). A kelták után következtek a Dunán túli pannonok s a Tiszán túli dákok. Mindkét nemzetnek voltak városai, melyeknek neveit föl is sorolja a történetírás; de ezek is mind eltűntek a föld színéről alapítóikkal együtt. A dákok hagyatékából mégis maradt reánk némi töredék a Kárpát, Maros, Szamos, Olt stb. hegy- és folyónevekben, de a pannonok nyomait elsöpörte az idő. A dákok idejében költözött a Duna és Tisza közeire egy vitéz törzs, mely közel négy századig fentartotta magát e síkság homokos pusztáin, sőt a rómaiak mintájára városokat is alapított, melyeknek neveit is följegyzette Ptolemæus. E nép a jazygok népe volt s nyolcz helynevök közül különös véletlenből egy fennmaradt a mai napig. Ez az Uscenum helynév, melyet a németek teljesebb alakban Waitzennek, mi rövidebben Vácznak ejtünk. A rómaiak korából is nagyon kevés emlék maradt napjainkra; ilyenek Sziszek (Siscia), Szombathely (Sabaria), Szerém (Sirmium); ellenben Erdélyben, hol pedig nagyszerű városi élet pezsgett a rómaiak korában, mi sem maradt fenn. A germán népek, a húnok és avarok után sem maradt fenn emlék, ha csak ez utóbbiak Bécs, Fertő és Hanság elnevezéseit ide nem számítjuk. A frank-német uralkodás idejébe már számosabb helynevünk viszi fel eredetét. Ilyenek, hogy csak néhányat említsünk, Veszprém, Kőszeg, Zala, Francavilla, Fruskagora (a régi Franchochorion). A szlávokról említettük már, hogy helyneveikkel egészen elárasztották országunk területét. Sőt szláv eredetűek oly helyneveink is, melyeknek alapítását krónikáink nemzeti hagyományokkal hozzák kapcsolatba, mint Pusztaszer, Szerenec, Bihar (Pustozero, Sreča, Bellehrad). Ezek után sorakoznak az ősi magyar helynevek, melyek szintén nagy számát képviselik hazánk helyrajzának. De ezzel még nincs kimerítve geographiánk onomasticonja. Őseink beköltözése után jönnek be a besenyők, kik szintén sok helynévvel gyarapítják nyelvünket (így például Sajó, Berettyó és a számos Besenyő helynév nekik köszöni eredetét); majd a mohamedán hitű bolgárok vagy ismaeliták következnek s ezeknek emléke Böszörményhez (Buszurmen), Ibrányhoz (Ibrahim) fűződik. A jász-kúnok adnak nevet Alpárnak, Kecskemétnek, Karcagnak, a Küküllőnek stb. Végre a vendégekként bevándorló németek szintén számos helységet keresztelnek el.

Mint ebből kivehető, Magyarország nem volt a történelem folyamában állandóan lakott terület; nem követte itt egymást nép

nép után, hanem voltak időközök, midőn országunk egyes részei teljesen lakatlanok voltak. Ha Magyarország területén mindig laktak volna, a régi helynevek nem enyésznek vala el, hanem szállnak nemzedékről nemzedékre. A helynevek jelentősége tehát rendkívül nagy a népfolytonosság kérdésében. S épen ezért sok nemzeti előítéletet képesek halomra dönteni; elég e tekintetben csak az oláhokra utalnunk, kik autochton népnek hirdetik, s a rómaiak ivadékaának tartják magokat. Ha azonban azok volnának valósággal, bizonyára megőrizték volna az általok lakott terület római helyneveit s nem neveznék ma Sarmizegetusát a szláv Gradistye néven vagy Apulumot (Gyula-Fejérvárat) a szintén szláv Belgrád néven.

A helynevek fontossága nyelvtörténeti szempontból is azonnal kitűnik, ha tekintetbe vesszük, hogy sok szónkat, mely ma már csak a helynevekben van meg, az élő nyelvben hiába keressük. Ki tudja ma már, hogy a *jó* és *ügy* szók hajdan vizet is jelentettek? Pedig a helynevek erre tanítanak; itt van a Sajó, Berettyó stb. s az Egerügy vagy Egregy folyónév. Ki tudná megmondani azt, hogy a régi *aszó* szavunk völgyet jelentett, ha a Keveházának tévesen magyarított ősibb Keaszó alakját nem ismernők krónikáinkból s nem tudnók azt, hogy a németül Langtálnak nevezett erdélyi falu Hosszú-aszó nevet visel? Így derítette ki Hunfalvy Pál a Hegykő helynévből, mely hajdan Egkü volt s németül maig Heiligenstein nevet visel, az *egy* szónak *szent* értelmét. Ide kell még vennünk, hogy a régi személynevek megfejtésére is nagyon alkalmasak a helynevek; mire szintén nem egy példát hozhatnánk föl, ha a helylyel pazarkodnunk lehetne. S végre itt kell megemlítenünk, hogy földrajzi neveink nem csekély érdekűek nemzeti mythológiánk szempontjából sem.

Ily számos jelentősége levén a helyneveknek — pedig mi csak a legfőbb jelenségek feltüntetésére szorítkoztunk — lehetetlen, hogy Pesty Frigyes munkáját minden, kiben a történelmi tudományok iránt némi érzék van, örömmel ne fogadná. Pesty jóformán egész életét a helynevek gyűjtésének szentelte s innen érthető, hogy *Helység-névtár*ában számos oly kincset mentett meg vagy kutatott fel, melyre a későbbi bűvár aligha bukkanhatott volna. Sok határrész, dűlő, utca (mert a munka ezeket is felöleli) vesztette el nevét csak egy emberöltő alatt is, mint a hogy elpusztult a történet folyamán számos község is, melyeknek nevét sem ismeri ma már senki. Nem ritka az eset, hogy az ily elpusztult községek neve valamely puszta vagy dűlő nevében marad fenn, s ez eléggé igazolja Pesty eljárását, hogy geographiai szótárába fölvette ez utóbbiak sorozatát is, bár leg-

több esetben hollétükön kívül egyebet föl nem jegyezhetett. Ez alapján derítette ki a Szerémmegyei Buziás falu helyfekvését, melyről a *Pozsonyi krónika* írja, hogy a Gútkeled nemzetségből való Vidnek volt lakhelye (Wuziasloka). 1072-ben Thuróczy szerint, Géza és László herczegek Nándorfejérvárból «venerunt in villam Buzias, in prædium Vid, volebantque dividere thesauros et captivos». Nem lévén Magyarország helységei közt más Buziás névalak, mint a Temesmegyében levőé, mely pedig Nándorfejérvártól jó távolra esik, ez igen alkalmas volt történetíróinkat tévedésbe ejteni. Szerzőnk művének lehet köszönni, hogy a Szerémmegyében levő Buzia hegynévezet nyomán localisálni tudjuk ez elpusztult helységünket. S hogy az elpusztult községek egykori fekvését mily nehéz kikutatni, ha azok nevét valamely szűkebb körű terület nem tartotta fenn, arra érdekes példa Szvidnicza, melyről a Dráván túl még a múlt században egy egész püspöki megyét neveztek s ma már hollétének legkisebb nyoma is elenyészett, annyira, hogy maga a kőrösi püspök sem tud róla semmit, jóllehet a kőrösi püspök egykori székhelye volt az említett helység.

Az egész munkában első pillanatra szembe ötlük az a nagy sokaságú okleveles adat, melyen szerzőnk munkája alapul, s melyet az ország legelrejtettebb levéltáraiból összehordott. Ennek tulajdonítható, hogy könyvének egyes czikkei egész monographia számba mennek. A bácsmegyei Bánca, Gödöllő, a Margitsziget, Kelenföld, Világosvár s még egynéhány helynévről írott czikkek az ezen helységekre vonatkozó összes okleveles adatokat kimerítik. Az okleveles bizonyítékok aztán nagyon sok esetben fényt vetnek egy-egy helynévnek eredetére; e tekintetben elég hivatkoznunk a bácsmegyei Bulkesz falura, mely az oklevelek tanúsága szerint hajdan Sávolykeszi volt, Mehádiára, mely régen Miháldnak hangzott, Almásra, mely egykor Halmos nevet viselt, Buziásra, a régi idők Bodzására, az Aranka folyó nevére, mely valamikor Harangod volt, és így tovább. De a helynevek eredetét óvatosan kutatja Pesty a nyelvészeti segélyével is, bár tagadhatatlan, hogy e téren inkább a történeti igazságokra legfőbb súlyt helyező kutatóra, mint az alapos nyelvészre ismerünk; minél fogva becsülnünk kell eljárását, hogy a hol csak lehet, megelégszik a mások által elért tudományos eredményekkel (lásd *Siebenbürgen*, *Kelenföld* cikkeit). A szláv helyneveket összehasonlítja a szomszédos szláv tartományokban található helynevekkel, s nem erőlködik sehol nemzeti hiúságból többet kimagyarázni, mint a mennyit a történeti igazság csorbája nélkül kimagyarázni lehet, teljesen meg-

felelőleg jeligéjének, melyet műve homlokára illesztett: «ich will wohl deuten, was ich kann, aber ich kann lange nicht alles deuten, was ich will.» (Grimm.)

Pesty Frigyes a mintegy százezerre rugó hazai helynevet akként szándékozik feldolgozni, hogy a betű szerinti sorrendet minden következő kötetben elől kezdi s ezzel azt éri el, hogy nem lesz kénytelen szüntelenül pótlékokkal bajlódni s ugyanazon helynévre újra visszatérni. E tekintetben legfőljebb csak azt a kívánni valót hagyja fenn, hogy az egyforma alakkal bíró helyneveket, ha már egynek tárgyalásába fogott, nem sorolja föl mindet egymásután. Így az egy-nemű dolgok több kötetben lesznek elszórva; de ezen az utolsó kötethez csatolandó jó tartalomjegyzékkel könnyen lehet majd segíteni.

Kétség merülhet fel arra nézve, nem lett volna-e célszerű, ha szerző a felöltet anyagot három szempont helyett tisztán csak egy szempontból, például az okleveles anyag felhasználásával, csupán történelmi szempontból tárgyalta volna. A három czélt nehéz egyesíteni s bajos is kívánni, hogy valakiben egyforma történelmi, földrajzi és nyelvészeti ismeretek összpontosuljanak, vagy ha összpontosulnának is, nem kis feladat volna mindegyikre egyenlő gondot fordítani. Pestyben határozottan nagyobb a történelmi jártasság s ez épen az oka, hogy művének történelmi része sokban fölülmúlja annak geographiai és philologiai oldalát. Ezért szorúl némileg háttérbe a geographia ott, hol a régi és új megyei állapotok összekevertetnek s ezért van, hogy bár Pesty lehetőleg igyekszik a mások által elért etymologiai eredményeket értékesíteni, nyelvészeti tekintetben is némely hibák csúsztak be könyvébe. Ilyen az, hogy Jászvásárt a metanasta jazygokkal hozza kapcsolatba; a magyar történelemben szereplő jász nép a török eredetű uz vagy guz népnek, melyet mi jobban ismerünk az általános kún néven, bevándorolt ivadéka. Ez annál is bizonyosabb, mert a keleti írók ezeket *gāz*, *gāzieh* néven emlegetik, Jaik melléki hazájok pedig a görög forrásokban *Ἀζια* néven fordul elő. A *Szerencs* szó alatt azt mondja szerzőnk, hogy valamint a *szerelm*, úgy *szerencse* szavunk is egy azon *szer* gyökből származik; csak hogy a *szerencse* szó, mely még Tinódinál is *szerencsa* alakot visel, szláv eredetű. A Szeret folyót is nem Rogerius említi először, hanem Herodotus (254. l.). Torokfőnek mondja Pesty *Churchufeut*, Hunfalvy Pál finn egybevetése nyomán indulva, holott Szilády szerintünk igen alaposan kimutatta, hogy ez nem egyéb, mint *Csurgófő*.

In der Marmaros. Ungarische Culturbilder von Rudolf Bergner 1885.

E mű szerzője már három ízben tisztelte meg Magyarországot látogatásával. Erdélyi, második útazásának leírása ismertette volt a *Budapesti Szemle* 1886-iki évfolyamában (a 46. kötet 326. lapján). Harmadik útazása szűkebb területre szorítkozik, egy vármegyére, igaz, hogy a legérdekesebbek egyikére, melynek természete és népe egyaránt megérdemli a megtekintést.

Ritkán várhatjuk ugyan idegen embertől, hogy minden tekintetben helyesen fogja föl a látott jelenségeket; mégis érdekel bennünket az idegenek leírása, mert előre is föltehetjük, hogy sok olyan dolgot vesznek észre, a mi nekünk magunknak sokkal is szokottabb, semhogy feltűnő lehetne.

Buda-Pestről indul ki. Valóságos hymnust énekel a magyar fővárosról, a mely télen-nyáron egyaránt szép, dicső, elragadó, de legszebb májusban, mikor ő útnak indul. A Margit-hídon áll és onnan tekint körül. Onnan nézi a folyó hullámain, a délre vonuló nagy gőzösöket, a gyors propellereket, és a körülötte sürgő-forgó életet. A városon elömlő verőfényben valami prófétai van: ein unsagbares Etwas! Mindent derült színben lát az ember. Egy altiszt fiatal tartalékosokat vezet át a hídon; azután bucsújárók jönnek, köztük csizmás parasztasszonyok, hátukon fehér batyú van. Követi őket Budára. Apró házak végtelen sora húzódik a hegy alatt végig. Köznép lakik e házakban, vinczellérek, napszámosok, mesteremberek. Többnyire németek ezek; nagyobbára itt születtek. Mindenfelé német czímtáblákat látni, de a nevek már magyarosan vannak írva: Ecker Károly, Müller István, Freyberger János. Most még csak a nevek vannak magyarosan írva; nemsokára majd e nevek gazdái is egészen elmagyarosodnak. Ötven év előtt Buda-Pest még német város volt; most már egészen magyar. Az utczákon sokúg járhatunk-kelhetünk, míg német szót hallunk. A magyarosodásra jellemző, hogy a nemesség és a zsidóság magyarul beszél a nyilvános helyeken és voltaképen csak — a tingel-tangel és egyéb kéteshírű helyiségekben uralkodik a németiség. — Leírja a gatyás parasztokat, a csizmás-czilinderes papokat, a szűk nadrágú bakákat, a rendőröket.

A városligeti omnibuszokat is megemlíti és nem gáncsolja, mint mi háladatlanok. Délután a városban folytatja sétaútját és a nőket kezdi szemügyre venni. Milyen szépek, milyen érdekesek!

Összehasonlíttja őket a szende bécsi nőkkel és a budapestieknek ítéli az arany almát. Nyugati országokban azt hiszik, hogy a zsidó csak kereskedő lehet. Buda-Pesten azonban igen sok zsidó órás, lakatos, asztalos, szabó, cipész van, a kik becsületes kézimunkával keresik kenyerüket. Feltűnik neki, hogy a zsidó boltok előtt hogy ki van rakva a sok tarka holmi az utcára. Megtekinti a Háltéren a Duna lakosait és a vastag halász asszonyokat, a kiket szerinte pénzért lehetne mutogatni. Lemegy a Dunapartra, a hol a sok gyümölcs van fölhalmozva és még egyszer gyönyörködik a vízmentében föltárló tarka látványon. Majd búcsút vesz a fővárostól, a gőzös elviszi éjszakelet felé, utazásának voltaképeni célja felé. Gödöllő, Miskolcz, Tokaj mellett elhaladtában néhány pillantást vet a környékre és lakosságára.

Sátoralja-Ujhelyen találkozik legelőször a hosszú kaftános tincses lengyel zsidókkal, a kik ezentúl hí kísérői maradnak egész útján. Szemlét tart a pályaudvaron várakozó közönségen és arra a meggyőződésre jut, hogy itt kezdődik Ázsia; éjszakelet felé Kassa és Miskolcz jelölik az európai műveltség határát. Munkács a magyarok bejövetelét juttatja eszébe és a jövő orosz háborút. A városban elcsodálkozik, hogy a sok zsidó hogyan élhet meg egymástól. Meglátogatja a környéken levő német helységeket és bízik benne, hogy nem felejtik el nyelvöket. Az egyik faluban a pap kikérdez előtte egy német parasztot: «Meg vagy elégedve sorsoddal?» «Igen, tisztelendő uram.» «Elmennél-e Németországba, eladnád-e a házat, telkedet, mint a csángók, a kik visszajöttek Magyarországra?» «Nem én, soha!» «Nem vagy a magyarokhoz olyan, mint testvérehez?» «Igen, tisztelendő uram.» Furcsának tetszik neki a német parasztok magyaros ruhája. A kinek köztök politikai véleménye van, rosszalólag beszél az erdélyi szászokról.

Husztnál lép be Marmarosba. Itt mindjárt megszorítja a németiség elmagyarosodása. A vásárra jövő ruthének, kivált a tutajosok rettentő vad tekintetűek. Majd a lengyel zsidókról kezd beszélni és az egész hosszú fejezeten át részletesen leírja szokásaikat, ünnepeiket. Azután általánosságban beszél a magyarországi zsidók állapotáról. — Husztról a Nagy-Ág völgyén utazik fölfelé. Elcsodálkozik a ruthén falvak düledező, mocskos kunyhóin; hihetetlennek tartja az előtte föltárló nyomorúságot. Az asszonyok csunyak, kicsinyek, pipa van a szájokban és bután néznek az útasra; a férfiak némelyike a pálinkától tápolyog. A pópák hogyan kizsákmányolják őket! Az ő nagy követeléseik miatt fordulnak a zsidó uzsorásokhoz. Végre a

magyar tisztviselők betetézik nyomorúságukat. A Bach-korszakban a tisztviselők németek, idegenek voltak ; azok, még ha akartak volna, sem mertek volna igazságtalanságot követni, vesztegetést elfogadni. Mostanában a szolgabíró bátran megtesz akármit. «Hiszen az alispán nagybátyám», úgy mond, «nem eshetik semmi bajom.» És bátran állíthatjuk, hogy az éjszakkeleti vármegyéek összes tisztviselői sógorságban vannak. Képzeltető ebből milyen szép «komagazdálkodás» fejlődik. Néhány esetet megemlít. A marmarosiak nagy pálinka fogyasztását azzal jellemzi, hogy magában Nagy-Boeszkóban 9000 frt adót fizet a bérlő.

Vucskómezőnél látja az első havast. A hegyeken át, hol juhnyájak, kecskék legelésznek, a Talabor völgyébe ér. Ott elfogják, mert gyanús embernek nézik. Egy napi fogság után a völgyön lefelé Szigetre utazik. A hegyről jövet, igen kedvesnek tetszik a város. Mindenek előtt a Sváb-útczát keres föl és szomorúságára arról győződik meg, hogy a svábok egészen elmagyarosodtak. Azután körültekint az egész városban és kimegy a szlatinai sóbányához. Itt elmondja röviden, a mit a marmarosi sóbányászatról tud. Szigetet elhagyva, az útjába eső nagyszerű gőzfűrészmalmot tekinti meg. Innen zúgó erdőségbe visz az út. Tajtékos patakok futnak alá a mellékvölgyekből. A rohanó víz fadarabokat hoz hátán, a melyek tánczolva követik egymást ; némelyik a kanyarulatnál fönnakad és ott marad, míg újra útnak nem indítják. Egyszerre csak Kabolya-Polyána fehér házikói tűnnek elő és a füstölgő vashámor. Innen Boeszkó-Rahóba megy át. Itt, valamint Kőrösmezőn megint csak az idetelepyült németek elmagyarosodásán és eloroszodásán búslakodik. A kőrösmezei lelkész beszélte neki, hogy ő egy vasárnap német, más vasárnap magyar beszédet szokott tartani. Egyszer az iskolában azt kérdezi a gyerekektől : «Milyen beszédet tartottam múlt vasárnap?» «Németet», válaszoltak azok «mert azt nem értjük». Azóta csak magyar beszédet tart. Kőrösmezőről visszaútazik Szigetre és innen még két kirándulást tesz, egyet Sugatagra, a másikat Vissó felé. Mielőtt azonban a ruthén vidéket elhagyja, egy egész fejezetben beszél a ruthének életmódjáról és szokásairól.

Egy sóhajrással fejezi be útirajzát. Azt mondja, beláthatják a németek, hogy a sötét Kárpátokban elvesznek a német telepek. Idegen világrészekben alapítson a német állam gyarmatokat, a hol nemzetiségök állandó megmaradása biztosítva van.

Tárczacikkyszerűen van a könyv írva ; németeknek valószínűleg nem érdektelen olvasmány.

S. J.

Bársony István. A szabad ég alatt. Buda-Pest. Singer és Wolfner kiadása. 1888.

A sok hirlap tárczarovata ma nagyon divatba hozza a néhány hasábos rajzot, karczolatot ; s míg hajdanában a kezdő írók egy-egy lyrai verssel köszöntöttek be a szerkesztőségekbe, ma a törekvőbb, ki inkább megfigyelni, szellemesen csevegni akar, méltóbbnak tartja tehetségéhez az ilyféle rajzot. Az író némileg hasonlít a concert-festőhöz, ki a közönség előtt egy rövid fél óra alatt megfest a kívánság szerint egy arczképet, egy tájat, vagy valami genret. A dolog mulattató s nem esik kifogás alá ; csak az ejti az embert kissé gondolkodóba, hogy szépirodalmunkban aránytalanul nagy tért foglal el s a fiatalabb írókban könnyen kifejti a hajlamot a lapos szellemeskedésre, olcsó élcelzésre s érzéketlenné teszi komolyabb törekvésre. Értéket az ilyen rajzoknak csak erős írói egyéniség, megszuirt ízlés, rövid vonásokban sokat egybefoglaló jellemzés adhat, különben ízetlenek, mint a limonádé vagy a pezsgős víz, melyet nyári bódékban árulnak. S ha mérlegelni akarnánk néhány rajzgyűjteményt, ilyenféle pezsgős vizet találunk benne inkább, mint irodalmi terméket.

Bársony István rajzai azonban — legalább tárgyukban — letérnek a szokásos útról ; nem a fővárosi tárczaalakokkal, nem a fürdői élettel stb. bíbelődnek, hanem a természet életét akarják elének hozni. Szerzőjük szereti az erdőt, a vadászatot, meglesi a tavasz rügyezését, fürkészi az állati élet nyomait, hallani iparkodik a természet neszt, s megfigyeli színjátékát, mikor kel vagy nyugszik a nap. Szívesebben járja a szabad ösvényt, mint a város utcáit s az utcái alakoknál jobban érdeklik őt a természet szárnyas vagy négylábú proletárjai. Van bizonyos, még fiatalos, naiv természeti érzéke s ez a tulajdonsága annyira elbájolta a lapokat, hogy a legnagyobb dícsérettel szóltak az előttünk fekvő rajzgyűjteményről, mintha igazán művész tollából került volna ki.

E részben azonban a rajzok még kezdetlegesek ; egy fiatal ember próbálkozásai, kiben a természettel szemben több még a határozatlan, a leírásokban annyiszor elkoptatott lyrai hangulat, mint az érdekes, egyéni megfigyelés. Tárgyai is legtöbbször általánosak, például: «tavasz az erdőn», «szüret», «este». A réten, erdőn taposott ösvényen jár s rendesen olyat ír le, mit mindenki láthat, tapasztalhat. A természeti rajzok jellemzetesség által nyernek értéket s mű-

vészi becset ; ha határozott vidékek, földek sajátságos színét, báját, egy rejtett világ sajátságos életét vagy a szemlélőnek erősen egyénített hangulatát tükröztetik. Bársony tavaszában a tavasz olyan, mint minden tavasz, az erdő olyan, mint minden erdő : elvont természeteki képek, általános hangulat színében. Képeinek nincs reliefje, hangulatának nincs zamatja, azaz rajzainak nincsen még művészete. Az eredetibb, ritkábban megfigyelt vonások csak itt-ott bukkannak elő ; olyanok, mint a zsírszemek a vizes levesen.

Bársonynak — ha számba vehető rajzokat akar majd írni — fejlesztenie kell művészi érzékét. Akkor észre fogja venni például, hogy a rajzoknak bizonyos tekintetben pillanatnyiakkak kell lenniök ; csak azt szabad láttatniök, a mit a hely, óra, hangulat szerint egy bizonyos pontról láthatunk. Ez adja meg a rajznak hűsége mellett gyakran művészetét. Ellenben retorikai amplificatio lesz a rajzból, ha egy ponton összehozok fűt-fát, futólagos tüneményeket, melyeket a természetben együtt, egyszerre soha sem észlelhetek, állatokat, melyeket együtt soha sem találhatók. Ha az erdő állatainak nesztét akarom élénken az olvasó képzelmébe idézni, mily ügyességgel kell először a természet végtelen csöndjének érzetét benne felkölttenem, hogy azután az erdőben főlhallatszó pillanatnyi zaj, hang élénken megüsse fülét ! De ha az erdő nesztét úgy rajzolom, hogy az « a szarvascsülök galytörő zörgése, a vadmalacz éles sivitása, róka vakogása, őzike bőgése, mókus kopogása, szarka perregése, czinczér zummogása, s egy-egy ordasnak hosszan elnyújtott vonítása » : úgy nem az erdőben élő hangokat írtam le, hanem egy erdei állatseregletet. Üres felsorolás. Ilyen üres felsorolás az is, midőn szerzőnk egy hótakart mezőn tizenöt-húsz különböző állatnyomot lát s ugyanannyi állatot hoz élénk. Az ilyen tömegesítő felsoroláson kívül szerzőnknek a lyrai felsorolástól is óvakodnia kell. Közeledik a tél. A helyett, hogy szerzőnk a késő őszi szél fagyasztó hidegét éreztetné, vagy a levél hullást láttatná, elmereng : « Esti szellő nem játszik már a réti virággal ; ringó amaranth kelyhén pille nem ül meg ; kankalin elhervadt, baltaczim piros bóbítája lefönnyadt ; meghalt a loncz, az izsóp, a pitypang ; elköltöztek mind az irisz után ». Ez legjobb esetben rhythmikus természetrajzi ömlengés. Nem megfigyelt részletek tömeges összehordása s bizonyos ömlengő hangulatba olvasztása adja meg a természeti képeknek értékét. Így nincs semmi egyéni színök s erejük. A rajzokba be kell állítani magát a megfigyelő embert is, változó hangulataival, különböző foglalkozásával. Másként látok, ha vadászva barangolom a tájat, vagy tétlenül ülolyongok ; másként tükröződik

a természet friss reggelen vidám kedélyben, másként, ha gond emészt. Ezek a hangulatok is hozzá adnak a rajz egyénítéséhez, mely nélkül nincs benne elevenség, igaz művészet. A természeti kép a többi közt csak úgy szép, ha valami eredeti hangulatot mutat és illet föl is kelt az olvasóban, vagy ha a természet nyugalmas mélysége fölött a felületen a pillanatnyi életet, mint futó árnyat tudja feltüntetni; vagy ha egyrészt színnel, árnyékkal, állattal, a benne mozgó emberrel mint egy néma történetet játszat, másrészt az élesen kiemelt s a megfelelő környezettel feltüntetett részletek által valami új, ismeretlen világ benyomását kelti föl. — Ilyenkor mindig meg lesz a képnek művészi egysége is. Kl.—

Der Kongo und die Gründung des Kongostaates. Arbeit und Forschung von Henry Moreland Stanley. Mit über 100 Abbildungen, 2 grossen und mehreren kleinern Karten. In zwei Bänden. Leipzig, F. A. Brockhaus. 1885.

Az első utazó, ki Afrika egyik legnagyobb folyójának, a Kongonak, Livingstone által e század közepe táján felfedezett forrásvidékét*) a már 1484 óta ismert torkolatvidékkel**) egy szakadatlan s csaknem 3000 kilométer hosszú vízi úttal összekötötte, Stanley volt, ki az elveszettnek hitt Livingstone-nak Afrika közepén való felkérésére után***)) egész Afrikán keresztül ment, s páratlanul merész útjával Afrika földrajzi problémáinak legnagyobb részét a legfényesebb sikerrel oldotta meg.+)) Az 1878-dik év óta vagyis Stanley legutolsó és leghíresebb vállalata leírásának megjelenése óta egyetlen önálló könyv jelent meg a Kongoról, Johnstontól. E mű azonban††) a Kongonak csak azon szakaszát ismerteti kitünő angol alapossággal, mely a torkolat és Bolobo — az akkoriban legkeletibb állomás — között fekszik. Ma azonban az állomások jóval előbbre hatoltak, a Kongo kétszer szeli át az æquatort, mindkét metszésénél vannak állomások, s ma a legtávolabbi a Stanley-Fall-Station, mely a torkolattól több mint 2000 kilométer távolban fekszik.

---

*) Dr. Livingstone D.: *Last Journals*. London, 1874.

**) Ghillany: *Leben des Ritters Behaim*. Nürnberg, 1853.

***)) H. M. Stanley. *How I found Livingstone*. London, 1872.

+) H. M. Stanley: *Through the dark continent*. London, 1878.

††) H. H. Johnston: *Der Kongo* Leipzig, 1884.

A Kongo mellékén legutóbbi időben tett útazásokat, a Kongo állam megalapításának, s az állomások szervezésének történetét írja le Stanley ez utolsó munkájában, mely immár nyolcz európai nyelvre van lefordítva, míg magyar nyelven csak a mű első kötete volt ismertetve megjelenése óta egyetlen egy folyóiratban !*) Pedig e mű érdekel mindenkit kivétel nélkül ; a tudóst, a politikust, a civilizátort és a csupán szórakozás végett olvasót egyaránt. Ez óriás mű inkább politikai dolgozat, hivatalos jelentés a XIX. század egy bámulatra méltó diplomatai tényéről, egy egészen új állam keletkezéséről békés politikai gyarmatosítás által, melyhez jelentőségére nézve csak a XVI. század kezdetén lefolyt nagy amerikai hódítások hasonlíthatók, azzal a különbséggel, hogy most a nyers hatalom helyett a valódi philanthropikus művelődés folytatta a küzdelmet a vadak ellen, nem csupán erőszakos eszközökkel s ennek megfelelően diadalai is más alakot öltének.

A könyvet Stanley autograph levele nyitja meg a német kiadóhoz, melyben némi elkeseredéssel szól dr. Pechmel-Lösche és társainak izgató üzelmeiről, kik Németországon a Kongo vidék gyarmatosítását az égalj és más természeti akadályok miatt lehetetlennek tartják. Rövid előszó után az első fejezetben a Kongo történetét tárgyalja, kezdve a Kongo torkolatának 1484-ben a portugál Diego Cam és Behaim Márton által tett fölfedezésén. A középkor íróit szigorúan és méltányosan megrója valótlan adataik miatt s csak az 1816-diki angol expeditiót tekinti olyannak, mint a mely legelőször hozott teljesen hiteles és pontos leírást a Kongoról. 1878-ban, mikor Stanley megérkezett nagy útjából, a «Nemzetközi Afrikai Szövetkezet» (Association International Africain) II. Lipót király elnöksége alatt, mely hármas célzt tűzött ki maga elé : Afrika kereskedelmének emelését, tudományos kikutatását és a művelődés áldásainak továbbterjesztését a benszülöttek közt, Stanleyt tanácskozássra hívta meg, melynek célja a Kongo folyamnak, mint Közép-Afrika szívébe vezető világkereskedelmi útnak értékesítése volt. E gyűlés bízta meg Stanleyt azzal, hogy a Kongo mellett állomásokat létesítsen, melyek feladata az állandó közlekedés és a kereskedelem feltartása, s melyek egyszersmind kiinduló pontúl szolgálnak a többi tudományos vállalatok számára.

Stanley 1879. augusztus 14-dikén ismét a Kongo-torkolatnál volt, s azonnal munkához látott ; négy kis gőzöst hozott magával,

---

*) *Földrajzi Közlemények.* 1885. VI. füzet. 305—7. lapokon.

két aczélcsonakot, s ezen kis hajórajjal indúlt el a Kongón fölfelé. A Kongo Viviig hajózható s a tengerpartról Vivibe 13 óra 10 percz alatt el lehet jutni, ha folytonosan hajón ülünk; ez úton vannak nagyobb telepek, mint Ponta da Lenha, mely fával látja el a hajókat, Boma, mely a legfontosabb kereskedelmi helyek egyikévé emelkedett, továbbá Misszuko és Noki, a hol különböző hittérítők telepedtek le.

Vivinél Stanley megállapodott. Itt megszűnik a Kongo hajózhatósága, itt kellett az első állomást szerveznie. Első s talán a legnehezebb feladat volt a helynek alkalmas megválasztása. Stanley egy hegy tetejére építette az állomás főépületét, az európaiak lakhelyét s a körül szabályos sorokban a benszülöttek, a munkások és katonaság házai épültek. A házak fából készültek s az európai minden kényelmet megtalálhat bennök. A város és a folyam közt igen jól gondozott kőút vezet s az állomásról a legszebb kilátás nyílik. 1879 szeptember havában kezdték meg az állomás szervezését s 1880. február 6-dikán az teljesen készen állott. Állomásfőnöknek A. Sparhawk neveztetett ki, kinek 214 ember van alárendelve (11 európai, a többi néger katonaság).

Stanley 1880 február 21-dikén folytatta útját. A Kongo ezen-től Isangiláig nem hajózható, odáig tehát utat kellett építeni. Stanley bejárta az egész vidéket még egyszer, s kiválasztá a jobbparton a legalkalmasabb helyet s azonnal az óriás munkához látott. Elgondolható, hogy őserdők között hegyen-völgyön keresztül afrikai egyenlítői vidéken, benszülött fekete munkásokkal utat építeni, melyen még kocsis járhat, mily nehéz; Stanley e feladatot megoldotta, irtotta az erdőt, vágatta a követ, s ép egy év alatt az út Isangiláig elkészült s rajta a hajóraj egy részét átszállították, Isangilában állomást szerveztek s ismét gőzhajóra ültek.

Az expeditió most állomást alapított Manjanginál a meddig a Kongo ismét hajózható Isangilától kezdve, bár erősebb gőzzel; azután Isangila és Manjanga közt, melyek közül az első a jobb, a második a balparton fekszik, állandó gőzhajó-összeköttetést létesített; ő maga is főhadiszállását ide helyezte át és innen akart tovább indulni. Mielőtt azonban tovább indulhatott volna, irtózatossá láz tört ki rajta, s ő már azt hitte meg kell halnia, azért maga köré gyűjté embereit, elbucszott tőlük és — felgyógyult.

1881 június havában tovább indúlt, s most már a Stanley-Poolt akarta elérni. A Kongo szakasza Manjanga és Stanley-Pool közt ismét nem hajózható, s ő ezért itt ismét az útépítésre gon-

dolt. Átvizsgálta a vidéket s Manjangától a balparton útát vágatott a Stanley-Poolig, a hol Leopoldville állomást alapította, mely a Felső-Kongo főhelye lett ma; hosszadalmasok voltak, de szerencsére Stanley erélye és tapintata folytán nem véres kimenetelűek, a hatalmas és roppant gazdag Ngaljema főnökkel való alkudozások, kitől földeket kellett vásárolniok, de végre is ezt az akadályt is legyőzték, s megalapíthatták Leopoldvillet. 1881. decemberéig az útát, 1882. április haváig pedig Leopoldville állomást alapították meg.

Leopoldville állomás ma már igen fontos hely. Itt végződik a Kongo melléki út, melyen az árukát a tengerpartról ide hozzák, itt kezdődik a Felső-Kongo azon szakasza, mely az æquatorig, a Stanley-esésekig több mint 1500 kilométer hosszúságban minden akadály nélkül hajózható; ez az expedíciók kiinduló pontja, ez a kereskedelem közvetítő gőczpontja, a melyben az egész Kongo vízhalózatának nyers anyaga összegyűl s tovább szállítatik Európába, hogy onnan feldolgozva iparczikké alakjában jőjön vissza s terjessze a művelődést a vadak közt.

Stanley 1882 április havában újra útra kelt. Stanley-Poolban az *En Arant* gözösre ült és a folyamon fölfelé hajózva, május közepén a balparton egy óriás folyótorkolathoz ért, melyet Kwa-nak neveznek, melyet már 1877-ben fedezett fel ő maga, de azóta európai oda nem jutott el. Az *En Arant* a Kongót elhagyta és a Kwa folyóra fordult s most már felfedező útra indult. Stanleyt szerencséje itt sem hagyta el, az óriás folyón, mely a mint azt ma már tudjuk, a Kongo déli medenczéjének több mint háromnegyed részét hálózza be számtalan folyócskájával és patakjaival, egy nagy tóig jutott, melyet a belga király tiszteletére II. Lipót tavának nevezett, ezt körülhajózta s ily módon földrajzi ismereteinket ismét kibővítette. A tó körülhajózása után azonban Stanley megbetegedett s Leopoldvillebe kényszerült visszavonulni; de ez az út fáradalmaitól kimerült testének nem volt elég, s azért Isangilán és Vivin keresztül S. Paolo de Loandaba sietett, a hol hajóra ült s Madeira érintésével 1882 október havában Európába érkezett.

Európában azonban nem időzött soká. Értesült arról, hogy az Association Internationale Africaine-nek a Kongo tanulmányozására alakult bizottsága függetlenné lett és Association Internationale du Congo nevet kapott; ennek bejelentette útjának eredményeit s átvéve a további megbízásokat 1882 december havában már ismét Viviben találjuk. Eltávozása után a rend itt felbomlott, azt első sorban helyre kellett állítani, azután Leopoldvilleből is igen rossz hírek érkeztek,

s így a mint Vivi ügyeit rendezte, azonnal a Stanley-Poolhoz indúlt. Leopoldvillet elhanyagoltan találta, pedig további működésének az képezte alapját. Újra szervezte tehát az állomást, a tisztikart megváltoztatta s 1883 május havában ismét hajóra ült, hogy a Kongo felsőbb szakaszaiban új állomásokat szervezzen.

Az első ezek közül Bolobo volt, azután Lukolela, Ngombe állomások ; a d. sz. 1 foka alatt Stanley ismét egy folyóra talált, melyen felhajózva, a Mantumha tavat fedezte föl, mely valószínűleg összekötetésben áll a II. Lipót tavával. Innen a Kongón még feljebb hatolt s az egyenlítő alatt Buruki folyó torkolatánál Aquatorvillet alapítá. A Kongonak az egyenlítőtől éjszakra fekvő szakaszában még Uranga, Liboko és Upoto állomásokat alapítá, azután az Aruwimi torkolatához jutott, mely óriás folyón 145 kilométer távolságban felhajózott ; visszatérvén, torkolatánál alapítá az Aruvimi-Stationt, még nyugatabbra hatolva, a hol a Kongo az egyenlítőt először szeli át, s a hol véget ér a Kongo hajózhatósága, alapítá Stanley-Fall Stationt, mely mind-e mai napig legtávolabb fekvő állomása a Kongónak.

Stanley ily módon befejezte óriás munkáját s Leopoldville-n és Vivi-n keresztül, 1884 július havában Európába érkezett, s augusztus elején Ostendébe sietett, hol a belgák királyának jelentést tett útjáról.

Stanley munkájában az útirajz ezzel véget ér. A következő fejezetek azonban talán még az útirajznál is érdekesebbek. Első sorban az európaiakról szól, kik Afrikába mennek, ott élnek. Helyteleníti azt az általánosan elfogadott és nagyon is elfogúlt felfogást, hogy Afrika égalja nem való az európainak. Való, de csak akkor, ha ahhoz alkalmazkodva élünk ; annak, hogy az európaiak közt a halálozás nagyobb a szokottnál, rendesen ők magok az okai ; nem tartózkodnak eléggé a szeszes italoktól, nem óvakodnak a meghűléstől és a nap hevétől, s az étrendet nem tartják meg pontosan. Azután két fejezetet szentel az égalj leírásának, melyben a Kongo vidéke, különösen a felső részek, sokkal egészségesebbnnek tündek ki, mint azt hitték ; s végül egy utolsó fejezetben még az egész út eredményeit összefoglalja.

A mi a két kötetes munkát befejezi, egy rövid fejezet, mely azonban külön rész fontosságával bír. Ez a berlini konferenciát tárgyalja. Stanley megérkezése után munkáját be akarta fejezni, senki sem tudta, senki sem sejtette, mi terve van Stanleynek, ő maga arról nem szólt, csak dolgozott és haladt előre. És célját elérte. Kiegyeztette az összes európai tengerész államok érdekeit s egy várat-

lan és ügyes diplomatai fogással — mert a Szabad-Kongo-Állam megalapítása egyébként nem tekinthető — egész Afrika belsejét megnyitotta a nemzetközi kereskedelem, a cosmopolita tudomány és a philanthrop művelődés számára. A Szabad-Kongo-Államot a berlini conferentia 1885 február 15-dikén elismerte s Stanley méltán és nemes önérzettel fejezhette be ez utolsó nagy könyvét így: Finis coronat opus.

Stanley miként ez ily nagy alkotás létesítőjénél könnyen érthető, bizonyos tekintetben rózsásnak tekinti a helyzetet s mindenek előtt csak egy vasút építését tartja szükségesnek, mely a Kongo partján Vivitől Stanley-Poolig mintegy 147 angol mérföldnyi hosszúságban vezetne. E vasút, számítása szerint, alig kerülne hat millió forintba. Ha ezenkívül a Nilus mentén Szuakintól Berberig a Nigernél Rabbától Rombáig, s a Sari és Csad tó környékén Rillagótól Mogolóiig vasutat építenének 827 angol mérföldnyi hosszúságban, mindez a szükséges gőzhajó-összeköttetésekkel számítása szerint csak 34 millió forintnyi befektetést venne igénybe, azonban ezzel szemben közel harmadfél millió négyszög angol mérföldnyi területet, 81 millió lakossal, nyitna meg az európai kereskedelem számára, melynek ebből néhány év leforgása alatt 2400 millió forintot tevő óriási forgalma lenne.

IFJ. JANKÓ JÁNOS.

Petőfi-Múzeum. Kiadják Csernátoni Gyula, Ferenczi Zoltán, Korbuly József. Kolozsvárott 1888. Megjelenik minden negyed éven. Ára egy évre 2 frt 50 kr. Eldig két füzet, 136 hasáb és két facsimile.

Ez új vállalat, melyet őszinte örömmel üdvözlünk, a *Molière-Múzeum* vagy *Goethe-Jahrbuch* mintájára indul meg, és célja ugyanaz, mint amazoknak a magok körében, tudniillik «hogy teljes tájékozást nyújtson a Petőfi-irodalom terén, tisztázza a Petőfire vonatkozó nem kellő kritikával felhalmozott adatokat; előkészítse egy teljes és kritikai Petőfi-kiadás létrejöttét, s összegyűjtsön minden, habár csak egy pár szóból álló Petőfit illető adatot, melyek még eddig ismeretlenek vagy nem elég nyilvánosak». E programmot minden tekintetben helyeseljük és kívánjuk, hogy a kiadók szigorúan ragaszkodjanak hozzá, mert már is tartunk tőle, hogy nem úgy fognak tenni. «E folyóirat célja (folytatja a program) tehát (?) tisztán æsthetikai és kritikai». Meglehet (a mit sajnálnánk), hogy a ki-

adók mást értenek æsthetika alatt, mint mi; de azt nagyon szeretnék hangsúlyozni, hogy attól, mit mi (persze az egész világgal együtt) æsthetikai fejtegetés alatt értünk, szigorúan tartózkodjanak, különben veszélyeztetik új vállalatuk értékét és jövőjét. A *Petőfi-Múzeum* legyen *adat-tár*; új adatok közlése, régiek összegyűjtése, téves adatok helyreigazítása, a már ismerteknek új szempontok alatt összefoglalása, jobb indokolása, egymással kapcsolatba hozása, — ez a feladata; tere: a Petőfi-biographia és -bibliographia. A mi e körön kívül esik, nem ide való; nem ide való például az első két füzetben Petőfi több dalának francia fordítása Amiel Frigvestől, mert mit tanulunk ebből Petőfit illetőleg?

Különben az eddig megjelent két füzet érdekes és gazdag tartalmú. Az első czikkben (*Egy költemény története*) Várady Károlyné egy kissé elavult hangon és modorban azt bizonyítgatja, hogy Petőfinnek, *Az erdélyi hadsereg* című költeménye, mely a kiadások szerint Bánffy-Hunyadon kelt, Tordán 1849. márczius 30. keletkezett, mit e dalnak az első füzethez csatolt kézirati hasonmása is bizonyítana. A kiadások tévedése, a szerkesztőség megjegyzése szerint, kétségtelenül magának Petőfinnek tévedése, melyet talán elősegített az a körülmény, hogy a költemény első megjelenése (*Közlöny* 1849. április 26) kiadása helyének megjelölése nélkül történt. E helyreigazításban nem igen osztozhatunk, s Petőfit sem kellene olyan könnyen tévedéssel vádolni. Ez időszakból (1847—49) reánk maradtak Petőfinnek sajátkezűleg összeírt költeményei, melyeket 1849-ben Emichnek kiadás végett eladott, de a melyeket később özvegye visszakért, lemásoltatott s a másolatot adva át Emichnek, az eredeti gyűjteményt magának tartva meg, gondosan őrzött, fiára hagyott, a kinek hagyatékából Petőfi István útján végre a Nemzeti Múzeumba került. Itt a költemény alá Bánffy-Hunyad van írva, s ez sokkal hitelesebb adat minden okoskodásnál.

A közlött hasonmás azt a hatást teszi reánk, mintha Petőfi emlékül írta volna le e költeményét és ez okból jegyezte is alája nemcsak a följegyzés helyét, hanem (szokása ellenére) napját is. Míg meggyőzőbb adatunk nem akad, maradjunk tehát a költő saját nyilatkozata mellett, mely szerint *Az erdélyi hadsereg* című költemény Bánffy-Hunyadon kelt. Nem sokkal meggyőzőbb, a mit a II. füzet a *Rongyos ritézek* és a *Tűz* című költeményekről fejteget. Azt állítja, hogy ezeket Petőfi nem 1847-ben írta, a mint az eddigi kiadásokban olvassuk, hanem 1845 vagy 1846-ban. Az eddigi kiadások Petőfi kézirati gyűjteményét követték, a miről bárki meggyőződhetik, ha a

Nemzeti Múzeumban levő eredeti kéziratokat átnézi. A felhozott okok épen nem állják ki a kritikát, de különben is biztos forrásból tudjuk, hogy Petőfi Urházyhoz, a kolozsvári *Unio* zsebkönyv szerkesztőjéhez, két ízben küldött be költeményeket: először 1846-ban *Isten csodája, Erdélyben, Szeptember 27. 1846 (Költői Ábránd)*, másodszor 1847-ben *Rongyos ritézek és Tűz czínűeket*. Az *Unio* zsebkönyv 1847 elején nem jelenhetvén meg, ellenben Petőfi összes költeményeinek első gyűjteménye ugyanakkor megjelenvén, ez magában foglalta 1846-ban írt s így az *Unio*ba küldött költeményeit is. Ezért Petőfi 1847-ben egy pár újabb meg nem jelent költeményét is beküldötte Urházyhoz, ki aztán 1847 végén mind a régebben, mind az újabban beküldött költeményeket kiadta, noha amazok már Petőfi összes költeményeinek első gyűjteményében megjelentek. Tehát nincs semmi ok, hogy e két utóbbi költeményt 1845-ben vagy 1846-ban írottaknak állítsuk csak azért, mert Urházy 1846-ban bocsátotta ki hirlapi felhívását az írókhoz.

Legfontosabb az eddigi közlések közt az első füzet második cikke: *Egy új adat Petőfi S. haláláról*, melyre a második füzetnek több közleménye is vonatkozik. E cikk Vajna Sándornak, ki a szabadságharcban vitéz tiszt volt a Vilmos-huszároknál, följegyzése, mely eredetileg Török Aurél számára készült. Vajna beszéli, hogy 1849. július 22-kén érkezett Segesvárra, honnan Kőhalomra rendeltetett a muszkák elébe. Az őrnagy négy kipróbált közhuszárt hagyott hátra, részben fedezetül Bem kocsija mellett, részben hogy lovaira vigyázzanak. E négy huszár közül az egyik, Szkurka János, éjjeli 11 órakor érkezett Kőhalomra s ez beszélte Vajnaéknak a segesvári csatát és Petőfi halálát. Szkurka menekült a már elveszett csatából és Kőhalom felé vágatva utolérte az egyedül, gyalog, hajadon fővel továsiető Petőfit, ki most a huszárnak egyik kengyelszíjába kapaszkodva, még gyorsabban futott. Négy lovas muszka üldözőbe vette őket, s miután már közel jöttek, Petőfi visszatekintve felkiáltott: állj meg! s abban a perczben eleresztette a kengyelszíjat. «Bocsáss, kiáltja mérgesen, engem az Isten sem ment meg! (beszéli Szkurka). Ezzel kirántja magát a kezemből s balfelé az út mellett a hegynek ment a kukoriczába. De alig tehetett 25 vagy 30 lépést felfelé a kukoriczába, az elől érkezett két muszka lovas utána ugratott, s láttam a míg a réznyelű karddal az egyik kettőt vágott a fejére. A második vágásra esett le a földre s még a földön egy vágást tett reá.» Petőfinél nem volt semminemű fegyver, «még csak egy szalmaszál se», hisz tudjuk más forrásokból is, hogy az ütközet alatt czivil (nemzetőri?) és nem

katonaruhát viselt. — Ez elbeszélés a valószínűség bélyegét hordja magán, és a második füzetnek ugyane czikkre vonatkozó adatai helyre igazítják ugyan néhány lényegtelenebb tévedését, — a legfontosabb ezek közül gróf Haller József állítása, hogy «Szkurka magára ruházta Zeyk Domonkos jószágát», mert ennek «kengyelébe csipeszkedve» menekült Petőfi, — de az előadás főadatait csak megerősítik. A Petőfi-Irodalom újabb adalékai közül e közlemény kétségtelenül a legeslegfontosabbak egyike. Mindamellett úgy hiszszük, hogy Petőfi halála körülményeinek végleges megállapításához még sok szó fér s a kritikai vizsgálat és összevetés éppen nem felesleges. Ohajtjuk, hogy a *Petőfi-Múzeum* e tekintetben is jó példával járjon elől. A *Vasárnapi újság* a hatvanas években szintén foglalkozott e kérdéssel és számos adatot gyűjtött össze, melyek között legnevezetesebb volt Lengyel József ezredorvos közleménye, a ki a csata alatt Petőfivel együtt volt egész addig, a míg az eldőlt s megkezdődött a futás. Nem ártana e közleményt is újra lenyomatni és összevetni az újabb adatokkal.

A füzetek egyéb tartalma életrajzi s könyvészeti adalékok, legnagyobbbrészt korabeli lapokból. Ezt csak helyeselhetjük. A korabeli hírlapokat pontosan és lelkiismeretesen kell áttanulmányozni s minden legkisebb adatot, mely Petőfire vonatkozó positiv anyagot szolgáltat, kivonatolni, vagy ha megérdemli, lenyomatni. Csakis ez úton juthatunk a teljes életrajzi anyag birtokába.

A 34. lapon megindul egy cikksorozat, melynek a II. füzet folytatását közli: *Kritikai jegyzetek Petőfi költeményeihez*, melyben Csernátóni Gy. az egyes költeményeknek a különböző kiadásokban eltérő helyeit állítja össze. Hogy erre szükségünk van (persze a hol lehet, a költő kézíratainak is felhasználásával), az kétségtelen, de ez eltérések pontos és teljes kimutatása egy kritikai kiadásnak (a milyen talán mégis meglesz valamikor) a feladata, ily folyóiratba, azt hiszszük, már azért sem való, mert rengeteg helyet foglal el s a költemények szövege nélkül se nem érdekes, se nem tanulságos.

A II. füzetből ki akarjuk még emelni *A rokon helyek Petőfi Úti jegyzetei és Heine Reisebildereiben* című cikket Csernátóni Gyulától, mely érdekes párhuzamos helyeket állít össze a nevezett két útirajzból, de jóval többet is adhatott volna. Ha a szerző a bevezetésben azt mondja, hogy ez összeállítás Petőfit a szó szorosabb értelmében vett utánzás vádja alól fölmenti — ehhez még hozzájárulhatnánk, ámbár bajos megmondani, mit értsünk a «szó szorosabb értelmében vett utánzás» alatt s azt sem tudjuk, miben van itt vádra

alap, — de ha aztán hozzá teszi, hogy ez összeállítás «a mellett is tanúskodik, hogy mennyivel nagyobb poéta és hatalmasabb szellemű ember Petőfi, mint Heine Henrik!» — kénytelenek vagyunk kellő szerénységgel, de egyszersmind kellő határozottsággal kijelenteni, hogy ez az összeállítás egyáltalában nem tanúskodik az idézett állítás mellett. E megjegyzés különben, úgy látszik, a fönt jelzett «aesthetikai» fejtegetés terméke, melytől ismételve óvjuk a derék vállalat szerkesztőit.

A füzetek a kiemelt cikkekken kívül számos kisebb-nagyobb adatot s adalékot tartalmaznak a nagy költő életéről és műveiről és sok eddigi adatot igazítanak helyre. A vállalatot igen melegen ajánljuk az egész hazai közönség figyelmébe és pártolásába. Petőfi a nemzetnek méltán egyik főbüszkesége; ideje, hogy a tudomány színvonalán álló életrajzát és munkáinak kritikai kiadását komolyan előkészítsük — mire épen a *Petőfi-Múzeum* vállalkozik. Hogy e derék és hasznos vállalat a távol Erdélyben lát napvilágot, egy pár lelkes ember buzgalmából és önfeláldozó munkájából, és nem a *Petőfi-Társaság* indítja meg, az méltán ámulatba ejtheti a magyar embert, a ki egészséges józan eszénél fogva természetesen azt hiszi, hogy egy társaság, mely Petőfi nevét viseli, első sorban Petőfi emlékezetét tartozik szolgálni. De úgy látszik, a Petőfi-Társaságban nem «az egészséges józan esz», mely csak közönséges embereknek való, játszsza az irányadó szerepet, hanem egyéb mélységes szempontok, melyeket eddig senki ember fiának nem sikerült kideríteni. *h.*

A bajor középiskolák szervezete és eljárása. Irta Fehér Ipoly. Budapest 1888.

Az ifjabb kulturállamok — s mi tagadás, hogy magunkat is ide kell számítanunk — azon szerencsés helyzetben vannak, hogy régebb társaik iskolájába járva, a különböző kulturintézményeket összevethetik és bennök válogathatnak. Az egyik gyümölcs ezen a talajon, a másik más földön legédesebb. Iskola-ügyünkre mindig a német volt legnagyobb befolyással és méltán: «a mit a porosz hadnagy megtesz, azt senki sem teheti meg» (den preussischen Lieutenant den macht uns niemand nach), mondta egy ízben Bismarck. Ugyanezt lehetne mondani a német tanítóról és tanárról. Rendesen, behatóan azonban nem igen tanulmányozták nálunk a német közoktatást; azok a magyar tanférfiak, kik Németországban jártak, inkább csak egy bizonyos

szempontból vizsgálták a német közoktatást. Újabb időben a magyar közoktatási minisztérium elhatározta, hogy rendszeresen tanulmányoztatja Európa főállamainak középiskoláit. A jelen könyv szerzőjét, Fehér Ipoly a szegedi tankerület főigazgatóját, a közoktatási miniszter Bajorországba küldte azzal a megbízással, hogy az ottani középiskolák szervezetéről és eljárásáról alapos tájékozást szerezzen magának. E tanulmány-út eredményeit foglalta össze Fehér Ipoly 23 ívre terjedő kötetében.

A bajor közoktatás általán nem oly jeles, mint a porosz — hisz a bajor nép is számos tekintetben elűt a porosztól — de mégis sokféle tanulságot rejt magában reánk nézve. Fehér Ipoly nagy alapos-sággal és szorgalommal állítja össze mind azt, a mi a bajor középiskolára fényt vet. Egyaránt fejtegeti a középiskolák történeti fejlődését, tanterveit, a tanítás részleteit, a középiskolai rendtartást, az iskolai fegyelmet, egészségügyet és a tanár képzését, valamint szolgálati viszonyait. Végül még a nevelő-intézeteket tárgyalja, ily módon képet adva a bajor középiskolázás minden jelenségéről. A könyv mindenütt a gyakorlott tanférfiút és pontos megfigyelőt tanusít; gyakran nem csak beható felvilágosítást ad az iskolák életéről, hanem bíráló megjegyzéseket is tesz, összevetvén a bajor viszonyokat a mieinkkel.

A könyv legérdekesebb fejezete az, mely a bajor középiskolák módszerét tárgyalja. A mit a szerző itt mond, az mind tanulságos, de rövid; könyvének egyedüli fontosabb hiánya ép az, hogy nem fejti fel bővebben ebbeli tapasztalatait. A tanítás sikereit rendszeresen leginkább a módszer biztosítja. Fehér Ipoly könyvéből látjuk, hogy a bajor tanár gyakran alkalmazza azt a rávezető (inductiv) módszert, mely a tanulókat bele vonja a tanításba és ily módon értelmöket is jobban fejleszti, érdeklődéseket is erősebben felébreszti, mint a dogmatikus előadó módszer; de hogy mikép alkalmazzák ezt az egyes tantárgyaknál, azt a szerző túl térszüke miatt nem mondja el. Pedig e részben az útmutatás, a jó minta és a tanítás módjának megrostálása nagyon is reá férne tanárainkra. Annál az érdekes kérdésnél, mennyit tanulnak a tanulók a bajor középiskolákban (a mieinkkel összevetve), Fehér mindenekelőtt előre bocsátja, hogy Bajorországban tannyelvi nehézség nincs sehol, mert a német tannyelv minde-nütt a tanulók anyanyelve is. Nálunk ellenben a tannyelv sok vidéken nem anyanyelve a tanulóknak, a mi oktatásunknak egyik fő és hozzátelhetjük: eddig nem eléggé méltányolt akadálya. A bajor iskolák ez előnyéhez járul még egy más bajor fajsajátság is;

az ifjúságban mégvan a kellő szorgalom. Ez a két körülmény megmagyarázza némikép azt, hogy a bajor középiskolák nagyobb eredményt érnek el, mint a mieink. Különösen a nyelvekben mutatkozik ez az eltérés; a franczia nyelvben a hat osztályú bajor reáliskolában jobbak az eredmények, mint a mi nyolcz osztályú reáliskoláinkban, sőt még az angol nyelvben is feltűnő szép az eredmény, ámbár csak két évig tanulják. Hogy mennyiben köszönhető e siker a módszernek, arról Fehér nem szól. A német iskolai dolgozatok stilusa Fehér szerint nem éri el a magyar iskolai dolgozatokéit, a mit a szerző abból magyaráz, hogy ott nincsenek önképzőkörök. Talán nem ez lesz a főök; a bajorok bizonyára helyesen tanítják a stilust, de kevesebb a német nyelvi óra nálók, mint nálunk a magyar, a mihez még az is járúlhat, hogy a bajor népnek egyáltalán nem nagy a stilus-érzéke.

Fehér könyvének egyik fő sajátása a szerző tárgyilagosságában rejlik. Minden elfogultság, minden részrehajlás nélkül tárja fel a bajor oktatás hiányait, de ép oly nyugodt pontossággal, irányzat nélkül mutat reá azon fontos előnyökre, melyek a bajor oktatást a mienkkel szemben kitüntetik. Öszintén óhajtjuk, hogy Fehér könyvéből mennél több tanulságot merítsenek a magyar tanférfiak és hogy a kormánynak többi kiküldöttjei is ily lelkiismeretes buzgósággal számoljanak be tapasztalataikról.

FOLYÓINK SZABÁLYOZÁSA.

A Tisza völgyében végre az árvíz veszélye elmúlt, a zaklatott lakosok az éjjel-nappal heteken át folytatott védelmi munkálatok fáradalmaitól megpihenhetnek, oda hagyták a töltéseket, s a gazdasági munkálatokhoz fordultak. A kormánybiztosok s a kirendelt katonaság is haza mentek. Szolnok, Csongrád, Hódmező-Vásárhely és Szeged szerencsésen megmenekültek, de az árvíz ismét nagyobb magasságra duzzadt, mint az elmúlt években; sok helység elpusztult, sok ezren elvesztették hajlékukat, koldúsbotra jutottak, s az állam és társadalom gyámolítására, segélyezésére szorúlnak. Ezer meg ezer hold földet ismét elborított a víz s az új aratáshoz kötött remények eltűntek. S így van ez évről évre, csak hogy majd a tavaszi, majd a nyári hónapokban áll be a veszély, egyszer valamely zsilip dől be, más-kor meg a töltéseket szakasztja át a víz. Pedig szakértőink már a hetvenes évek elején hirdetgették, hogy a Tisza és mellékfolyóinak szabályozása s az ártér mentesítése már-már be van fejezve. A Tiszavölgyi társulat központi bizottságának 1885-diki jelentése szerint a 3.460,343 holdnyi ártér teljes mentése és biztosítása 14.343,375 forintot, az 1887-diki jelentés szerint 11.124,917 forintot igényel. Előre jósolhatjuk, hogy az említett összeg beruházása után sem lesz az ártér mentesítve, s hogy az árvíz azután is veszélyeztetni fogja a Tisza völgyét.

A legújabb csapások elvégre talán már meggyőzték mind az érdekelt birtokosokat, mind a szakértőket és a kormányt arról, hogy így nem maradhat a dolog, hogy az egész folyószabályozási ügyet komoly megfontolás tárgyává kell tenni. Azt tartom, hogy mindenkinek joga és kötelessége a baj megorvoslására vezethető eszközökről gondoskodnia. Nagyon helyesen cselekedett

szerkesztő úr, hogy Kvassay Jenő úr tanúlságos értekezését a *Tiszavölgy szabályozásáról* a *Budapesti Szemle* folyó évi márcziusi és áprilisi füzeteiben közzétette. Remélem, az én nyilatkozatomat sem fogja visszautasítani.

I.

Egyetemes földrajzom II. kötetének 87-dik lapján az alföldi folyóvizeken végrehajtott szabályozást tárgyalom, rövid ismertetésemet a következő szavakkal fejeztem be: «Az eddigi munkálatok a természet szélsőségeit nem enyhítették, ellenkezőleg még fokozták: száraz években érezhetőbbé tették az aszályt, nedves években pedig az árvíz magasságát növelték. A városokat védő körtöltések s a parti párhuzamos töltések nem gátolják a víz átszivárgását, a földárja terjeszkedését, nem szüntetik meg a fakadó és belvizeket». Sohasem állítottam azt, hogy a folyók szabályozása s a parti tavak és mocsárok lecsapolása a csapadék abszolút mennyiségét csökkenti s ennél fogva szárazságot okoz; jól tudom, hogy a légáramlások járását és a csapadék eloszlását bármily helyi munkálatok által meg nem változtathatjuk; de hogy az erdők kiirtása nem csak a víz lefolyására nagy hatást gyakorol, hanem egyszersmind a környék légnyirkosságát csökkenti, tehát a párolgást fokozza s így közvetve a csapadék hatásosságát is kisebbiti, azt senkisémm tagadhatja. S ugyanezt mondhatjuk a forrásokról, az álló és folyó vizekről is. Csapoljátok le a Balatont és Fertőt, s legott tapasztalni fogjátok, hogy környékükön a légmérséklet ingadozása nagyobodni s a levegő nyirkossága csökkenni fog; harmat nem fogja üdíteni a növényeket, mikor az égető nap elperzseli. 1863-ban tökéletes joggal állíthattam én s állíthatták mások is, hogy az Alföldön a megindított folyószabályozás érezhetőbbé, végzetesebbé tette az aszályt. S épen oly joggal állíthattam a hetvenes években, valamint most is, hogy az árvíz veszedelmességét szintén a folyók szabályozása fokozta. Ebben ellenmondást csak az láthat, a ki a természeti jelenségek okait nem akarja kutatni vagy fölismereni.

Avval dicsekedtek a szakértők és mások, hogy a Tisza völgyét nagy mértékben javították, hogy most dús búzaföldek vannak ott, a hol a szabályozás előtt egészségrontó mocsárok

és tócsák voltak. Folyvást emlegetik, hogy több mint 3.800,000 magyar holdat hódítottak meg a víztől s biztosítottak a mezőgazdaság számára. Ha ez csakugyan tényleg így volna, akkor nem volna baj, akkor boldogság honolna a Tisza völgyén! A mentesített terület becsértékét a Tiszavölgyi társulat központi bizottságának utolsó jelentése 301.630,088 forintra, e terület évi tiszta jövedelmét 3.018,710 forintra teszi. E mellett furcsa dolog az, hogy ugyancsak azon jelentés szerint a 35 társulat a védtöltésekre 1886 végéig 54.004,233 forint 25 krajczárt fektetett be, s hogy azon társulatok összes adóssága 1886 végén 52.491,431 forint 64 krajczárra rúgott, tehát az oly roppant mentesített területet nyert társulatok a befektetett tőkéből csak 1.512,801 forint 61 krajczárt törlesztettek, a többi mind kölcsönökből fődőztetett. Különben a Tiszavölgyi társulat központi bizottságának hivatalos jelentései az egész szabályozási ügynél követett eljárásnak jellemzésére szolgálhatnak. Az 1884-ről szóló jelentés azt mondja, hogy a védtöltések építésére befektetett tőke 45.605,959 forint 53 krajczár, s hogy ez összegből a társulatok 8·5 milliót fizettek be, s 37·1 milliót kölcsönökből fedeztek. 1886 végén pedig a befektetett tőke 54 millió, s az adósság 52 és fél millió forint lett volna! Ilyen megbízhatók a közzétett adatok!

Az 1884 : XIV. törvénycikk kimondá a maximális megterhelhetetés elvét, mely szerint az érdekelt birtokosok a szükséges védelmi munkálatok létesítésére csak a törvényben meghatározott kulcs szerint kiszámítandó összegig terhelhetők, a többletet az állam viseli. Ha az eddig követett rendszert tovább folytatjuk, az árvíz magassága évtizedről évtizedre mindinkább emelkedni fog, a töltéseket folyvást magasbitani és erősíteni fog kelleni, mégis a töltésszakadások nem lesznek elháríthatók. Majd tavasszal, majd nyáron a Tisza völgyén általános népvándorlás fog beállani, egész hadsereget kell majd a gátakra és töltésekre kirendelni. Egy-két évtized múlva a költségek majd annyira fölszaporodnak, hogy «az érdekelt birtokosok» legnagyobb részére az említett törvény értelmében újabb terhet kiróni nem lehet. Akkor tehát az egész költséget az állam fogja viselni!

Az eddigi szabályozási munkálatok a vízszín tetemes emelkedését okozták, minél nagyobb magasságra emelkedik az árvíz, annál nagyobb a víz átszivárgása, annál messzibbre terjed

az oldalvásti nyomásnál fogva a földárja, a fakadó belvíz. Sokkal messzibbre terjed most mind a töltés-szakadás esetében kiömlő árvíz, mind a föld alatt szivárgó víz. Most oly vidékeken is kiüti magát a víz, a melyek azelőtt soha fakadó vadvizet nem láttak volt. Az úgynevezett ártérfejlesztést az egyes években tapasztalt legmagasabb vízálláshoz képest foganatosítják, tehát most oly területeket is belevonnak az ártérbe, a melyek azelőtt teljesen vízmentesek voltak. S az illető birtokosokra szintén kiróvják az aránylagos szabályozási járulékot. Tehát az, a ki csak a foganatosított szabályozás következtében károsul a víz által, most azért, hogy kárt szenved, még fizetni is tartozik! Az ártér csakugyan mindinkább nagyobbodik, az ismételve idézett hivatalos jelentés szerint az ártér 1884-ben 3.460,343, 1886-ban pedig 3.815,709 magyar holdat tett. A Tisza medre természetes partjainak magassága átlag véve 5 méter a 0 pont fölött, az árvíz most már 8·5 méterre hág, ha majd 9—10 méterre fog emelkedni, az ártér talán a 6 millió holdat is meg fogja haladni. S néhány évtized múlva az egész Alföld egy nagy beltengerré fog változni. Ki fogja majd akkor a szabályozási költség többletét fizetni?

A szabályozás előtt, igaz, gyakran öntöttek ki a Tisza és mellékfolyói, az is igaz, hogy sokáig vesztegelt az ártéren a víz s kisebb-nagyobb mocsárok és tavak voltak mindenfelé. De nem igaz, hogy az elöntött terület semmi hasznót sem hajtott, hogy gazdaságilag nem használtathatott. A vizenyösebb helyeken nád és fű termett, a marha mindig talált legelőt, szénát is gyűjthettek eleget; a szárazabb helyeket eke alá is foghatták, a hátságabb helyek pedig mindig mentve voltak a víztől. Hogyan állunk mostan? Az egykori dús legelőket és szénatermő réteket felszaggatták, gabnaföldekké változtatták, de az árvíz majd itt, majd ott tönkre teszi a vetéseket, s néha ott is elönti, a hol azelőtt az sohasem történt. Hajdan nagyobb áradáskor egyes kisebb helységek a folyók közvetlen szomszédságában veszélyben forogtak, néha el is pusztultak, de Szeged évszázadokon át megmaradt, Hódmező-Vásárhely, Szentes, Csongrád körtöl-tések nélkül is megvoltak, nem kellett hetekig rettegniök a beállható végkatastrophától. Csaba sohasem forgott veszélyben. Hát Szatmármegye jobb állapotban van-e most, mint azelőtt volt? Vagy talán Temes és Torontál nagy köszönettel tartoznak az illetőknek azért, hogy a Temes és a Béga szabályozására

12 millió forintot elköltöttek? S általában a közegészség ügye a Tisza völgyén jobban áll-e most, mint azelőtt? Hiszen nedves években most is ott vannak a vadvizek, a belvizek, a mocsárok és tavak csak úgy mint azelőtt, sőt a kiáradt víz most épen a védelmi töltések miatt tovább vesztgel az ártéren mint hajdan, mikor akadály nélkül visszafolyhatott a mederbe. Száraz években azelőtt is eltűntek a mocsárok. A végeredmény tehát voltaképen a következő: a gabnatermesztés egészben véve növekedett, de a takarmány fogyott, az állattenyésztés csökkent; a városok és folyómenti helységek most inkább vannak veszélyeztetve és csak ügygyel-bajjal nagy körtöltések által menthetők. A közegészség a belvizek miatt épen nem javult. Ezt az eredményt, azt hiszem, elég drágán vásároltuk meg; mindenesetre kisebb költséggel is elérhettük volna.

II.

Az *Egyetértés* folyó évi ápril 18-diki számában egy hydrotechnikus állítja, hogy a Tiszaszabályozás alapján és részleteiben teljesen el van hibázva, hogy az elfogadott szabályozási javaslat, mely a folyómeder fejlődési törvényét nem veszi tekintetbe, a hydrotechnika elveivel ellenkezik, s hogy azon javaslat foganatosítása valóságos bűn volt. Meg van arról győződve, hogy tíz évig sem folytathatjuk többé az eddig követett szabályozási rendszert és javasolja, hogy hányjuk be minél előbb az összes átvágásokat. — Annyi bizonyos, hogy sem Vársárhelyi Pál, sem Paléocapa, sem Beszédes, a kik a szabályozási javaslatokat készítették, a Tisza és mellékfolyóinak járását s a Tisza völgyének meteorológiai és geológiai viszonyait nem ismerték, sőt ezeknek tüzetes tanulmányozását mellőzhetőnek tartották. Mindezekkel a dolgokkal azok sem törődtek, a kikre később a szabályozási tervek végrehajtása bízott. Kellően szervezett hydrographiai intézetünk még most sincs, mérnökeink még most sem igen tartják szükségesnek, hogy a természettudományokkal is komolyabban foglalkozzanak, még vízepítési mérnökeink sem igen ügyelnek a meteorológiai és geológiai viszonyokra; most is készítenek terveket, alapos és beható tanulmányok nélkül.

Igaza van az *Egyetértés* hydrotechnikusának, hogy sza-

bályozási mérnökeink a mederfejlődés törvényét nem tanulmányozták, vagy pedig figyelembe nem vették. Kvassay Jenő úr a *Budapesti Szemlében* megjelent dolgozatában még részletesebben és alaposabban bizonyítgatja, hogy mily fonákul jártak el a Tisza és mellékfolyóinak szabályozásában; kimutatja, hogy a munkálatok észszerű sorrendjét egészen fölforgatták. Részemről osztozom Kvassay úr véleményében s egészen helyeseknek tartom az ő elveit, melyek szerint a meder-igazítás lett volna a legelső föladat, s hogy azt alúlról fölfelé kellett volna végrehajtani. De ha igazán csakis az elfajúlt meder szabályozását és igazítását tűzték volna ki czélul, csakhamar meggyőződtek volna arról, hogy annyi átvágás, mint a mennyit tetteleg készítettek, nem lett volna szükséges. A folyó anyamedrét, nem kellett volna annyira megrövidíteni, mivel a kellő egyenletes esést semmi módon meg nem adhatják. A Tisza ugyanis nem önálló folyó, nem szakad közvetlenül a tengerbe, torkolatának szintje a Duna vízállásától függ, a Tisza egész vízrendszerét a Duna határozza meg. Mielőtt a Duna az alsó nagy völgy-szoroson át magának utat tört vala, az egész Alföld egy nagy beltenger volt. Ezt Vásárhelyi Pál, a ki az alsódunai völgy-szorost behatóan tanulmányozta s róla oly jeles térképet készített vala, igenis tudhatta volna. Mindazonáltal oly szabályozási javaslatot készített s annyi átvágást tervezett, mintha a Tisza vizét közvetlenül a tengerbe lehetne torkoltatni. Még Kvassay úr sincs tekintettel arra, hogy a Tisza nem önálló folyó. Azt írja: «Minél több és nagyobb hordalékot hajt valamely folyóvíz medrében, annál nagyobb esést csinál magának, hogy e hordalékkal megküzdhessen. Ha a hordalék-hajtás újabb eredetű, a folyó esését növelni fogja mindaddig, míg a hordalék nagyságával az eredő sebesség-növekedés egyensúlyba nem jut.» A Tisza esése oly csekély, mivel a Duna vízállása a torkolatánál nem engedi, hogy medrét mélyebbre vájja s oly esést, milyennel a Duna bír, sem maga a folyó, sem az ember munkálatai sohasem csinálhatnak neki.

Szegeden a 0 pont tenger fölötti magassága 73·81 méter, a 294 kilométerrel lejjebb fekvő Zimonymál a Duna 0 pontjának magassága 66·55 méter, a különbség tehát csak 7·26 méter, azaz egy kilométerre csak 2·46 centiméter jut. Ámde ha a Duna vízállása Zimonymál több mint hat méter, a mi épen nem ritka esemény, akkor a Duna vízszíne Szegedtől lefelé 294 kilométer

távolságban körülbelül csak egy méterrel alacsonyabb, mint Szegeden a 0 pont. Hogyan lehetséges tehát a Tisza medrének egyenletes nagyobb esést s Titelnél kellő mélységet adni? Akárhány átvágással rövidítik meg a Tisza folyását, medre mégis a torkolati vízálláshoz, tehát a Duna szintjéhez képest fog kifejlődni; a felső szakaszokban az esést nagyobbíthatjuk, a víz lefolyását gyorsíthatjuk, de az alsó szakaszokban ezt nem tehetjük, Szegedtől, sőt Csongrádtól lefelé a Tisza mindenkor lomha folyó fog maradni, sőt az árvizet a Duna föl fogja duzzasztani. S ebben a tekintetben a szabályozás nemcsak hogy nem javított semmit, ellenkezőleg határozottan a bajt még fokozta.

A Duna Drenkovától a Vaskapui rohanatokig még ki nem képezhette kellően a medrét, az alsó völgyoszorósában még nincsen egyenletes esése, árvize ott még le nem folyhat kellő gyorsasággal. Azért árasztotta el mindig a Titel, Pancsova és Dubovác között Torontál és Temes vármegyékben az alacsony fekvésű öblözeteket, a 2—15 kilométer szélességben és 105 kilométer hosszúságban elterjedő réti földeket. E nagy terület szolgált raktározásul a Duna árvizének. A volt katonai kormány 1865 óta helységeket telepített oda azon kötelezettséggel, hogy építsék föl a szükséges ármentesítő töltéseket. Az árvíz már az 1869—1870. évi télben elborítá az öblözeteket s elsőpré a töltéseket s mind a hét helységet. A telepítvényesek újra fölépíték házaikat, de a víz csakhamar ismét elvitte. Harmadszor is építkeztek, de 1876-ban még nagyobb árvíz állott be s harmadszor is megsemmisíté mindazt, a mit a szerencsétlen községek építettek vala. Mindazonáltal 1881 óta a magyar kormány folytatta az árvédelmi munkálatokat, sőt azután nem sokára megindult a szerencsétlen mozgalom, mely a csángókat telepíté le az árvízjárta vidéken. Nagy áldozatokkal fölépítették a 42 kilométer hosszú védő töltést, melyet máris újra átszakasztott a víz s előbb-utóbb teljesen el fog söpörni. Valóságos bünt következ el, midőn a Duna ezen árteret, természetes és szükséges víztartóját a folyótól elvették, mert ezzel szintén fokozták az árvizének magasságát Titeltől lefelé.

A hivatalos jelentések azt mondják, hogy a Tisza 107 átvágásából összesen 1.560,884 köb-öl földet emeltek ki, a folyó maga pedig több mint 13 millió köb-öl földet vájt ki és hordott el az átvágásokból. Az 1880-diki miniszteri jelentés állítja, hogy az átvágások teljes mérvű, a közép keresztmetszvényeknek meg-

felelő mélységre és szélességre való kiásása több mint 30 millió forintba került volna, holott azokra mindössze csak 6.200,000 forint adatott ki. Az átvágások összes hosszából 37·1 százalék ki van képződve, 25·7 százalék képződik. Tehát a folyó roppant nagy földtömeget kotort ki és szállított a felső vidékekről lefelé.

A közmunka- és közlekedésügyi miniszterium vízrajzi osztályának a múlt évben megjelent évkönyvében a tiszai átmetszésekről a következő adatokat találjuk: a tokaji szakaszon 50 átmetszés van, melyeknek összes hossza 46,268 méter, a szolnoki szakaszon lévő 16 átmetszés hossza 24,893 méter, a szegedi szakaszon lévő 19 átmetszés összes hossza 41,065 méter. A három folyószakaszon lévő 85 átmetszés egész hossza tehát 112,226 méter. Ebből 1884 végéig az anyamedernek megfelelően teljesen kiképződött 21,015, félig és három negyed részben kiképződött 67,376 méter. Ugyancsak az említett évkönyvben arra a kérdésre is találunk feleletet, hogy a Tisza medrének fejlődése által mily tömegű föld hozatott mozgásba, mellőzván az átmetszésekben véghez ment földmozgalmat. A tokaji szakaszban, azokon a helyeken, a hol a meder szelvénye növekedett, a + 5 méter víz alatti szelvényekből a Tisza vize elmosott körülbelül 28.473,000 köbméternyi földtömeget, ott pedig, hol a szelvény fogyott, lerakott mintegy 1.127,000 köbmétert; a szolnoki szakaszon 13.219,000 köbméter földtömeg mozdíttatott el helyéből és 2.649,000 köbméter lerakódott, végre a szegedi szakaszon 33.775,000 köbméter földtömeg mozdíttatott el s mintegy 4.819,000 köbméter lerakódott. Összesen tehát a három szakaszon 67.142,000 köbméter földet mozdított volna ki helyéből a Tisza vize. Mindezeknek az adatoknak fölsorolása után kérdezhetjük, hova került a roppant nagy földtömeg, ha a folyó medrében le nem rakódott? A víz elpárolog s láthatatlan gáz alakjában eltűnik, ámde a földes részek el nem párologhatnak, valahol csak kell lerakodniok! Ha Titelig nem rakodtak le, akkor okvetetlenül a Duna medrét iszapolták föl Titeltől lefelé. Azt a mi szakértőink csak nem fogják bebizonyíthatni, hogy a Tisza és mellékfolyóinak vize által helyökből elmozdított földtömegek Titel tájáról egyenesen a Fekete-tengerbe röpültek. Kétségtelen tehát, hogy a Duna medre Titeltől kezdve a Klisszuráig épen a Tisza-szabályozás következtében föliszapolódott. Ámde erre a szabályozási tervcsinálók sohasem gondoltak. Ezt a körülményt Kvassay úr sem

veszi tekintetbe, úgy beszél a Tiszáról, mintha oly folyó volna, mely egyenesen a tengerbe ömlik, s mintha medrének oly esést adhatnánk, a minőt a víz gyors lefolyása megkívánna.

Épen most, midőn ezeket írom, veszem a *Pesti Napló* folyó évi április 22-diki számát, mely Kossuth Lajosnak Irányi-hoz intézett levelét közli. E levelében Kossuth a Tisza-szabályozásról mondja el nézeteit. Tökéletesen igaza van, midőn állítja, hogy azok, a kik az átvágásokkal a Tisza lefolyását annyira gyorsíthatónak gondolták, hogy az a gyorsítás lényeges hatással lehet az árvíz-veszély csökkentésére, merő abszurdumot, természeti lehetetlenséget gondoltak . . . Azok az áldott Tisza-szabályozók mindent elkövettek, hogy a lefolyást mennél gyorsabbá, rohamosabbá tegyék. Minden gyermek tudja, hogy a cső kereszt-szelvénye ugyanaz maradván, hosszabb csőbe több víz fér el a nélkül, hogy oldalt kicsapjon, mint rövidebbe; s ők a Tisza-meder csövét 1217 kilométernyi hosszáságból 749 kilométerre megrövidítették! Igaza van Kossuthnak abban is, hogy «1846-ban amúgy hűh bele Balázs, lovat ad Isten módra minden hydrographiai előkészület nélkül» megindították a szabályozást. Fájdalom, a megkezdett munkát azután is kellő hydrographiai, geologiai és meteorologiai tanulmányok nélkül folytatták.

A mit a Tizánál míveltek, azt tették mellékfolyóival is, derűre-borúra azoknál is alkalmazták az átvágásokat s úgy jártak el, mintha mindegyik folyó magában álló s közvetlenül a tengerbe ömlő folyó volna. Sohasem jutott eszökbe az, vajon ha a mellékfolyókban az árvíz lefolyását gyorsítják, megbírja-e a Tisza medre? Kvassay úr is túlságos nagy súlyt fektet az átvágásokra, a folyók medreinek lehető egyenes vonalozására. Pedig jól tudja, hogy semmiféle folyóvíz az egyenes vonalt nem tűri s mindig kisebb-nagyobb kanyarulatokat tesz; ez különösen az alföldi folyókról áll, melyeknek esése csekély. A folyók épen azért hosszabbítják meg természeti kényszerűségnél fogva medreiket, melyek, mint Kossuth találóan mondja, nem egyebek, mint nyitott csövek, hogy több víz férjen el bennök, s a kanyarulatokban elraktározott vízmennyiséget a túlságosan megrövidített csőnek kissé nagyobb hajlása vagyis esése sem bírja befogadni. Az átvágások azért korántsem tekinthetők valóságos mederigazításoknak, valamint a kanyarulatok sem mindig meder-elfajulások.

III.

Az alföldi folyók árvizeinek fokozásához és rohamosbításához még egy körülmény járul hozzá, melyet sokan még most is mellőznek, vagy épen eltagadnak. Azon új tényező a hegyes vidékeken való erdőknek 1846 óta nagy mértékben eszközölt pusztítása és kiirtása. Hiában törekedtünk néhányan a közöniséget az erdőpusztítás káros következményeire figyelmeztetni, mikor még az *Erdészeti lapok*ban hivatalos közegek is hirdették, hogy «hazánkban a meglevő erdők fölöslegességöknél fogva nagy mértékben akadályozzák a népjólét fölvirágzását, s azért hazánk tetemes részének erdőtlenítését nem pusztításnak, hanem ellenkezőleg culturának kellene nevezni». Vízépítő mérnökeink is állították, hogy az erdőirtásoknak nincs hatásuk a vizek lefolyására. Kvassay úr föntebb említett dolgozatában elismeri ugyan, hogy az erdőirtások a folyók hordalékát szaporítják, de alább azt mondja: «Nagy szerencse síksági folyóinkra nézve, hogy nálunk a vízváltatókon (?) legnagyobb részt az erdőkiirtások még nem öltöttek nagy mérvet, s hogy az új erdőtörvény következtében országos veszélyektől e téren a jövőben sem kell tartanunk». Pedig nemcsak az Ipoly és Zagyva patakok felső völgyein, hanem a Vág, Garám, s a Tisza és mellékvizeinek felső völgyein is már igenis sok hegyoldal le van tarolva és nagyon kevés oly új erdőültetést találunk, minő a véglesi uradalom területén van. Krassó-Szörénymegyében is erősen írtogatták az erdőket, s a Temes és Béga áradásai azóta növekednek évről évre.

Sok hó esett a múlt télen; hogy folyóink a hó olvadásakor meg fognak dagadni, azt előre lehetett látni. Mindazonáltal a bekövetkezendő árvizek elleni védelemről sem a Tisza, sem a mellékfolyók vidékein számbavehető előkészületeket nem tettek. Csak mikor a veszély már beállott, kellett nyakra-főre intézkedni. Szerencse, hogy az időjárás egészben véve kedvező volt. A jég mind a Dunán, mind a Tiszán minden komoly baj nélkül ment el. A hóolvadást se tartós meleg esők, se meleg szelek nem siettették; április első felében minden éjjel fagyott, a síksági mezőségekről a hó eltűnt, mielőtt a hegyekben az olvadás nagy mértékben megindult volna. Elsőben a Szamos öntött ki s elborítá Szat-

már vármegye nagy részét; vize szétoszolván, nem duzzasztotta föl annyira a Tiszát, úgy hogy ennek töltéseit Badalló vidékén nagy ügygyel-bajjal megmenthették. Azután a Körösök garázdálkodtak, átszakasztván Doboznál a töltést, az árvíz a Békés, Gyula és Csaba közötti területet borítá el, Csaba és Békés talán elpusztúl, ha Földvárnál az ár át nem szakítja a vasúti töltést. Így a Körösök árvizének nagy része szintén a mezőkön terült el, hol most is vesztegel. Majd a Zagyva Szolnokot fenyegette, de ott is beltenger támadt. Azalatt lassankint a Tisza vize lefolyhatott, a Maros is csak később kezdett veszedelmes módon dagadni. Talán csak annak köszönhető, hogy Csongrádnál, Hódmező-Vásárhelynél és Szegednél a Tisza árja a kilencz métert el nem érte; szerencsés körülmény volt az is, hogy a Duna épen akkor kezdett apadni, mikor a Tisza legmagasabb vízállását érte el. Egész hónapig folyhatott a küzdelem és védekezés! Még sokkal nagyobb csapás érhetne volna az Alföldet, ha tartós meleg esők és meleg szelek a hóolvadást a síkságon és a hegyekben gyorsították volna.

Gróf Andrássy Manó úr az *Egyetértés* április 22-diki számában keményen megleczkézteti Bedő Albert urat, hogy a letarolt hegyoldalak befásítását javasolja az alföldi folyók árvizeinek csökkentése végett. Gúnyosan megjegyzi, hogy «1863-ban egész Magyarország azt állította, hogy fákat kell ültetni mindenüvé, mert a nagy szárazságot Magyarországon a pusztá alföld és a kopár hegyek okozzák. A fák tehát esőt idéznek elő, és minthogy Magyarországnak esőre akkor nagy szüksége volt, tehát a fásítást kívánta mindenki. Most pedig nemcsak egy, hanem számos mérnök a kopár hegyek befásítását az árvizek megszüntetése végett ajánlja; ezek szerint a fa víz-emésztő, holott 1863-ban mint vízhozót szerepeltették». A gróf úr sokat utazott és tapasztalt, bejárta Khinát, Olaszországot és Franciaországot s mindenütt látta és tapasztalta a szabályozásokat. Mindazonáltal úgy látszik, mindent még sem látott s a természeti tényezőket nem tanulmányozta eléggé behatóan. Különben nem találná oly csodálatos hihetetlen dolognak, hogy a fa bizonyos körülmények között csakugyan nedvességet támaszt, más körülmények között pedig a nedvességet föl-emészt. Ha jobban utána járt volna, azt tapasztalhatta, hogy Olaszországban a malariát kilehelő maremmákat eukalyptus-fák ültetése által szárítják, s hogy Franciaországban a csapa-

dékok szabályosabb eloszlása s a folyó vizek lassúbb és csendesebb lefolyása végett a kopár hegyeket befásítják, még pedig óhajtott sikerrel. Franciaországban az 1860-diki törvény szerint bizonyos vidékeken az illetők kötelesek a befásítást eszközölni; ha magok a birtokosok nem teszik, az állam teszi. 1861-től 1877-ig 217 különböző vidéken 139,200 hektárnyi területre nézve mondatott ki a befásítás és gyepesítés kötelezettsége. Az 1879-diki törvényes megállapodás szerint a legközelebbi 60 év alatt 758,000 hektárt fognak befásítani vagy gyepesíteni, a költség 220 millió frankra van téve. — Senki sem állította s tudtommal sem Bedő Albert, sem más «mérnök» nem állítja, hogy az erdő az általános légáramlatok irányát képes megváltoztatni, s hogy bizonyos vidéken az esőzések általános mennyiségét vagy eloszlását az egyes években vagy évszakokban az erdő határozza meg. De hogy az erdő a szárazságot kevésbé érezhetővé teszi, azt épen az 1863-diki aszály bizonyítja, mely csakugyan az erdőtlen Alföldön sokkal érezhetőbb volt, mint a Felföldön vagy Erdélyben.

Maga a gróf úr mondja, hogy a Tisza és más folyóink árai tavasszal lesznek veszedelmesek, mikor a nagy hőtömegek hirtelen olvadásnak indulnak s hogy a tiszavölgyi ember akkor kezd aggódni, ha a nagy hőtömegek egyszerre olvadni kezdenek. Hát azt nem tapasztalta, hogy a hó sokkal gyorsabban olvad nyílt mezőn és kopár hegyoldalon, mint erdőben? Avagy csak azt tapasztalta volna, hogy a víz a befásított hegyoldalokról csak néhány óráig folyik le lassabban? Bizony akkor nem jól figyelte meg a dolgot, különben tudná, hogy a nyílt mezőkön nemcsak néhány órával, hanem napokkal, sőt hetekkel hamarabb olvad el a hó, mint az erdőben, s azt is tudná, hogy az erdő talaja, mely olyan mint a szivacs, a hólé nagy részét elnyeli, míg az a kopár hegyoldalokról egészen lefolyik. Az erdők valóban az eső és hó vizet közvetve és közvetlenül jelentékeny részben föltartják, a ki ezt tagadja, az a természet jelenségeit s a víz járását nem ismeri. De azért, azt hiszem, sem Bedő Albert, sem más nem állítja, hogy a kopár hegyek befásítása a Tiszavölgy megmentésének egyetlen módja. S ha igaz, a mit a gróf úr állít, hogy az erdők értéke olyan, hogy azokra semmiféle országos intézet pénzt kölcsön nem ad, legyen szabad azt kérdeznünk tőle, vajon van-e országos intézet, mely a letarolt kopár hegyoldalokra kölcsönt ad? s vajon hajlandó volna-e az

uradalmaiban létező erdőket cserébe adni kopár hegyoldalakért?

A gróf úr *A Tisza szabályozása a múltban és jövőben* című cikkében egyfelől határozottan helyesli az eddig követett szabályozási rendszert, másfelől meg hibáztatja a társulatokat, mivel nem követték a szabolcsi társaság eljárását, melynél ő tíz évig működött; hibáztatja, hogy a Sajó és Maros torkolatánál nem foganatosították Paléocapa tanácsát, s hogy a Szamos, Maros, Tapoly s a Körösök szabályozásánál is ugyanazt a rendszert követték, melyet a Tiszánál alkalmaztak. Positív javaslatokat most nem tesz, de ígéri, hogy nézeteit majd akkor ki fogja fejteni, mikor az árvizek által létrehozott állapot valósága ismeretes leendő, mikor ismerni fogjuk az elkövetett hibákat, a gátak védelménél elkövetett hanyagság következményeit és a tiszai átvágások működését.

IV.

Wein János úr a *Nemzet* április 20-diki számában azt mondja, hogy a folyóinknál követett eljárás, a kanyarulatok átmetszése s a két oldalon való töltésvezetés, elvben igen helyes volna és talán örök időkre is megfelelne, ha még egy tényező nem lépne közbe: a vizek által a hegyekből lehozott hordalékban. A hordalék a folyó medrében lerakodván, azt fölebb emeli, a szelvények egy részét betölti, s így a folyó vízszíne magasabbra emelkedik. Tehát időnkint a gátakat emelni kell, ámde ezáltal a folyó szintje és a szomszédos területek átlagos szintje közötti arány megzavartatik; az eredeti arány két módon állítható helyre, tudniillik vagy a gátak emelésével a szomszédos területeket is emelni kellene, a mi a jelen esetben egyszerű képtelenség, vagy pedig a folyó medrét kell időnként megint az eredeti szintjére szállítani. Ezt megtehetjük, ha a gátemelési rendszer helyébe a kotrási rendszerre áttérünk. Most a gépészet jó kotrógépeket nyújt, melyekkel a kotrást szinte oly olcsón lehet végezni, mint a közönséges ásást. De a mellett Wein úr az erdősítést is üdvösnek és szükségesnek tartja.

Lafranchi Enea néhány év előtt megjelent munkában a Titel alatti Dunarész homokzátványainak kikotrását javasolja, mi által a víz színe Pancsovánál három méterrel, Titelnél négy

méterrel, Szegednél két méterrel, sőt még Csongrádnál is egy méterrel sülyedne. A kotrás 300 méter szélességben történék s Lafranconi számítása szerint 20 millió forintba kerülne. Erre Kvassay megjegyzi, hogy a Duna vízszinét Titelnél nemcsak négy, hanem húsz méterrel lehetne lejjebb szállítani, ha a folyó esését a Vaskaputól fölfelé úgy lehetne szabályozni, hogy az csak annyi volna, mint a mennyi Titeltől Moldováig. De korántsem volna elégséges Lafranconi terve szerint csak a Duna zátonyait eltávolítani, hanem magán a Tiszán is kellene a kotrásokat az egyenletesen elosztandó esésnek megfelelőleg folytatni, az pedig oly óriási földadat volna, melyre nálunknál sokkal gazdagabb és hatalmasabb nemzetek sem igen vállalkozhatnának. Wein úr csak a Tisza és mellékfolyóinak időnkénti kikotrását javasolja, de azzal nem sokat nyernénk, mert a Tisza medrét ki nem mélyíthetjük annyira, a mennyire szükséges volna, hogy benne az árvíz elférjen, holott mostani szelvényei mellett, Kvassay szerint, az árvíznek csak egy ötöde folyik le benne. Azután az ilyen kotrás is nagyon sokba kerülne, ha igaz, hogy magoknak az átvágásoknak kellő kikotrása 130 millióba került volna.

Vannak, a kik az eddig követett szabályozási rendszert hibáztatják, s a helyett az árapasztó csatornákat javasolják. A Tisza-szabályozásra már Lamm Jakab készített árapasztó rendszeren alapuló terveket; utóbb Hobohm Henrik, külföldi mérnök, nagy munkában szólalt föl az átmetszési és töltésezési rendszer ellen és csatornázást javasolt. Szeged elpusztulása után Hobohm újra felszólalt, Stefanovits is nagy csatornát tervezetett. A *Pester Lloyd* április 19-diki számában M. az említett Hobohm legújabb csatornázási tervzetét ismerteti meg. Hobohm a szabályozási munkálatok húsz évi megfigyelésén alapuló azon meggyőződését újra kifejti, hogy a töltésezési rendszer az Alföldet gazdasági és pénzügyi romlásától meg nem védheti, mivel az árvíz majd a zsilipeknél, majd oly helyeken, a melyekre még senki sem gondol, a töltéseket átszakítja és elsodorja. Azért nagy árapasztó csatornát javasol Debreczen vidékétől lefelé s egyszersmind hajózási csatornákat Buda-Pest és Szentes s Hatvan és Kecskemét között. Hobohm azt mondja, hogy az egész Alföldet Huszttól Titelig tanulmányozta s úgy találta, hogy 47,649 négyszög-kilométer területéből 53 százalék vízhiányban szenved, s azért bizonytalan rajta a termés, har-

minczőt százalék ellenben a folytonos elöntésnek és elmo-csárosodásnak van kitéve, s hogy csak 12 százalék ad állan-dóan jó termést. Tehát azokat a vízmennyiségeket, a melyek a pusztító áradásokat okozzák, mesterséges úton a vízhiányban szenvedő vidékekre kell vezetni. E végre egy főcsatornát tervez, mely Ó-Palánkából Podporány, Versecz, Detta, Temesvár, Fönlak, Kurtics, Apatele, Borosjenő, Csermő, Ökrös, Fekete-Győrös, Görbéd, Bikacs, Gyapju, Szent-Miklós, Körös-Tarján, Nagyvárad, Bihar és Szalárd helységek mellett elhaladva Margitáig érne, tehát a Karas, Berzava, Temes, Béga, Maros és Körös-Berettyó vízrendszereire terjedne ki. E főcsatorna 483 kilométer hosszú volna, s egész esése 53·7 méter. Ez úgy oszt-atnák el, hogy alsó részében 0·40, középső szakaszában 0·10, felső szakaszában 0·075 méter esnék egy kilométerre. Podpo-ránynál a főcsatornában egy duzzasztó mű építtetnék, hogy az öntözésre szolgáló mellék-csatornában mindig elegendő víz legyen. Hét mellék-csatornán kívül két összekötő csatorna építtetnék, egyik Szentes, Opova, Beleges, másik Szentes és Buda-Pest között, mindkettő hajózható volna. Az összes csator-nák hossza 1698 kilométer, ebből 1521·9 kilométer gőzerővel, 176·1 kilométer lőerővel hajózható. Az összes költség 105³/₁₀ millió forintba tétetik, e tőke kamatjának s az üzleti költségek-nek fődözésére a csatornákon szedendő vám, az árvíz ellen mentesített birtokosok évi járuléka s az öntözésre használt vízáért fizetendő díjak szolgálának. Az összes bevételeket a ter-vező 11 és fél millió forintba teszi, ebből az évi költség 1⁷/₁₀ millió forinttal levonandó, maradna 9⁸/₁₀ millió a tőke kama-taira és törlesztésére. Mindazonáltal a tervező állami kamat-biztosítékot kíván, de ezt, úgy véli, az állam könnyen elvállal-hatná, miután majd az árvíz, majd a szárazság évenként leg-alább 58 millió forintnyi kárt okoz, s azután az új töltésezési és átvágási költségek is megkíméltetnének.

Hobohm, a tudósító szerint, javaslatát a közmunka és közlekedési miniszteriumnak már benyújtotta. Fölteszszük, hogy helyes lejtmeréseken és számításokon alapszik a javaslat, hogy tehát technikai szempontból kivihető; azt is fölteszszük, hogy az ily nagyszerű csatorna-hálózat az Alföldet mind az árvíz, mind az aszály ellen biztosítaná, mégis alig hiszszük, hogy a kormány s az országgyűlés a javaslat elfogadására haj-landóságot mutatna. A tapasztalatok, melyeket nálunk a

csatornák körül tettünk, nem igen biztatók, sem a Ferencz-csatorna, sem a Béga-csatorna nem dicsekedhetik fényes eredményekkel, igaz, hogy az utóbbit nagyon is elhanyagolták. Szakértőink általában ellenszenvvel viseltetnek a csatornák iránt, jöllehet itt-ott merőben fölösleges és czélszerűtlen csatornákat is építettek. Ilyennek tartom nevezetesen a gyula-békesi csatornát.

Kvassay nagyon figyelemre méltó értekezését azzal fejezi be: Mivel a Tisza völgyében a munkálatokat újból nem kezdetjük, tehát az elfogadott sorrendet sem bonthatjuk meg, azért nem marad egyéb hátra, mint az, hogy fejezzük be mindenek előtt a mederszabályozást alulról fölfelé, egészítsük ki a töltésezési rendszert s vele kapcsolatban alkalmas pontokon építsünk a kiöntött ár fölfogására keresztgátakat; a veszélynek kitett városokat, községeket és pusztákat biztosítsuk körtöltésekkel, s gondoskodjunk a belvizek és szivárgó vizek elvezetéséről is, szorító gátak, csatornák s más alkalmas módok által. «A Tisza és mellékfolyói szabályozásának igazi hasznai azonban csak akkor és ott fognak jelentkezni, a hol a vízmentesítést a vízhasznosítási munkálatok fogják követni, akár az iszapos árvizeknek egyes alkalmas területekre való időszakos kibocsátásával, akár rendszeres öntöző csatorna-hálózat teremtetésével.»

Nagyon attól tartok, hogy ezt sohasem fogjuk megérni, meg akartuk erőszakolni a természetet, ez tehát megboszulja magát. Lehetetlenségnek és képtelenségnek tartom azt, hogy minden folyómenti várost, falut és pusztát körtöltésekkel övezünk, s mit használnának az alföldi földből rakott körtöltések, melyek a víz átszivárgását meg nem gátolják? S mit nyerünk vele, ha csak a helységeket menthetjük meg, az ár pedig a vetéseket tönkre teszi? Mindent el kell követnünk, hogy az árt apaszszuk. Hogy az eddigi rendszerrel és eljárással nem boldogulunk, azt a tapasztalás mutatta, micsoda rendszert kövessünk ezután, azt csak alapos és minden oldalú vizsgálatok mutathatják meg. Előbb-utóbb kénytelenek leszünk a kettős töltésekhez folyamodni, minők például a Ponál vannak; a mostani parti töltések átömölhető töltésekké lesznek átalakítandók, s ezekről kellő távolságban új, magasabb és erősebb töltéseket fog kellő építenünk, hogy az árvíz nagyobb árteret nyerjen s ennek következtében magassága csökkenjen. Egyet azonban okvet-

lenül meg kell változtatnunk, tudniillik a szabályozó társulatokat az egész Tisza völgyén el kell törölni, hogy az egész szabályozást az állam vehesse kezébe. A tapasztalás mutatja, hogy a sok társulat csak nehézkes és költséges apparatus, mely épen akkor, mikor működése legszükségesebb volna, a szolgáltatot egészen fölmondja. Most a felelősség terhe megoszlik a kormány és társulatok, illetőleg azok közegei között, voltaképen tehát senki sem felelős, a hibák és mulasztások folyvást ismétlődnek.

Végül múlhatatlanul szükségesnek tartom, hogy az eddigelé végrehajtott összes szabályozási és védelmi munkálatokról s az elért biztos vagy jövőben várható eredményekről teljesen kimerítő és megbízható ismertetés készüljön s erre nézve csatlakozom azon indítványhoz, melyet Keleti Károly nem rég a *Nemzet* hasábjain részletesen fejtegetett.

HUNFALVY JÁNOS.

NÉHÁNY SZÓ A NÖNEVELÉSRŐL.*)

Nem vagyok pædagog. Nagyszerénytelenség volna tőlem ily büszke címet igénybe venni vagy látszatát magamon hagyni.

Jogásznak nőttem föl. Mint egy megyének tisztí ügyésze kezdtem pályámat. Bűnügyi és egyéb perek aktái közt volt alkalmam azon károkról elmélkedni, melyeket a nevelés elhanyagolása okoz egy országnak. Adatokat gyűjtöttem Macaulay híres mondásához, melyet Csengery Antal szokott fejünkre idézgetni, hogy a mit az állam fösvényységből megvon az iskolától, azt kétszeresen rákölti a börtönökre.

Ily tanulmányok közt lepett meg a forradalom . . .

Haza bocsátva, az eke szarvát fogtam meg, s többet foglalkoztam a tehenészet semmint a nevelészet problémáival, nehéz piros búza, tiszta fehér gyapjú, s hízott göböl képezvén büszkeségem tárgyát. Közbevetőleg mondva, sokaknak s főleg nekem, ez volt életünk leghasznosabb része, s a hazának tett legjobb szolgálatunk.

De az új alkotmányos korszak megnyíltával ismét új életre ébredtünk. Beállottunk kezdőknek, mintha még ifjak volnánk.

Így jutottam közelebe ama férfiúnak, kinek nevét hálával és büszkeséggel kell minden iskola küszöbénél fölemlitenünk. Báró Eötvös József volt az, ki mint egy nagy fáklya égett s világított előttem buzdítva, hogy gyűjtsam meg nála én is, mint annyi más, az én vékony kis gyertyácskámat, s aztán segítsek neki széthordani és terjeszteni a világosságot.

---

*) Fölolvastatott a Nőképző egyeslet házavató ünnepélyes közgyűlésén május 16-án 1888.

Így keveredtem a tanférfiak közé, s ennek köszönhetem a megtisztelő fölhívást is, hogy ez ünnepélyes alkalommal, a hivatottak díszes körében valamit mondjak közérdekeink egyik legfontosbikáról: a nőnevelésről.

Visszaélnék a helyzettel s Önök türelmével, ha valami nagy és új dolgokat akarnék mondani, vagy ha saját egyéni nézeteimet látszanám mintegy ráerőltetni önökre s a körülöttünk képeződő közvéleményre. Lemondok az eredetiség, akár a különczkedés hiúságáról; másokat fogok inkább magam helyett beszéltetni. Ne nekem higyenek, hanem elismert tekintélyeknek, ne a körmönfont elméleteket hallgassák meg, hanem a tapasztalást; s a szakférfiaknak nem annyira ellenében, mint szerényen mellettök hadd hivatkozhassem én arra a tanácsadómra, melyre mint nem szaktudósnak az életben annyiszor kelle támaszkodnom: az egyszerű természetes józan észre!

Voltak mindig és lesznek, kik vigyáznak reá, hogy az ilyenmü «eszesség» ne váljék «eszetlenséggé».*)

Régibb íróink közt egy van, kit nagyon óhajtanék, ha lehetne, ismét divatba hozni köztünk. Annál inkább vonzódom hozzá, mert, noha egy Kölcséyt, Vörösmartyt, Széchenyit megelőzve tett szert írói névre, váltig csak dilettnasnak vallotta magát. Soha sem volt szakférfiú, de mindennek kitalálta a nyitját, s elfogadta a haza mindenésének czímét, melyet különben kisebb-nagyobb körben a régi táblabírák közül oly sokan igyekeztek kiérdemelni.

Önök elértették, hogy Fáy Andrásról szólok.

1841-ben bocsátotta közre Fáy András a *Nőnevelésről* szóló, alapvető kis munkáját, s íme öt év múlva lép föl csak egy nőnevelőket képező intézet tervével, — nem államköltségen, hol voltunk még attól! — hanem magánvállalkozás útján.

Osztályozza a női rendeltetés öt irányát, melyet szem előtt kell tartanunk. A hitvest, az anyát, a háziasszonyt, a polgárnőt, azaz: honleányt, s a társadalom egyik tényezőjét (a «társalgónőt») állítja elénk, s fejtegeti mindig a gyakorlati élet szempontjából, mind e viszonyok különös oldalait.

Egyszerű észjárásánál fogva, a csak tizenkét növendékre számított intézetben négy tanítót elégnek tart, két férfit és két nőt, az előbbieket az összes tudományok előadásával, az

*) Gönczy, dr. Bock után.

utóbbiakat a fontosabb házi neveléssel és a háztartás föladataival bízván meg. Ez utóbbira oly nagy súlyt fektetett, hogy tervezett képezdéje elengedhetetlen kiegészítőjének tekintí egy külömajort, hová a növendékek hetenként egy párszor kísétálnának, fesztelen mulatságos társalgás, kiszellőzés, vidám egyszerű reggelizés, ozsonnálás mellett oly benyomásokat biztosítva zsenge kedélyeiknek, mik egész éltökön át meg fognak maradni, s kedvessé varázsolják előttök azt, a mi az életben reájok váró foglalkozások egyik legfőbbikét fogja tenni.

Gyáva és tévesztett nőnevelésnek tartom, — így okoskodik, — a szellemieket mellőzve, a nőt egyedül a megélhetés anyagi gondjaira, sütésre, főzésre, stb. kárhóztatni, s a prózai élet teherhordozójává alacsonyítani le; de másrészt hibásnak, sőt sok oldalról veszélyesnek hiszem az anyagiakban kiképzés mellőzését. Előbb meg kell elnünk, mielőtt az élet felsőbb föladatainak áldozhatnánk. Legyen bármi kedvező a háznak anyagi állása, aránylag mindig föladata marad a nőnek az, hogy magát kiadásaiban a jövedelemhez alkalmazza, józanúl kiszámítsa a ház szükségait, azokat tudja sorozni s a pusztá kedvtelések költségeitől elkülönözni, s így segítse előmozdítani a ház gyarapodását, stb. Nem, hogy maga kezével, maga lótásával futásával folytassa a házvitel gondjait s teljesítse minden egyes foglalkozásait; de mindenkor igaz marad, hogy csak az, a ki mindezekben jártas, fogja érteni voltaképen az azok fölötti fölügyelést és elrendelést! — Ezekhez pedig, úgymond, korai szokás, hajlam, sőt kedvtelés szükségese, stb.*)

Azt az általános panaszt, melylyel nálunk is, úgy mint külföldön, s majd mindennemű iskoláinknál találkoztunk, tudni illik a tanulmányokkal való túlterhelést, az öreg Fáy András már előre látta, s az ő tantervében elejét is vette. Nemcsak három szabad napot kötött ki növendékeinek, és pedig a vasárnapot mint illik, Istennek szentelve, a csütörtököt és szombatot pedig a majorság és a gymnastica kedvtöltései közt osztva meg; hanem a hét többi négy napjára is, egy-egy öt órai munkát, s vacsora előtt és után némi kézi munkával és zenével való foglalkozást, elegendőnek ítélt.***) Be boldog állapot! fog talán fölsóhajtani ilyenek hallatára egy-egy vidámabb gyermekkedély.

*) *Életképek.* 1846. 345.

**) U. o. 1846. 577.

Durva kezdetlegesség! fogja ellenvetni a mai tanrendek nyűgéhez szokott tanári és tanulói becsvágy. Hogy lehet csak képzelni is, hogy ilyen rövid idő alatt, s ilyen játszi szerrel azt a sok tudományt, a melytől tanterveink hemzsegnének, a fejekbe verjük. Igaz, hogy csak főbb vonalokról s társulati kezdeményezésről lehetett akkor szó, s a kezdeményező hozzá teszi, hogy ha majd egykor, — ki hitte volna, hogy majdnem félszázad év fog beletelni! — állami intézkedésről leend szó, hogy a törvényhozás országos pártfogásra méltatandja az ügyet, akkor nagyszerűbb mérvekben s nagyobb igényekhez képest fogunk hozzá fogni.

Ily nagyobb mérvű állami intézkedéseket, minőknek azóta örvendező tanúi vagyunk, Fáy András nem érhetett meg; de élte alkonyáig hirdette ugyanazon alapelveket. Nagyobb súlyt fektetve mindig a nevelésre, semmint a tanításra, a természetes józan észre, semmint a tudós elméletekre, a gyakorlati hasznosságra, semmint a csillogásra.

Noha az emberiség, így szól egy 1855-ben kiadott kisebb röpiratában,*) boldogságra teremtetett, mégis általában aránylag csekély a világban a boldogok száma. Nyomorainknak okait pedig először is vagyonunk czélszerűtlen kezelésében, sőt könnyelmű elfecsérlésében, azután a sok rossz házasságokban látja.

Mindkét baj orvoslását a nők czélszerűbb nevelésétől várhatjuk. Még pedig nem a tudományokban való nagyobb előmenetelöktől, hanem kedélyviláguk derűlségétől, s kegyeletes érzelmeik hű ápolásától. Hogy azt, a mit tenniök kötelesség, örömmel és szeretettel, kérdés, önmegtagadás nélkül, mint egyszerűn magától értendő dolgot, teljesítsék!

E teendőket bővebben kiszínezte már egy korábbi hason-tárgyú könyvecskében.***) Épen a miatt, úgy mond, hogy a nőnem viszonyai kiskörűek, zajtalanok, mindennapiasak, fájdalom, számos nőink által úgy tekintetnek, mint csekélyek, melyekkel nem méltó vagy rang-alacsonyító, sőt lélekölő dolog foglalkozni. Dajka teljesíti anya helyett a szoptatást, cselédszobába száműzetik a gyermek, gazdasszony viszi a háztartást, stb. Ezek, ha kérdenők, mi célja létöknek, alig tudnának egyebet felelni, mint: készpénzből élni, még pedig főlebb mint telik, örömet

*) *Leggyyszerűbb nevelési rendszer.*

**) *Nőnevelés és nevelő intézet hazánkban. 1841.*

vadászni, elzajlani az életet. — Hiszen az ily nő nem egyéb csillogó aranyfüstös bábnál. Talán erényeiért tiszteljük-e? Le-
tezhetik-e erény kötelességteljesítés nélkül? Talán virító szépségeért? Mit ér, ha férjét nem boldogítja vele. Talán műveltségeért? Ál- vagy túlműveltség az és kárhozatos, mely kötelességeket nem ismer. — Beszerez a férj, úgymond, még egyszer a háztartásra térve vissza, — megtakarít a nő, s nem tudni, melyiknek érdeme nagyobb. Előbb tönkre jut a ház, ha gondatlan, élhetetlen az asszony, mintha a férfi olyan, de ügyes gondos az asszony. — Tíz magyar ház között, melynél a házassági élet üdvtelen, kilencznél az a daemon boldogtalankodik, hogy vagy a férj, vagy még többször a nő, vagy mind a ketten «költeni» nem tudnak. S boldog ég! mégis az élettudománynak e főczikke mennyire elhanyagoltatik nálunk.

Nem fogom önöket tovább untatni a magyar pædagog sokszor hallott, rég feledett ily intelmeivel, — áttérünk tüstént a francziákhoz; csak még az amolyan fejtetőre állított háztartásba vessünk, az ablakon át, egy futó pillantást. Nyikorog kezei alatt, bár nem épen szegény, a házi élet, mint valami kenetlen faszekér. Bőviben van mindennek, s mégis hiányzik minden. Vannak tehenei, de rossz tartás miatt kékes, híg tejet adnak, fája elég, de szobái télben füstösek, nyárban légytanyák; udvara tágas, elesége terem, de apró marhája nincs, csirkéje tojása nincs; ha vendég lepi meg, van lótás-futás, cselédkergetés, sugdosás, kínos szorongás a háznépnek, de még a szegény vendégnek is arczaín. Uzsonnára készül el az ebéd, éjfélre a vacsora. Sületlen a kenyér, fővetlen a hús, zsíros vagy zsíratlan, sós vagy sótalan, égetett, kozmás az étel, eczetes, dohos vagy zavaros a bor. Éjjel nyughatnál, ha gyermek sírása nem bolygatna; ez éjjel is ehetnék, ihatnék, mert rendhez szoktatva nincs, nappal makacsodik, reád gibbeszkedik, bemázol kezeivel: mert rendetlen anyának rendetlenek és csintalanok gyermekei stb.

Hagyjuk el. Lám, ha versbe volna foglalva, satyrának is beillenék. Önök rám foghatnák, hogy nem idéztem, hanem álnokul, magam komponáltam ezeket.

Sokkal élesebben fejezi ki magát a német pessimisták hírhedt philosophusa. Megmondom a nevét, de csak azért, hogy önök mindjárt elfelejtsék: Schoppenhauer. Ezt ne olvassák, házukban se tűrjék meg, sőt kerüljék azt is, a ki szereti. Merőben

képtelennek tartja önöket — ah nem, csak a távollévőket! — szép hivatásuk betöltésére; sőt tagadja magát e hivatást is.

Schon der Anblick der weiblichen Gestalt lehrt, dass das Weib weder zu grossen geistigen, noch körperlichen Arbeiten bestimmt ist. Es trägt die Schuld des Lebens nicht durch Thun, sondern durch Leiden ab.

Ez csak hagyján. Nem akarja önöket túlterhelni; köszönjük meg neki. De mit tart a leányokról?

Mit den Mädchen hat es die Natur auf einen Knalleffekt abgesehen — — Dem entsprechend halten sie ihre häuslichen oder gewerblichen Geschäfte, in ihrem Herzen, für Nebensache, wohl gar für einen Spass; als ihren ernstlichen Beruf betrachten sie die Liebe, die Eroberungen, und was damit in Verbindung steht, wie Toilette, Tanz, und so weiter — —

A férfi, szerinte, csak huszonnyolcz éves korában éri el eszének érettségét; a nő már 18-dikban. De, úgymond, ahhoz mért ész is az: eine knapp bemessene Vernunft!

Innét van, — folytatja tovább, s ezt még hallgassák meg önök — az a szinte örülésig fokozódó hajlamuk a tékozlásra. A nők, szívökben úgy gondolkoznak, hogy a férfiak rendeltetése a pénznek megszerzése, az övék pedig annak elprédálása.

Leírja aztán, mily igazságtalanok, mily könnyelműek, egymást mint tudják lenézni és gyűlölni, a hűtlenség pedig mennyire természetökben fekszik.

Betetézi végre azzal, a férfiaknak adott jó tanácscsal, hogy ravaszságban és tettetésben a nőkkel, ezeknek a hazudozásra való velök született hajlamuknál fogva, soha ne is próbáljanak versenyre kelni.

Minő bolondság aztán, így kiált föl, vagyont bízni reájok. — Ily nőkre? igen! —

Mily nevetséges, mondja, az a Damencultus. — Nem is olyan nőknek szól a mi kegyeletünk!

A mi különösen érdekessé teszi ezt a durva kifakadást, az ama körülmény, hogy épen a nevelés klasszikus földjén, Németországban támadt, hol, valamint, hiszem minálunk is, minden lépten-nyomon megannyi élő czáfolataival találkozunk. Mióta valaki világgá röpítette azt a szárnyas mondást, h sedani nagy nap voltaképen a német iskolamesterek győze-

delme volt a francia iskolamesterek fölött: azóta a francziák is, főleg az igazi republikánusok, tisztelettel hajolnak meg ez új zászló előtt és saját, kissé elhanyagolt iskolaügyök reformálásánál, sóvár pillantásokat vetnek a mintaszerű német iskolák és nevelő-intézetek felé.

S hol is keressük egyebütt az igazi nőiség, a boldog családi élet, a tiszta erkölcs és szívemesség, a háziasság, s egyúttal magas æsthetikai műveltség ama példányait, melyek ábrándos ifjúkorunktól roskadozó vénségünkig eszményi fénynyel világítják meg életpályánkat, s mennyországgá varázsolják földi létünket.

Ki nem tudja könyv nélkül Schiller ama szép versét :

Ehret die Frauen, sie flechten und weben
Himmlische Rosen ins irdische Leben.

De a ki tudja ezt, annak nyomban eszébe fog jutni a mi Vörösmartynk is :

Kezedben a gyermeknek álmai,
Tündér világa lelkes ifjunak,
A férfi boldogsága: játszani
Ily drága kincsek nem adattanak.

De hagyjuk a németeket, az általunk el úgy sem érhetőket; s beszéljessük a szívünkhez talán közelebb álló francziákat.

A mi az anyai kötelességeket, a gyermek első neveltetését illeti, egyaránt kezdet fogunk Jean Jacques Rousseauval, mint Dupanloup püspökkel, a szintén híres íróval. Ez nem mond mást, mint a mit előtte Fénelon és Bossuet mondtak. Az *Emile* híres szerzőjének mellszobrát azonban vegyük le az emelvényről, mivelhogy élete meghazudtolta tanait, de a nevelésről írt ama könyvét ne dobjuk még ki könyvtárainkból: sok jót köszönhet annak az emberiség, s fog még köszönni ezentúl is. Mindenek előtt, hogy előbbre tegyük a nevelést, az emberképzést az iskolai oktatásnak, a tudósok szaporításának.

A család a nő birodalma; itt ő az uralkodó, s a férfi soha sem fogja helyét pótolhatni.

Idézzük Molièret, miszerint a nőnek :

Former, aux bonnes moeurs l'esprit de ses enfants,
 Faire aller son ménage, avoir l'oeil sur ses gens,
 Et régler sa dépense avec économie,
 Doit être son étude et sa philosophie.*)

De itt nem állhatunk meg. Halljuk csak mit tesz hozzá a derék orvos-pædagog Rochard, kinek nézeteivel különösen akartam önöket megismertetni.**)

Napjainkban már, — és ez egészen új dolog, — a nő egyúttal szellemi élettársa az ő férjének, támasza s vigasztalója az élet megpróbáltatásai közepett; meg kell szerettetnie vele háza bensejét, s minthogy részvéttel kíséri életfoglalkozásait, osztozik érzelmeiben, ízlésében, sőt lelkesülésében is: szükség, hogy megértse ezeket, s egy magaslaton álljon vele. Végre rész illeti a nőt a férje külső életviszonyaiban is; hivatását csak félig teljesítené, ha csupán háztartása szűk körére szorítkoznék. Ő neki kell a társadalmi összeköttetéseket föntartani, örködni a modor finomsága s a társalgás illedelmes hangja fölött, melyeket nagyon hamar félre tesznek az urak, mikor magok közt vannak.

Úgy látszik, igaza van Bréalnak, mikor arra figyelmeztet bennünket, hogy a francia nőket nem a mai regényekből és színdarabokból kell megismernünk.***)

De mindamellett, — folytatja Rochard, — ezek a külsőségek, a látogatások, estélyek, szóval a világi élet, csak mellékes dolgok legyenek egy tökéletes asszony életében. Mind e szórakozások csak annál kedvesebbé tegyék előtte az ő háza bensejét, s figyelmét arról soha el ne vonják.

Maga a tudományos oktatás a leányok neveltetésénél nem bír azzal a fontossággal, mint a fiúkénál, mert nem attól függ az ő jövőjük; még kevésbbé észszerű dolog tehát őket egészségeknek ártalmas bánásmódnak vetni alája, csak azért, hogy oly ismeretekre tegyenek szert, a minőknek az életben soha hasznát nem veszik.

---

*) *A tudós nőkben* Arany László fordítása szerint:

Nevelje gyermekét erkölcsösen,
 Vezesse házáat, tartsa rendbe' népét,
 És költsékezzék gazdaságosan:
 Ez a nők legnemesb bölcsészete.

**) *Revue des deux mondes*, 1888 február 1.

***) *Quelques mots sur l'instruction publique en France*.

Mint orvos, aggálylyal nézi azon lábra kapott legújabb divatot, miszerint gazdag családok gyermekei egészségök föláldozásával is, tanítói s tanári oklevelek elnyerésére törekeshetnek. Inkább némi hiúságot gyanít ebben, mint a sors forgandóságának komoly számbavételét, s azt hiszi, hogy kényszerítő szükség esetében utóbb, érettebb észszel néhány hónap alatt a kívánt célra eleget tanulhatnak, és végre ráutal a tanítói pályára készülők szerfölötti nagy számára, mely ily kilátást előre is elzárna.

Ez utóbbi körülményt már mi is észlelhetjük; de ha igaz, hogy néhány hónap alatt megtanulható mindaz, a mivel éveket töltetünk el szegény növendékeinkkel: úgy föl kell sóhajtanunk e nagy idő- és erőpazarlás fölött; míg az egészség rovására erőltetett tanulást nem csak a gazdagoknak, hanem a szegényeknek is határozottan meg kell tiltanunk. Az Istenért! ne váljanak kinzó kamarákká a mi képezdeink és felső tanintézetek, melyek csak vézna, satnya nemzedékkel népesíthetnek be országunkat. Az állatkínzás elleni együletet hívjuk-e segítségül? Vagy a sport embereitől vegyünk példát, kik állatjaikat jobban tudják kímélni? ! . . . De hisz nem mirőlunk van szó, hanem a francziákról!

Át is tér nyomban szerzőnk a hygienikus nevelésre. Csak röviden érinti a nélkülözhetetlen zongorát s éneket, a tánczot, mely immár megszűnt művészet lenni, a kézimunkák hasznosb nemeit, s végre a konyhát és kamrát, melybe sajnálja, hogy a jobb módú anyák úgy késnek leányaikat bevezetni. Elhallgatja, hogy alkalmasint a jó mamák magok sem tudnak hozzá, mert nem volt ki őket, német szokás szerint, avagy egy Fáy András intései után, annak idején bevezette volna. *)

Az egészség ápolása azonban a nőnevelésnek legfontosabb eleme. Mit érnek a legszebb erkölcsi és szellemi tulajdonok, ha a test gyöngye szervezete nem bírja azokat érvényre emelni. Egy gyöngye, beteges nő, legyen bár a legnemesebb szívvel és lélekkel megáldva, arra van kárhóztatva, hogy szünetlen szenvedjen s másoknak szenvedéseket okozzon; mert hisz az ily ideges és bájos teremteseket annál inkább kell szeretnünk, mennél szá-

---

*) I. Napoleon az ő állami intézeteiben a főzéstől fölmentette ugyan a növendékeket, de nem a mellékétek (dessert) készítésétől és a kenyérsütéstől, valamint magok csinálják egyszerű ruházatjokat. (1806.)

nandóbbaknak látjuk őket. S e fajta nőktől hemzseg a mai társaság.

Mai napság — úgymond, mindig az előkelőbb osztályokat tartva szem előtt — egy jóra való mesterembernek kényelmes lakása van, mint példának okáért a XVII. században bármely nagyúrnak volt. Az orvosi tudomány föl tudja használni ezt; s nagy gondot fordít a lakások szellős, egészséges voltára. Elismeri ezt; de rámutat az érem hátlapjára. Lakásaink oly igen kényelmesek, lakályosak, hogy asszonyaink szinte restelnek belőlök kilépni. Az építész gondoskodott nagy nyílásokról, levegő és világosság hadd áradna szét a termekben; igen de ők találtak módot azok elzárására. Arra valók a szőnyegek, függönyök, nehéz szövetek s egyéb akadályok. A fűtő készülékek sajátságos tikkasztó és száraz hőséget terjesztenek. Belevegýül a virágok s külföldi növények kábító illata. A bútorzat szintén elpuhulásra mutat. Oly lágy az a zsölle, hogy nem merünk föl-emelkedni belőle. Némely nő majd az egész napját e peshedt, bágyasztó légkörben tölti el. Kis leánykaik szintén úgy tesznek, ott játszanak az érdekes félhomályban csendesen és nyugodtan babáikkal. Ők is tartanak összejëveteleket, majmolva mamáikat, fogadják látogatóikat, a helyett, hogy künn a szabad ég alatt futkosnának, s verőfényen sütkérezve szívják magokba az éltető falusi levegőt. Ha ki kell menni, hát zárt kocsiba ülnek, látogatásaikat végzik, legfőlebb unalmas sétát tesznek a divatos helyeken és időkben, stb.

Ilyen élet csak satnya szervezetet, vérszegénységet, gyöngé idomzatot, s az idegrendszernek túlizgatottságát eredményezheti. — Ilyen előkészület után minő anyák válhatnak aztán belőlök! . . .

Megengedi, hogy ezt az oktalan életmódot csak egy, aránylag kisebb rész követi, de a nők általában kellőnél kevesebbet adnak a szabad mozgásra s levegőzésre. Szerfőlött híven osztognak anyáik elerőtlenítő életmódjában a leányok, s minthogy úgy is örökbe kapták már tőlök vérmérsékletöket és nyavalyás hajlamaikat, a vérszegénység és idegesség nemzedékről nemzedékre aggasztóbban terjed, magával vonva e bajok minden súlyos következményeit.

A gyermeknek, úgy mint a plántának, levegő kell és nap-sugár. Ha egészségesek, minden nap ki kell őket járatni, jó rossz időben egyaránt. Korán megszokják ezt, mert hisz nem

születtek fagyoskodóknak. Nagy virgonczságok olyan ellentállási képességgel ruházta föl őket, különösen a leánykákat, mint a madarakat a hideg ellen. Egy órácska a szokott sétahelyeken föl s alá sétálva s az is csak jó időben, nem elég az üdvösségre; valóságos légfürdőre van szükségök, mely jó hosszasan tartson, átjárja testöket, s mindennap ismétlődjék. Játsszaniok kell a szabadban, s kedvet lelőniök az erősebb mozgásban. Különben is, mint Fonssagrives mondja, a nevelés nagy titka abból áll, hogy a gyermekekkel megszerettessük azt, a mit tenniök kell. E mondásra álljunk meg egy perczig s ne feledjük eszünkbe juttatni, hogy a kötelességérzet az, mit nem lehet elég korán növendékeink s főleg leányaink szívében felköltetni s ébren tartani; ez pedig bizonyos, bár kelletlen dolgoknak némi önmegetagadással is járó teljesítésében fejlik ki leginkább. «Le devoir comme le but suprême de la vie», mondja oly szépen és találóan Duruy. Különben Dupanloup atya is a gyermekjátékokban, az üdvös testedzésen kívül, a mozdulatok, a magatartás, a kellem, s a bonton egy iskoláját látja. Csak azt kell eltávolítani, a mi durvaságra, túlzásokra s az egészségnek ártalmára vezethet.

Mikor nagyobbak lesznek s kinőnek a gyermekjátékokból, akkor áll elő még sokkal inkább szüksége a szabad levegőn való tartózkodásnak s czélszerű testgyakorlatoknak. Mily nagy előnye van akkor a falusi életnek a városi élet fölött! De föltűnő, hogy legkevesebben vágyódnak utána. Sőt, magokra hagyatva, vajmi könnyen rászoknak, hogy falun is olyan életmódot folytassanak, mint városban. Mindenféle ürügyek alatt szobáikba zárkóznak, félnek a szabad légtől és a naptól: sápadtak lesznek, bágyadtak, idegesek. Elő kell venni a gymnastikát. Elő kell venni az áldott jó hideg vizet. Nem kell bevárni, hogy megbetegedjenek; elejét vehetjük a betegségnek e két szerrel. Ne engedjük el főleg egy köznevelő intézetben.

Ohajtandó volna, hogy minden ily intézet egy nagy kert közepében, magasb helyen vagy valamely erdőség közelében épüljön, mint a franczia legion d'honneur mindhárom nagyszerű leányintézete.*) Ez, természetesen, csak nagymérvű, állami intézetekkel kivihető, melyek megbírják a megfelelő költséget. Mi a városra vagyunk szorítva, a tanárok miatt. De, úgy

---

*) Ecouen, Saint-Denis, Loges, I. Napoleon alapítványai, együtt 900 létszámmal s egy millió franc évi dotációval.

veszem észre, szükség nélkül szeretjük a félreeső szűk vagy a legnépesebb, legzajosabb utcákat, s a kicsi sötét udvarokat, melyek magas falai közt csenevész egy-két bokrot aztán kertnek csúfolunk!

Franciaországban sokáig elhanyagolták a népnevelést, a fiúkéét is, de még inkább a leányokét. Most hirtelen az ellenkező szélsőségbe esnek: tudóssá akarják nevelni a nép gyermekeit, férfiakká változtatni át a nőket, a teljes egyenlőség ürügye alatt.

Az orvosok hiába emelik föl szavokat a harmincz és harminczkét heti tanórák ellen. Sok a tananyag, mondják, kevés idő alatt nem győzzük bemagoltatni. Ennek súlyát leginkább a tanítónői pálya jelöltjei, vagyis inkább áhítói érzik. Ez év elején Franciaországban — hisz önök nem feledik, hogy mindig csak Franciaországról szólok — nem kevesebb, mint 12,741 ily leánymartyr állott ki a síkra, mely létszám egy harmada Párisra esett; úgy de itt nem volt több mint hatvan hely üresedésben: hová fognak menni a többiek! Ily nagy torlódás ellenében aztán egyre halmozzák a nehézségeket, szaporítják a tanórák számát, s a tantárgyakat, szigorítják a képesítő vizsgálatokat, női lyceumokat állítanak, hol a leányok, a klasszikai nyelvek kivételével, mindent versenyt tanulnak a baccalaureatusokkal. *) Hány füstbe ment ifjú élet! Sáp-kórság, mellbetegségek, szembajok, idegesség: végre egy megdöbbentő jutalék az örültek házaiba. Néhány évvel ezelőtt Shaftesbury bejelenté a lordok házában azt az érdekes statisztikai adatot, miszerint a tantestület 183 elmebetegé közül 145 esett a nőkre s csak 38 a férfiakra. Érdemes ezt fontolóra vennünk.

A mi a jogegyenlőséget illeti férfi és nő között, ezt mai napság senki sem tagadja.

De ez egyenlőség — mint Jules Simon írja — nem jelenti az azonosságot. **)

Az egyenlőség azt jelenti, hogy egyenlően tiszteletben tartunk egyiknek úgy, mint a másiknak különböző jogait s élet-szükségeit. Férfi és nő a mily sokban megegyeznek egymással, oly sokban különböznek egymástól. Abban, a miben megegyeznek, teljesen egyenlők, a miben különböznek, az egybe-

*) Elöttem leginkább az a kivétel érthetetlen, ha már tudósok akarnak lenni.

**) *L'école*. 1874.

hasonlítást sem tűrik. S áll ez úgy a lélekre, mint a testre, úgy a képességre, mint a jogokra nézve. Az egyenlőség elve a nevelés terén nem azt kívánja, hogy ugyanolyan, hanem hogy ugyanannyi nevelésben részesüljenek.

Az asszonynak — így folytatja a volt francia közoktatásügyi miniszter — tulajdonképeni föladata: ápolni, vigasztalni, bátorítani a férjét és gyermekeit, vezetni a háztartást, költeni és takarítani a maga helyén s kellő arányban tartani a kiadást a bevétellel. — A kinek csak egy kis élettapasztalása van, jól tudja, hogy egy okos és gondos asszony csekély költséggel is fönn tudja tartani a jóllétet, tisztaságot és csínt a házban, míg egy másik, kétszer, háromszor annyi költekezéssel is mindent veszendőbe hagy menni s környezetének sem élvezetet, sem kényelmet nem szerez. — Minő vakság — így vonja le a következtetést — tallérokban számítgatni egy leány hozományát, s nem számítani a telhetséget, egészséget, jókedvet, s a lélek és a jellem nemességét!

Mindezeket nem írta-e meg, már egy ötven évvel előbb a mi Fáy Andrásunk? Mintha csak plagiumot követnének el rajta az újabb francia pädagogia legelső szövívői!

Az angolokat az ő ködös éghajlatuk utalta a testedzés minden nemeire; de ők ebben is eredetiek: játékokkal helyettesítik a mi gymnastikánkat. Ezek az ő nevelési rendszeröknek leglényegesebb részét képezik, legalább a növendékek szemében, s talán, mint azt J. Simon megjegyzi, a tanárokéban is. *Fives, foot-bull, boating, hare and hounds* s mindenek fölött a *cricket*. Kétszer, háromszor hetenként délben kiürülnek a tantermek, s a nap másik fele e testi szabad gyakorlatok számára van fentartva. A francziák, mint idézett írónk mondja, ez irányban lusták voltak, de az angolok enthusiasmus a kelletén túl is ment. Inkább a turfon képzelhetjük magunkat nálok, mint egy collegiumban. A németek üzik csak komolyan a gymnastikát, s a francziáknak ezeregy okuk van, hogy ellenségtől tanúlva, e példát kövessék.

Igenis, Németország, a dal s a philosophia e hazája, volt szülőföldje s igazi otthona ma is a tornászatnak. Részemről a történelmivé vált már idézett példabeszédet, miszerint a német iskolamesterek verték le a francziákat, oda módosítanám, hogy nem a Schulmeisterek, hanem a Turnerek.

Voltam Berlinben; önök is voltak, vagy el fognak oda

menni. Ha látni fogják azt az emberfajt, nem épen egy élite hadcsapat zárt soraiban, melyek a hún csatára, vagy a wal-kürök gyászmenetére emlékeztetnek, hanem csak az *Unter den Linden* alatt kedélyesen sétálókat, és nejeiket, megannyi Thusneldák és Criemhildek e mintaképeit: csak külső megjelenésök, óriási testalkatuk után ítélve is, nem fognak csodálkozni rajta, hogy e germán faj legyúrta az elpuhult latint. Hát még ha sokszorozzuk azt a physikai erőt a fölszámíthatatlan értelmi és erkölcsi felsőbbség annyi tényezőivel!

S ezek a nők, a kik megvetik a párisi divatot, s az ő egyszerű, esetleg ízléstelen öltözkökre szórt elczeket, jól ismerik saját irodalmukat s azt a mi szomszédaikéből figyelemre méltóbb, ellenőrzik gyermekeik tanulmányait, könnyeket ontanak Beethoven vagy Schumann égi hangzatinál, előljárnak a jótékony-ság, a philantropia minden gyakorlati kezdeményeinél: s a mellett nem hagyják elkozmásodni a levest, vagy bepiszkolódni az abroszt, s elhomályosodni az üvegpocharakat.

A német gymnastika, melyet immár mi is meghonosítottunk, csekély nézetem szerint egy túlzásba esett, s egy üdvös reformra vár.

Ha az angoloknál a turfira képzeljük magunkat, nálunk közel járunk hozzá, hogy kötél-tánczosok és acrobaták mutatványait szemléljük, vagy produkáljuk magunk.

Az erőnek ily henye elpazarlása, ha nem csalódom, egy bizonyos szempontból megrovás alá esik. Nem tehetek róla, de az időtöltés e bár hasznos és tisztességes nemében olykor lappangó gúnyt látok az igazi munka súlya alatt izzadó és roskadó, s testét kenyérkeresetében fölemésztő munkás-osztály irányában.

Nem lehetne-e a tornacsarnok testi erő kifejtésének egy részét valami kézzel fogható anyagi eredmény előállítására fordítani?

Én, például, testedzés-képen szeretek fát vágni, s héjas fából kerti bútort csinálni. Eddig jól éreztem magamat mellette, s azért ajánlhatom másoknak is.

A női gymnastika sohasem fog lépést tartani a férfiakéval. Már a decorum kedvéért is le fognak mondani a merészebb és kockázattal járó mutatványokról. Kevesebb időt kell tehát e tantárgyra fordítaniok, marad egynéhány szabad órájok.

Ezt az egynéhány szabad órát szenteljék önök, összetett kézzel kérem, a háztartás gondjainak.

Ha önök a konyhán s a kamrában forgolódnak, ha némi segédlettel megfőzik akár az egész ebédet, s felelősséget mernek vállalni érte, ha fölügyeletök alá veszik a mosást és az összes fehérneműnek tisztán és rendben tartását, ha tájékozzák magokat a piaci árak iránt, s jól föl tudják becsülni a cseléd munkáját, képességét, ha fölfogják a legdrágább kincsnek, az időnek, értékét, s bánni tudnak a pénzzel, mely nagyobb-kisebb összegekben, s felelőség és számadás terhe alatt, önökre lenne bízandó: mind e foglalkozás, hetenként fölváltva, gyakorolva, semmikép sem degradálná önöket, se nem akadályozná tanulmányaikban; minden irányban fejlesztené értelmiségöket, életrevalóságukat, s női hivatásuk betöltésére való képességöket.

Gépies munka az, a mit fizetett cseléd végez. Csak a lelkes háziasszony tud abba életet lehelni és költészetet. — «Den Glanz, und den Schimmer»!

De mi még az árvalázatokban is, melyeket könyörület tart fönn, lenézzük az «aljas cselédmunkát». Zongorát hallok ez intézetekben, de azt soha sem látom, hogy gereblyét vagy ásót, kapát forgatnának kezeikben, a prózai seprűt nem merem említeni, legalább annak a kis kertnek, a mely őket nem annyira környezi, mint elzárja, rendben tartására. Pedig van-e a gyermeknek nagyobb öröme, mintha egy kertnek bármi kis zugát magáénak mondhatja!*)

Mi kisasszonyoknak neveljük őket, megfosztjuk ily ártatlan örömeiktől, algebrával s definitiókkal kínozzuk őket, s aztán fölösleges cselédséggel terheljük különben is deficités budgeteinket.

Hagyjam el már, nemde?

Érzem, hogy megszegtem ígéreteimet, miszerint nem a magam nézeteivel fogom önöket úntatni, hanem csak elismert tekintélyek nézeteit s tanácsait hozni újra emlékezetükbe.

Visszatérek e programhoz, s befejezve értekezésemet, egy nagy névnek állok, a már nevezettekén kívül, védpaizsa alá.

Széchenyi István is beállott pædagognak *Onismeret* című posthumus munkájával.

Népszerű egészségtant kíván az iskola számára; s elébe teszi ezt a görög és latin nyelv zagyalékának, melynek bele-

---

*) V. ö. erre nézve, de egész vezéreszmémre nézve dr. Bock munkáját Gönczy fordításában és magyarázataival.

tömésével, úgymond, még ma is kínozzuk az ifjúságot, mert okos «életmód» nemcsak elejét veszi legtöbb betegségnek, de még ki is gyógyíthat számtalan oly bajból, melyen, mint mondja, «tarka-barka orvosi szemfényvesztés mitsem fog».

Csak idézem e szavakat, de nem írom alá, sem a klasszikai irodalom ama lenézését, sem az orvosi tudomány hálátlan becsmérélsét. Nagy emberek sem csalhatatlanok.

Sőt épen az orvosokra támaszkodva, mertem megírni ez igénytelen sorokat, s nálok fog, reménylem, leginkább visszhangra találni az imént idézett munkából vett zárszavam is, melyet önöknek emlékezetébe, szívébe szeretnék vésni:

«Egészségtől viruló egyén, ugyan van-e a világon ennél kellemesb látvány? Igen, van, és vajon mi az? egészséges család! Minél csak egészséges község gyönyörűbb; midőn egészséges nemzet, mennyekbe ragadó tünemény.»

ZICHY ANTAL.

IDŐSB GÖRGEY ISTVÁN MUNKÁJA.*)

Első közlemény.

A véletlen kezembe juttatta az *Instruction*nak Párisban 1888 márcz. 21-én megjelent első számát, mely «d'enseignement populaire» vagyis népszerű oktatásra szolgáló heti képes lap akar lenni. Az első oldalon az ősrégi Franciaországnak műveltségét egy tavi város képével mutatja, melyet mi «czölőpfalunak» nevezünk. A kilencedik oldalon hasonlóan csinos rajzban Ausztria-Magyarországnak különböző népségeit (types de l'Autriche-Hongrie) mutatja be olvasóinak, melyek előterén egy szép attilás-mentés-forgóskucsmás-kardos magyar díszeleg. Az utolsó oldalon pedig az Ausztria-Magyarország népeinek belső harcával (conflit des races dans l'Autriche-Hongrie) magyarázza meg azt a képet.

A szellemes francia író (redacteur en chef Maurice Wahl) akaratlanul is, sőt talán akaratja ellenére is eltalálja a valóságot. Mert az első oldalnak a képe, a czölőpfalu, szintén oly távol esik a mostani francia olvasótól, mint Magyarországnak újabb történetei; tehát az az egyiket oly kevésbé ismeri, mint a másikat; azért is úgy képzelheti magának mindegyiket, a hogy tetszik. Azt a szövetséget, mely a német birodalom és Ausztria-Magyarország között fönáll, a magyaroknak tulajdonítja Wahl. E szövetség, úgy mond, az osztrák-magyar birodalmat Németországnak mintegy alattvalójává teszi, a szláv

---

*) 1848- és 1849-ből. Élemények és benyomások; okiratok és ezek magyarázata; tanulmányok és történelmi kritika. Írta id. Görgey István. Buda-Pest, I. 1886. II. és III. 1888.

népségek nagy ellenzésére, a kiket megillet az uralkodás. A mi névszerint Horvátországot illeti, annak külön országgyűlése és bánja a magyar minisztériumtól függnek ugyan (sont inféodés au ministère Hongrois), de a szerb-horvát nép a diakovári püspököt, Strossmayert, ismeri fejének (reconnait pour son chef). A horvátok nem feledték el, sőt szívesen is emlékeznek arra, hogy egyszer ők a magok bánjával, Jellachichcsal, állítván meg a győzelmes magyar sereget, a Habsburgok monarchiáját az összeroskadástól megmentették (qu'en arrêtant alors, avec leur ban Jellachich l'armée madgyare victorieuse, ils sauvèrent de la ruine la monarchie des Habsbourg). Így tudja Wahl uram Magyarország történeteit az 1848- és 1849-iki években s önkénytelenül támad a kérdés: a népek instructorait ki instruálja valahára? Erre az egyetlen felelet: csak a valóságos, nem a képzelt, nem a balítélet vagy szenvedély által meghamisított történelem. Ettől azonban, úgy látszik, a francziák nem akarják még saját magok történeteit sem tanulni, hogy lehet tőlök kívánni, hogy a mi történeteinket tanulják! De vajon akarjuk-e mi magyarok történeteink valóját megismerni? Nem hallgatjuk-e mink is szívesebben a történetek olyatén előadását, mely hízeleg balítéleteinknek és elfogúlt világnézetünknek? Nem szeretjük-e mink is jobban a képzelt, mintsem a valóságos történelmet? Nem kedvesebb-e előttünk is: hinni a történelmet, mintsem érteni a történelmet? Mind erre tanulságos feleleteket ad az a három kötetes nagy munka, melynek fő czíme: *1848. és 1849-ből.*

Ismerkedjünk meg vele újra, habár egyszer már átlapoztuk volna is, s a *Budapesti Szemle* szólt volna is róla figyelmes olvasóinak. Az 1848- és 1849-iki magyar történetek nem egyszerűek, nem egyfolyásúak, nem egyszínűek: sok oldalról és több irányban kell azokat megvizsgálni és ismertetni.

Ez a nevezett *1848- és 1849-ből* című nagy munka is azoknak csak egy részét, de bizonyosan döntő részét adja elő, mely azonban kitünő világosságot vet az illető történetek sok más részeire.

*

*

*

Görgey István 1847-ben, mint fiatal ügyvéd, Zsivora György ügyvédi irodájában dolgozik vala. A szabadelvű párton lévén, őt is, több fiatal emberrel együtt, rendezőnek szoltiták

föl Kossuth Lajos követjelölt érdekében. Az áporikai nemesek megvendéglésével és együtt-tartogatásával valának megbízva. «A tántoríthatatlan Áporka» fölíratú zászlók alatt hosszú sor szekéren vonúlt be a több száz «tántoríthatatlan» nemes szavazó. Más nap, még csak alig derengett a hajnal, midőn elindulának jókor helyet foglalni a megyeház termében. A mely perczben Görgeyék a terem egyik ajtaját nyitatták ki magoknak, abban czífra fehér szűrben a szembe nyíló ajtón báró Podmaniczky Frigyes özönlek be egy másik Kossuth-párti csapattal. A vélemény körülbelül mindkét párton utólag is az volt, hogy e sikeresen kivitt helyfoglalás döntötte el már reggel Kossuth győzelmét.

Görgey István azon évi ősztől fogva mind addig, míg 1848 tavaszán az első magyar felelős miniszterium kinevezetett, Bécsben Kis Lajos, udvari ágensnek első segédje vala. Itt látá a februáriusi párisi forradalom indította bécsi márcziusi napokat; érkezése lévén járkálni az útczákon, s meghallgatni a népszónokokokat, mert az ágensi iroda dolog nélkül vala.

Azalatt Pozsonyban is történt nem forradalom ugyan — mert ott a rendes törvényhozó testület tanácskozik vala — hanem törvényes alkotmány-változás; s az új törvények pontoszatjaival márczius 15-én érkezék föl Bécsbe a magyar országgyűlésnek nagy követsége. A hírére természetesen a Dunához siet Görgey, nézni a látni valókat. «A mint nyugtalanúl föl-alá járkálnék», így beszéli el maga, «a Jägerzeile felől csinos nyitott úri hintó robog elé; mellettem megállapodik, két úri ember száll ki belőle, s meglátván magyar öltözetemet s a háromszínű toltat a kucsmámon, udvariasan megszólít az egyik: ismerem-e Kossuthot? Igenlő feleletemre megkérnek, mutassam meg őt nekik, ők a «Juridisch-politischer Leseverein»-től üdvözlétére kiküldvék. Már ekkor figyelmünket leköté egy növekedő pont a hosszú fasor távol végén, a gőzhajótól közeledő hintósornak eleje. A mint a kocsik végtelen sora közelünkbe ért s adott jelre az első bérkocsis előbb lépést járatta lovait, utóbb pedig megállott. Én már távolból megpillantván Kossuthot az első nyitott hintóban, embereimet reá igazítám. Ők kalap levéve hozzá közelednek, bemutatják magokat. Kossuth leszáll s ők küldöik nevében rövid lelkes szónoklattal üdvözlík őt, mint a népszabadság hőst s vele a magyar országgyűlés küldöttségét Bécs kapuinál. — A szónok dr. Bach Sándor vala, a későbbi

osztrák «polgár-miniszter» és Magyarország erélyes beolvasztója, utóbb báró stb.»

Azalatt nagy néptömeg özönlé körül a kocsikat, melyek csak lépést mehetnek befelé a tolongásban. «Mindenik kocsin egy magasan lobogó magyar nemzeti színű zászló — valóságos diadalmenet — s a triumphatrix, Kossuth Lajosné, talpon állva a kocsiban, jobb kezével az óriás zászló rúdja támaszkodva (melyet előtte egy vele szemközt ülő fiatal ember egyenesre tart vala), az ülve és hajlongva két oldalra köszönő ura oldalánál».

Görgey István, mint fiatal ember, gyönyörködik a bécsiek lelkesedésén — hisz a magyar országgyűlés Ausztria számára is alkotmányos kormányzatot követelt — de fiatal létére sem tetszik neki Kossuthnének Jeanne d'Arc-os tüntetése. — Márczius 17-dikén nyilvánosan fogadá a király a magyar küldöttséget, István főherczeg nádorral az élén. V. Ferdinánd elfogadá az elébe terjesztett reformokat, s gróf Batthyány Lajos elnöksége alatt megalakult az első független felelős magyar miniszterium. Ámde nyolcz nappal a magyar miniszterium kinevezése előtt a magyar udvari kancellária báró Jellachich József császári királyi tábornokot még hamarosan horvátországi bánná tette volt. «Ez volt az egyik, a mi nekem mindjárt visszatetszett», úgy mond Görgey István, «s a másik Kossuthné diadalmenete. Ezek lohaszták ifjonti boldog reményemet, határtalan lelkesedésemet.»

A bécsi magyar kancellária megszűnván, az udvari ágenssek dolgai is megszűntek. Görgey tehát visszatért Pestre a Zsivora György irodájába. — Május végső napjainak egyikén bátyja is, Görgey Arthur, Pestre érkezék.

Arthur 1832-ben, mint a hatvanadik sorszerez apródja, a tulni katonai intézetbe lépett, a melyből a négy évi cursus elvégezte után visszatért az ezredébe. 1837-ben mint hadnagy a testőrző csapatba, s 1842-ben mint főhadnagy a nádorhuszárokhoz jutott. 1845-ben elhagyá a katonai szolgálatot, s a mely komoly tanulmányt, különösen a chemiát, már Bécsben űzött volt, azt Prágába ment folytatni. Míg chemiai tanárságot nyerne, 1848 tavaszán ideiglen Toporcson, Szepesben, gazdálkodni akart. De az országos változások Pestre hozták s hamar talált alkalmazást Győrött egy alakuló honvédsapatnál.

Az események rohannak. Lent a ráczok és Szent-Tamás;

Jellachich, Rott és Filippovics betörése; ez utóbbi kettőnek Ozoránál lefegyvereztetése; Jellachichnak pákozdi ütközte és a három napos fegyverszünet alatt titkos eloldalgása (a melyet a czikk elején megemlített francia *Instruction* 1888-ban úgy hirdet a francia népnek, mint azon nagy hőstettet, mely megakasztván, megállítván a győzelmes magyar seregeket, mentette meg az összeomlástól a Habsburgok monarchiáját); a magyarok léha üldözése, minél fogva a bán egyesülhetett a Bécs körülfogó császáriakkal; a magyar seregnek tétoválása, siesen-e a bécsiek fölszabadítására vagy ne; végre a schwechati szerencsétlen ütközet és a magyar seregnek bomladozása. Erre következék a fiatal Görgey Arthurnak fővezérré kineveztetése, november 2-dikán, minthogy valamennyi öregebb és tapasztaltabbnak is látszó megmaradt katonatiszt elutasította a vezér kereső Kossuthot. A dicstelen expeditióból visszatérván Kossuth, november 9-dikén jelenté be a képviselőháznak Görgey Arthurnak fővezérré kineveztetését, ezt mondván többi közt: «Jót állok a háznak, hogy ma tessék mondani neki (Görgeynek): az úr nem lesz fővezér, hanem közlegény, híven fogja a hazát így is szolgálni».

A görög tragédiában a cselekvő hatalmas személyek ellenében a chorus mintegy a népet képviseli, mely a cselekvők szándékát nem ismeri ugyan, de sok jelenségből sejtí a közelgő katasztrófát és azon búsong. Ilyen chorusi szerep jutott — legalább az én tapasztalásom szerint — az 1848-iki képviselők többségének, mely, mint magam is, a cselekvők tanácsában nem ült, de a *Márczius 15-dike* féktelen izgatásaiból s a november hóban a képviselőház előtt esténként dörgő «éljen Kossuth!» kiabálásból csak rosszat sejtethett. Én, nem ismerván Görgey Arthurt, a kinevezésén nem csak nem örültem, sőt inkább nagyon is aggódtam. Meg valék ugyanis győződve, hogy Görgeyt csupán az tette Kossuth emberévé, mert a Csepel szigetén gróf Zichy Ödönt, mint kémét és hazaárulót hadi törvényszék elé állíttatta és kivégeztette, a mit én akkor — nem tudván a körülményeket — politikai hibának tartok vala. Különös érdeklé olvasom tehát következőt a Görgey István I-ső kötet 51—58. lapjain:

«Egy napon jelenti magát Pozsonyban bátyámnál gróf Zichy Pál, ugyanaz, ki a boldogtalan gróf Zichy Ödön mellett Csepel szigetén a vádlottak padján ült, de a rögtönítélő hadi

törvényszék által, mint nem bűnös, fölmenteték. Azelőtt a Hardegg vasasoknál szolgált, s mikor ez ezred Jellachichhoz csatlakozott, századosi rangját quietálta volt, hogy magyar létére a hazája ellen ne legyen kénytelen szolgálni. Vederből aztán rögtön cseberbe hágott, Ödön bátyja veszedelmes társaságába. — Fölmentetvén, kérte Kossuthot, hogy ossza be egyik magyar lovas-ezredbe és rendelje Görgey tábornok alá. S íme egy napon gróf Zichy Pál jelenti magát Görgey fővezérnél, s kéri magát bátyám személye körül a főhadai szállásban, akár nyargonc-ziszti szolgálatban, alkalmaztatni. A dolog legalább is föltűnő volt és sokan bátyám környezetében sokfelét gondoltak e megjelenésről. Bátyám legott a személye körüli nyargonc-zisztek és ordonánczok fölötti vezényletet bízta a grófra, s mindjárt másnap egy előörsi harcz alkalmat szolgáltatata a grófnak mind bátyámat, mind a közvetetlen személye körüli szolgálatot közelebből kitapasztalni.»

«Az említettem reggel ellenséges támadást jeleznek Dévény-Újfalunál. Lóra kapunk, bátyám és kíséretében gróf Zichy Pál, Pusztelnik vezérkari őrnagy, magam, mások. A helyszínére vágtatunk. Dévény-Újfaluba s az itt a Morva vizén lévő hídnak innenső fejéhez érünk. Az osztrák parton szemközt fekvő Schloss-Hof felől erős ágyútűz fogad. Bátyám körülvizsgálja a helyzetet, Zichy Pál mindig szorosan az oldala mellett. A híd innenső végén, legszélén a folyónak egy kőből épült vámszedő ház állott. Arthur bátyám e mellé a híd vágányára léptet, ott megáll; gróf Zichy melléje. Az ellenség a csekély távolságra kiveheti, hogy ez itt nyilván parancsnok a kíséretével. Kényelmes a célpont; az ellenség sűrűn és oly idegesen ágyúz, hogy bátyám mellett jobbra-balra szakadatlan sorban vágnak le a tekék és nem találják a célt, kivéve Pusztelnik gyönyörű bábolnai arab csődörét és a vámházikót, melynek a tetejéről egymásután csörömpölnek le a cserepek a földre. Ez így foly egy ideig, míg végre Zichy Pál megsokalván a dolgot, megszólal s kéri tábornokát, ne tegye ki magát ennyire ok nélkül a veszélynek. Erre azután bátyám feléje fordulván, szeme közé néz s mond: No, ha ön úgy vélekedik, gróf, hát menjünk innen; eleget láttam. — E percztől fogva nem volt bátyámnak őszintén ragaszkodóbb embere gróf Zichy Pálnál, valamíg csak ez Pesten 1849 január 4-dikén ide nem hagyta a magyar ügyet végkép.» Látni fogjuk, mi okból történt az. A közlött episod

azonban, véleményem szerint, úgy jellemzi mind Görgey Arthurt, mind gróf Zichy Pált, hogy amabban a meg nem rettenő vasakarató és embereit kitapogatózó vezért, ebben pedig a férfiaságot és kötelességet tisztelő nemes vitézt ismerjük föl.

Pozsonyban van a főhadi szállás; a sereget előbb a kétséges elemektől meg kellett tisztítani, mert Görgey csak igazat mondott, mikor Kossuthnak írta: A legjobb hadvezér sem tehet semmit, ha a seregében nem bízhatik; s a legvitézebb sereg sem győzhet, ha nem bízik a fővezérében. Görgeynek előbb meg volt adva, hogy a századosig ő nevezhesse ki a tiszteket, a századoson fölül pedig egyedül az ő ajánlatára történjék a kinevezés. Azt hamar oda változtatták, hogy a törzstiszti hivatalok kinevezése a hadvezér és a kormánybiztos egyetértésével, az alantas tiszteké pedig az ezredek és zászlóaljok meg a kormánybiztos egyetértésével történjék meg. De ezt a változtatást sem tisztelték. Egy megnevezett őrnagy betegnek jelenti magát, el is megyen a Császárfürdőbe, s mint alezredes tér vissza a sereghez. Gyakori panaszt olvasunk, hogy Kossuth alkalmatlan embereket nevez ki, a kiket Görgey nem használhat; szóval, a nepotismus, ez az örökös magyar nyavalya, a magyar seregre is elragad.

A sereg vezérének baját a kormánybiztosok beavatkozása is nevelte. Ím ennek egy példája. Görgey Pozsonyból december 18-dikán Janik őrnagynak ezt írja: «Én önt mint önálló parancsnokot úgy küldtem ki ama bizonyos föladat keresztülvitele végett. . . . Mit tett ön? Ön Balogh kormánybiztos úrnak egy teljesen alaptalan fenyegető levele által ki engedte magát hozatni a sodrából és föladta egészen azon önállóságát, melylyel én önt mint kiküldött parancsnokot fölruháztam. Melyik parancscsal helyeztettem én önt Balogh kormánybiztosnak parancsnoksága alá? Hogyan fogja most ön azon bizonyos megbízást teljesíteni, miután magát minden fegyveres erőtől megfosztotta? . . . Vagy érzi ön a megfelelő erőt magában a reá bízott föladatnak teljesítésére, akkor le kell tennie minden tétováról; vagy nem érzi, hogy a kapott megbízásnak meg tud felelni, akkor kötelessége önnek ezt szolgálati úton kijelenteni, s nekem gondom lesz önt egy képesebbel fölváltani. Nem a végett küldöttem ki önt, hogy a vármegyei urak és kormánybiztosok jajveszékléseit szaporítsa, s újra meg újra segítséget kérjen: hanem azért küldtem ki, hogy előttem bebizonyítsa,

hogy képes egy kis csapatot az ellenség ellen vezetni, s ennél fogva érdemes, hogy későbbben egy nagyobb csapat vezénylesével bízzam meg, stb. stb.»

Egy nappal előbb, december 17-dikén Görgeynek Kossuthhoz írt levele más bajokról panaszkodik. Görgey az önkéntes zászlóaljok kiállítása és a kaszásoknak a táborban való használása ellen nyilatkozott volt. Ez Kossuthnál nem talált visszhangra, mert az (Kossuth) azt hiszi vala, «hogy a lelkesedés kipótolja a rendet és állhatatosságot a háborúi sanyarúságokban, az engedelmességet és fegyelmet s több afféle katonai, és csak katonai erényeket. Bárcsak így volna! másképen állanának a dolgok!» Elbeszéli most a borsodi, zempléni, gömöri zászlóaljok magaviseletét. Azután reá tér az előléptetésekre. «Több eset megmutatta, úgymond, hogy csak Pestre kell menni, hogy előmozdítottassék az ember.» S így folytatja: «Néhány nap óta a cholera is kezdi magát befészkelni a seregbe, még pedig oly alakban, hogy huszonkilencz beteg közül tizenegy meghal. De ez nem is lehet másképen. Nekem, tisztelt elnök úr nézete szerint föladatom, egy alig húszezernyi csapattal — s ezek két harmada haszontalan önkéntes — Felső-Magyarországot is, Pozsony városát is, Mosonyt is, Sopronyt is megvédeni. Ágyúm annyi van, hogy egy részét Komáromba kell küldenem, mert terhemre vannak, minthogy seregem erejéhez képest ötven ágyú is sok volna, s már is 101 darab van. Kérem tehát tisztelt elnök urat, több ágyút semmi esetre ide föl nem rendelni, mert nincs ember, a ki védené. Az önkéntesekben, valamint a porosz gyalogságban épen nem bízhatom. Az első megtámadásnál ott maradnak az ágyúk. — A honvédelmi bizottság engem mind eddig föl nem hatalmazott, a hadsereggel szabadon disponálhatni. Meglehet, hogy nézeteim kissé radikalisek, minthogy azt állítom, hogy Pesten semmi esetre nem lehet helyesen eldönteni, vajon a nádasi ügynevezett hegyszoros védhető-e a blockházakkal vagy nem? De úgy látszik, Pesten valamint az avancement iránt, úgy e nézetem iránt is más véleményben vannak. Ezáltal ugyan meggyűl a bajunk; de ám legyen. Én még e bajtól sem rettenek vissza, biztosítva lévén arról, hogy ha parányi életem belé vesz is, becsületem örökké fönmarad, a történetírás örködvén fölötte» stb.

December 2-dikán V. Ferdinánd lemondása es I. Ferencz Józsefnek uralkodóvá tétele történt. Erre a magyar országgyűlés

azt határozá, hogy a magyar királyi székkal az ország híre-tudta és beleegyezése nélkül egyoldalúlag rendelkezni nem lehet, s hogy az osztrák császári trónról való lemondás Magyarországot nem kötelezi, annál fogva neki V. Ferdinánd még királya. Deczember 10-dikén pedig Csányi, királyi biztos és Görgey Arthur, fővezér, a sereg nevében nyilatkozatot bocsátanak ki, melynél fogva Magyarország királya csak az lehet, a ki az országgal koronázási egyezményt kötött, az ország törvényeire megesküdtött, s Szent-István koronájával megkoronáztatott. A sereg tehát senkit el nem ismer, kinek uralkodását az ország és az alkotmány el nem ismeri, s kész utolsó csepp vérig az országgyűlés és az általa rendelt kormány tekintélyét minden idegen megtámadás és bitorlás ellen megvédeni.

S újra meg kellett rostálni a második számú vagyis Sándor gyalog-ezred tisztikarát, mely magyarellenessé szellemű volt.

Görgeynek szándéka lett volna, Pozsonytól beljebb egyesíteni a magyon messzire elszórt kis seregét, és Komáromnál és Győrnél várni be az ellenséget. De azt a honvédelmi bizottság nem engedé meg. Midőn herczeg Windischgrätz megkezdte az invasiót, a magyar sereg harczolva vonúl vissza, Windischgrätz serege 60,000-ből áll, a magyar védekező sereg nem éri el a 30,000-et. Perczel is rendeletet kapott Kossuthtól, visszahúzódní a Mura sziget felől, még pedig úgy, hogy Görgeyvel találkozzék. E visszahúzóadás alkalmával Görgey a nép ellen keserűen fakad ki egy Kossuthnak Óvárról 17-dikén írott levelében. «Magyarország lakosságának legtöbb része meg nem érdemli, úgymond, hogy érette csak egyetlen becsületes ember is fölláldozza életét. Hanem azért e meggyőződés sem engem, sem seregemet nem fogja elcsüggeszteni, ellenkezőleg készek vagyunk mindent elkövetni, mit igazságért és szabadságért lángra gyúladt hazaszeretetünk tőlünk követel.» A fiatal hadvezér itt talán keményen ítél a föld népéről, mely sokszor másképen fogja föl az igazságot, mint mi, úgynevezett műveltek, s a melynek alig juthat valami abból, a mit politikai szabadságnak nevezünk és szeretünk. Lassabban melegszik meg a nép valamely eszméért; s nem bízik meg egyhamar a vezetőjébe. Utóbb megmutatta mind a magyar, mind a német, mind a tót népnek is nagy része, hogy milyen áldozatra kész.

Görgey Ötvenéből deczember 18-dikán egy kis győzelemről értesítheté Kossuthot, így kezdvén levelét: «Éljen a

magyar! Ma győztünk!» Nagyon jól emlékszem én, hogy a falragaszok azt hirdették Pesten: «Éljen a magyar! *Már* győztünk!» Ez *r* betű a *már* szóban édes győzelmi álomba ringata, melyből nagyon keserű vala az ébredés.

A sereg, mely már győzött, egyre visszavonúlt, tehát igazán még nem győzött. Győrben sem bír megállapodni, mert a Kollmann készíttette erősítés sokkal nagyobb seregnek való, hogysen kis sereg biztosíthatná, azonkívül a kemény fagy a vizek jegét járhatóvá, s így az erősítést is haszontalanná tette. Pedig még december 19-dikén Görgey azt írta volt Kossuthnak, hogy Győrt körömszakadtig védelmezni fogja; «maroknyi népemmel Győr mellett, úgymond, leonidási harcztot fogok vívni». Hiába, a kemény tél a becsapó ellenséggel szövetekezett. Görgeyből ismét gúny fakad ki az álmagyarság ellen. «Pustelnik őrnagy, így ír Kossuthnak, Mack őrnagy, Guyon ezredes megannyi hősei a magyar nemzetnek, noha kettő közülök magyarul sem tud. Szégyen, gyalázat azon magyarul beszélő népre, mely Pozsonyban, Mosonyban és most itt Győrött szájátátva nézi, mint áldozzák föl magokat az ő szabadságáért az úgynevezett rossz magyarok».

Győrből 27-dikén kezdődik a visszavonulás. Sokfélét parancsol Kossuth, hogy miket kellene Görgeynek okvetetlenül tennie, hol falvakat fölperzseltetni, hogy az utána nyomuló ellenség mit se találjon; hol guerilla-harcztot kezdeni ott, a hol se ember, se hely arra való nincsen. Kossuth szörnyű elégedetlen Görgey Arthurral. Ez tehát Bicskéről december 29-dikéről azt írja az elnöknek:

... «Alázatosan kérem, méltóztassék Kollmann ezredes urat, vagy akárki mást ide parancsolni a helyembe, ha a tisztelt kormány azt akarja, hogy foganatosítani kell azokat a thémákat, miket Kollmann ezredes (Pesten), a szoba falai között dolgozott ki.»

Perczel Móricz Moornál 30-dikán csatát fogad el kétszerte nagyobb sereg ellen. Megvert csapatjának hulladékai már az este szállingóznak a Görgey seregébe. A moori csatavesztés nagy ijedtséget támaszt Pesten. Görgey seregének hadiszállása 31-dikén már Promontoron van; s ide érkezik az országgyűlés követsége (gróf Batthyány Lajos, idősb Majláth György, Lonovics József érsek, Deák Ferencz és gróf Majláth Antal), mely huszár-kíséretet kér herczeg Windischgrätz táborába. E követség nagy zavart okoz a tisztek közt, a kik attól tartanak, hogy

áldozatai lesznek a netaláni egyességnek; már különben is föl valának ingerelve a Kossuth helytelen avatkozásai miatt a háborúviséletbe. Még nagyobb lőn a megütközés, midőn este felé január 1-sején (a szomorú 1849-diki újév napján) a fő hadiszállásra visszatérő Görgey tudósítást és parancsot vett. A tudósítás jelentette, hogy december 31-dikén mind a kormány, mind az országgyűlés Debreczenbe tétetett által; a parancs meg azt hagyta meg Görgeynek: 1. Buda előtt döntő csatát vívjon, úgy azonban, hogy 2. a hadseregnek a Duna bal-partjára való megmentését s 3. a fővárosoknak rongálástól való megkímélését tartsa szem előtt. — Ez valóban annyi, mint: Mosd meg a ruhát, de meg ne vizesítsd!

Január 2-dikán korán reggel Görgey Pestre siet, személyesen értekezni Kossuthal, de az már előtte való nap a szolnoki vasúton elment volt; Mészáros, a hadügyminiszter, pedig Schlick ellen indult volt Kassa fele. Csupán Csányi László és Vetter tábornok maradtak Pesten. Görgey az utóbbinak elmondá, hogy lehetetlen Kossuth parancsát teljesíteni; ő leteszi a hadsereg vezérlését, s annak elfogadására Vettert szólíja föl. Ez vonakodik, mert semmi kedve kockára tenni hadvezéri hírnevét, melyet a ráczok elleni háborúban szerzett nagy nehezen. Tehát az nap (január 2.) Csányi kormánybiztos elnöklete alatt Vetter, Görgey, Perczel, Répásy, gróf Lázár tábornokok, Klapka György és Kollmann ezredek, valamint két vezérkari tiszt, Pustelnik és Bayer József hadi tanácsot tartanak, a mely Kossuthnak utóbbi parancsát tisztelettel félre teszi, a hadseregnek megmentését és a pesti partra átszállását fő föladatnak veszi; Görgeyt, meghagyván eddigi serege vezérének, arra utasítja, hogy Vácznak fölfelé a Vágnál álló Simunics császári altábornagy hadteste ellen működén, az ellenség figyelmét a Debreczenbe vívő legrövidebb vonaltól elvonja, míg ezen a vonalon Perczel közvetetlenül fődözi a kormány visszavonulását és új székhelyét. Görgey át is enged egyes osztagokat Perczel hadtestének, mert a Váczon összegyűlt 2000 embert, közte a derék tizedik honvéd-osztályt, fogja találni.

A visszavonulás Promontorról január 3-dikán kezdődék. Az *Angol királyné* fogadó előtt 4-dikén különös tünemény van. A föllállított huszár-ezred előtt, annak majdnem egész tisztikara ácsorog kard nélkül vagy járkál föl s alá. Hol németül, hol magyarul politizálnak a huszárok hallatára, «hogy ők csak addig

tartoztak védeni az alkotmányt, míg azt maga az országgyűlés és a kormány épségében fönttartotta, minél fogva ezeknek Buda-Pest a törvényes székhelye. Az által tehát, hogy itt hagyták a fővárosokat, kormány és országgyűlés magok elpártoltak az alkotmánytól. A mi többé nincs, azt tovább szolgálni nem lehet. Valami más, bizonytalan czélokra pedig nincsen semmi kedvök magokat fölhasználni; azért lekötötték a kardokat, nem szolgálnak többé».

Ezalatt ott áll vala a balszárnyon rendben, csöndben alszázados Mezey Károly, szótlan nézvén és hallgatván, mit tesznek, beszélnek főlebbvalói. Egyszer kiléptet a sorból, az ezred elé vágat, «vigyázz»-t vezényel, azután az ácsorgó tisztekhez fordul s kijelenti nekik, hogy ő ezennel, mint legidősb rangú tisztt az ezredben, átveszi annak vezényletét, s ha az urak rögtön el nem távoznak innen, elfogatja őket. Ez hatott. — Mezey bejelenteti Görgeynek a történetet, s engedelmet kér, hogy ezredével rögtön odább vonúlhasson, meg parancsot: hová? Görgey megerősíti Mezeyt az ezred ideiglenes parancsnokságában, s meghagyja neki, hogy tüstént induljon Vácra.

A tüntető tiszteket megleczkézteté Görgey Arthur, emlékeztetvén arra, hogy Pozsonyban, midőn a sereg vezényletét elvállalta, minden régi tiszttet fölszólított, «egyéni meggyőződése szerint menni vagy maradni»; mind az által most sem tartja vissza, ám menjenek. De ha másokat is, az altiszteket és a legénységet elpártolásra ingerelnék, tudják meg, hogy föbe löveti. S a tisztek elpironkodának. A háborgó tisztek közt nem valának gróf Zichy Lipót alezredes és a már emlegetett gróf Zichy Pál, kik elmentek Görgeyhez, annak rendje szerint bejelenteni lemondásukat. Ők rosszalják társaik magokviselését, de velök tartanak az elhatározásra nézve. Már Győr körül megfogadták egymásnak, híven és vitézül szolgálni az ügyet a Dunáig: de a Dunán túl a bizonytalanba, törvénytelenbe, merő forradalomba ők belé nem mennek. Sőt Görgeyt is az Istenre kérik, ne engedje magát önző ambíciók eszközének fölhasználni; ne üzzön egy eszmét, melyet Kossuth és társai rosszul képviselnek stb. stb.

A tisztek elhatározására, úgymond könyvében idősb Görgey István, bizonyosan legtöbbet hatott volt Kossuthnak azon főhangú fogadalma is, hogy a nemzet becsületeért vívandó végesatában ő, a kormánnyal együtt, Budavár romjai

alá fog temetkezni, s íme, mikor csakugyan ilyen csatára került volna a dolog, Kossuth és a kormány nem Zrínyi-féle halált, hanem menekülést keresne Debreczenbe. A tiszteket a pesti falakon kiragasztott: «Éljen a magyar! Már győztünk . . . stb. Görgey Arthur», is bántotta, mi nagyon compromittálta Görgeyt. E falragasz tövében pedig ott volt szintén Görgey Arthur aláírásával egy másik falragasz, melyet híre és tudta nélkül, s a nevével visszaélve, a kormány bocsátott világgá és a melyben ő vele, Görgeyvel, ilyeneket mondatott el: «Mészáros tábornok, hadügyminiszter Kassa elpusztítóját, Schlicket, megverte, ágyúút elfoglalta stb.», a miből egy szó sem volt igaz. — Ez már igazán a megengedhetőnél több és rosszabb volt.

Január 5-dikén még fényes nappal Görgeynek egész hadteste együtt volt Váczon, de egyúttal általánossá vált benne a demoralisatio. Alig hogy ő a püspöki lakban elhelyezkedett, megjelenik nála Szegedi Imre ezredes, dandárnok és a 9-dik számú Miklós-huszár-ezred parancsnoka, szóvá teszi a Pesten történeteket, előadja saját maga és bajtársainak aggályait a Kossuth és Perczel által képviselt hadviselés módja és a hadsereg jövője iránt; meg van győződve, hogy a seregben elharpódzó forrongás lecsillapítása végett valamit kell tenni. Alkonyatkor tömegesen jelennek meg Görgeynél az egész hadtest képviselői, fölkérik nyilatkozásra, mert ők egyéni ambíciók eszközévé aljasulni s a dynastiával szemben lázadókká lenni nem akarnak. Görgey tehát a híres váczi proclamatiót bocsátá ki, melynek kelete január 5-dike, s a melyben többi közt nyilvánosan kijelenti:

1. «A földunai hadtest hű marad esküjéhez, mely szerint Magyarországnak V. Ferdinánd király által szentesített alkotmánya föntartásáért minden külső ellenséggel határozottan szembe száll.

2. «Hasonló határozottsággal fog a földunai hadtest mind azok ellenében is föllépni, kik az országon belül netalán idélen republicanus izgatásokkal az alkotmányos királyságot fölforgatni akarnak.

3. «Az alkotmányos monarchia fogalmából, melyért a földunai hadtest utolsó emberig harczolni el van szánva, önként folyik, hogy neki egyedül azon parancsokat szabad és szándéka követnie, melyek a felelős magyar királyi hadminisztertől, vagy

ennek maga által kinevezett helyettesétől, törvényes formában érkeznek hozzá.

4. «Mint hogy a földunai hadtest szem előtt tartva Magyarország alkotmányára letett esküjét és szem előtt tartván saját becsületét, teljes öntudatával van annak, mire köteles és mit akar: annál fogva végezetül kinyilatkoztatja, hogy az ellenséggel folytatott bármely egyezkedésnek eredményét csak az esetben fogja elismerni, ha az egyrészt Magyarországnak azon alkotmányformáját, melyre a hadtest megesküdött, másrészt magának a hadtestnek katonai becsületét biztosítja. Görgey s. k., tábornok.»

Görgey István a váci nyilatkozmányt bővebben fejtegeti és igazolni igyekszik, s a kiből a reális politikának, s különösen a magyar nemzet sajátos viszonyának ép fölfogása van, az helyeselni kénytelen az igazolást; az ha nem volt politikus gyermek, helyeselte 1849-ben, és helyeseli ma is; a történelem mindég fogja helyeselni. «A törvényességet akarta emlékezetbe hozni, úgymond az író (az I, 136. l.) — mely jóllehet az eszközök tekintetében rég már forradalmi téren jártunk, változatlanul szemünk előtt kell vala, hogy lebegjen, mint cél. Az eszközökre nézve le lehetett térnünk a szigorú törvényesség útjáról, mert a szükség kényszerített rá; mert az erdélyi osztrák tábornokok, az osztrák zászlójú szerb lázadás és a horvát-osztrák reakció tették az első törvénytelen lépéseket, csapták ki először a tilos gyepre. Mi tehát, ha csak gyáva tétlenségben nemzetül erkölcsileg meghalni nem akartunk, kénytelenek voltunk minden eszközt fölhasználni. A forradalmi térre ők nyomtak bennünket: mi a jus inculpatæ tutelæ terén álltunk. A nagy dolgokban a rendkívüli eszközt is megszentesi a cél. De a célra nézve nem volt szabad eltérnünk az alkotmánytól, a törvényességtől; mert valóban csak a szent cél szentesítheti a rendkívüli eszközöket. E szent cél esetünkben egyedül az igazság, a törvényes alkotmány, a nemzet alkotmányos életének megmentése lehetett, és azontúl más semmi.»

Vannak és voltak írók, kik azt vélik, vagy tudni akarják, hogy Kossuth a váci nyilatkozmány következtében szerezte Dembinskit Debreczenbe, hogy legyen idegen eredetű vezére, a ki a hadak élén ne bírálgassa a kormány lépteit, hanem csak az ellenség megverése után lásson. Mások meg másképen tudják a dolgot; mert miután Dembinski nem az ellenség megverése által

tűnt ki nálunk : tehát Kossuth nem hitta ide, hanem Dembinski maga jött el «megmenteni a szegény hazát». De akármin volt is a Dembinski dolga : Kossuth nem tudatta a debreczeni gyűléssel a Görgey nyilatkozását, bizonyosan azért nem, mert előtte már más cél lebeg vala, mint a melyet a váci nyilatkozás fönnen hirdetett. Tehát ellenkezék az országgyűléssel is, mely követséget indított ki Windischgrätzhez, bizonyosan azért, hogy a *pragmatica sanctio* alapján egyezkedjék ha lehet, a fővezérrel, nem pedig azért, hogy jelentse be neki, hogy Kossuth respublikát akar csinálni, tehát hazamehet Windischgrätz, nincsen már reá szükség. Pedig Kossuth azon beszédben, melylyel a Windischgrätznél járt országos követség eredményéről Deák Ferencztől beérkezett jelentést adta tudtára a háznak, úgy nyilatkozik, hogy «ha Ausztria 200 millió államadósság elvállalását követelné, ha azt sürgetné, hogy a had-, fináncz-, sőt a közigazgatás főbb pontjai is Bécsben centralizáltassanak : ily kérdések iránt lehetne alkudozásba bocsátkozni. De . . . unbedingt Unterwerfung! . . . hiszen ez a legrosszabb. Védjük tehát magunkat, s a békealkudozásokról többé szólni sem kell, hanem azt mondani : Magyarország az önvédelem terén áll, oly igazságos téren, melynél igazságosabbat nem ismer a história. . . . Védelmezzük hát magunkat, mert hiszen halni lesz idő ; erre még ráérünk akkor is, ha elvesztettük a nemzeti létnek harcát». (I, 141., 142. l.)

Kissé félbeszakítom itt Görgey Istvánnak elbeszélését és okoskodását. Csodálkozni lehet vala, hogy Kossuth miért nem említé meg az alkalommal, hogy az illető bécsi kormány még a pesti országgyűlés megnyitása előtt, tehát június havában, fölszólította, szinte megkérte volt a magyar kormányt, hogy Magyarország vállaljon el 200 milliót az államadósságból ; de hogy a becsi kormánynak e kívánságát a magyar kormány nem is közölte a magyar országgyűléssel — mi bizonyosan nem Kossuth akaratja ellenére maradt el. Azon is csodálkozni lehet vala, hogy miért hallgatta el Kossuth a bécsi kormánynak azon ajánlatát is, mely augusztus hóban V. Ferdinánd király aláírása alatt főherczeg Istvánhoz, «Mein lieber Vetter» megszólítás alatt, érkezett volt, s mely a magyar kormányt államadóssági és hadügyi megnevezett pontok felőli közös értekezésre kérte föl. A historiai valóság annál inkább sürgette volna e dolgok közlését, mennél komolyabb volt a szándék a nemzeti

létnek elvesztéséig, azaz a magyar nemzet kiirtásáig harcolni. Pedig ez sincs foglalva az önvédelemben. Az önvédelem okvetlenül békealkudozással jár, mert neki a megmaradás, a fentartás a célja, nem a nemzeti létnek megsemmisítése. A jogos önvédelem tehát kész alkudozni, sőt annál készebb, mennél szerencsésebb. Ha soha sem akarna alkudozni, tehát a két hadakozó fél valamelyikének megsemmisítésére határozná el magát, s ezennel jogtalanúvá válnék, a mi addig jogos volt.

A bécsi kormánynak júniusi és augusztusi akarata, értekezni a magyar kormánynyal, még pedig V. Ferdinánd királynak uralkodása alatt, alig erthetőnek látszik, ha nem tudjuk, hogy Bécsben tavasz óta kettős kormány volt, a hivatalos V. Ferdinánd neve alatt, s a nem-hivatalos, az uralkodónak háta mögött. Ennek a nem-hivatalos, reactionarius kormánynak első határozott lépése Jellachich Józsefnek bánná kineveztetése volt. Erről az *Allgemeine* (müncheni) *Zeitung* 1886-dik évbéli 125-diki számában (az 1825-dik lapon) igen beavatott horvát kéztől, Horvátország állását is Magyarországhoz fölvilágosítani akaró következő tudósítást olvastuk: «Horvátországnak elválása Magyarországtól 1848-ban legott Jellachichnak bánná kineveztetése után történt. Ez a kinevezés pedig nem a Zágrábban egybegyűlt «notabelek» kívánságára lett, mint hibásan állítják, — mert az inkább Gay Lajost óhajtja vala — hanem gróf Dráskovics közbenjárására a magyar udvari kanczellár, gróf Apponyi György, által esett meg. A kinevezett bán mindjárt az első találkozáson gróf Batthyány Lajossal, a magyar miniszterelnökkel, tagadá meg a Magyarországgal való egyezkedést; mivelhogy ő már egy nappal előbb Dráskovics házában a conservativ udvari pártnak fejeivel az elválást Magyarországtól és a fegyveres megtámadást elhatározta volt.» V. Ferdinánd tudta és akarata nélkül emelé föl a karloviczi Rajachich a lázadás zászlaját; V. Ferdinánd tudta és akarata nélkül bujtaták föl az erdélyi oláhokat és szászokat, meg a trencsényi tótokat stb. Tudjuk, hogy a király, V. Ferdinánd, eleinte Jellachich mozgolódását rosszallotta, sőt őt a báni méltóságától meg is fosztotta: ha a magyar kormány némileg megfelel a bécsi hivatalos kormány közeledésének, talán ez nem veszi el befolyását és állását, s akkor talán el sem utasítják Bécsben szeptember 9-dikén a magyar országgyűlés küldöttségét, mert akkor már túlsúlyra jutott volt a conservativ reactionarius párt. De a szakadozó

szalak utolsóját még nem hagyta volt elszakadni a magyar országgyűlés, midőn a deczember 2-diki eseményre, V. Ferdinándnak lemondására elhatározá, hogy a magyar királyi székel az ország beleegyezése nélkül egyoldalúlag rendelkezni nem lehet; hogy az osztrák császári trónról való lemondás Magyarországot nem kötelezi, annál fogva neki V. Ferdinánd még királya. Ezt Görgey Arthur és Csányi kormánybiztos deczember 10-dikén a sereggel is tudatták. Tulajdonképen csak ezt ismételte, a minthogy ismételnie is kellett, a váczi nyilatkozvány vagy proclamatió. Most kövessük megint Görgey István könyvét, de csak meg-megérintvén az eseményeket.

HUNFALVY PÁL.

AMERIKA VERSENYE AZ EURÓPAI BÚZA- PIACZON.*)

Alig több huszonöt événél annak, hogy Amerika az európai mezőgazdaság versenytársául jelentkezett. Az amerikai polgárháború következménye ez, mely az éjszaki államok gabona-főlöslége elől a déli államok piaczat elzárván, azt az európai piacra kényszerítette.

Az Egyesült Államok búzakivitele, mely 1860-ig egészen jelentéktelen mennyiséget képviselt, 1861—64-ig évi átlagban tizennégy millió métermázsára rúgott. A déli piac visszahódítása után ismét csökken az, s 1865—69-ig nem több évi öt és fél millió métermázsánál; 1870-től fogva azonban róhamosan emelkedik:

70-től	74-ig	átlag	évenként	15
75	«	78	«	19
79	«	82	«	42

millió métermázsára.

E kivitelnak majdnem kétharmada Anglia felé irányúl s hatása az ottani búzaárakban nyer leginkább kifejezést.

Egy métermázsá búza ára Angliában:

1870—74-ig	átlag	14	frt	62	kr.
1875—79	«	«	12	«	63
1880—84	«	«	11	«	50
1885-ben	«	«	8	«	70
1886-ban	«	«	8	«	24

---

*) Max Sering: *Die landwirthschaftliche Konkurrenz Nordamerika's in der Gegenwart und Zukunft.* Leipzig, Verlag von Duncker und Humblot. 1887.

Közép-Európában s kivált hazánkban a hetvenes években ismétlődő rossz termések következtében nem észlelhető oly gyorsan az amerikai verseny hatása s a búza árának nagymérvű csökkenése csak néhány kielégítő termés után következik be.

Így Buda-Pesten

1880-tól 1883-ig még 11 frt 63 kr. egy métermázsza búza ára, de már 1884-ben csak --- 9 „ 11 „
 1885 „ --- --- 8 „ 39 „ s bár a 86-ki rossz termés következtében 1886-ban --- --- 8 „ 89 kr-ra emelkedett is föl az, az 1887-iki bő termés következtében kevéssel áll a búza ma 7 frt fölött.

A gabonatermelés elvesztheti mezőgazdaságunkban aránytalan præponderantiáját, el is kell azt veszítenie, de klimatikus mint nemzetgazdasági viszonyainknál fogva mezőgazdaságunk legfontosabb ága lesz beláthatatlan időkig; az utolsó évek gabonáirai, midőn gabonatermelesünk jövedelmezőségét kétségessé teszik, alapjában támadják meg mezőgazdasági rendszerünket s ez által az egész nemzet anyagi jólétét. Kevés kérdés bírhat tehát nagyobb actualis fontossággal reánk nézve, mint az: vajon az a nyomás, melyet Amerika az európai búzaárakra gyakorol, súlyosbodni vagy enyhülni fog-e a jövőben?

E kérdést tüzi fönt idézett művében Sering M. maga elé, ki Amerikát a német kormány megbízásából beutazván, az összes rendelkezésre álló adatok s nagyterjedelmű személyes észleletek alapján, egy tudományosan képzett, világos fő nyugodt ítéletével veszi Éjszak-Amerika mezőgazdasági viszonyait bonczkés alá.

Hasznos munkát vélünk teljesíteni e mű rövid ismertetése által.

Éjszak-Amerika keleti partvidékét az Alleghanies hegység borítja, melynek nyugati lejtője óriás síksággá elterülve, lassan ereszkedik le a Mississippiig; ettől nyugatra ép oly fokozatos emelkedéssel megy át e termékeny síkság az éjszakamerikai nagy pusztaság kietlen fensíkjába, mely egész a Cordillerák hótól fődött bérceiig huzódik el. E büszke hegységet egy keskeny, bújá termékenységtű földszalag választja el a Csendes-tengertől.

Nem tekintve e nyugati partvidéket, mely egészen a Csendes-oczeán klimatikus befolyása alatt áll, Éjszak-Amerika klímája erősen kontinentális jellegű. Azzá teszi az összefüggő szárazföld óriás terjedelme, de növeli a hőmérsék ellentéteit még néhány körülmény:

A Cordillerák útját állják a nyugati szeleknek s a Csendes-oczeán mérséklő hatását teljesen kizárják, míg az éjszaki és déli szelek ellentétes hatásai előtt az egész kontinens középső legnagyobb részét elfoglaló síkság védtelenül nyitva áll. Az egész területen télen éjszaki, nyáron délnyugati szelek uralkodnak, azok a Sarktenger fagyos, száraz levegőjét messze délre lehozva magokkal, aránytalanul zorddá teszik a telet, ezek a mexikói öböl forró páráit terjesztik el a kontinensnek főleg keleti része fölött, oly erőteljes vegetatiót idézve elő a nyár rövid hónapjai alatt, minőt Európában hasztalan keresnénk.

Ezen körülményekben rejlik a csapadékviszonyok magyarázata is. Éjszak-Amerika legnagyobb részén általában kevés a csapadék, de annak legnagyobb része a vegetatio időszakára esik; ennek mennyisége ismét annál nagyobb, mentől inkább a mexikói öböl felől jövő szelek uralkodnak az illető területen. Ebből kifolyólag keleten találunk legnedvesebb klímát, s a csapadékmennyiség keletről nyugat felé egyenletes csökkenést mutat.

Kifejezésre jut e körülmény a kontinens természetes flórájában. Míg annak keleti részén sűrű őserdő állta útját a bevándorlónak, nyugat felé mind több, buja pázsittal benőtt tisztás élénkíti a tájat; távolabb nyugaton mind ritkábbá válik az erdő, míg végre teljesen elmaradnak a fák mellőlünk, s kiérünk a prairie beláthatlan fütengerére. A prairie növényzete ismét mind szegényesebbé válik nyugat felé s körülbelül a századik hosszúsági foknál a puszta kietlen fensíkját érzük el, melynek talaját némi szegényes vegetatio is csak itt-ott borítja. Ez utóbbi területen — mely a századik déllőtől a Cordillerák csúcsáig elnyúlva, az Egyesült Államok területének mintegy két ötödét teszi — az évi csapadék mennyiség oly csekély, miszerint gabonatermelés csakis mesterséges öntözés segélyével lehetséges.

Déltől éjszakra, a hőmennyiség apadásának megfelelően, három zónába osztható Éjszak-Amerika földművelése.

Délen a gyapottermelés van túlsúlyban; mellette cukornád, rizs s más tropikus növényekre találunk, de a beültetett terület nagysága szerint második helyet a tengeri foglalja el.

A középső zóna főfontosságú terményét a tengeri képezi, utána második sorban delen a gyapot; éjszakon a búza következik.

Csakis éjszakon uralkodik a gabonatermelés, a hol is kele-

ten a zab, nyugaton a búza a legnagyobb területen termelt kultúrnövény.

Ennek s az Unio éjszakkeleti részében összpontosított virágzó gyáriparnak köszönhető, hogy az azt alkotó államok jelentékeny része búzaszükségletének fedezése végett importra szorúl.

Az 1880-iki népszámlálás szerint a keleti tengerparti államok búzaszükséglete 39·5, termése 20·4 millió métermázsa, tehát több mint 19 millió métermázsa évi búzabehozatal szükségére forog fenn.

Ugyanez államok termése 1850-ben 14·5, 1880-ban 20·4 millió métermázsa, népességök 16, illetőleg 29·4 millió. A termelés 41%, a népesség ellenben 84% szaporodást mutat, úgy, hogy a termelt mennyiségből száz főre 1850-ben 90·6, 1880-ban ellenben csak 69·3 métermázsa esett, szemben a 134 métermázsa becsült szükséglettel.

E számok alapján joggal következtethetjük, hogy ez államok gyorsan növekvő népességök szükségletének mind nagyobb hányadát lesznek kénytelenek behozatal útján fedezni.

A búzafölösleget termelő államok betelepítése e század elején veszi ugyan kezdetét, de csak annak második felében ölt nagyobb arányokat. Ez államok lakossága 1850-ben 6, búza-termése 12·5 millió, 1880-ban 20·5, illetőleg 102·3 millió.

E rohamos fejlődés két körülménynek köszönhető: 1850 körül érik el a kivándorlók előőrsei az őserdőtől nyugatra elterülő prairie határát, ez óriás területet, melynek művelés alá vétele semmi különösebb munkát nem igényel. Évekig kell a letelepülőnek nehéz munkában fáradnia, míg az őserdő néhány holdját gabonatermelésre alkalmassá teszi; gépek használatára még hosszabb idő elteltével kerülhet a sor. A prairien ellenben a birtokba vett föld bármely ekével, bárminő géppel azonnal akadálytalanul művelhető.

Ez időtől fogva maga mögött hagyja a kivándorlók serege az őserdőknek még el nem foglalt részét s a távol nyugat e nyílt síkságát hihetetlen gyorsasággal lepi el.

Lehetővé teszi ezt azon második körülmény, hogy a vasútak nagymérvű építése is körülbelül ez időtájban veszi kezdetét. Az Unio területén:

1850-ben	---	---	---	14,4
1860-ban	---	---	---	49,01

1870-ben	---	---	---	84,662
1880-ban	---	---	---	149,358
1886	*	---	---	220,778

kilométer vasút volt üzemben.

1850-ben kezd az Unio földet adományozni tervbe vett vasútak részére.

E földadományozási politika által húsz év alatt mintegy 200 millió hold lakatlan terület megy át oly vasútak birtokába, melyek kiépítése legnagyobbbrészt merőben néptelen vidéken terveztetik. E vasútak érdeke első sorban odairányúl, hogy ez óriás területet lehetőleg előnyös föltételek mellett eladhassák, e czélból kiépítik a vasutat, mielőtt népesség és forgalom léteznék s ők válnak a betelepítés leghatalmasabb tényezőivé, legbuzgóbb ügynökeivé.

Mutatják e területek benépesítésének rohamos haladását a bevándorlási statisztika számai is.

Az évi bevándorlás az Unió területére

1820—40-ig	---	---	---	---	35,000
1840—50	*	---	---	---	150,000
1850—80	*	---	---	---	250,000
1880—86	*	---	---	---	550,000 főre rúg.

De ez magában véve nem nyújtja még teljes képét a távol nyugatra folyó letelepülési mozgalomnak. Az Európából bevándorlók tetemes része a keleti iparos államok nagyvárosaiba tódul, s legfőljebb később, ott szerzett filléreiből vesz földbirtokot a távol nyugaton. E terület lakosságának legjelentékenyebb része az Egyesült Államok régibb államaiból kerül ki. Az Unio benszülött népessége maga folyton vándorol keletről nyugat felé; minden sorsával elégedetlen egyén, minden hajótörést szenvedett existencia a távol nyugaton keres menedéket. A benszülött lakosságnak 22%-a nem azon államban él, melyben született; éles fényt vet ez egy adat az amerikai társadalom számos jellemvonására. Hihetetlenül mozgékony társadalom ez, bámulatos erélylyel, szívóssággal, leleményességgel halad előre a vagyonosodás útján; család, otthon, szokás, nevelés korlátait nem ismeri. E szabály alól a földmívelő osztály sem képez kivételt. Azon szent kötelék, mely a földbirtokost apái hajlékához, az általok mívelt földhöz köti, merőben ismeretlen Amerikában. A farmer egyszerű vagyonosodási eszköznek tekinti földjét, melyből a le-

hető legnagyobb termést törekszik kivenni s melyen jó haszonnal túladni bármely pillanatban kész. A földművelést is a legnagyobb tökélyre vitt üzleti szellem hatja át, mely azt a változó conjuncturák gyors kizsákmányolására s a modern kereskedelmi és forgalmi intézmények minden előnyének teljes felhasználására alkalmassá teszi.

De térjünk vissza tárgyunkhoz:

A magántulajdont nem képező területek fölötti tulajdonjog mindjárt a függetlenségi harcz befejezte után az Unióra lőn ruházva s pedig első sorban azért, hogy azok a háború alatt fölvetett kölcsönök biztosítékát képezzék s az eladások útján befolyó összegekből az államadósság törleszthető legyen. E tisztán fiscalis szempont irányadó hosszú időn keresztül a föld-eladásoknál; óriás complexumokban kerül az egyes földüzérek kezeibe, kik annak újbóli eladását s betelepítését kizárólag saját hasznuk szempontjából eszközlik. A földbirtok mikénti eloszlását s ezzel Amerika társadalmi szervezetének egyik legfontosabb problémáját e nagy birodalom kormányzói a véletlen játékára bízzák, s ha ma az Egyesült Államokban egészben véve nem a nagy, de a középbirtok uralkodik, s a földművelés is azon államok politikai rendszerének megfelelő demokratikus szervezetet nyert, ez nem az államférfiak előrelátó bölcseségének, de az adott viszonyoknak, a természetnek köszönhető. Természeti lehetetlenség volt nagybirtokok létesülése rabszolgaság nélkül s ezért míg a rabszolgatartó déli államokban művelés alá vett új területen csaknem kizárólag nagybirtokok állanak elő, addig az éjszaki államokat földjüket saját izmos karjaikkal művelő független farmerek erős osztálya népesíti be. Ez osztály képezi Amerika nagyságának legerősb, legbiztosabb alapkövét, ennek szívós kitartása ült diadalt a polgárháborúban a déli államok merész aristokrátiája fölött, ennek növekvő befolyása kényszeríté az Unio kormányát a föld-eladások s a betelepítés demokratikus alapokra való fektetésére.

Hosszú küzdelem után 1862-ben lép a homestead-törvény életbe. Ennek értelmében minden letelepülni akaró csekély illeték fizetése mellett birtokba vehet 160 acre földet, mely, ha igazolja, hogy öt évig rajta lakik s műveli azt, teljes tulajdonává lesz. Megszerezhető a tulajdon félévi otthlakás után is, holdanként mintegy három forint vételár lefizetése után. E törvény hozatala óta állami földnek más módon való eladása leg-

feljebb egész kivételesen fordult elő, s a szűz területek birtokba vétele és betelepítése főleg ilyen homestead-ek vétele útján esz- közöltetik. E törvény mellett érvényben marad azonban az 1830-ban hozott elővételi törvény, mely szerint mindenkinek, ki legföljebb 160 hold állami földet egy éven át mível, joga van azt holdanként három forintért megvenni, s kiegészíti az 1874-ben hozott «*Timber-Culture-Act*», mely ismét 160 holdat ad át ingyen annak, ki kötelezi magát abból tíz holdat fával beültetni. E három törvény felhasználásával bárki, jóformán ingyen juthat 480 hold föld birtokába s a tisztviselői személyzet elégtelen száma és megvesztegethetősége a földszerzést még e törvényes határokon túl is lehetővé teszi. Az élelmes amerikai farmer teljes mértékben él ez előnyökkel; míg a homestead-törvény előtt egyes nagy tőkepenzesek kiváltsága a földspeculáció, ma, mondhatni, az egész farmer-osztály nyerészkedési eszköze az. A legtöbb letelepülő oly földterületet vesz birtokába, mely anyagi erejét messze túlhaladja, melynek legnagyobb része míveletlenül marad mindaddig, míg annak jó áron való eladását a népesség szaporodása s a rendelkezésre álló állami föld elfogyta lehetővé nem teszi. Az 1880-iki népszámlálás adatai szerint az összes magántulajdont képező területnek (farmland) alig fele áll tényleg mívelés alatt (improvedland) s e körülménynek köszönhető, hogy a földmívelésre alkalmas állami föld majdnem mindenütt fogyatékán van, s a termelési költségeket mind inkább emelik a földért fizetett vételár kamatai is.

Lényegesen befolyt a birtokviszonyok alakulására a vasúttal szemben követett földadományozási politika is. Mintegy 200 millió hold (persze részben terméketlen terület) ment át a vasútak tulajdonába, melyek azzal tetszésök szerint rendelkezhetnek. Igaz, hogy e terület sakktábla alakban megszakgatott 640 holdas négyszögekben osztatott ki, de a főntemlített földvételi törvények felhasználásával jelentékeny birtoktestek alakítása így is lehetséges.

Mindezek végeredménye gyanánt korántsem uralkodik a középirtok annyira Amerikában, mint a homestead-törvény szövegéből következtetni lehetne, s bár az 1880-ban számbavett 4.008,967 farmból 2.728,893 (68%) 50—500 hold kiterjedéssel bír, de 104,550 farm ($2\frac{1}{2}\%$) területe haladja meg az 500 holdat, s az összes farmland-nak mintegy 20%-a az 1000 holdnál nagyobb nagybirtokokra esik. E mellett azon meglepő jelenség-

gel találkozunk, hogy e négy millió farmból 1.024,601 (25⁰/₀) bérlő kezén volt, s ez ismét azon körülményre is vezethető vissza, hogy a rabszolgaság megszüntetése után számos nagybirtok — főleg a volt rabszolgáknak — parcellázva adatott bérbe. Ennél fogva a kis vagy közép nagyságú farmoknak elég jelentékeny része is nagybirtokosok tulajdonát képezi.

A mi már most a termelésre legnagyobb befolyást gyakorló általános tényezőket egyenként illeti:

1. A föld ára változik a népesség sűrűsége s azon távolság szerint, mely az illető vidéket az Unio iparúzó, fogyasztó területeitől s az angol piactól elválasztja. A távol nyugaton, hol még állami föld áll rendelkezésre, ez — mint fentebb láttuk — ingyen, vagy három (illetőleg a vasútak mellett hat forintért) szerezhető meg holdanként. A vasútak a részökre átadott terület holdját, minőség és fekvés szerint 6—20 frtért adják el. De azért a kedvező fekvésű mívelt föld itt is jóval magasb áron talál vevőt.

A hivatalos statisztika adatai szerint egy hold átlagos ára:

a távol nyugati államokban	---	---	---	---	---	25—35 frt
a Missisippi vidéken s a Csendes-tenger mellékén	---	---	---	---	---	70—150 „
a keleti államokban	---	---	---	---	---	150—220 „

de kedvező fekvésű, vagy kiváló minőségű földek ára ez átlagokat tetemesen fölülhaladja.

2. Mondhatni axioma erejével bír nálunk azon hit, hogy az amerikai termelés olcsóságának egyik oka a közterhek csekélységében rejlik. Mi sem meglepőbb, mint azon fény, mit Sering munkája vet e kérdésre. Tudvalevő, hogy az Unio jövedelemforrásait kizárólag indirekt adók képezik, de az egyes államok, grófságok és községek főleg egy, az adózók vagyona alapján kivetett, egyenes adó útján fedezik kiadásait. Ez adó minden államban, grófságban és községben különböző, de a legkezdetelesebb viszonyok közt is eléri holdanként az 1 frtot, 2—3 frtra majdnem minden kissé fejlettebb vidéken fölemelkedik, ott pedig, hol a mezőgazdaság intenzívebben, nagyobb tőkével üzetik, találunk példákat reá, hogy egy-egy farmer adója 6—7 frtot ér el holdanként. Így tehát, ha nem tekintjük is azon óriás terhet, mely az iparczikkek súlyos védvámait következtében nehezíti a földművelő lakosság vállaira, magok az egyenes adók semmi esetre nem kisebbek ott, mint az európai államokban.

3. Hogy a munkabér általában Amerikában rendkívül magas, az a terület és népesség közötti arálynak természetes következménye.

	A havi munkabér 1869-ben		és	1885-ben :	
Californiában ---	---	---	115 frt 95 kr.	96 frt 87 kr.	
keleti államokban ---	---	---	80 „ 20 „	63 „ 87 „	
közép „ ---	---	---	70 „ 05 „	58 „ 75 „	
nyugati „ ---	---	---	67 „ 52 „	55 „ 65 „	
déli „ ---	---	---	43 „ 02 „	35 „ 62 „	

Eszerint a munkabér 1869 óta határozottan csökken, s a különböző vidékek közötti egyenlőtlenség némileg kevesbedik. Ha Californiától s a korábbi rabszolgatartó államoktól, hol kivételes körülmények forognak fenn, eltekintünk, a nyugati földművelő s keleti iparúzó államok munkabérei között csak jelentéktelen különbség észlelhető, de mindenütt igen jelentékenyen fölülhaladják azok az európai munkabéreket ma is.

4. Ugyanazon körülmények, melyeknek a munkabér magassága köszönhető, vonják a pénz drágaságát is magok után. Az óriás földterület kellő megműveléséhez a rendelkezésre álló tőke merőben elégtelen, s a kamatláb magas mindenütt, de főleg a távol nyugaton, hol legnagyobb ez aránytalanság. A vidéki bankok képezik azon csatornát, mely az iparúzó államok tőkéjét a tőkeszegény nyugat farmereinek kezeihez juttatja. E bankok mindenütt az első telepítvényesekkel jóformán egyszerre jelentkeznek s központját képezik a farmer üzleti tevékenységének. Kezelik pénzt folyó számlára, előleget adnak az elevátorban deponált vagy még függő termésére, kezökben tartják a jelzáloghitelt.

A majd minden államban érvényben álló homestead-exemption törvények kizárják a személyes hitelt, s a földműves osztály csak kézi vagy jelzálog adása mellett juthat, így is drága, kölcsöneihez. A kamatláb biztos jelzálog mellett a nyugati államokban 8—12% között váltakozik.

A földbirtokos osztály eladósodására vonatkozó megbízható adatunk nincs, de a viszonyokat ismerő egyének egybehangzó véleménye szerint az eladósodás főleg az egyoldalú gabonatermeléssel foglalkozó államokban rohamosan nő; a függő termés elzálogosítása általános szokás, s a birtokok 30—50%-a jelzálogkölcsönrel van terhelve.

5. Nincs nemzet a világon, mely oly nagy alkotásokat

mutathatna fel a közlekedésügy terén, mint az Egyesült Államok. A természettől gazdagon megáldva vízi úttal, ezeket nemcsak teljesen kizsákmányolta, de nagyszabású csatornarendszer által egészítette ki. Ezeknek fontossága azonban a drágább, de annyival gyorsabb és pontosabb vasúti közlekedés mellett mind jobban háttérbe szorúl.

Így például New-York állam összes forgalmából

1859-ben még	---	---	69%
1869 „ „	---		47 „
1879 „ „	---	---	23 „
1883-ban „	---		18 „

ment vízi úton, s a gabonakivitelt közvetítő nagy kikötővárosokba érkező gabonának ma már 75%-át a vasútak szállítják.

Ha e jelenséggel szemben mégis azt látjuk, hogy a csatornaépítés az Egyesült Államokban ma sem szünetel, sőt merészebb tervek foglalkoztatják ez államok üzleti világát e téren ma, mint valaha, úgy ennek magyarázata főleg azon nagy befolyásban keresendő, melyet minden vízi út a verseny által veszélyeztetett vasútak tariffáira gyakorol. A vízi-út és vasút e küzdelmében hihetetlenül olcsóvá válik a szállítás a nagy közönség óriási hasznára.

Így egy métermázsza búza New-Yorkba szállítása Chicagóból 1868-ban hajón 2 frt 23 krba, vasúton 3 frt 97 krba került, 1884-ben csak 62 krba, illetőleg 1 frt 21 krba.

Azon óriási vasúthálózat, mely az Egyesült Államok területét keresztül-kasúl járja, minden egységes terv, minden állami befolyás nélkül jött létre. Nem gyakorolt az állam befolyást azok tervezésére, teljesen reájok bízta forgalmuk mikénti vezetését is. A szabad versenynek oly érvényesülése ez, mely példátlanul áll a vasútak történelmében. Hatása a tariffaviszonyokra szembeszökő. A mily drága a szállítás, hol versenytárs hiányában egy társulat monopolisálhatja azt, ép oly olcsó, hol komoly versenytársak állnak szemben. Az egymással versenyző társulatok megújuló küzdelmeikben az önköltségek alá is leszállítják tariffáikat, s folytatják saját veszteségökkel is a harczt mindaddig, míg az erősebb meg nem öli s magába nem olvasztja a gyengébbet, vagy ki nem merül mindkettő s cartel-szerződés nem vet legalább egy időre véget a küzdelemnek. Bizonytalanná, szeszélyessé teszi ez a tariffát, de egészen véve mégis leszállítja azt

azon mérvben, a mint a versenytársak száma szaporodik. A Missisippitől keletre eső államok sűrű vasúthálózatán oly olcsó már a tarifa, oly minimalis hasznot hajt a vasúttársaságoknak, hogy annak további állandó leszállítása alig képzelhető. Másképp áll a dolog távolabb nyugat felé.

Így például egy métermázsza búza fuvarja 1884-ben Kansas-Cityből Chicagoig (800 kilométer) 1 frt 39 kr., Chicagóból New-Yorkig (1600 kilométer) 1 frt 21 kr., ha tehát a nyugati vasutak díjtételei is az élénkebb versenynek kitett keleti pályák tariffáinak niveaujára fognak leszállani, úgy a fönti 1 frt 39 kros tételnek 60 krra kell csökkennie. Ebből kifolyólag föltehető, hogy a legtávolabb nyugaton termelt búza szállítási költségei idővel mintegy egy forintal lesznek leszállíthatók.

Az Atlanti-tenger hajózási díjtételeiben is kivált az utolsó években nagymérvű csökkenés észlelhető. Egy métermázsza búzának New-Yorkból Liverpoolba szállítása

1868-ban	...	...	...	1 frt 30 krba
1880	"	...	...	1 " 10 "
1885-ben	...	...	...	— " 58 "

került. Ily díjtétel mellett a szállítás mondhatni semmi nyereséget nem hajt, s annak további leszállítására a technika mai állapota mellett nincs kilátás.

Az eddig elmondottakból önként következik, hogy az Egyesült Államok egyes részein a legkülönbözőbb mezőgazdasági rendszerek találhatók. Míg a távol nyugatot a lehető legextensívebben üzött egyoldalú gabonatermelés jellemzi, kelet felé mind nagyobb tért foglal a tengeritermelésre alapított állat- s főleg hústermelés, míg a keleti partállamokban a tejgazdaság képezi a mezőgazdaság alapkövét, s mellette jelentékeny zöldség- s gyümölcstermeléssel találkozunk.

Bennünket azon terület érdekel közelebbről, mely a búza-kivitel mai s jövőbeli székhelyét képezi. Ennek gazdasági viszonyait kell behatóbban szemügyre vennünk.

I. A tengerit termelő régióhoz tartozó tengerparti államok ma már a búzát importáló államokhoz tartoznak. Ezekből nyugatra az úgynevezett nyugati államok terülnek el. Az Egyesült Államok mezőgazdaságának súlypontja ezekben fekszik, az összes tengeritermés 72·6%-át, a búzatermés 52·8%-át ők szolgáltatják.

A mezőgazdasági cultura elterjedését e terület egyes államaiban a következő összeállítás mutatja ki.

Az összes területből 1880-ban :

	farmland	improvedland
Ohio-ban --- --- --- ---	94·02 ⁹ / ₁₀	69 3 ⁹ / ₁₀
Indianában --- --- --- ---	88·9 „	60·6 „
Illinoisban --- --- --- ---	88 4 „	72·9 „
Kentuckyban --- --- --- ---	83·9 „	41·9 „
Missouriban --- --- --- ---	63·4 „	38·7 „
Jowában --- --- --- ---	69·7 „	55·9 „
Kansasban --- --- --- ---	40·9 „	20·5 „
Nebraskában --- --- --- ---	20·6 „	11·3 „

Ez adatok alapján ez államok két csoportba sorozhatók. Az úgynevezett régi államokban tudniillik Ohio, Indiana és Illinoisban a használható terület legnagyobb része nemcsak birtokba vétetett, de művelés alatt is áll s míg művelt területek 1871—80 közt 14·2 millió holddal szaporodott, a búzával bevetett terület pedig 5 millió holdról 9¹/₂ millióra emelkedett, e rohamos fejlődés már 1880-ban elérte tetőpontját, s a termelés hasonló kiterjesztése a jövőben nem lehetséges.

E mellett ez államok mezőgazdasága határozott átalakuláson megy át. A 70-es évek magas búzaárjai, a kedvező export-conjuncturák hatása alatt fokozták azok oly rendkívüli arányokban búzatermeléseket; a mai alacsony búzaárak nyomása alatt ismét az állattenyésztés, s első sorban a hizlalás, a hústermelés lép a búzatermelés rovására előtérbe.

Már 1883—84-ben a mai árakat lényegesen meghaladó búzaárak mellett egyhangúlag azon véleményt nyilvánítják ez államok farmerei, hogy a búzatermelés nem fizeti ki magát s jöletök alapját az állattenyésztés képezi.

Ez államokban tehát a művelés alá vett terület némi növekedése mellett is a búzatermelés fokozása egyáltalán nem várható.

Egészen különböző viszonyai daczára, ez államokhoz sorozható Kentucky is, miután itt sincs kilátás a búzatermelés emelkedésére. Hogy művelés alatt álló területe oly feltűnően kevés, az szomorú következménye az e korábbi rabszolga-államban folytatott rablógazdaságnak. Mezőgazdaságát most is a rabszolgaság szülte hanyagság és indolentia jellemzi; a művelés alatt nem álló terület legnagyobb része teljesen kiélt s ma már elbokrosodott birtokokból áll.

A Missisippitől nyugatra eső államokban ellenben óriás termékeny terület áll még felhasználatlanul, a cultura alá vett terület évről-évre jelentékenyen szaporodik s termeléseknek igen nagymérvű növekedésére van kilátás.

A művelt terület e terjedése azonban korántsem ölthet mindenik államban egyforma arányokat. Míg Jowának csaknem egész területe művelésre alkalmas, Missouri jelentékeny részét kopár hegyek s mocsárok borítják, Kansas s Nebraska területének pedig 30, illetőleg 40⁰/₀-a a terméketlen pusztasághoz tartozik, s termőföldjének jelentékeny része is a csapadékmennyiség csekélysege miatt bizonytalan terméseket ad. Ezek alapján a művelés alá vett terület növekedése a következő határokig terjedhet:

	művelt terület	termékeny terület	művelt terület várható növekedése
Jowában	55.9 %	75%	19.1%
Missouriban	38.07 „	60 „	21.9 „
Kansasban	20.5 „	42 „	21.5 „
Nebraskában	11.3 „	36 „	24.7 „

Ez államok mezőgazdasága egészen új, kezdetleges és extensiv ugyan, mindazonáltal sajátos jelleggel ruházza föl azt e terület kiválóan alkalmas volta extensiv és olcsó állattenyésztés üzésére. Viszonylag enyhe klímája, jó legelői s kaszálói és óriás tengeritermelése prædestinálják e vidéket az állattenyésztésre s oly egyoldalú gabonatermelést, mint feljebb éjszakon, itt sehol nem találunk. Csakis azon letelepülő, kinek nincs meg az állattenyésztéshez szükséges tőkéje, foglalkozik kizárólag gabonatermeléssel, ez is csak addig, míg egy kis tőkére tesz szert; a jobb gazdáknál s általában a régiebb idő óta művelés alatt álló földeken mindenütt az állattenyésztés erélyes felkarolását látjuk, a búzatermelés rovására. Mindezen körülmények tekintetbevételével mintegy 12 millió holddal fog a búzával bevetett terület ez államokban szaporodhatni.

II. A most leírt államoktól éjszakra, a gabonatermesztő régió nyugati (búzáat termelő) részét az úgynevezett éjszaknyugati államok, úgymint Michigan, Wisconsin, Minnesota és Dacota foglalják el. Ezek közül Michigan s Wisconsin déli része régebb idő óta áll művelés alatt, a tengeri (kivált mint zöld tengeri) jelentékeny szerepet játszik mezőgazdaságában, az erre alapított állattenyésztés nagy jelentőséggel bír. Legújabb időben tejgazdaság s az intensív gazdálkodás más ágai mind nagyobb tért

hódítanak e területen, rendszeres vetésforgás, trágyázás mind általánosabbá válik s a búzatermelés vesztit jelentőségéből.

Ez államok éjszaki, valamint Minnesota éjszakkéleti részét ellenben öserdő borítja, melynek irtása s művelés alá vétele csak a legutolsó években ölt nagyobb arányokat. Ez öserdőnek fenyvesekből álló jelentékeny része kavicsos vagy homokos talajával nem alkalmas a földművelésre, lombos erdeinek talaja ellenben általában termékeny s miután a klíma a tengeri termelését itt már alig engedi meg, első sorban búzatermelésre látszik hivatva lenni. De mint mindenütt az öserdőben, az irtás a dolog természeténél fogva lassan halad előre, s az irtás alá fogott terület csak évek múlva használható nagyban való búzatermelésre.

Minnesota közepe átmenetet képez a prairie felé, mely ez állam nyugati és Dakota keleti felét foglalja el, míg ez utóbbi nyugati része a terméketlen pusztához tartozik. E prairie-területen csak az utolsó évtizedben, az éjszaki pacific-vasút megnyílta óta kezdődött jelentékenyebb mérvű betelepítés, s Dacotának 1880-ban még csak 1·20/o-a állott művelés alatt. A bevándorlók raja ide tódul legerősebben, s a letelepülésnek itt áll legkevesebb akadály útjában. Egyenletes, könnyen művelhető, csakis fűvel benőtt területe minden nagyobb munka nélkül fogható művelés alá, s legalább az első években egymásután több kielégítő búzatermést ad. Első sorban hazája e terület az egyoldalú búzatermelésnek s bizonyára hosszabb időn keresztül az is marad. Az év felére kiterjedő iszonyú zord tél, valamint azon körülmény, hogy tengeri ily magasan éjszakon meg nem terem, nem engedi meg, hogy az állattenyésztés terén a kedvezőbb viszonyok közt levő nyugati államokkal versenyezzenek s e területet a természeti viszonyok kényszerítik az egyoldalú, gyárilag való búzatermelésre.

E különböző viszonyok mérlegelése mellett a búzatermelés kiterjedésének kilátásait következő kimutatás mutatja :

	termékeny terület	1880-ban művelve százalék	még művelés alá vehető	1880-ban búzával bevetve	búzával vetett terület várható szaporodása millió hold
Michigan	65	23	42	1·8	2·9
Wiscousin	60	26	34	1·9	2·2
Minnisota	50	14	34	3·—	9·—
Dacota	40	1	39	0·26	13·5

a búzával bevetett terület tehát 27·6 millió holddal fog még szaporodhatni.

III. A nyugati és éjszaknyugati államok, mint láttuk, a kontinensnek majdnem egész nyugati felét elfoglaló pusztába nyúlnak be. E pusztá a Cordillerák csúcsáig terül el s az Egyesült Államok területének két ötödét teszi. Felületén az igénytelen pusztai füvek is csak szórványosan jelentkeznek s földművelés csakis mesterséges öntözés segélyével lehető. Ez öntözés azonban aránylag igen jelentéktelen területen bizonyúl lehetőknek, az úgynevezett cannon-alakulásnál vagyis azon körülménynél fogva, hogy a folyamok mind több száz láb mély ágyat mostak magoknak e fensíkban s így vizök csakis e keskeny ágyakban, közvetlenül a folyam medre mellett fekvő földszalag öntözésére fordítható.

Ez öntözhető területek legnagyobb része már el van foglalva s évi búzatermése körülbelül fedezi a bányavidékek lakosságának szükségletét. Miután azonban e bányák s a velök kapcsolatos iparágak rohamos fejlődése a népesség s vele együtt a búzaszükséglet nagymérvű emelkedésére nyújt kilátást, joggal remélhető, hogy e terület nem nagyon hosszú idő múlva számot fog tenni az Unio búzabevitelre szoruló vidékei között.

IV. A Cordillerák nyugati lejtőjén, ezek s a Csendes-oczeán között keskeny földszalag húzódik el, talaja s klímájánál fogva kiválóan alkalmas a búzatermelésre.

E terület legnagyobb része Californiához tartozik, ez eredetileg spanyol, majd mexikói tartományhoz, melynek földművelése egészen jelentéktelen volt, midőn 1848-ban az Egyesült Államok által meghódított. Ez évben fedezik fel az első aranybányát s nyílik evvel új æra ez ország életében. A rohamosan szaporodó bányász-népesség szükségletének fedezése céljából kezdenek nagyobb mérvű búzatermeléshez; a búzatermés még 1860-ban 1·6, 1870-ben 4·5, 1880-ban már 7·8 millió métermázsára rúg.

Mezőgazdasági viszonyaira döntő befolyással volt az a körülmény, hogy termőföldje még a mexikói uralom idejéből egyes nagy nyájtulajdonosok birtokába jutott, s így kevés számú nagybirtokra oszlott fel. Az erősebb amerikai elem jóformán kiszorította ugyan az eredeti spanyol birtokosokat, de a nagybirtok uralkodik Californiában ma is. Ebből kifolyólag a népesség s kivált a földműves népesség még sokkal gyéresebb itt, mint az Unio egyéb művelés alatt álló területein, mi ismét két irányban érezteti hatását. Egyfelől abban, hogy termelésének alig negyede elegendő

a belszükséglet fedezésére, 75⁰/₀-a fölösleg, mely jóformán kizárólag Európába vitetik ki, másfelől pedig abban, hogy mezőgazdaságának még sokkal drágább munkával s tőkével kell dolgoznia, mint a többi amerikai államokénak. Ezért sehol a munka és tőkekimelés nincs úgy a végletekig vive, sehol nem helyettesítik a kézimunkát gépek által oly mérvben és sehol nem oly extensiv a gazdasági rendszer, mint Californiában.

A nagybirtokon jóformán kizárólag búzatermelést találunk, a jobb gazdáknál ugarral párosítva, úgy, hogy a föld fele évenként ugar, másik fele búzával van bevetve.

A mesterséges öntözés nélkül használható terület jóformán egészen művelés alatt áll, de déli részén jelentékeny terület áll még rendelkezésre, mely az ottani forró klíma következtében öntözés nélkül csak legelőnek használható. Ennek öntözése által a búzával bevetett terület még mintegy 1¹/₂ millió holddal szaporítható.

Californiától éjszakra fekszik Oregon s Washington, melyek kisebb nyugati része a Csendestenger-melléki termékeny szalaghoz, nagyobb keleti része a terméketlen fensíkhöz tartozik.

A nyugati termékeny szalag itt még sokkal kisebb, mint Californiában, klímája hűvösebb és sokkal nedvesebb, minek következtében majdnem mindenütt sűrű őserdő fedi. A termékeny terület ma már jóformán teljesen magántulajdont képez, a föld ára általában magas, az írtás nehézségei az őserdőben jelentékenyek, miért is tán föltehető, hogy a búzával vetett terület néhány százezer holddal szaporodni fog, e szaporodás csak lassan, fokozatosan következhetik be.

Oregon keleti — általában terméketlen — részében a Columbia folyó völgye jelentékenyen kiszélesedik, s e teknőalakú síkság déli s nyugati szélén félkör alakban termékeny öv vonul el, mely szerencsés földrajzi fekvésénél fogva kellő csapadékmennyiséggel rendelkezik s öntözés nélkül is művelés alá vehető. E terület viszonyai Dacotaéihoz teljesen hasonlóak; mint ez, könnyen művelés alá vehető s egyelőre az egészen egyoldalú búzatermelésre van utalva.

Csak a legutóbbi években nyer vasúti összeköttetést a Csendes-tengerrel, nagybani colonisatiója ekkor kezdődik. Összes termékeny területe 3·8 millió holdra tehető, melyből 1880-ban csak 0·8 millió hold áll művelés alatt. A búzatermelés várható

maximuma 1·5 millió hold, szemben az 1880-ban kimutatott 0·3 millióval.

V. Éjszakamerika egész területének éjszaki felét Canada foglalja el, melynek termelése jelentékeny szerepet játszik ma is a világgazdaságban s még óriási arányokban fejleszthető.

Gabonakivitele 1883-ban 57 millió forint értéket képvisel, minek legnagyobb része az Unio területére vitt árpára s az Angliába vitt búzára és lisztre esik.

E termények csaknem kizárólag a régibb keleti tartományokban, főleg Ontarióban, Canada legjobban művelt részében állítatnak elő. E terület termékeny része régebb idő óta művelés alatt áll, a föld jelentékeny értékkel (150—220 frt holdanként) bír, általában rendszeres vetésforgás és trágyázás alkalmazása mellett van kezelve; az intenzívebb takarmánytermelés s a gabonatermelés evvel kapcsolatos megszorítása évről-évre haladást tesz, miért is e tartományok gabonakivitele a jövőben bizonyára csökkenni fog.

Ezekről éjszakra, föl egészen a sarktengerig óriás sziklaréteg terül el, melynek terméketlen talaja merőben alkalmatlan a földművelésre, a birodalom egész nyugati fele ellenben kevés kivétellel termékeny talajjal bír, s ez egész óriás területen csak a szárazság és hideg vonja meg a gabonatermelés határait.

Délen az Egyesült Államokon áthuzódó pusztaság nyulik be nyugati Canadába, annak déli részét háromszög alakban foglalva el. Ettől éjszakra az éjszaki Sarktenger növekvő befolyása következtében szaporodik a csapadékmennyiség, a pusztasanként prairiebe, majd még följebb éjszakra erdős vidékbe megy át. E területen azonban a cultura másik ellensége, a hideg jelentkezik. Nyugati Canadának nemcsak tele rendkívül zordon és hosszú, de a tavaszi és nyári hónapok is gyors hőváltozásoknak, gyakori fagyoknak vannak kitéve, s éjszaki nagyobb felében a majdnem minden évben előforduló júliusi és augusztusi fagyok teszik lehetetlenné a gabonatermelést, mely csakis a pusztaságot éjszak felől félkörben övedző termékeny szalagra szorítkozik.

E szalag egész területe 76 millió hold, melynek a homokos, mocsaras és sziklás részek levonása után is fele művelhető, s minthogy e terület éppen annyira vagy még inkább az egyoldalú búzatermelésre látszik utalva lenni, mint Dacota prairie-területei, a búzával bevethető terület 12 millió holdra becsülhető.

Ebből ma igen kevés áll tényleg művelés alatt, de a művelés kiterjesztésének föltételei korántsem oly kedvezők, mint az ember gondolná.

Canada kormánya azon vágytól buzdítva, hogy az Egyesült Államok felé irányuló európai kivándorló tömeget — s mindenekelőtt annak angol részét — e terület felé irányítsa, mindazon kedvezmények dolgában, melyeket az Unio nyújt a letelepülőknek, ezt túllicitálni iparkodott. Ezáltal határozottan túllőtt a célon.

Letelepülési törvénye, mely még sokkal nagyobb terület megszerzését teszi vagyontalan bevándorlóknak lehetővé, mint az Unióé, még sokkal nagyobb tért nyit a földspeculációnak, s még sokkal nagyobb aránytalanságot eredményez a birtokok nagysága s a művelésökre rendelkezésre álló erő között. A letelepülési törvény alapján 10·4 millió hold adatott el 1885-ig egyes letelepülőknek, maga a canadai pacific-vasút 25 millió hold adományt kapott, a Hudson-öböl társaságkártérítés gyanánt 3 milliót, egyéb reservatiók 2 millióra tehetők, úgy hogy ez egész terület, melyből művelés alatt alig áll valami, legnagyobb részben birtokba van véve.

A colonisatio haladásának útját állja tehát a földnek már is észlelhető megdrágulása, de útját állják a mostani alacsony búzaárak is. Egy métermázsza búza Angliába szállítása 3·80 egész 4·60 frtot képvisel, úgy hogy a mai árak mellett alig marad 4—4¹/₂ frt a termelőnek. Ilyen árért pedig a búzatermelés nem fizeti ki magát.

Tényleg már 1884—85-ben tetemesen meglassúdik a bevándorlás e tartományba, s míg 1882-ben 2·7 millió hold adatott át a letelepülési törvény alapján, e mennyiség

1883-ban	---	---	---	1·8
1884-ben	---	---	---	1·1
1885-ben	---	---	---	0·5

millió holdra száll le.

Az utóbbi években fölmerült ugyan azon terv, hogy e terület a Hudson-öböllel hozassék vasúti összeköttetésbe, mi által a szállítási költségek métermázsánsként 1—1¹/₂ frttal volnának apaszthatók, de e terv megvalósításának alighanem elháríthatlan akadályát képezi nemcsak azon körülmény, hogy a Hudson-öböl kikötőit a fagy az év felén át megközelíthetetlenekké teszi,

de még inkább az úszó jéghegyek, melyek a hajózást úgy magában az öbölben, mint főleg a hozzá vezető szorosban az egész éven át veszélyeztetik.

Az exportáló területek termelési viszonyainak s kilátásainak e részletes áttekintése azon eredményre vezet, hogy a búzával vetett terület

a nyugati államokban	---	---	---	12
az éjszaki nyugati államokban	---	---	---	27.6
a Csendes-tenger mellékén	---	---	---	3.4
Canadában	---	---	---	11

összesen mintegy 54 millió holddal,

a búzatermés nagysága tehát 185—190 millió métermázsával szaporodhatnak.

Oly terméstöbblet ez, mely a világpiacz viszonyait teljesen felforgatná, ha azonnal érvényesülne, a kérdés súlypontja azonban épen abban fekszik, mily gyorsan fog ez óriás terület művelés alá vétetni, s mily arányban fogja a művelés alá vett terület szaporodásának hatását a búzatermelés relativ megszorítása s a folyton növekvő szükséglet ellensúlyozni.

Ha a colonisatio a hetvenes évek arányaiban halad, úgy ez egész terület művelés alá vétele 40 év lefolyta alatt várható. De a viszonyok korántsem olyanok ma, mint a hetvenes években.

Az ingyen rendelkezésre álló terület mindenütt rendkívül megfogyott, s ott is, hol — mint például Dacotában — nagy kiterjedésű földterület áll még rendelkezésre, a vasútakhoz közel fekvő földek mind occupálva vannak. A földnek tehát majdnem mindenütt oly értéke van, mely a belőle nyerhető jövedelemnek teljesen megfelel. Ennek következtében vagyontalan elemek letelepülése mind nehezebbé válik, s a művelés alá veendő terület árának kamatai növelik a termelés költségeit, csökkentik a termelés rentabilitását.

Ez utóbbit az utolsó években beállott árcsökkenés úgy is kétségessé teszi. Az átlagos búzaár 1881—83-ban:

New-York államban	---	---	11 frt 10 kr.,	tehát	---	frt 40 krral
Mississippi keleti partvidékén	9	"	9.50	"	"	2—2 " 50 "
" nyugati	"	---	8	"	8.50	" " 3—3 " 50 "
a legszélő nyugaton	---	---	7	"	50	" " 4 frttal kevesebb

mint Angliában.

Angliában a búza ára 1885 óta 8½ forint körül áll, s a távol nyugaton, ott, hol a búzatermelés kiterjesztése leginkább

lehetséges, legföljebb 4 frt 50 kr. lehet. Tényleg Nebraskában 4 frt 40 kr. volt 1886-ban a búza ára. Ily ár mellett pedig a búzatermelés nem fizeti ki magát s annak jelentékenyebb kiterjesztése mindaddig nem várható, míg azt a búzaárak jelentékeny emelkedése ismét jövedelmezővé nem teszi.

Igazolják ez állítást a legújabb statisztikai adatok is, ezek szerint a gabonával bevetett terület

	1880-ban	118	1885-ben	135	millió hold, ebből
búza	"	35	"	34	" "
tengeri	"	62	"	73	" "
zab	"	16	"	22	" "

vagyis emelkedett ugyan a bevetett terület ez 5 év alatt is, és pedig igen jelentékenyen, de ez emelkedés kizárólag a tengeri- és zabtermelés fokozására fordítottatott, a búzával bevetett terület, mely 1880-ban az egész bevetett területnek 30⁰/o-át tette, annak 24⁰/o-ára szállott le, s abszolút mennyiségében is csökkenést mutat ugyanakkor, midőn az Unio lakossága több mint 5 millióval szaporodott, tehát a búzafogyasztás körülbelül 7 millió métermázsával, vagyis mintegy 2 millió hold termésével növekedett.

Ehhez képest az Egyesült Államok búzakivitele is csökkenést mutat, s míg 1879—82-ig átlag 43, 1883—86-ig csak 32.5 millió métermázsára rúg.

Vizsgálódásaink végeredménye gyanánt nyugodtan állíthatjuk tehát, hogy az amerikai verseny csak a maiaknál tetemesen magasabb búzaárak mellett ölthet nagyobb arányokat, s a mai búza áraknak ha nem is nagyfokú, de mérsékelt javulására a közel jövőben számíthatunk.

E némileg biztató kilátás azonban egy más veszély csiráit rejt magában. Amerikát úgy egyéb viszonyai, mint főleg óriás tengeritermelése az állattenyésztés terén legyőzhetetlen versenytársrá teszi, búzatermelésének relatív megszorítása az állattenyésztés fokozott fejlesztésével egyértelmű, s azon nyomás, melyet Nyugat-Európa állat- és hús-áaira már is gyakorol, minden valószínűség szerint fokozott mérvben fog érvényesülni. Sering műve második részében behatóan foglalkozik e kérdéssel. Benünket, fájdalom, igen kevésbé érdekel az. Mi így is ki vagyunk állatainkkal a nyugati piacokról zárva, s a mai gazdasági irány mellett aligha fogunk azokon egyhamar megjelenhetni.

TISZA ISTVÁN.

FEGYELMI ÜGY.

Elbeszélés.

Az udvarosi nagyvendéglő éttermében — mely mint a középütt álló billiard tanúsítja, egyszersmind kávéházi helyiségtől is szolgál — meglehetősen számmal ültek ma este a vendégek. Künn szakad az őszi eső s ilyenkor kellemes a meleg szobában az iddogálás, beszélgetés. Bár a nyolcz órát elütötte már a Kosuth Lajos és Teleky László könyomatos arczképei közt a meglehetősen piszkos falon lógó óra, alig távozott egy-kettő a vacsorálók közül s a jobboldali sarokban levő törzsasztalhoz az adóhivatal vezetője: a pénztárnok, épen csak most érkezett.

Az asztaltársaság többi tagjai, két helybeli ügyvéd, az orvos, a járásbíró s egy földbirtokos örömmel fogadták, mert tőle várták az ellankadt társalgás fölélénkítését, de egy negyedóra múlva már minden tárgy ki volt ismét merítve és sokért nem adták volna, ha valaki új anyaggal szolgál; a kvaterkázás jobban esik kedélyes társalgás közben.

Ekkor megnyílik az ajtó s egy fiatal pár lép be, a férfi karján alvó kis leánygyermekkel. Senki sem ismeri, idegenek, utasok, meglehetősen átfázott, átázott állapotban.

— Csinos menyecske! — jegyzi meg a szakértő hírében álló járásbíró.

— Vajon kicsoda lehet? — szól a pénztárnok.

Odahíjják a vendéglőst, de ő nem adhat fölvilágosítást.

Most érkeztek, szoba már nincs a fogadóban üresen, más vendéglő pedig Udvaroson nem létezvén, az éjtszakát az ebédlőben fogják tölteni.

— Szegény nácziónak nézem — mond a földbirtokos, vinkót isznak.

— Megkínáltam butéliás borral, de nem vállalta — egészíti ki a vendéglős az előbbi közleményt s ezzel minden meg van mondva. Most már ismerte a törzsasztal teljesen az érkezőket, jobban, kimerítőbben, tüzetesebben, mintha mindegyik eléjük terjesztette volna curriculum vitáját. A ki nem butéliás bort iszik, a ki kocsisbort hozat, nem lehet úr, nem érdemes a figyelemre s a törzsasztal hátat fordítva az illetőknek, napirendre tért át fölöttök.

Se Szentlaky Kálmán, se felesége Irén nem bánták, hogy a közfigyelem elfordult tőlök és halk beszélgetés közt fogyasztották el a vacsorát.

Aztán a kis lyányt, Piroskát, a billiardra fektetve, várakozni kezdtek, hogy majd a terem kiürül.

Már kilencz is elmúlt . . . Egyik-másik asztaltól csakugyan fölczihelődtek és eltávoztak némelyek, de még a törzsasztalnál senki sem mozdul, sőt egy batteria palaczkot most hord föl a vöröshajú pinczér.

— Nagy a füst! — súgja a nő, férjéhez hajolva.

Csakugyan, a füst igen nagy, a rossz köolajjal töltött, pár álmos lámpának világa a füstfelhők ködével alig tud megküzdeni. Félitzet üt a fali óra.

Egy vendég fölkel s eltávozik. Kálmán halásan tekint utána, de a jó példa a törzsasztal vendégeire nincs hatással, ott perczről perczre vígabb hangulat kezd uralkodni. Fölfedezték, hogy az adóhivatal vezetőjének születésnapja holnap lesz s ezt a kedvező alkalmat nem lehetett elszalasztani. Kocczingatás, fölköszöntések egymást követik, a szegény fáradt asszonyka meg hiába iparkodik elszundikálni, a harsogó nevetés (kivált a földbirtokosé), a lármás társalgás mindig föl-föl költik.

— Hajtsd fejecskédet vállamra — tanácsolja a férj, s a nő meg is teszi. Kálmán átkarolja, tekintete végtelen gyöngédséggel nyugszik hitvesén. Látszik, nagyon szeretheti; látszik ez abból a haragból is, mely arczát elborítja, mikor a törzsasztal nagyon is zajossá lesz, s az ő kedves feleségének álmát meg-megzavarják.

Sokért nem adná, ha Irénnek néhány órai nyugalmat szerezhetne, türelmetlensége, idegessége a törzsasztal vendégeinek jókedvével csak növekszik. Néha alig tudja magát fékezni . . . Odahíjja a pinczért, megkérdi, meddig szoktak ezek az urak mulatni s azt a kellemetlen fölvilágosítást nyeri, hogy rendesen

tíz órákor elmennek, de ilyen kivételes alkalmakkor reggeli három óráig is eliddegálnak. Bele kell hát nyugodni a végzetbe és csakhamar pohárcsengés, láрма daczára ültében ő is elaludt.

Éjfél körül járhatott az idő, mikor gyereksírás költötte föl. Megrázkodik, erre fölébred Irén is, mindketten talpon vannak egyszerre és látják, hogy a pinczér leányukat egy székre ülteti.

— Mama! Papa! — sír az álmából fölriasztott Piroska!

— Mit csinál a gyermekemmel? — kiált dühösen Kálmán, ott teremve a pinczér mellett.

— A nagyságos urak egy partie billiardot akarnak játszani!

— Nem költhetett volna föl minket? — korholja a férj és félretaszítja a szolgát, — szegény kicsikém!

A törzsasztalnak jókedvű társasága éber figyelemmel kísérte ezt a jelenetet és a földbirtokos — a nagyhangú — nem késik odavetni, hogy «furesa gusztus a billiardot ágnak nézni. Madráczon szokás hálni, nem zöld posztón.»

— Van olyan furesa ez a gusztus, mint az éjfél utáni billiardozás! — hangzik a válasz Kálmán ajkairól. Inkább csak maga elé morogta, mintegy önmagának megnyugtatósára, még is meghallották.

— Billiardozni mindég lehet — kiált föl a mély meggyőződés borízú hangján a kissé bekapott egyik ügyvéd, ki pénzen kívül nem szeret mással adós maradni — felelettel legkevésbé.

— Ne felelj — súgja Irén kérőleg férjének. — A mit ez a nő mond, az előtte szentírás. Pedig a nő oly finom, gyöngye, szinte törekeny teremtés, s a férj erőteljes, elszánt embernek látszik.

A törzsasztalnál észrevették a válasz elmaradását és egymásra néztek. Meghátrált, megretirált az ipse, ez a vonás teljesen összeegyeztethető azzal, hogy butéliás bor helyett vinkót iszik. Az ilyen embert csak meg kell egy kicsit szekirozni, lett a megállapodás, és elkezdődött most egy különös társalgás. Magok közt beszélgettek ugyan, de minden szavuk annak a vinkós úrnak szólt. Boszantó, csípős észrevételek. Hogy némely ember nem tud becsületet; hogy az étteremben csak az az úr, a ki eszik és iszik, s annál nagyobb úr, minél többet és drágábbat fogyaszt, a ki pedig aludni akar, ne zavarja a mulatókat. Mindezen szellemes megjegyzések rendkívül boszantották a heves

vérű Kálmánt, ki bizony sokkal kisebb személyeskedésekért megvagdossott hajdanában embereket, de valahányszor kitörni készült, vagy egy csipős mondást dobott volna maga elé közvetett válasz gyanánt amazoknak, Irén megfogta kezét s csak annyit rebegett: «Az ígéreted, az ígéreted!»

S ő nem felelt semmit. Erre a társaság mindinkább fölbátorodott, kivált az adóhivatal vezetőjének támadtak mulatságos ötletei, például, hogy a ki nem tud aludni az bizonyosan vinkót ivott, mert a butéliás bortól jól lehet aludni. De hát kiki olyat iszik, a milyen a gusztusa, vannak vinkós ízlések is...

— Az ígéreted — súgja ismét az asszonyka férjének — ha mindjárt egy szóváltással köszöntünk be új állomásunk helyén, vége a renommédnak. Pedig tudod, azt kell helyreállítanod.

És Kálmán — akárhogy forrt benne az indulat s a lovagias vér — megint csak hallgatott.

Az adóhivatal vezetője valamit oda súg a többinek, azok nevetve helyeslik, a két ügyvéd el van ragadtatva. Megboszantani, megbántani ezt az embert az udvariasság örvével — fölséges egy eszme!

Huba Károly, az adóhivatal főnöke fölkel, oda lép Kálmánhoz egy palaczk borral.

— Megengedi uraságod, hogy ő nagyságát megkínálhasuk e kiválóan finom borral?

Az előzmények után ez a föllépés a legbántóbb színben tűnt föl. Kálmán arcza vérbe borúlt, homlokán a két szem közt egy sötétpiros folt mutatkozott. Irén ijedten tekintett urára, ki farkasszemet nézett az adóhivatali főnökkel.

— Ismeretlentől nem fogadok el bort!

— Ha ismeretlenül megkínálom, ismeretlenül el is fogadhatja — hangzott a válasz, melyben sokkal több a logika, mint a mennyi a pénztárnok úr jelen állapotával összeegyeztethető volna.

— Az én nevem Szentlaky Kálmán!

— Szentlaky! . . Szentlaky! . . A híres Szentlaky? — kaczag az ellenfél.

— Hallott már felőlem?

— Hallottam hát, hiszen én leszek a chefje, a nevem Huba Károly, állásom adóhivatali vezető. Holnapi viszontlátásig jó éjtszakát!

S ezzel visszafordult a társasághoz, mely a leleplezéssel tökéletesen meg volt elégedve és e váratlan fordulatot az est méltó betetőzésének tartva, az asztalbontást közértelműleg határozattá emelte. Még egy kvaterka, még egy kocczintás, leszámolás, aztán zajos, víg eltávozás.

— Milyen jó volt, hogy mérsékelted magadat — szólott Iren férjéhez, mikor magokra maradtak.

Kálmán megcsókolta nejét: — Te vagy az én jó angyalom!

II.

A helybeli adóhivatalban pár nap óta nem kis fokú elégedetlenség uralkodik egy számtiszt állomás betöltése miatt. Bizton számítottak rá, hogy az a «kebelből» fog betölteni és daczára, hogy foglalkozásuknál fogva a számításban nagy gyakorlattal bírnak, mégis ez egyszer rosszul számítottak.

Kineveztek erre a 600 forint évi fizetéssel és 100 forint lakbérrel ellátott állomásra egy egészen idegen embert, a ki még sohasem dolgozott az adószakmában. Kinevezték annyi más, régóta szolgáló és várakozó számtiszt, számgyakornok, számgyakornokjelölt és napidíjas mellőzésével. A kérdéses számtiszt-ség bírlalója már másfél év óta gyöngélkedett és társai élénk érdeklődéssel, melyből a részvetnek is kijutott egy csekély rész, kísérték a mellbaj különböző phasisait, azon hiszemben, hogy a catastrophának bekövetkezése általános előmozdítást fog maga után vonni, az 500 forintos számtisztból lesz 600 forintos, a számgyakornok számtisztté neveztetik ki, a számgyakornokjelölt számgyakornokká lép elő, sőt talán még a napidíjasi kategóriában is lesz egy kis «mozgás».

Mindezen reményeket a pártfogás halomra döntötte, mert ámbár a pénzügyigazgatóságnál, mely e kinevezéseket eszközölni szokta, a dolog jól állt és Selber Lajos, az 500 forintos számtiszt már gratulatiót is kapott egy pénzügyigazgatósági barátjától az előléptetéshez, az utolsó órában a «központból» érkezett felsőbb helyi ajánlás Szentlaky Kálmánt tolta be. Hivatalos, a német időkből maradt terminus szerint ez «ájnsúb». Mennyire szívelhetik az ily betoltakat azok, a kik elébe tolják, bővebb magyarázat nélkül is érthető, s így természetes, hogy Szentlakyra nem sok rokonszenv várakozott új pályatársai

körében. Kivált, mikor megtudták, hogy «végzett úr», ki vagy kétszázezer forintnyi örökségének hamar nyakára hágott, s most «ellátásra» szorult.

— Nekünk «von Pik auf» kell szolgálni — jegyezte meg Zarbek András számgyakornok a legnagyobb elkeseredés hangján — ezek az urak meg egyszerre számtisztekké lesznek.

Ez észrevétel általános helyesléssel találkozott a hivatalnak különböző dohányok illatával telített helyiségében, s a közvetett és közvetlen adók, bélyeg és egyéb illetékek számoszlopaival elfoglalt alakok helyeslőleg ümgettek rá.

— Protectio! protectio! — egészítette ki Obornyik Tamás, a 700 forintos számtiszt.

De legelfogultabb érülettel a jövevény iránt maga Huba Károly viseltetett, még a vendéglői találkozás előtt is, mert ő az «urakat» hivatalában nem szívelhette, kik a hivatalos fegyelembe csak nehezen vagy épséggel nem törődnek, a mi meg Szentlakyt illeti, egyéb kedvezőtlen tudósítást is kapott felőle jó barátjától, a pénzügyigazgatótól.

Megférhetetlen fráternek volt lefestve, ki már több hivatalnál szerencsét próbált, de mindennünnen kicseppent, megférhetetlensége miatt. Hanem van egy távoli befolyásos képviselő rokona, az kijárta neki ezt az állást. Ide «dugta» Udvarosra, hogy lerázza a nyakáról. «Vigyázz barátom!» végzé levelét a pénzügyigazgató, «sok bajod lesz e rakonzátlan, ideges, heves emberrel».

— Velem kössön ki — dünnyögte maga elé Huba Károly s egy önelégült pillantást vetett végig a három szobából álló hivatalos helyiségen, melyben ő korlátlanul parancsol.

Ezt az előzetes rajzot méltón egészítette ki a korecsmai jelenet, s azért bizonyos kárörömmel várta másnap az öntelt hivatalvezető a «berukkolandó alattas»-t, a ki a hivatalos helyiség körébe lépve, a főnöki hatalomnak alávetett lényynyé devalválódik. Hogy érezteti majd vele, a finom idegzetű volt úrral, jelen állásának alacsony voltát, hogy meglakol még a visszautasított butélia borért! latolgatta magában, mialatt a körömtisztítás szórakozását ily hétköznap kivételesen megengedte magának.

Egyszerre előtte áll a tegnapi útas.

Huba Károly főnök hirtelen abban hagyta a körömtisztítást és irományokban látszólag mélyen elmerülve, úgy tett,

mintha észre se venné az új számtisztet. Kétszer, sőt háromszor kellett Szentlakynak köhécselnie, míg végre Huba úrnak a lehető legrosszabb kedvvel fölnézni méltóztatott.

— Ki az?

— Én vagyok, Szentlaky Kálmán, az új számtiszt.

Huba Károly úr fölkelt s csak annyit mondott egész kurtán: «jőjjön!» Aztán a másik szobába ment s így szólt:

— Uraim! bemutatom önöknek Szentlaky Kálmán számtisztet!

Csodálkozva tekintett föl a munkával elfoglalt összes személyzet, a nélkül, hogy egy is kimozdult volna helyéről, de mihelyt a kíváncsiság ki volt elégítve, mindenki ismét lajstromaihoz és könyveihez fordult s egy üdvözlő fejbólintással sem tisztelte meg a jövevényt. Huba Károly úr aztán előszólította Zarbek András számgyakornokot s a következő, mélységes mély gúnynyal bővelkedő szavakat intézte hozzá:

— Mivel Szentlaky számtiszt a mi mesterségünkben egész járatlan, önre bízom gyakornok úr, szíveskedjék a hivatalos teendők első elemeivel megismertetni.

A számtiszt észrevette, hogy míg a gyakornokot urazta, az ő minősége mellől ezt a szócskát elhagyta, nem kerülte el továbbá figyelmét az sem, hogy épen a hivatal legfiatalabb tagjára, ki alig húsz éves, bízta az ő oktatását. De hallgatott.

Mikor Szentlaky haza érkezett a fogadóba, fáradtnak, kimerültnek tapasztalta Irén s aggódva kérdezte: «talán összekocczantatok?»

— Nyugodt voltam — felelt a férj, felesége kezét megcsókolva, ki boldogságtól sugározva szólt kis leányának: «Csókold meg papát, öleld meg, de sokszor, mert olyan jó ember».

— Meg fogom mutatni, hogy megférhető ember vagyok — szólt a férj, gyermekét megölelve.

III.

Egy hétbe került, míg rendbe jöttek kicsi háztartásukkal. Lakás nem egy könnyen volt található a mezővárosban s áldhatták a sorsot, hogy a plébánia háta mögött, Szerdás Gergely csizmadia házában, egy elég tágas, tisztességes szobát kaphattak közös konyhával. Kevés bútoruk megérkezett csakhamar; némi

hiányokat a helyi piacon pótolnak ki, s a legközelebbi vásárnapot már otthonukban ünnepelhették meg, szerényen, de boldogan, elégtelen.

Valahányszor haza jött ura, mindig el kellett mesélnie a hivatalos élményeket és mikor előadta, hogy a személyzet idegenkedése folyton tart, Huba Károly pedig annál gögösebb és nyersebb, minél nyugodtabban viseli ő magát, Irén azt felelte: «becsületszavadat adtad, meg is kell tartanod».

Ha nem is kötelezte volna ez a becsületszó, vajon nem elég-e Irén és Piroska is arra, hogy magát megfégezze? Hiszen hányatott életében ez az utolsó kísérlet a tisztességes megélhetésre, ha most sem sikerül, hol kap ismét állomást? Összedől existenciája és romjai alá temeti azt a két imádott lényt, kik az életet rá nézve még elviselhetővé teszik.

Pedig beh nehéz harc ez a folytonos, szakadatlan küzdelem egy az állapot alacsonyúsága ellen föl-föllázadó önértetnek!

A büszke Szentlakyak utolsó sarja végtelen megaláztatásokon megy keresztül olyanok miatt, a mik Zarbek, Selber, vagy Obornyik uraimék szemében csekélységek, semmiségek, ha egyáltalán észre is veszik. De Kálmán becsülete kényes, nagyon kényes s igen keserű eredményekre jut, melyeket el kell nyelni.

Igen, el kell nyelni!

— Megint hivatalt szerezzek, öcsém? — szól az öreg Morányi Fülöp, mikor Kálmán ezelőtt egy évvel fölkereste — de már ez most bajos dolog. Félnék tőled, ki nem állhatnak. Öt különböző hivatalba juttattalak be és sehol sem okosodtál meg. Az elsőből kicsöppentél, mert a főnöködet legazemberezted . . .

— Az is volt, higye el bátyám!

— Második helyeden kihívtad az egyik tisztviselőt . . . magadra haragítottad társaidat s boszúságodban ott hagytad a hivatalt.

— Mily emberek, mily atmosféra, mily erkölcsök! Mind csalták az intézetet. Én azt a gazdálkodást nem nézhettem nyugodtan!

— Mit soroljam elő a további kísérleteket, melyek mind szerencsétlenül ütöttek ki és most oda jutottunk, hogy pusztanevedtől is fáznak az emberek. Fáznak ám! Párbajaid, nyilatkozataid, viseleted zajt ütöttek és abba a hírbe hoztak, hogy

megférhetetlen vagy. Több helyütt egyenest megmondták a szemembe: ilyen urak nekünk nem kellenek, mi engedelmes, szerény, hallgató eszközöket keresünk.

— De mikor a világ oly hitvány! Az ember magát néha nem győzheti le — tör ki Kálmán és az öreg Morányinak csak nehezen sikerül vele megértetnie állapotát. A míg vagyonos volt, szabad folyást engedhetett a világ fölötti véleményének, most szegény és családos ember, ki munkával akarja megkeresni kenyerét s az ilyen embernek óvatosnak, kíméletesnek, alkalmazkodónak, megférhetőnek kell lennie, szemet hunyva és hallgatva sok mindenre, a miről máskülönben bátran nyilatkozhatott.

Kálmánnak ezek a tanácsok nem tetszettek, majd ő megél hivatal nélkül is. Tud festeni, zongorázni, ért nyelveket. A kísérlet balul ütött ki, nem vergődött semmire; festészeti ismeretei a műkedvelés színvonalán nem terjedtek túl, leczkéket adni pedig oly kényes, érzékeny embernek igen nehéz. Irén látta ezt s mikor kevés megmaradt értékek darabjai sorba a zálogházba kezdtek vándorolni, ő kereste föl férjének megmaradt utolsó jóakaróját és támaszát, az öreg Morányit, ki megígérte, hogy még egyszer, utoljára megpróbálja Kálmán elhelyezését, ha megfogadja, hogy a viszonyokhoz és emberekhez alkalmazkodik.

Ezen az úton jutottak Szentlakyék Udvarosra, hol Kálmán csakhamar észrevette, hogy a keserűség poharát fenéig kellend ürítenie. Társainak hideg tartózkodását még elviselte volna, de Huba Károly modorával nem tudott megbarátkozni. Sejteni kezdte, hogy ez az ember ki akarja, ki fogja marni.

Csipkedte, boszantotta, minden munkáját kifogásolta, a legkellemetlenebb kiküldetéseket rábízta és ha látta, hogy «alattasának» arczát a szégyen és harag pírja elborítja, bizonyos gyönyörűséggel kísérte belső tusáját, melynek az arczkifejezés sokszor nagyon is hű tolmácsa volt. Hányszor tudta magát az egykori gavallér alig fékezni, hányszor vágta volna lábai elé az actákat, és hívta volna a becsület mezejére, hogy megtorolhassa rajta a kint, melyet okoz, a gyalázatot, melylyel elhalmozza . . . de olyankor föl-föltűnt lelke előtt Irénnek arcza, az a szelíd kép és ő legyőzte magát.

Ennyivel tartozik annak a nőnek, kit ő megszöktetett szülei akarata ellenére, ki miatta elhagyta családját, fényes

otthonát, elszenvedte a kitagadtatást és soha szemére nem lobbantotta az áldozatot, melyet érette hozott.

A mit ő szenved naponként, az csak viszonzás kiállott szenvedésekért.

IV.

Minden adóhivatalban sok a panasz, az udvarosiban is elég reclamatióról lehetett hallani.

De legszerencsétlenebbnek az új negyedév körül egy pénteki nap látszott, mikor már vagy tizenketten tettek panaszt a könyvek rossz vezetése, számítási hibák miatt.

Huba Károly úr indulatosan kiáltott föl az utolsó panaszról:

— Hja! mikor gavallérokat kap az ember, a kik semmihez sem értenek!

Ezt a másik szobában harsogta el a főnök, de oly hangosan, hogy végig hallatszott az egész hivatalon és Szentlaky fülébe is eljutott, ki azonban hallatlanná tette épen úgy, mint a hogy nem vette észre társainak gúnyos ábrázatait és tekinteteit. A hivatalos helyiségben nyüzsgött a fél, azok nem tudták kire véljék a gavallér elnevezést, míg a tisztviselőknek Szentlaky felé forduló figyelme megmutatta a be nem avatottaknak is a bűnbakot. Kíváncsian nézegették, halk susogás is támadt Obornyik s néhány fél között. Kálmán úgy érezte, mintha tüvel szurkálnák.

Egyszerre Huba Károly hangja hallatszik: «Szentlaky!»

Csak egyszerűen «Szentlaky». Épen úgy, mint a hogy ő hajdan inasát szólította: «Pista!» Jó, hogy nem füttyült neki. Lehetetlen fölállnia, lábaiban ólmot érez, a székhez hozzá van növe.

— Hallja, Szentlaky úr! híjják — figyelmezteti Selber Lajos.

Az első meglepetésen túl lévén, ideges szívdobogása szűnik, arcza visszanyeri rendes színét, föl tud kelni es lassú léptekkel halad a főnök szobája felé, melyben megérkezve, tapasztalnia kell, hogy Huba Károly úr ma kiválóan indulatos.

— Hogy küldhetett maga Molnár István úrra adóintést, executióval való fenyegetést, mikor ő már pontosan megfizette a negyedévi adót? — förmed rá a felek előtt.

Szentlaky ajkába harap és minden izgalom nélkül felel:

— Selber Lajos úr mondta úgy . . .

— Ne mentegetőzzék Selberrel. Akár mit mond Selber, utána kellene a könyvben néznie, de a gavallérok nincsenek munkához szokva, nekik minden fáradságos. Mit is lesznek beamterek?

— Engedelmet . . . kockáztatja meg Kálmán, de a főnök közbevág:

— Hallgasson! Mehet!

E naptól fogva a főnök bánásmódja még kihívóbb, gögösebb, durvább lett. Egyebet sem hallott Kálmán, mint ilyesfélét: «mit dugnak urakat ilyen hivatalba, a hol dolgozni kell?» «Az urak kucsirozzanak, dolgozni úgy sem tudnak».

Ezek az apró tüszúrások becsületérző lelkét úgy meghurczolták és kimerítették, hogy már nem találja meg a munkához szükséges rugékonyságot. Izgatottsága napról napra fokozódik.

— Te titkolódzol, ne tagadd, lelkedet valami nyomja — szólt egy este Irén, mikor Szentlaky bágyadtan ült a vacsoránál.

— Milyen éles szeme van az én jó nőmnek — tréfálózik a férj — hogy egy kis főfájás alatt mindjárt titkot vél lapangani.

— Egy hónap óta mindig fáj a fejed? Légy őszinte . . . gyónd meg . . . úgy-e állásod alacsonyossága bánt? . . . a társaság, melybe kerültél és mely régi társadalmi köreidhez oly kevésbé illik?

— Mit törődöm én azokkal? Örülök, hogy ide eltemetkezhettem, a hol senki sem ismer.

Mindketten elhallgattak.

Piroskájok már ágyában aludt; a kis lámpa egy igen, igen sovány esteli maradványait világította meg az asztalon; a meglehetősen üres szoba meszelt falain árnyak játszadoztak . . .

— Miért is vagyunk mi ketten a világon? — sóhajt föl Irén, egy tekintettel Piroskára, nélkülünk nem nyomna gond, a legényember oly könnyen megél!

Kálmán fölkel, nejéhez lép, megsímogatja szőke selyemháját, kedves orcáját: «Miért voltam én oly önző, hogy magát kiragadtam a fényből, kényelemből? Miért tartom magamhoz lánczolva, holott édes atyja minden pillanatban kész a gyermekkel együtt vissza fogadni, csak engem hagyjon el».

— De én nem hagyom el magát! — súgja Irén, arcát férjének kezébe temetve. — Együtt halunk meg!

Férje aztán elmondta híven, a közte és főnöke között történeteket.

Irén másnap levelet írt régi pártfogójoknak, kifejtette benne, hogy Kálmán ártatlan; bámulatos hősiességet mutat az élet harczában, de főnöke túrhetetlen, eszközölné ki még egyszer, utoljára férjének hivatalból való áthelyezését.

Szentlaky igen csodálkozott, midőn egy délután a postás levelet hoz a hivatalba Morányi írásával. Gyorsan fölbontja s csak akkor veszi észre, hogy az nejének van címezve. Elolvassa. A pártfogó udvariasan, de nehezteléssel adja tudtára Irénnek, hogy férje érdekében mitsem tehet, szíveskedjék a körülményekhez s az emberekhez alkalmazkodni. A harag pírja öntötte el a számtiszt arcát, ő föltette magában, hogy soha többé nem veszi igénybe Morányi közbenjárását, sőt szavára meg is ígérte neki, mit fog az öreg úr e levél után felőle gondolni? Kétségkívül azt, hogy Irén a levelet az ő titkos megegyezésével — vagy éppen unszolására írta. Ez izgatta végtelenül.

— Mit olvasgat a hivatalban leveleket? — ordít rá é pillanatban a főnök, s egy csomó írást dob eleje az asztalra. — Inkább az actákat nézné meg jobban, megint hibázott, az összeadásban. Majd még egyszer-egyre küldjük az óvodába!

Ez az utóbbi ötlet úgy Obornyik úrnak, mind társainak és néhány jelen levő félnek szerfölött megtetszhetett, mert jóízű kacagással kísérték.

— Ön egy szemtelen gazember! — kiáltott föl Kálmán vérben forgó szemekkel.

Huba Károly székhez nyúl, hogy fölkapja, a számtiszt megérti szándokát, rá rohan és torkon ragadja.

— Segítség! — nyöszörög a főnök, kit «alattas közegei» azonnal kiszabadítanak a dühöngő kezéből.

— Meglakolsz!

Csak ezt a szót hallotta még Kálmán, mikor bódultan kitántorgott a hivatalból.

Meg az este kezében volt a főnök értesítése, hogy föl van függesztve, s a fegyelmi vizsgálat meg fog indíttatni.

V.

Néhány nap múlva a pénzügyigazgatóság egyik tagját kiküldötte a vizsgálat megejtésére. Bizonyos, hogy a vizsgáló jó benyomást nem vihetett magával a vádlottról, a kinek beteges izgatottsága teljesen igazolta a főnöke és társai által ellene emelt panaszt, hogy türhetetlen, megférhetetlen ember. Nem tud magán és szenvedélyén uralkodni. Különben az eset sokkal egyszerűbb és világosabb, semhogy kimenetele iránt kételemek merülhetnének föl.

El fog bocsáttatni véglegesen, irgalom nélkül, mielőbb.

Huba Károly nyíltan megszegte a fönállók szabályokat, midőn a számtisztet egyes hibáiért nem négy szem közt, saját szobájában korholgatta, hanem több ízben nyilvánosan társai és a felek jelenlétében szégyenítette meg s ezzel a Szentlaky által ellene emelt rendszeres üldözés vádjára támpontokat adott ellenfele kezébe, de a tett, melyre magát Szentlaky ragadtatta, oly hallatlan s a tisztviselői fegyelmet úgy arczúl csapja, hogy azt semmi sem enyhítheti.

Oda künn szél, eső, sár . . . ide benn beteg férj, roskadó asszony, szomorú gyermek . . . Nehéz, nehéz ez az élet!

De hát aztán . . . mi lesz aztán . . . ha majd az ügy eldő! Voltakép kár az időt elvesztegetni, mert a kimenetel bizonyos, leghelyesebb volna csekély holmijokat fölrakni szekérre és másfelé vándorolni, szerencsét próbálni egyebütt. Csak pénzök volna, a mivel ki lehetne mozdítani . . . hiszen zálogban már mindenök . . . tegnap óta száraz kenyérnél egyebet nem adhatott gyermekének!

Percznyi megfélelkezés, föllobbanása a régi gentleman hevének, beh szívesen elnyomnála, ha megmenthetném ezen az áron szeretteimet!

Ezek az eszmék kergetik egymást a lázbeteg fejében.

Aztán álmok váltják föl . . .

El-elszunnyad és milliommossá lesz, palotát vesz Irénnek, Piroskát fényes fogatba ülteti. Huba Károly mint koldús jelenik meg a küszöbén s ő dúsan megajándékozva bocsátja el.

Fölebred . . . kínos fölebredés . . . a kakukóra egyhangú ketyegése . . . a négy meztelen fal . . . Irén könnyező szeme . . . Piroska hangja . . .

— Papa, éhes vagyok !

Kálmán kiugrik az ágyból félöltözötten . . .

— Irén ! adj a gyerekeknek enni ! Meghal éhen !

— Mindjárt szívem, mindjárt ! — nyugtatja meg az aszszony — hisz épen csak most evett.

Piroska meg akarná czáfolni az állítást, de anyja keblére vonja, megcsókolja, fülébe súgva : «Hagyd rá édes, hagyd rá ! apa beteg !»

Irén lefektette Piroskát is, saját vacsorájával — egy darabka kenyérrel elégítve ki annyira-mennyire a gyerek éhségét, aztán eloltotta a gyertyát s maga is nyugalomra tért. Elaludt nagy nehezen, de Kálmán egész éjjel hánykolódott, szemét be sem hunyva. Azon töprengett, miképen nyerhetné vissza hivatalos állását. Hátha megalázással ki lehetne azt az embert engesztelni és sikerülne szívét meglágyítani úgy, hogy a sértett fél maga tenne lépéseket a sértő megmaradása érdekében? Kevésbé lázas fejjel és higgadtabb lelkiállapotban, aligha jutott volna eszébe ilyen hóbortosság, de mikor a lélek úgy vívódik, a homlok oly tüzes s a sötét nyomorúság tengere elnyeléssel fenyeget !

Reggelre kelve, fölhagvott a gondolattal, belátta kivihetetlenségét.

Hanem esténként vissza-visszatért ez a rögeszme, és éjjelente aztán képzeletbeli kibéküléseket rendezett Huba Károlylyal. Majd megtörtén lépett ő a megbántott főnök elé és megható szavaival indította meg, majd nem egyedül . . . hanem nejével és gyermekével, kiknek megjelenése minden szó nélkül könnyekre fakasztá a szívtelent. Mindig-mindig jó vége lett. — Huba Károlyt kiengesztelte s a felsőbb hatóság beérte megdorgálással és áthelyezéssel.

— Kálmán, hogy érzed magadat ? — szólt egy délután Irén hazajövet, kendőjét, melybe burkolva volt, letéve.

— Sokkal jobban, sokkal nyugodtabban — felel Kálmán. — Kezdek bízni, hogy még sem küldenek el, különben hamarabb elintézték volna ügyemet.

— Csalódszol ! számunkra csak egy mentseg van, ha főnökkel kiegyezkednél.

A férj csodálkozva tekint nejeére.

Honnan vette ő ezt a gondolatot, mely napok óta furdalja az ő elméjét is ?

— Nem az én nyomorom, édes Kálmán, puhított meg, hanem Piroskáé. Az a gyermek napról napra halványabb... a hiányos táplálkozás miatt. — Elmentem főnöködhöz.

— Lehetetlen! — kiált föl rémülten Kálmán.

— Valamit csak kellett tenni! Ezen az álláson kívül csupa bizonytalanság és reménytelenség. Már mindent megpróbáltunk sikertelenül. Morányitól többé mit sem várhatunk! Huba Károly szívesen fogadott... előzékenyebben, mint várhattam volna. Lefestettem állapotunkat, gyermekünk sorsát... Úgy beszéltem, a mint csak beszélhettem. Kimentettelek, hogy nagyon kényes vagy becsületedre.

— És ő... mi lett a vége? — szakítá félbe Szentlaky izgalommal.

— Főnököd kész érdekünkben minden lehetőt megtenni, ha csak némiképp elfogadható elégtételt adsz.

— Adok... adok... nyögte szinte öntudatlanul Szentlaky. — És mikor?

— Akár még ma! Talán hat órákor este.

— Jól van, hat órákor!

— Köszönöm drága, egyetlen Kálmánom!

Szentlaky úgy érezte, mintha halálra volna ítélve. Elmegy becsületét eladni, elmegy kitörülni magát a tisztességes emberek sorából, elmegy lemondani mindarról, mi előtte szent és sértetlen... De segít-e már rajta a lovagiasság és becsület? Jól lakik-e tőle az ő Piroskája, van-e még társadalmi állása, a hol ezek a fogalmak szóba jöhetnek?

Az örvény szélén oly semmiseknek látszanak ezek a társadalmi fogalmak és az egész társadalom.

Megesókolta Irennek tiszta homlokát és megindult a vesztőhelyre.

Huba Károly a nagy piacon lakott, szemben a szent háromság szobrával.

Az agglegény kényességével és a bürokrata pedansságával berendezett, három szobából álló lakásának általa pipatóriumnak elkeresztelt szobájában heverészett és hol a belül fűlő kályha tüzeiben gyönyörködött, hol a füstfelhőkben, melyeket pipájából eregetett. Zajt hall az ebédlőben s kiszól:

— Ki az?

— Szentlaky Kálmán!

— Jöjjön be; csak tessék, tessék besétálni!

Szemben álltak.

— Eljött mégis? Igen szép, nagyon szép! Tessék helyet foglalni . . . Tisztelt nejétől értesültem szomorú, igen szomorú állapotokról. Lám, lám, uram, úgy jár az ember, ha megfélemezik a köteles tiszteletről főnöke iránt. Fegyelem mindenütt megkívántatik. A katonaságnál ezért a tetteért legalább várfogságot kapott volna! Tüzes a vére, úgy-e, hogy tüzes és büszke. Nem születünk erre a sorsra, mást álmodtunk magunknak. A sors! a végzet!

Szentlaky hallgatott szótlanul.

— Tisztelt neje — folytatta a főnök — azon kedves kilátással biztatott, hogy a rajtam elkövetett érzékeny sértésért személyes elégtételt is fogok kapni, ez bizony nagyon jól esnék, mert lássa uram, ha önt el is csapják . . . akarom mondani elmozdítják állásától, azzal csak a hivatalnak megsértett tekintélye van helyreállítva, de személyes elégtételben még nem részesültem. Hajlandó uram, ön nekem azt megadni?

— Nőmtől arról értesültem — szólt most Szentlaky — hogy főnök úr érdekemben lépéseket tenne, ha bizonyos elégtételt nyújtanék.

— Meg lehet róla győződve!

— Miből álljon az elégtétel?

— Nyilvános bocsánatkérésből a hivatal összes személyzete és néhány közönségbeli ember jelenlétében.

— Nyilvánosan . . . idegenek előtt? — hebegett Kálmán.

— A sérelem nyilvános volt, olyannak kell lenni az elégtételnek is.

— A forma — oly megalázó!

— Hja! uram az is megalázó volt a főnökre, mikor az alattas közeg torkon ragadta.

Kálmán egy percig habozott.

— És bizony számíthatok arra, hogy főnök úr megmenti existenciámat?

— Rajtam nem fog múlni.

Huba Károly mindent úgy rendezett el, hogy az elégtételadás minél ünnepélyesebb, fényesebb és Szentlakyra kellemetlenebb legyen. Meghívta a korcsmabeli egész asztaltársaságot, maga frakkba öltözködött, az összes személyzetet fölszólította, jelenjék meg feketében, hivatalos szobáját pedig hazulról hozott szőnyegekkel díszítette föl.

Kilencz óraker a postát hozták, arcza igen elkomorodott, mikor az egyik ügydarabot átnézte, de aztán megint földerült.

— Se baj! — morogta maga elé.

Az óra három negyedét ütött tizenegyre és a vendégek egymás után szállingóztak be, vasárnap lévén, egy részök a kaszinóból, a másik az isteni tiszteletről érkezett.

Papramorgó, asszúbor, pogácsa várta őket, a háziúr a hivatalnokokat is megkínálta belőlök s így csakhamar igen jó lett a hangulat.

— Ki hitte volna akkor a korcsmában, hogy a hegyke fráter így beadja derekát — jegyzi meg az egyik prókátor.

— Minden hágónak van lejtője — toldja meg a szükséges morállal a járásbíró.

— Pedig jó családból származik! — szól a földbirtokos. Egy időben, úgy hallom, nagyban szerepelt Buda-Pesten és egyre másra vívta a párbajokat.

— Mégsem igaz gavallér — vélekedik az orvos, különben inkább föbe lőné magát, sem hogy ilyen megszégyenítést elviseljen.

— Meg van törve! — világosítja föl a társaságot Huba Károly — úgy-e uraim, megtörtük?

Öt percczel a kitűzött idő előtt, belépett Kálmán, nem ugyan feketében, mert a szalonkabátjától már rég meg kellett válnia, mégis a hiányos öltözék daczára ő volt az egész társaságban a legelőkelőbb jelenség. Tartása, föllépése «distingvált».

A társaság úgy találta, hogy nem eléggé megtört.

Elrendezkedtek, a vendégek helyet foglaltak, a hivatalnokok félkört képeztek, Huba Károly pedig íróasztala előtt állt mint a gyertya — vagy ha jobban tetszik: a fenyőszál.

— Tisztelt főnök úr! — szólalt meg most Szentlaky — minap fölhevült, ingerült állapotomban, mely különböző csapások és megpróbáltatások által megrongált, megviselt egészségemnél fogva érthető, önt szóval és tetteleg megsértettem. Van szerencsém e tisztelt gyülekezet előtt kijelenteni, hogy a történeteket mélyen sajnálom, a mi szavaimban sértő volt, azt mindenkép visszavonom és egész eljárásomért őszintén bocsánatot kérek, esedezvén, szíveskedjék mindent elfelejtve azon meggyőződésben lenni, hogy általam nagyrabecsült személyét és jellemét sérteni nem akarhattam s nem tettem volna, ha —

ismétlem — ideges, beteges természetem által el nem ragadtatom magamat.

Huba Károly arcza ragyogott az elégedettségtől.

— Örülök, hogy Szentlaky úr a megsértett hivatalos tekintélyt őszinte bocsánatkérésével helyreállította és személyem iránt elkövetett kvalifikálhatatlan eljárását legalább némileg jóvá tenni iparkodott.

Azzal kezet nyújtott a számtisztnak, ki meghajtotta magát a társaság előtt és emelt fővel eltávozott.

Másnap megkapta a miniszterium által kimondott elbocsátatást.

Világos volt az okirat keltéből s megérkezéséből Udvarosra, hogy Huba Károly rútul kiaknázta a helyzetet. Kezében az elbocsátási okirattal elfogadta még a megkövetést.

Elmenni a főnökhöz, kérdőre vonni, céltalan fáradozás. Talán csak újabb megaláztatásnak teszi ki magát.

Szembe kellett nézni az étellel, a gonosz, kérlelhetetlen sorssal. Kálmán nem kaphatott állást sehol sem, de Irén kedves, szelíd természete megnyert néhány hölgyet az értelmiségből és mikor bejárta házaikat, följajánlva varrónői ügyességét, talált elfoglaltatást.

Hetek múltak el, Kálmánt nem lehetett rábírní, hogy az utczára kimenjen. Egész nap a szobában ült . . . szótlanúl . . . mélabúsan. Csak néha-néha sötét este, rossz időben szánta el magát nevének sok kérésére, hogy vele egy kis sétát tegyen.

— Nappal ne menjen az utczára olyan ember, a ki nem érdemli meg, hogy a nap rá süssön — szokta keserű mosollyal megjegyezni.

Hasztalan iparkodott Irén ezt a rögeszmét fejéből kiverni.

— Hagyd el édes, becsületed el van játszva. Itt mindenki tud szegyenemről, le kell szememet sütni, ha akárki rám néz.

Irén belátta, hogy egyetlen orvosság Kálmán bajára az volna, ha elhagyná azt a helyet, hol megaláztatásának annyi tanúja élt. Szóba hozta ezt a tervet férje előtt és örömmel tapasztalta, mily hévvel kap az indítványon. Arcza egészen földerült.

— Magam is régóta gondolkozom ezen, de még nem tudtam magamat elhatározni, hanem most — ebben a pillanatban megérett bennem a szándék. El vagyok tökélve. Igen, igen, elhagyom Udvarost.

E szavakat hévvel ejtette ki s élénken járt föl-alá a szobában. Irén valósággal megkönnyebbült. Végre mégis csak van valami, a mi Kálmánt érdekli, remélhető hát, hogy az eltűnt életkedv ismét meg fog térni, gondolta magában és megnyugtatta urát a költségre nézve. Ne aggódjék — mondá — ő összeszerzi azt egy pár jó asszonytól.

— Jó lesz, nagyon jó lesz! — felelt Kálmán, ki ettől fogva teljesen ki volt cserélve. Untalan az utazásról beszélt s látszott rajta, mennyire meg van elégedve, hogy végre el tudta magát határozni.

Az elutazás napja a legközelebbi hétfőre volt kitűzve és vasárnap este Kálmán kedvet kapott egy kis sétára.

— Elkísérlek — ajánlkozott Irén.

— Sokat jártál ma — felel a férj — csak maradj itthon. Elment.

De nem tért vissza vacsorára, sőt később sem.

Irén aggodalmai perczről perczre növekedtek, szörnyű gyanú cikázott agyán keresztül, mely csakhamar meg is valósult.

Kálmánt a templom melletti kis ligetben megtalálták halva, keresztül lőtt mellel. Zsebéből egy darabka papiros látszott ki, a talány megfejtésével:

«Isten veled, édes Irén! Térj vissza atyádhoz. Ő befogad gyermekünkkel, mihelyt nélkülem kopogtatsz ajtaján. Vigasztalódjatok halálom fölött, édesb az, mint becstelenül élni.»

BERCZIK ÁRPÁD.

LENOR KIRÁLYNÉ GYÓNÁSA.

(Ó-angol ballada.*)

Lenor királyné nagy beteg,
Nem tud se' halni, sem élni.
Két frank barátért küld legott,
Velök kíván beszélni.

Király hivatja lovagjait,
Egy-, kettőt, hármat össze.
— A királynét meggyóntatom,
Lord marshall, velem jössz te.

— Fogadd fel, lord marshall felel
S esik előtte térdre —
Hogy bármit vall a nőd Lenor,
Boszút nem állasz érte.

— Jól van, király mond, lekötöm
Országom', koronám' itt :
Boszút nem állok, valljon bár
A nőm Lenor akármit ;

Csak ölts hamar barát-csuhát,
Én másikat veszek fel,
Lenor királynéhez megyünk
Mint két barát, a mint kell.

---

*) Percy Tamás gyűjteményéből.

Barát-csuhába' mentek így,
S a mint Whitehallba értek :
A harang szól, gyászskar dalol,
És fáklya ég temérdek.

S hogy a királynéhez vivék,
Ágyánál térdelvén le :
Kegyes királyné, szólj valót,
Utánunk te küldél-e ?

Mondá : Frankhonból jötök-e ?
Mert hogyha megcsalódnám
S angol papok volnátok — oh,
Úgy függjete bitófán !

— Onnan jövünk, Frankhonbul ép',
A mint küldél utánunk,
Misé't se' mondtunk azóta még,
Mióta partra szálltunk.

— Meggyónom hát első bünöm',
Meggyónom első vétkem' :
Lord marshall itt csábíta el,
Itt e szobában épen.

— Ez szörnyű bűn ! — mond a király —
Isten bocsássa ezt meg !
— Amen, amen ! lord marshall mond,
És félelemtől reszket.

— Megvallom másik vétkem' is,
Megvallom azt is néktek :
Henrik királynak főztem én,
Uramnak, mérges étket.

— Ez szörnyű bűn ! — mond a király —
Bocsássa meg az Isten !
— Amen, amen ! lord marshall mond,
S oh vajha úgy lehessen !

— Kimondom harmadik bünöm',
Mint a többit kimondtam:
Szép Rosamundát gonoszúl
Megmérgezém Woodstockban.

— Ez szörnyü bün! — mond a király —
Istennél a bocsánat!
— Amen, amen! lord marshall mond,
Jobbat nem is kívánhat.

— Látjátok azt a kis fiut,
A mint labdát hajít föl?
Az ott a lord marshall fia,
Azt szeretem szivemből!

S látjátok a kisebbiket,
Ki elkapá a labdát?
Az a Henrik király fia
S utálok az Istenadtát!

A feje mint egy bika-fej,
Orrára vadkan éppen —
— Se baj! — mond a király — azért
Csak annál kedvesb nékem!

Király ledobja a csuhát
S talpig biborban állt ott.
Sír, jajgat a nő, kezét töri,
Megcsaltatok —! kiáltott.

Félvállról néz rá a király,
Marshallra néz dühödten.
— Köszönd, hogy esküt tettem, mond,
Mert függenél különben!

Angolból

SZÁSZ KÁROLY.

AZ OLÁH NYELV ÉS NEMZET MEGALAKULÁSA. *)

Egy könyv fekszik előttünk, a mely azt ígéri, hogy az oláh nyelv és nemzet eredetének s megalakulásának problémáját fogja megfejtetni. Nagy föladat, a mit tetéz még az is, hogy e tárgygyal neves írók egész sora foglalkozott. A kérdést a ki először fölszínre hozta, Bonfinius volt, ki, *Decadeseiben* az oláhokat a rómaiak utódjainak állítja. Ez ellen sokáig senki egy szót sem emelt, csak a múlt században szállt szembe e fölfogással Sulzer, a kinek nyomába lépett egy sereg író; a külföldiek közül Kopitar, Miklosich, Roesler és Tomaschek. Hazánkban csak egy ember akadt eddig, Hunfalvy Pál, a ki e tanokat szélesebb talajra fektette s olyan eredményeket mutatott föl, melyeket egyik előzője sem. Épen ez a körülmény az, mely fokozott követelést kelt az olvasóban szerzővel szemben, kitől méltán elvárhatjuk, hogy az elődök munkásságának eredményein túl új álláspontokat, új igazságokat derítsen föl.

Kíváncsian fogunk a mű olvasásához, fokozatos érdeklődéssel tanulmányozzuk azt lapról-lapra s mikor végig mentünk rajta, azzal a megnyugvással válunk el tőle, hogy a kérdést legnagyobb részében megoldva hagyta maga után. Egy nemzetet ír le szerzőnk, mely az ő lapjain él, mozog és beszél; látjuk őskorában, mintha a rég múlt századok szemünk előtt folynának le; látjuk a népeket, melyekkel a történet egybekapcsolja; látjuk a századok folyamatján át lejobb-lejobb korunkig, míg a kép a mai állapotokkal folyik össze. S e könyvben alig van valami, a mi ne állaná ki a tudományos bírálat tűzpróbáját. A könyv tárgya a tudósé, csak előadása, hangja a művészetre törekvő

---

*) *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása.* Írta dr. Réthy László. 1887.

íróé. Olyan két tulajdonság, mely Réthy művének erős egyéni színezetet ad.

A mi az eredményeket illeti, teljes elismerest érdemel a mű, melyben egy, az idők ködébe vesző kérdést, mely midőn a látható történetek századába lép, bonyodalmas és százfelé elágazó problémává válik, szerző mily éleselműleg ragadja ki a homályból, hogy taglalja szét elemeire, melyek megelevenedve önmagokért beszélnek tovább s a kérdések egész sorának adnak természetes megoldást.

Réthy művének egésze tényleg az oláh kérdés megoldása. Nem kísérlet, de befejezett alkotás. E műből látjuk először világos képben mi az oláhság, hol és hogyan alakult meg, hogy fejlődött, hogy bontakozott ki a népek családjából s hogy lett azzá, a mi.

Ha vizsgáljuk Réthy anyagát, megütődünk eredményein. Alig van benne egy új adat is. Az anyag, a miből az oláhság képet megalkotta, már jó ideje össze van hordva elődeinél, Kapitárnál, Roeslernél, Miklosichnál, Haşdeünál és Hunfalvynál. Ehhez az anyaghoz Réthy se nyelvi, se okleveles adatokat nem gyűjtött. Szerző a Balkánon is járt. Beutazta Albániát, Macedoniát és Görögországot, de új anyaggal megrakva onnan sem tért haza. A hegyeken és városokon, a vásárok nyüzsgőmozgó népeben, a lepergett századok emlékeiben, a természetben lelke csak motivumokat keresett, de nem tanult semmit s nem is hozott semmit, a mi az adatgyűjtőknek imponálna. Kevés, mondhatnók nagyon kevés anyaggal dolgozik, sőt a meglevő ismertnek jó részét is mellőzi. Neki egy-két téglát elég, hogy az egész épületet reconstruálja s megteremtse tervrajzát; míg mások egész életökben az anyaggyűjtés terhe alatt görnyedve s követ köre rakva, csak egy árva falat képesek emelni. A *Romanul* bukaresti napilap kritikusa, Jon Russu (1887 aug. 26. és 27-iki számokban) megrója Réthyt, hogy ő egy-két adatból, egy papírszeletkéből, egy kötörmelékéből egész történetet olvas ki; tehát hibának tudja be azt, a mi Réthynek legnagyobb dicsérete, hogy az ő éles szeme ott is látni tud, a hol másoknak az adatok halmazára van szükségök.

Réthy művét épen az teszi kiválóvá, hogy benne a tárgynak azt a részét találjuk megvilágítva, a mely sehol sincsen megírva. Az oláh kérdés kutatói addig mentek, meddig az adatok értek; Réthy ellenben a kérdést abban a stádiumban veszi föl,

a hol az adatok megszűnnek, a hol a combinatio kezdődik, a hol a következtető ész találja meg munkakörét. Réthy művét ilyen szempontból kell megbírálnunk. Ne új anyagot keressünk benne, de új eredményeket.

Ő a kérdést egész terjedelmében fogja föl, csak a lényegét keresi s finom distingváló tehetsége azt meg is tudja találni. Ezek összeegyeztetéséből magas szempontra tud helyezkedni, honnan széles területet lát be s a dolgok gyökereit csavarja ki a földből; nem elégszik meg azzal, hogy csak azt lássa, a mi szinte kínáltatja magát.

A könyv berendezése, az anyag csoportosítása szorosan lépést tart a kérdés fejlődésével, úgy, hogy még annak is teljes átnézete, tiszta, világos képe lesz az oláhságról, a ki közelebbről nem is foglalkozott velök. Mindjárt az elején derékon ragadja meg a dolgot, kimondja az okokat, miért kell az oláhság ős hazáját a Balkánban keresnünk s nem Dácia földjén. Nem festi hosszasan a mai viszonyokat, nem is törődik azzal, mit állítanak az oláh írók, hogyan nőtt az oláh nemzeti fölfogás; ezt mint másodrangú kérdést művének vége felé csak nagy vonásokban rajzolja meg. Hogy láthassuk mint oldja meg szerző a kérdést, nyomról-nyomra fogjuk követni, fejezetről-fejezetre fogunk haladni véle együtt. Természetes, hogy nem helyezkedhetünk olyan széles alapokra mint írónk, de ez nem is lehet célunk, hiszen munkánk szűk kerete nem is engedi meg; csak a legfontosabb, a legszembeszökőbb pontokat ragadjuk ki. Meg fogjuk vizsgálni mindazonáltal az egészet részeiben s csak miután ezen az úton áthaladtunk, a végén fogjuk összegezni az eredményeket. Kezdjük mindjárt az első fejezeten: *A rumën nyelv ismertetése*. E fejezetben Réthy körvonalozza a Dunán inneni (hibásan: dakó-rumën), Dunántúli (makedo-rumën) s az istriai (istro-rumën) dialektusokat; kimutatja, hogy mind a három szerves egészét képez hangtanilag, nyelvszerkezetileg s a fogalomalkotásban; e vallomások szerint tehát mindhármának egy és ugyanazon a helyen, egy és ugyanazon időben kellett megszületniök. Az összehasonlításból azonban még három dolog válik ki, jelesen: 1. hogy a rumën nyelv az olaszszal magyarázandó; 2. hogy a rumën nyelv szerkezete nem felel meg a nyugoti román nyelveknek; 3. hogy a rumën nyelv latin anyaga az összes román nyelvek közt a legszűkebb terjedelmű.

A második fejezet: *Dáciai eredetű-e a rumën nyelv?*

úgyyszólván fejlődése az elsőnek. Ha a három dialektus nem keletkezhetett külön-külön, más-más időben, a mint azt önmagok mondják el, vajon hát a trajáni Dácia bölcseje mindhármának? Itt kell keresnünk a Dunán innen azt a területet, a honnan a másik kettő, a makedo- és az istro-rumén dialektus elszakadt? Szerzőnk felelete: nem. Nem pedig azért, mert Traján kolonusai, kik «ex toto orbe terrarum» sereglettek össze, soha se beszéltek a *lingvarustikát*, csak a vezérleti, a hivatalos nyelv volt nálok a latin, mint manapság például közös hadseregünkben a német; de a család, az otthon nyelve az igen különböző. A dáciai fölíratok ugyanis azt tudatják velünk, hogy ott legnagyobbbrészt sémita népek telepedtek le: syriaiak, palmyraiak, asiánusok, kommagének, dolicheiek; aztán frígek, galaták, nyugati kelták, görögök, afrikaiak s mint bányamunkások elgörögösödött pyrusták déli Dalmáciából. Ez a tarkabarka vegyülék pedig dák és szláv területen volt elszórva s ha ebből sarjadzott volna ki a rumén nyelv, az minden egyéb lehetett volna, csak az nem, a mi ma. Föltéve azonban, hogy ilyen körülmények közt mégis keletkezhetett volna a rumén nyelv, talán úgy, hogy Traján olaszországi eleme, a mi valószínűleg volt is, megrománizálta volna a többit. Igen ám, de az újabb kutatások meg arról számolnak be, hogy a II—III. században még nem ment végbe az a bomlási processus, mely az új román nyelveket hozta létre. Az akkori népies latin s az irodalmi közt olyan volt a különbség, mint egy modern nyelv s irodalma közt. Az irodalmi, a művelt társadalom nyelvének szótára gazdagabb volt szavakban, a gondolat árnyalatainak takarására több kifejezéssel bírt; de szerkezetben egy a népiessel. A nép nyelvében csak hangtani különbségek voltak egyes vidékeken, melyek a hanyagabb kiejtésből születtek, meg vulgarismusok. A latin még nem erjedt s nem is bomlott föl, hogy új ágakat hajtson, mert ez a kor csak az V—VI. században köszönt be. Ez előtt még a paraszt latinság ép úgy értette meg a magas színvonalon álló irodalmi nyelvet, mint akár Petöfi, Arany nyelvét bármelyik magyar vidék. Aztán vannak a lingua rustikának egyes hangtani sajátosságai, melyeknek születési idejét is meghatározhatjuk, például a *k*-nak *e* és *i* előtt *cs*-vé válása nem lehet idősebb mint a VIII. század; a *r* *b*-vé nem alakul előbb mint a IV. században; a *d*-ből *z* nem lesz előbb mint az V. században; a *j* hang *zs*-vé képződésének határhőve a VII. századra tehető s a

t e és *i* előtt nem hasonúl *cz-vé* előbb mint az V. században. Ehhez járúl még, hogy az új román nyelvekben oly latin szók keletkeznek, melyek csak a császárok idejében voltak alkalmazásban mint idiotismusok és vulgarismusok; mások meg teljesen eltűnnek vagy újabb jelentésben lépnek föl. S mit látunk az oláh nyelvben? Hogy az összes kort meghatározó hangtani sajátságok, az új keletű s értelmű szók megvannak benne, abban a nyelvben, mely az oláh tudósok szerint Trajánnal kerül Dárcziába s miután Auréliánus azt a barbárok dúlásainak odaveti, többé soha sem érintkezik a latin világgal s nem is szaporítja lakosságát újabb colonisatióval.

Ámde e fölfogással szembe Xenopol, a jassi egyetem tanára, más nyitját fődözte föl a kérdésnek s azt állítja, hogy a dárczi latin lakosság az auréliáni áttelepítés után hegyei közé vonúlt s ott fejlődött önmagában, elzárva az egész világtól.

Csakhogy ez a merész theoria kettővel nem számol be; hogy az oláh nyelv mért nem ismer hát sémi, fríg, góth elemeket; mért nem nem rakódott le csak egy-egy szó azoknak a népeknek a nyelvéből, kik Dárczián keresztül vonultak. Ez a föld volt úgyszólván a népvándorlás országútja s az oláh nyelv erről mit sem tud.

Nem, mert a megmászhatatlan hegyek csúcsain, ember még nem tapodta rengetegek mélyébe húzódott meg.

Ha ez igaz, miképen történhetett az, hogy az oláh nyelvben mint a többi román nyelvekben egy és ugyanazon hangtani jelenségekre, csak azokra az újabb keletű s jelentésű szókra bukkanunk?

Könnyű erre a felelet, vágja vissza Xenopol és hívőinek tábora, hát meg volt hozzá az alap, a latin nyelv.

Ők tehát szemben a tudomány eredményével azt erősítik, hogy azok a jelenségek, melyek 2—3 századdal utóbb keletkeznek a román nyelvekben, már előbb nyertek életet az oláhban s folytak le Traján kolonusainak nyelvében.

Engedjük meg nekik ezt a lehetetlent is, kérdjük akkor, minő magyarázattal ütik el azt az igazságot, hogy egy és ugyanazon szláv s albán elemek, ugyanazon alakban, melyeket csak egy közös hangtani erő formálhatott, föllelhetők mind a három rumén dialektusban. Talán ezek később szakadtak el innen...?

Hol származhatott hát az oláh nyelv, ha az előbb felsorolt okok miatt nem Dárcziában?

Erre Réthy úgy válaszol, hogy csakis azon a helyen, a hol a lingua rustica bomladozni kezdett, ott, a hol megvolt a területi összeköttetés, az ethnographiai érintkezés, ezt a helyet pedig a Balkánon kell keresnünk, az Adria partjai körül.

A makedo-rumén dialektus s az istro-rumén erre intik a kutatót, hogy az oláh kérdésben csakis a Balkánon vegye föl a fonalat, ha nem akar tévedni s hamis eredményeket összegezni.

Elérkeztünk hát ahhoz a ponthoz, mely Réthy könyvének legérdekesebb része s önálló kutatásának legszebb bizonyítéka.

Nem olvastunk még egy művet sem az oláhokról, a mely ilyen biztosan s meggyőzően tudja megjelölni az oláh nyelv keletkezésének helyét, mint épen ez a munka. Az eddigi kutatások mind tévovázók voltak; tudták ugyan körvonalozni nagyjából, hol született az oláh nyelv, de többet nem értek el, mint annyit: a Balkánban, valahol a Hæmusban, Makedoniában s az olvasó mindig kételkedve tette le az illető könyvet. A ki azonban Réthy művének ezt a passusát figyelmesen átolvasta, lehetetlen, hogy el ne oszoljon minden legkisebb kétsége s ne mondja szerzővel: Dalmácia s az Adriai tenger partvidéke az oláhság őshazája.

Van e helyütt egy igen figyelemre méltó részlet, tudniillik, hogy a fogalmak kifejezői, a szók az élet külső megjelenéséből vannak merítve az oláhban, a mi azt mutatja, hogy az illyrség, alapja az oláhnak, csak külső vonásait látta a dolgoknak, de mélyökbe, igazi értelmökbe hatolni nem tudott. Ilyen bizonyíték a *kurënt*, melynek jelentése: szó. Róma ugyanis *conventusaiban* szóbelileg törvénykezett s az albánság ez intézményben nem a lényegét, de a cselekvést, a beszélést látta s így a szót saját fölfogása szerint transformálta. A szó megvan a ma beszélt albán nyelvben szintén ilyen értelemben: *kurënd*: beszéd. A fogalomalkotás eme psychologikus fölfogásához mi is járulunk egy-két adattal, például: *cärmure*: part. Alapja a latin *termo*, illetve: *termine(m)*. Hogy a szókezdő *t* hang mint vált *c*-vé, azt megvilágítja a *carä*: terra s a szóközépi *n r*-ré, arra szolgáljanak bizonyítékul a következő adatok: *minutu(s)*: márunt; *canutu(s)*: kårunt; *virgo, virgine(m)*: vergurä stb.

A latin *termo*: *határ* fogalomban *partot* csak egy tengermenti nép láthat, a melynek szemében épen a tengerpart képezte szülőföldjének *határát*. Későbban a tengerpartot átvitte mindenféle *part*ra: tópart, folyópart, patakpart. Hogy

a szónak első jelentése csakugyan *tengerpart* lehetett, kiviláglik bizonytalan használatából. Kisebb vizek *partját* ugyanis az oláh rendszeren *rëpa*-nak (ripa) nevezi, a nagyobbakét pedig: *mal*-nak (az eredeti albán kifejezéssel) s csak nagy ritkán hívja a patakok vagy a folyamok *partját cärmure*-nek.

Az élet külső jelenségének fölfogását érdekesen illusztrálja a *mormënt*: sír szó is. Eredetije a latin *monumentu(m)* sír-emlék, a melyből az oláhság csak a legszembeszökőbb részt látta, a sírt. Pásztori fölfogására élénk világosságot derít az *akäc*: a k a s z t, melyet Cihac (*Dict.* II. 475.*) hibásan tart magyar kölcsönvételnek, mert a szó benne van az istro-rumén dialektusban, a mi érthetetlen, ha magyar hatás szülte volna; de el nem fogadható azért se, mert az oláh hangtörvények e származtatást nem hagyják helyben. Az oláh nyelv magyar igekölcsönvételei kivétel nélkül *i* vagy *ui*-ba végződnek az infinitivusban (v. ö. *emészt*: *amistuesk*; *enged*: *engäduesk*; *halad*: *häläduesk*; *nyer*: *miruesk* és *ñiruesk*; *tagad*: *tägäduesk* stb.). Az *akäc* a *kacä* szóból sarjadt ki, melynek jelentése: c s o b á n, p á s z t o r i b o t. Ebből alakult denominális képzéssel s a prothetikus *a* hanggal, a mi szintén igen közönséges jelenség az oláhban (v. ö. *lautä* (hegedű): *alautä*; *lümējä* (citrom): *alämējä*; *miruesk*, *ñiruesk* (nyer): *amiruesk*, stb.); az *akäca*; tehát tulajdonképen, a júhot útjában kampós bottal *megakasz-tani* (v. ö. Hasd: *Etym.* 127.**)

Pászortermészete visszatükröződik költészeténis. Az oláhban ugyanis a legtöbb dal így kezdődik: *F r u n z ä v e r d'e*: zöld levél. Ezt pedig csak a külső hatás hozta létre, a körülmények, melyekben élt, az erdő, melyen keresztül vonúlt. Ebben kell keresnünk annak magyarázatát is, hogy növényvilága olyan gazdag, hogy keresve kell keresnünk népet, mely annyi növényfajt ismerne. Annál föltünőbb, hogy állatvilága s madárvilága rendkívül szűkkörű, a mely rejtélynek nyitját ismét az oláhság természetében kell keresnünk. Mint pásztorkodó s marhate-nyésztő népnek nagyon természetes, hogy jó kell ismernie a

*) (Cih.: *Dict.*) A. de Cihac: *Dictionnaire d'etymologie daco-romane éléments latins* I. Frankfort. 1870. *Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*. II. Frankfort. 1879.

**) (Hasd: *Etym.*) B. P. Haşdeu: *Etymologicum magnum Romaniae*. Bucuresci. 1885. 1886. 1887. I—V. füz.

növényeket, a miből jóságá táplálkozik; az állatokkal annál kevesebb dolga van. Vadásztermészetű fajnál mindenesetre az ellenkezőt fogjuk tapasztalni.

Legismertebb madara a kakuk, a mely nemcsak szerencsét vagy szerencsétlenséget jósol neki, mint azt látjuk a magyar népköltészetben; hanem vele van mindenütt, vele találkozik a rengetegekben, a hegyi csapásokon, ő zavarja meg legtöbbször magányos életében a természet csendjét. Innen van, hogy a kakuk szebben dalol neki mint bármely madár a világon:

«Këntä puju kukulu,
Pä krjanga goronulu;
Aša këntä d'e frumos,
D'e sä lasä kodru 'n žos:
Aša këntä d'e ku žel'e,
Stä Muräšu 'n lok, nu mere.»

(Szól a kakuk fiókája fönn a tölgyfa-ágon, olyan szépen dalol, hogy az erdő is alászáll; olyan bánatosan dalol, hogy a Maros is megáll folyásában. Saját gyűjtésem Arad megyéből.)

A mai nyelv, mikor tréfásan el akarunk valakit távolítani magunktól, azt mondja: *du'te la o j*: ereggy a juhokhoz; vagy mikor nagyítani akar valamit: *kë'tä fru'n zä ši ja r b ä* (annyi) a mennyi a levél és a fű. Mikor az oláhban azt szándékozunk kifejezni: majd későbbben, majd alább (például megemlékszem erről), úgy mondjuk: *maj la va'l'e*: majd a völgységben.

Az ethnographus szemében ezek az idiotismusok rendkívül becses tanúvallomások, mert ezek a nyelv psychológiájába engednek tekinteni s egy rég lezajlott kornak beszélő emlékei.

A rumén nyelv keletkezésének korát Réthy a VI—VII. századdal határozza meg, ezt bizonyítja maga az oláh nyelv, mely a főtebb elősorolt kort meghatározó hangtani jelenségeket, új keletű vagy új jelentésű szókat mind ismeri. Ezen az időn innen oláh nyelvről komolyan szó sem lehet.

A III—IV. században már szlávok jelentkeznek a Balkánon, a kik a románizálódás felútján lévő albánsággal találkozva velük egyesülnek, keverednek, a minek hatása lerakódott az oláh nyelvben s ez megfejtése annak, hogy $\frac{1}{5}$ rész latin elem mellett $\frac{2}{5}$ rész szláv anyagot találunk az oláhban. Nem érthetnek azonban egyet szerzővel abban, hogy ő a szláv szavakat grammatikai alakokat csak betoldásnak, külső hatásnak látja

az oláh nyelvben. Én épen az ellenkezőjét tartom, hogy szláv emlékün nőtt föl az oláh igazán nyelvvé, hogy a szláv szók, szláv grammatikai alakok lényeges alkotó elemei, melyek nélkül nem tudott volna megélni.

A *Szlávok és rumének a Balkánban* című fejezetben a *vlach* (oláh) névnek az a szabatos, tiszta megvilágítása kapja meg az olvasót, melyet hiába keres másutt. Nem fogjuk Réthyt kísérni azokon az úton, melyeken e név sokféle jelentéséig széles használatáig eljutott, csak összegezni fogjuk azokat az eredményeket, melyeket szerző elért vizsgálódásában s a melyeket mi is teljes megnyugvással magunkévá teszünk.

Az oláh névvel a Balkán-félszigetre vándorló szlávok a római lakosokat (olaszokat) s a romanizált illyreket (ruméneket) nevezték.

Szlávok és rumének összevegyülésével az oláh név a pásztorelet fogalmára megy át, melynek tipikus képviselői a Balkán romanizált illyrjei.

Vlach alatt pásztorokat (nomádokat) értenek a középkori szerb okiratok is; ugyanezen értelemben használják többször e nevet a byzanci krónikák.

A katholikus délszlávok a «római» szláv nevét a *vlach* ot átviszik a görögség (rhomaikos) s a schismatikus egyház megnevezésére. Így jut a pápai bullák latin nyelvébe is görög értelemben.

A török *rum* és *urumenli* alatt byzanciákat értve, a szláv nyelvű (bosnyák) törökök ugyanazokat *vlach*-nak nevezték s a szót átvitték az általános keresztyénség megnevezésére (v. ö. 129—130 l.). Érdekes, hogy a magyart is vlachnak hívja egy mohamedán-bosnyák népköltemény, a mely Szulejmanról s a mohácsi csatáról emlékezik meg:

«Oh Kanuni! najviše sultane!
Divno li te bješe pogledati,
Kad se turki ma džarskom šetaše,
Kad otkide lavu mačju glavu,
I uvrsta vlache pod Mohaćem!»

Azaz:

«Törvényhozó! legmagasabb szultán!
Bámulatot keltő látvány volt az,

Hogy küzdött a török a magyarral,
 Hogy vágta le az oroszlán macska fejét,
 Hogy tiporta le az oláht Mohácsnál!*)

Az *oláh* névnek ez a különböző változata és jelentése pedig egy igen fontos dolgot világít meg, tudniillik Anonymus *oláhjai*t, a miről Réthy «Az oláhok vándorlása Erdély felé» című fejezetben emlékszik meg. Anonymus *oláhjai* nem *rumének*, hanem pásztorok s hogy ezek közt lehettek *rumének* is, azt megengedjük; de római műveltségű, rendezett államban élő *rumének*ről a magyarok bejövetelekor szó se lehet. Éppen azért, mert már III. Béla névtelen jegyzője a honfoglalás korában *oláhok*at említ meg, nem lehetetlen, hogy mint *oláhok* már a királyok korában, talán már a fejedelmekében is kezdtek beszállingózni. Mikor az igazi *rumén*ség beköltözése kezdődik, akkor már a magyarság államilag s társadalmilag meg volt alakulva, a mit épen maga a *rumén* nyelv bizonyít. Az oláh nyelv magyar elemei kulturszók az állami, városi életből, mesterségek elnevezései, földművelési eszközök, igeek, mellékevek, képzők; míg a magyar nyelv oláh kölcsönszavai a pásztorokodó, nomád nép életviszonyaiból vannak merítve.

A magyar hatás azonban nem csak a nyelvben jelentkezett, hanem az irodalomban is. A szász és magyar protestantisztus vetette meg alapját az oláh irodalomnak. Az első oláh nyelven írt könyvet nálunk Magyarországon adják ki, a teljes bibliát pedig I. Rákóczy György 1648-ban fordítatja oláhra s adja ki saját költségén. Ha meg az írott nyelvemlékeket vizsgáljuk s ezek közül csak a legrégibbet, a voroneczi codexet, azt fogjuk tapasztalni, hogy az is csak a reformationnak köszönheti életét. Vannak a codexben olyan szók mint: *fuglu: fógoly* (captivus); *giläluesk: gyülöl*; *izekl'an: izetlen*; *murguesk: morog*; (ne) *ponosluesk: panaszol*, melyek sehol másutt nem fődözhetők föl az oláh régiségben; de nem is hiszem, hogy valaha benn is lettek volna az oláh nyelvben. Aztán találkozunk még e codexben ilyen szókkal is: *felelet: felelet*; *feleluesk: felel*, melyeket manapság csak a magyar hatásnak legjobban kitett oláhok ismernek Arad s Bihar megyében.***) Ezek a vallomások pedig arra engednek következtetni,

*) V. ö. 124—125. l.

**) V. ö. *Magyar elemek az oláh nyelvben*. Munkám a *Magyar*

hogy a codex írója előtt magyar eredeti is volt. Hogy magyarból fordított volna, nem gondoljuk, mert a codex szlávós mondatfűzései az ellenkezőt bizonyítják; de hogy magyar fordítást is használt munkájában, az előbbi tanúvallomásokra hivatkozva föl kell tennünk.

A magyar hatásnak eredménye az oláh nemzeti színek is, melyek a székely, magyar és szász színekből vannak alkotva; tehát Erdély három nemzetének színe egyesítve van az oláh trikolorban.

Ha az oláh nyelv magyar szavait vesszük taglalókés alá, azt fogjuk tapasztalni, hogy azoknak legnagyobb része nemcsak nálunk Magyarországon, Erdélyben vannak közhasználatban; hanem mindenfelé, a hol oláhok laknak a Dunán innen. Önkénytelenül az a kérdés ötlík eszünkbe: mi ennek az oka? Erre pedig a historia s azon helyek nevei, a hol az oláhok letelepedtek, megadják a választ. A történelem tanúsága szerint tudjuk, hogy régentén sok magyarság lakott Moldvában, Romániában; a helynevek meg azt mondják, hogy az oláhok előzői a legtöbb helyütt magyarok voltak. Hová lettek tehát ezek? Beolvadtak az oláhságba, keverődtek vele s elenyésztek mint a szlávok, görögök, jászok, kúnok, de megmaradt emlékek az oláh nyelvben.

Nem pusztá kölcsönvétellel van hát dolgunk, mert grammatikai alakokat, képzőket, igéket, mellékneveket soha sem vesz kölcsön egy nép sem, ha csak véreileg nem keverődik. A mint az ősi etruskok, sabinok s más itáliai népek nem vesztek el, hanem folytatódott tovább történetök a rómaiban; úgy él a magyarság az oláhban. Vér szerint a magyar és az oláh rokonok; igaz, hogy az oláhnak legfiatalabb testvére a magyar.

A magyar kölcsönvételeknek egynehánya: *ald ues k*: *áld*; *ald a s*: *áldás*; *ald ä m a s*: *áldomás*; *lä k ues k* (*lakás*) *u luj Dumnézo*: Az isten háza, *lakása*: *lakik*; *hit'l'an*: hitetlen, *hitlen* (ördög); *h ä m u s u* (Arad megyében): ördög, *hamis* (v. ö. *HB.*-ben: *h o m u s* világ=gonosz, álnok világ); *m ë n t ues k*: *ment* s az ebből képzett: *m ë n t u i t o r*: *üdvözítő* azonban még egy fontos dolgot tudatnak velünk. A mint a történelem tanítja, IV. Béla király egy kún püspökséget alkotott, a mely püspökség alá támaszkodva ezekre a magyar egyházi

kifejezésekre kétségtelenül az oláhok is tartoztak. E kérdés azonban sokkal terjedelmesebb, sehogy e helyütt hosszasan foglalkozhatnánk vele s azért csak az eredményre magára szorítkozunk. Erről majd bővebben emlékszem meg *Az oláh nyelv kulturszavai* című munkámban, a mely hiszem, hogy végleg dűllőre viszi az oláh kérdést.

Most térjünk át Réthy könyvének egyik legszebb alkotására, «A két oláh vajdaság megalakulására», mely kérdést kívülről még senki se tudott ilyen biztosan s kritikailag megfejtetni. Épen csak Roesler pengette, sejtített is valamit, de egypár genealogiai adatnál már megfeneklett. Réthy kutatásaiból kiviláglik, hogy e két országot régen jászok, kúnok (Cumania) s szlávok lakták, kiket a romanizmus magába temetett úgy, hogy csak az oláh nyelv egyes szavaiban él emlékek. Érdekes a mint kifejti szerző, hogy a r u m ě n nem volt Oláhországban nemzeti név, hanem szemben a bojársággal jelentette a j o b b á g y o t. Adattalhoz én is járulok még egynehánnyal: «Eu să-j fiu r u m ě n u ku fečorii mej: Legyek r u m ě n j e fiaimmal együtt (Hasd: Arch. *) I. 8. 1610. év). Ácest r u m ě n fost-au fudžit ěn cĵara Ungurjaskă: Ez a r u m ě n Magyarországra szökött (u. o. 14. 1627. év). Am vëndut doj r u m ě n: Eladtam két r u m ě n t (u. o. 15. 1629. év). Am vëndut noj ácest r u m ě n de bună voja năstră: Eladtuk ezt a r u m ě n t saját jóakaratusunkból (u. o. 23. 1638.). Am fost kumpărat trej r u m ě n pre numje Vojko Glăva še Koman še Krăst'a: Vettem három r u m ě n t, névszerint: Vojko Glăvát, Kománt és Krăstyát (u. o. 32. 1630. év). Pišet gospodstvomi vâo r u m ě n ilor mănăstirij den satul Flămënzešt': Irom uraságom (t. i. a *vajda*) nektek, Flămënzešty falu monostorához tartozó r u m ě n j e i n e k (u. o. 107. 1649. év). L-am dăruitu ku doj r u m ě n: Megajándékoztam két r u m ě n n e l» (u. o. 139. 1620. év). stb. stb.

Mikor ereszkedik az oláhság Erdély hegyeiből a magyar sík földre s lesz pásztorkodó elemből szántó-vető, ezt az *Oláh emigratio* című fejezetben találjuk megvilágítva. A historiai adatok a XVI. századdal jelölik meg az időt. A nyelv pedig ugyancsak azt vallja, hogy a magyar sík földön tanulta meg az oláhság a földművelésnek igen sok eszközét s vele nevét is (v. ö.

---

*) (Hasd: Arch.) *Archiva istorică a României*. Bucuresci. 1865. I—II. kötet.

Magyar elemek az oláh nyelvben). Ugyanitt tárgyalja mint vándorolt az oláhság föl az éjszaki megyékbe hegyről-hegyre Morvaországig, Galicziáig, déli Oroszországba, sőt el egészen a Kaukázusig. A könyvéhez csatolt térképen a vándorlási utat világosan láthatja megjelölve az olvasó.

A két utolsó fejezet: «Az oláh historia-írás és nyelvújítás» és: «Az oláh nemzet képe» teljesen a mai viszonyoknak van szentelve. Mi is lehetne más az oláh historia-írás, mint: *Rómaiak vagyunk, a légiók maradványai, Dácia örökösei!* S a nyelvújítás? Természetesen méltó ilyen nemes utódokhoz: latin. Az írás, az orthographia? Olyan, a melyik latin eredetűket tisztán mutassa: *etymologikus*. A legújabb időben azonban kezdünk kivetközni e szerencsétlen ideákból s térünk vissza az egyedül egészséges alaphoz, a népnyelvéhez s ezzel megindult az írás reformálása is. Igaz, hogy még tapogatódzó a kísérlet, de a lépés már meg van téve a helyes útra s a jövő befogja bizonyítani, hogy a *népnyelv* az, melynek alapján oláh nemzeti kulturát lehet teremteni s a teljes *phonetikus* írás, mely az oláh nyelv minden hangját magába öleli, tarthatja össze ezt a kulturát.

A mi az *Oláh nemzet képe* című fejezetet illeti, arra csak annyit mondhatunk, hogy e szép festői részletet mindenki a legnagyobb élvezettel olvashatja.

Ime röviden a könyv tartalma: Új fölfogásban, új földolgozásában. Eredményei: az oláhság bölcsője Dalmácia s az adriai partvidék; a rumén nyelv születési kora a VI—VII. század; az oláhok megjelenése Erdélyben a honfoglalás korára tehető, a ruméneké a XII—XIII. századra; a két oláh vajdaság megalakulásának tényezői: jászok, kúnok, szlávok, élükön a kún Basaraba dynastiával... mind megállják a sarat a kritika ítélőszéke előtt.

Két dolgot hagyott Réthy is s minden előzője érintetlenül: miért és mikor indul világgá az oláhság őshazájából? Olyan kérdőjelek, melyekre még az eddigi kutatások nem tudnak feletet adni; pedig ezeknek megvilágítása ép olyan fontos mint akármelyikének a többiek közül. A míg e két dologgal tisztába nem jövünk, az oláh kérdésnek e pontja rejtvény marad, a melyre a későbbi vizsgálódások hivatottak megfejtést találni.

Mielőtt búcsút vennék Réthy művétől, nem válhatok el a nélkül, hogy ne foglalkozzam kutatásának amaz eredményével: az oláh nyelv nem nyelv, hanem *ja r g o n* s olyan fejlődés mint

például a néger-welsch. Hát én ebben nem érthetek vele egyet, mert ő az oláh nyelv primitív állapotját keresztelte el csak s nem vette számba, hogy azóta századok vonultak el fölötte, a mely idő alatt sok nép nyelvének nyoma rakódott le benne s hogy az a jargon, melyet eleinte illyr pásztorok beszéltek, szlávokat, görögöket, kúnokat, jászokat, magyarokat nyelt el és ezek anyagával bővült s pótolta hiányait. Aztán igaz, hogy az olasz nyelv fejlődését tükrözi vissza, sőt hozzá tesszük, hogy még a dialektusokét is; de az oláh nyelv arról is tanúskodik, hogy már a legrégibb kori latin nyelvvel állt nagyon közeli érintkezésben. Ennek eredménye nemcsak az, hogy szavak kerülnek belé, melyek egy román nyelvben sem fődözhetők föl, hanem grammatikai alakok is. Hogy éppen az oláh nyelv őrzött meg archaismusokat, szintén csak hegyet kedvelő természetében rejlik magyarázata. A hegyek közt nem volt az a nyelvi összekötöttség, a mi Itália földén, de nem is lehetett az a nyelvi fejlődés, a mi ott s aztán a hegyi nép mindig conservativebb mint a síkföldi.

Azt állítottuk föntebb, hogy az oláh nyelv még az olasz dialektusok fejlődését is megérezte s ezt a momentumot nagyon fontosnak tartjuk annak megvilágítására, meddig maradt volt az oláhság mint compact elem az őshazában. A mint általánosan tudva van, a velencei olasz dialektus a *giorno* szót így használja *zorno*; *Giovani*: *Zorani*; tehát a *zs* hangnak nála *z* felel meg. Ugyanezt megtaláljuk egyes szavakban az oláh nyelv-nél is, például a latin *jaceo*: *fekszem* szóból a szabályszerű (*j*: *zs*) hangváltozással kellene lennie *žak*; a *Sanctum* *Jo-han(e)m*-ből pedig: *Sën Žoan*-nek. S mit tapasztalunk? Azt, hogy az oláh nyelvben a *žak* ellenében *zak* s a *Sën Žoane*-nek meg *Sën Ziene* van, ugyanazt a hangváltozást (*zs* helyett *z*), a mely a velencei tájszólásban is benne van.

Van Réthy könyvének még egy helye, melylyel nem tudunk megegyezni s a mely azt árulja el, hogy ő az oláh népet, nyelvet és naphitét nem ismeri alaposan. Azt mondja ugyanis: «Míg a rumën a római pogányvilágról semmit se tud; addig a keresztyénség fogalmait a latin anyaggal bőven ki tudja fejezni» (98. lap). Réthy úgylátszik talán nem tudja, hogy az oláh népben a római *Florialiak*, *Rosaliak* megvannak, igaz, hogy keresztyén mezben; de élnek még a keddi s pénteki napnak pogány babonái, a *marcsara* s a *sfënta vinere* (sera [ves-

per] Martis; sancta Venus); a mesékben, ráolvasásokban a pogány kultus egyes emlékei. Ezeknek értéke pedig több mint első tekintetre látszik s nem sokkal kevesebbet mondanak a kutatónak a nyelvi vallomásoknál. A pogány kor reminiscenciái arról tanúskodnak, hogy a keresztyénség idején a romanismus mélyen megfogamzott az illyrben, hogy akkor az albán nyelv erősen saturálva volt latin anyaggal. A keresztyénség aztán ezt a fejlődésben levő romanismust betetőzte s megszilárdította a már fönnálló kapcsot az olasz és oláh nyelv között. De a pogány kultus emlékei másról is megemlékeznek, tudniillik, hogy ott, Dalmáciában s az Adria partvidékén már vérkereszteződésnek kellett lefolynia. Hogy valamelyik nép kultust, grammatikai alakokat elfogadjon, oda nem elég az érintkezés, a mindennapi sűrű közlekedés, oda okvetetlenül vérkereszteződésre is van szükség.

A keresztyénség előtt megengedjük, hogy az oláh nyelv jargon volt, de csak a latinnal szemben; a latin keresztyénséggel azonban helyet foglalt a román nyelvek sorában s fejlődött tovább az olaszszal egész föl a dialektusok kiváltáig. Igaz, hogy nagyon szegény volt az a nyelv, mint a milyen egy pásztorkodó, a világ fejlődésétől hegyei közé zárt s magányos életet folytató népnek nyelve lehet. Szegénységét legjobban jellemzi az a körülmény, hogy még napjainkban is kénytelen egyre a l u l r ó l fölvenni idegen elemeket s tárt ajtót nyitni minden idegen befolyásnak. Hiszen, csak ha a magyar kölcsönszavakat veszszük szemügyre, elcsodálkozunk azon a töménytelen átkerült igén, mely közkeletű az oláhban. Ennek okát nemcsak a nyelv szegénységében kell keresnünk; hanem a mint említettem, abban, hogy itt, ezen a földön a magyar és az oláh nép közt erős vérkereszteződés folyt le.

Végül pedig hadd szóljunk pro domo nostra is. Én a mint az olvasó észrevette, legtöbbnyire az oláh névhez ragaszkodtam. Mondják, hogy ez sértő. Egyszer már az akadémiában, ha jól tudom, dr. Heinrich Gusztáv említette, hogy a román elnevezés helyett alkalmazzák az oláh t. Én már ezt régen mondtam s tettem is (v. ö. *Magyar elemek az oláh nyelvben*).

Az ethnographiai tudomány célja az, hogy minden nép nevét úgy ejtsük és írjuk, a mint ő maga magát nevezi. A magyar ember füle azonban a r u m ě n szót így hallja: r u m u n, r u m u n y, a miért az oláh írók és intelligencia szerfölött harag-

szik. Ehhez járúl még, hogy a magyar helyesírás nem ismeri azt a tompa, gutturális hangot, az *ě*-t, mely a *r u m ě n*-ben hallszik s így jelölni sem tudja. Ha már mindenáron *r u m ě n*-t akarunk írni, jelöljük az *ě* hangot azzal a jeggyel, mely az én transkripciómban kerül elő s a melynek a magyar helyesírásban is van helye (*ě*=magyar zárt *ě*).

Az oláh írók azzal állnak elő, mért nem akarják a magyar tudósok használni a *román* nevet, a melyet a törvény is szentesített. Ezt az elnevezést nem helyeselhetjük és pedig több okból; 1. mert az oláh nép maga sem nevezi magát *román*-nak, hanem: *ruměn*-nek; 2. mert ha a *román* nevet használná a magyar irodalom, zavart hozna létre s nem tudnók megkülönböztetni a *román*-t a *román* népek elnevezésétől s végül 3. mert e néven soha sem ismert bennünket a magyarság. A magyar nyelvemlékek s a magyar historia mindétig csak *oláh*-nak hitt minket. Ha tehát a historiai alapra helyezkedünk, jogosan és helyesen vihetjük forgalomba az *oláh* nevet a modern csinálmányú *román*, *rumén*, *rumun*, *rumuny* s a többi szavak helyett. Én mint *ruměn* születésű ember soha se haragudtam s nem is haragszom az *oláh* névért s ha valaki gúnyt és megvetést lát benne, az teljesen magán dolog.

ALEXI GYÖRGY.

A TISZASZABÁLYOZÁSRÓL.*)

Magyarországon néhány év óta, mintha már a tavasz rendes jelenségeihez tartoznék, hogy a Tisza áradásával gátszakadások történjenek, a veszélyeztetett területek és városok megmentésére katonaságot mozgósítsanak és a rendkívüli intézkedések egész sorozatát szerepeltessék ott, a hol rendszeren működő szervezetre volna szükség.

Nem is számítva a mellékfolyók mentén levő gátakat, egymagokon a tiszamenti gátakon, melyeknek építését 1868-ban nagyobbára már befejezték, az utolsó húsz év alatt nyolcz esztendőben negyvennyolcz gátszakadás történt. Így, 1869-ben tíz helyen szakadtak át a gátak és a Tisza 157,000 holdat öntött el; ezután egész 1876-ig nem volt számbavehető árvíz-kár, de 76-ban, 77-ben, 78-ban, 79-ben és 81-ben évenként nagy területeket borított el az ár. 1881-től egész az idei tavaszig a Tisza mente, leszámítva a tavalyi zsilipszakadást, nem igen szenvedett kárt. Ez idén ismét nagy területek jutottak víz alá.

A közvélemény mind ezeket a szabályozás daczára ismétlődő károkat a szabályozásban elkövetett technikai hibáknak tulajdonítja. Némelyek abban a nézetben vannak, hogy a szabályozásnak eddig követett rendszere, mely a partmenti töl-

---

*) E folyóirat júniusi száma nagy részt ki volt szedve, a midőn e cikket vettük, mind a mellett nem akartunk késni gyors közlésével, mert tárgya Magyarország egyik legfontosabb kérdésévé emelkedett, s azért a jelen füzetet egy pár ívvel megtoldottuk. Ez szolgáljon egyszersmind mentségül, hogy egy számban ugyanegy tárgyról két cikket közlünk. A kérdést oly fontosnak tartjuk, hogy minél több oldalú megvitatásának örömet megnyitjuk e folyóirat hasábjait.

tések építéséből és a folyam kanyarulatainak átvágásából áll, helytelen. Mások az eddig fölhasznált eszközöktől eltérőket vélnek alkalmazandóknak; és olyanok is, kik a töltések építését föltétlenül nem ítélik el, e mellett újabb, az eddigiektől eltérő intézkedések megtételét is sürgetik. Ismét mások elismerik ugyan, hogy a szabályozásnak a töltések építésén és átvágások készítésén kívül más módja nincs, de azt tartják, hogy a töltések nem helyes terv szerint, az átvágások pedig nem helyes sorrendben készültek.

Egy szóval a kérdés, hogy a mostani állapotok megszüntetése végett mi legyen jövőben a teendő, még nincsen tisztázva.

Ha valamely bajnak megszüntetésére alkalmas eszközöket keresünk, az első teendő mindenestre az, hogy a baj mértékét és nagyságát meghatározzuk.

A Tiszának és mellékfolyóinak töltésektől védett árterülete a Tiszavölgyi társulat évi jelentése szerint 3.815,709 hold. Ez a terület a töltések építése előtt jóformán minden esztendőben víz alá került, úgy, hogy a kivételes esetek közé tartozott, ha az árterület nagyobb részét tavasszal víz nem borította. Az ártereknek rendszeres művelésére ilyen viszonyok között gondolni sem lehetett.

Arra nézve, hogy eme roppant területnek a szabályozás következtében rendes művelés alá vételéből eredő haszon mekkora, adataink nincsenek. Arról sem vezettek följegyzéseket, hogy a Tiszavölgyön a szabályozás megkezdése óta mekkora területeket öntött el az árvíz. Annyi azonban tudva van, hogy a szorosan vett tiszai árterületből, mely a mellékfolyók árterei-nek kihagyásával, 1.885,000 holdat tesz, az utolsó húsz év alatt összesen 550,800 hold öntetett el, vagyis átlagban évenként 27,540 hold, a mi az egész mentesített területnek csak másfél százaléka. Noha az évi átlagban előntött terület a mentesített területhez viszonyítva nem nagy, még sem szenved kétséget, hogy az aránylag kisebb terület előntése most nagyobb kárt tesz, mint a mennyit a szabályozás előtt az egész ártér előntése okozott; mert most művelés alatti területek jutnak víz alá, rajtok termés vész el, majorok, tanyák, melyek a töltések védelme alatt épültek, pusztulnak el, holott a szabályozás előtt az árvíz legelőket öntött el s ezeknek nemcsak nem ártott a víz, sőt meg is javította őket.

Nagy kár és az egész szabályozás szenved miatta, hogy sem a szabályozás által elért mezőgazdasági hasznot, sem a szabályozás óta elöntött területekben okozott károkat, szám szerint nem ismerjük. És ha a múltra nézve e hiányt legföljebb csak részben pótolhatjuk ki, a jövőre okvetlenül szükséges az, hogy úgy, a mint azt az országos statisztikai hivatal vezetője, Keleti Károly javasolta, az árvíz-károkat évről évre akár a Tiszavölgyi társulat, akár a kormány állapíttassa meg, egy szóval, hogy a Tiszaszabályozás gazdasági eredményeiről rendszeres statisztikát vezessenek.

Valamint a Tiszaszabályozás gazdasági eredményeiről, szintügy arról sincsenek adataink, hogy a töltések építése mibe került? A közmunka és közlekedési miniszternek 1880 június 10-én a Tiszaszabályozás tárgyában a képviselőháznak bemutatott jelentésében erre vonatkozólag a következőket olvassuk:

«Sajnálattal kell megjegyeznem, hogy évek óta hiába igyekeztem a társulatok működéséről részletes és megbízható adatokat szerezni, az a mai napig nem sikerült. Különösen hiányoznak a költségekre vonatkozó adatok, a mennyiben az építési és föntartási költségeket most már a múltra nézve nem lehet elkülöníteni, miután a töltések az emelkedő árvíz-színnek megfelelőleg, fokozatosan építetvén ki, s ez idő alatt sérüléseket is szenvedvén, fölötte bajos megállapítani, melyik munka és költség számolandó az építési tőke, melyik az évi föntartás terhére? Ezt pedig lényeges dolog volna biztosan tudni; mert csak akkor volnánk képesek megmondani, hol, mennyibe került az ármentesítés. E tekintetben nagyon hibás számítás van gyakorlatban. Ármentesítési költségeknek számítják azt az egész összeget, a melyet a társulat keletkezésétől a mai napig kiadott, s ily módon kihozzák, hogy az ármentesítés ma már többbe van, mint a mennyit a megmentett terület ér. Azonban ármentesítési költségül csak azon összeget lehet fölszámítani, a melybe a töltéseknek az eredeti műveletekkel való fölépítése s azokon túl való magasbitása, erősbitése került, vagy még ezentúl kerülni fog, s ez összeg az árterületnek a megmentés következtében elért értéknövekedését terheli. A töltések testében bármi okból támadt sérülések kijavításával, illetőleg az előbbi állapotnak helyreállításával járó úgy nevezett föntartási költségek nem számíthatók az ármentesítési költségekhez, hanem egyszerűen az árterület évi jövedelmét terhelik.»

Eddig a miniszteri jelentés. Világos belőle, hogy a társulatok az ármentesítés költségeinek kiszámításában helytelenül járnak el; mert ármentesítési költségeknek számítják az egész összeget, a mit a szabályozás megkezdése óta kiadtak, úgy ezzel szemben számításba kellene venniök azt az egész hasznót, a melyet az árterületek mezőgazdasági művelése a szabályozás megkezdése óta eredményezett.

A Tiszavölgyi társulatnak az 1887-dik évi közgyűlés elé terjesztett jelentése szerint, a társulatok alakulásától fogva 1886-dik év végeig befektetett építkezési tőke tesz 64.755,000 forintot. Ebben az összegben azonban benfoglaltatik legnagyobb része annak a költségnek is, a melyet a társulatok a töltések fönntartására és a társulat igazgatására költöttek. Hogy pedig ezek az összegek nem jelentéktelenek, kitűnik onnan, hogy a Tiszavölgyi társulat évi jelentései szerint valamennyi társulat gát-fönntartási és igazgatási költsége tett:

1883-ban 740,000 forintot

1884-ben 789,000 „

1885-ben 943,000 „

1886-ban 993,000 „

Megemlítenő az is, hogy az ármentesítésre fordított költség nem oszlik el egyenletesen az ártérre. Míg a fönnebb kimutatott hatvanöt millió forintból némely társulatnál 189 forint esik egy holdra, addig más társulatnál csak 7 forint terheli holdját. Látható ebből, hogy némely társulat érdekelt-sége valóban nem csekély áldozatokat hozott már eddig is az ármentesítés érdekében.

Az ismételt gátszakadások és árvíz-károk, melyek a birto-kost eddig hozott áldozatainak gyümölcsétől megfosztják, és a töltések kijavításának költségeivel újra meg újra terhelik, a tiszavölgyi érdekeltség egy részét csüggedésbe ejtették és megingatták benne a bizalmat a szabályozás eddig követett rendszerének helyességében. Előkészítették a talajt azok szá-mára, a kik a meglevő bajokat nem az elkövetett hibákban és az embernek a természeti erőkkal szemben korlátolt erejé-ben keresik, hanem gyökeres rendszer-változtatással ígérlik a baj orvoslását.

A Tiszaszabályozással kapcsolatos kérdések taglalásában ennélfogva első sorban azokat a szabályozási eszközöket és rendszereket kell vizsgálat tárgyává tennünk, a melyeket az

eddig követett rendszer helyett ajánlanak, vagy a melyekkel némelyek nézete szerint a mostani szabályozási eszközöket ki kellene egészíteni; s azután fogjuk az eddig követett töltésezési rendszert technikai és igazgatási szempontból bírálat alá venni.

1.

Azok, a kik a töltések építését károsnak vagy czélra nem vezetőnek tartják, három más szabályozási rendszert hoznak javaslatba.

Az egyik abban áll, hogy a völgyek felső részeiben vízgyűjtő medenczék építtessenek, melyeknek rendeltetése az lenne, hogy a fölös vízmennyiségeket, melyek a folyók áradásait okozzák, mindaddig visszatartsák, a míg a folyók vízállása leszáll. Ekkor a folyók a medenczéktől tápláltatnának vízzel.

A másik terv az, hogy a Tisza árvizeinek egy része egy mesterséges oldalcsatorna segélyével vezettessék le a Tisza valamely mellékfolyójába, vagy a Dunába.

A harmadik terv pedig az, hogy a Vaskapu miatt állítólag okozott vízlefolyási akadályok eltávolítása által a Tisza árvizeinek szabadabb, gyorsabb lefolyás biztosíttassék.

Az első helyen említett eszme, tudniillik az áradásoknak vízgyűjtő medenczék építése által való megakadályozása nagyon régi már. Népszerűségét III. Napoleon 1856-dik évi július 21-én kelt levelének köszöni, melyben közmunka-miniszterének meghagyta az eszme tanulmányozását.

Közlöm a levél kivonatát, mert hű képét adja annak, miként gondolják eme rendszer pártolói az árvizeket megszüntethetőknak.

«Mielőtt valamely bajnak orvoszerét keresnök, előbb az okát kell biztosan megállapítanunk.

Honnan erednek ugyanis nagyobb folyóink hirtelen árvizei? Főképen a hegyek között esett esőből és igen csekély mértékben a rónakon esettből. Hogy ez igaz, mutatja a Loire, melynek árvize Roannál és Neversnél húsz, harmincz órával hamarabb észlelhető, mintsem Orleans- vagy Bloisnál. Ugyanez áll a Szajna, a Rhone és a Girondera nézve is. A legutóbbi áradások alatt a telegraph a lakosokat néhány órával, sőt néhány nappal is hamarabb s elég határozottan értesítette azon időről, midőn a víz színe emelkedni fog.

E jelenséget könnyű megérteni. Ha valamely rónán esik az eső, a föld úgyszólván szivacs neki. A víznek, mielőtt a folyóba juthatna, nagy terjedelmű víz-átbocsátó térségeken kell átfolynia és ezek csekély esése késlelteti lefolyását. De ha ugyanez történik a hegyek között — az esőről, nem a hóolvadásról szólok — hol a talaj többnyire kopár sziklából vagy görgetegekből állva, a vizet vissza nem tartóztatja, a lejtők meredeksége minden vizet hirtelen vezet a folyóba. Ennek színe azután hirtelen emelkedik is. Minden eső után ismétlődik ugyanaz, mindnyájunk szeme láttára. Az esővíz ugyanis, mely a külső földekre hull, nem csinál patakokat, holott az a víz, a mely a háztetőkre esik és az ereszcatornákon összegyülemlik, azonnal apró patakokat képez. Íme a háztető a hegyoldal, az ereszcatorna a völgyfenék. Képzeljünk egy két mérföld széles és négy mérföld hosszú völgyet és tegyük föl, hogy e területre huszonnégyszer óra alatt egy deciméter magasságú csapadék hullott, úgy ez idő alatt 12.800,000 köbméter vízmennyiség esett és folyt le a folyóba, és ugyanez történt ugyanakkor minden többi mellékfolyóban. Tegyük föl például, hogy a Loirenak vagy Rhonenak tíz ilyen mellékfolyója legyen; ez 128 millió köbméternyi roppant mennyiségű vizet tenne, melynek huszonnégyszer óra alatt kellene a folyó medrén lefolyania. De ha e vízmennyiséget akkép tartóztatnók föl, hogy a lefolyása csak kétszerháromszor annyi időbe telne, világos, hogy az áradás is félénnyire vagy harmadánnyira lenne veszélyes. Minden tehát attól függ, képesek vagyunk-e a víz lefolyását hátráltatni?

A mód ennek elérésére abban áll, hogy a folyók mellékágaiban, a völgyek torkolatában és mindenütt hol a folyó medrében szorosok vannak, gátakat emeljünk, a melyek a víz folyásának csekély nyílást hagyva, azt mihelyt mennyisége fokozódik, részben visszatartják, és ekként a felsőbb részekben mesterséges víztartókat képeznek, melyek csak lassan ürülnek ki. Utánoznunk kell kicsiben azt, a mit a természet nagyban készített. Ha a bodeni vagy genfi tó nem léteznék, a Rajna és Rhone völgyei nagy vízjárta területekből állanának; mert az említett két tónak vízszíne minden évben eső nélkül is, csak a hóolvadás következtében, két—három méternyivel emelkedik. Ez a bodeni tónál két és fél millió, a genfi tónál meg egy milliárd és 770 millió köbméter vízmennyiségnek felel meg. Könnyű elgondolni, évről évre mily borzasztó áradások ismétlődnének,

ha a tó torkolatánál gátat képező hegyek, melyek csak a folyó szélességének és mélységének megfelelő vízmennyiséget engednek lefolyni, a föntebb említett roppant mennyiségű vizet vissza nem tartóztatnák.»

A francia mérnökök azonban csakhamar kimutatták, hogy a császárjok levelében kifejtett eszme gyakorlatilag meg nem valósítható. Legtüzetesebben tárgyalta e kérdést Dupuit középítészeti fölügylő 1858-ban: *Les Inondations, examens des moyens proposés pour en prévenir le retour* című művében.

Humphreys és Abbot a Mississippiről kiadott nagy könyvekben szintén foglalkoznak a vízgyűjtő medenczék kérdésével (a 406. és következő lapokon, II. kiadás), és kimutatják a lehetetlenségét annak, hogy a Mississippi völgye e módon az áradások ellen biztosíttassék.

Az árvizek megszüntetésének, vagy káros hatásuk csökkentésének ez a módja nem is talált sehol sem gyakorlati alkalmazást. A folyók lakatlan oldalvölgyeiben oly roppant vízgyűjtő medenczéket, melyek a folyókban árvízkor lefolyó vízmennyiséget befogadhatnák, lehetetlen elhelyezni. Különben is a medenczék építése az árvíz csökkentése tekintetében velök elérhető eredményekkel nem állana semmi arányban.

A kik kárpáti völgyeinket ismerik, tudják, hogy a patakok völgyeiben már rég óta vannak vízgyűjtő medenczék, melyeknek czélja a tutajozás és faúsztatás elősegítése. Ott, a hol a völgyek medence-alakú kiszélesedés után összeszorúlnak, fából vagy kőből épült falakkal a völgyet elzárják és így egy mesterséges tavat csinálnak, mely a vizet lassan gyűjti, hogy azután hetenként egyszer vagy kétszer az összegyűjtött vizet egyszerre kibocsáthassák és az ekként támadó árhullámon a tutajokat a folyóba leúszathassák.

De az ilyen mesterséges vízgyűjtő medenczéknek befogadó képessége azokhoz a vízmennyiségekhez mérve, a melyeket vissza kellene tartaniok, hogy a folyók áradását megszüntessék, vagy csökkentsék, föltötte csekély. Így például a Zólyommegyében levő hroncsoki vízfogó, mely kőből van építve, 137,000 köbméter víztartalmú és került 74,000 forintba. Az ugyancsak Zólyommegyében épült vaczoki vízfogónak víztartalma 61,000 köbméter és került 45,000 forintba. A Liptómmegyében levő koritnyiczai vízfogó, szintén kőből építve és 36,000 köbméter víztartalommal, 30,000 forintba került; a Mármarosmegyében

fekvő apsinecki vízfogó, részben földtöltésből, részben fából építve és 379,000 köbméter víztartalommal, 90,400 forintba; a szintén Mármarosban lévő hoverlai vízfogó, faanyagból építve s 178,000 köbméter víztartalommal, 130,800 forintba, a kozmicseki vízfogó, faanyagból építve s 126,000 köbméter víztartalommal 51,000 forintba, végre a szabadalmazott osztrák-magyar államvasút bánáti uradalmában a Berzava patak völgyében fából épült vízfogó, 191,000 köbméter víztartalommal, 19,000 forintba került.

Számítsuk már most ki, mekkora vízmennyiségeket kellene a hegyek völgyeiben fölfogni, hogy a Tisza áradását Tokajnál megszüntessük, vagy csökkentsük.

Az a vízmennyiség, mely Tokajnál az 1881-ik évi árvíz 7·84 méter 0 fölött való legmagasabb állásakor másodpercenként lefolyt, 2750 köbméter. Az idén az árvíz állása még egy méterrel magasabb, úgymint 0 fölött 8·72 méter volt. Nem fogunk egyáltalában túlozni, ha fölveszszük, hogy az idei legmagasabb vízálláskor Tokajnál másodpercenként lefolyó víz mennyisége 3000 köbméter volt. A Tisza medre azonban a partokkal színelő vízálláskor csak 964 köbmétert képes másodpercenként levezetni; ha tehát azt akarjuk elérni, hogy a Tisza Tokajnál medréből ki ne lépjen, csak annyi víznek szabad Tokajnál a Tiszába ömleni, a mennyi a mederben lefolyhat, s az árvízkor érkező, másodpercenként 2000 köbméternyi többletet a vízfogókban vissza kellene tartani. Az a vízmennyiség tehát, mely az árvíznek huszonnégy órai tartama esetében vissza tartandó lenne, 173 millió köbmétert tesz. Minthogy pedig az idei árvíz Tokajnál harmincznégy napig volt a természetes partoknál magasabb, átlag lehet számítani, hogy a föntebbi huszonnégy órai vízmennyiséget legalább tizenöt napon át kellett volna gyűjteni, vagyis a visszatartandó vízmennyiség $173.000,000 \times 15 = 2595$ millió köbméter lett volna. E vízmennyiség roppant voltáról fogalmat nyújt az, hogy ha ez a víz öt méter magasságban volna is fölhalmozva, mégis 120,000 holdat vagyis mintegy tíz mérföldnyi területet foglalna el.

Hogy a Tisza áradásának Tokajnál való megakadályozására csakugyan ilyen roppant vízmennyiséget kellene visszatartani, kitűnik a következő megközelítő számításból is.

A Tisza árvizeitől és a Tokajon fölül beléje szakadó mel-

lékfolyók árvizeitől közösen borított ártér a szabályozás előtt 1.114,000 holdat tett.

A Tiszának Tokajon alúl levő szakaszaira nézve, a Tokajon fölül lévő árterek ugyanazt a szerepet játszották, mint a mesterséges vízgyűjtők vagy a folyók mentén levő természetes tavak, mert a mint a víz a folyam partjait meghaladta, előbb ezeket az ártereket mint megannyi vízgyűjtőket borította el, s addig, a míg ezek az árterek vízzel meg nem teltek, a folyónak alsó szakaszaiban jelentékenyebb árvíz nem keletkezhetett. Ha már most ezt az 1.100,000 holdat a kiöntött árvíz csak fél méter magasságban borította, az így elhelyezett víz 2370 millió köbmétert tett; pedig az a föltevés, hogy az ártereket fél méter magas víz borította, épen nem túlzott. Már említettem, hogy Tokaj táján a part magassága 5·75 méter, másutt a Tisza mentén még alacsonyabb, az árvíz magassága pedig Tokajnál a szabályozás előtt is 7·67 méter volt, vagyis az árvíz a partnál két méterrel volt magasabb. Ámde a szabályozás előtt ezen az ártereken visszamaradó ropant nagy vízmennyiség mellett is, Tokajnál még mindig annyi víz folyt le, hogy az alsó szakaszokon is jelentékeny áradásokat okozott.

Míg tehát a most meglevő s a faúsztatás és tutajozás érdekében épített legnagyobb vízfogók víztartalma néhány száz-ezer köbméter; arra a célra, hogy a Tiszának áradását megszüntessük, 2600 millió köbméter befogadó képességre számított vízfogókat kellene építeni.

Azok, a kik a faúsztatás céljaira szolgáló vízfogók építésével foglalkoztak vagy ezt figyelemmel kísérték, tudják minő nehéz e célra alkalmas helyeket kipuhatolni. Olyan helyek, a hol a völgy kiöblösödik, hogy azután mindjárt szorulatot formáljon, ritkán fordulnak elő, pedig csak az ilyen helyek alkalmasak a mesterséges vízgyűjtők építésére. Ha ugyanis ott helyezzük el a vízgyűjtőt, a hol a völgy hosszabb vonalon szűk, az elzárt völgyrésznek befogadó képessége csekély lesz, ha pedig ott zárjuk el, a hol széles, az elzáró fal kerül nagyon sokba.

Mindezen okokból én abban a véleményben vagyok, hogy a Tisza mellékvölgyeiben olyan vízfogókat építeni, a melyek befogadó képessége néhány ezer millió köbméter, nem is lehet, mert a mellékvölgyekben erre elegendő számú alkalmas helyet lehetetlen találni.

Hogy az ilyen roppant vízmennyiségeket föl lehessen fogni, a Tiszának mellékfolyóit, mint a milyen az Iza, a Taracz, a Talabor és a Nagy-Ágh, alsó széles völgyeleteikben kellene elzárni; de ez esetben művelés alatt álló területeket, sőt egész falvakat merítenénk víz alá. A művelés alatt álló területeket tehát ki kellene sajátítani s a falvakat máshová telepíteni.

A költségek, melyekbe az ilyen vízfogók építése kerülne, részletes tervek és költségvetések nélkül meg nem állapíthatók. Minthogy azonban a főntebb elsorolt s a faüsztatás céljaira épített vízfogók költsége a visszatartott víz köbmétere után átlag negyven krajczárt tesz, és minthogy egyáltalán nem valószínű, hogy a szabályozás céljából építendő nagy vízmedenczék ezeknél olcsóbbak lehetnének, a 2595 millió köbméter víz befogadására alkalmas vízfogók építési költsége megközelítőleg ezer millió forintba kerülne. Oly összeg ez, mely úgy hiszem a vízfogók ekkora méretekben való építésének lehetetlenségét eléggé kitünteti.

Ha a vízfogókat nem az árvizek teljes megszüntetésére, hanem csak mérséklésére akarnók építeni, a költség, melyet e célra fordítanunk kellene, még is igen nagy lenne és az elérhető haszonnal helyes arányban egyáltalán nem állana.

Ha például csak annyi vizet akarnánk visszatartani, hogy a Tisza vízszíne ne legyen magasabb a szabályozás előtti legmagasabb szintájánál, annyi vizet kellene visszatartani, hogy az 1888-diki árvíz legmagasabb színe 1·2 méterrel legyen alacsonyabb, mert az idei árvíz legmagasabb állása, ennyivel haladta meg az 1855-dik évi legmagasabb vízállást. E célból 250—300 köbmétert kellene másodpercenként visszatartani, vagyis minden huszonnégy órában 21.600,000 köbmétert; és minthogy az idén az árvíz huszonhét napon át állott az 1855-diki árvíznél magasabban, átlag tizenkét napig kellene a fönnbbi mennyiséget fölfogni, a mi összesen 259 millió köbmétert tesz. Az ilyen befogadó képességű vízfogók pedig megközelítőleg száz millió forint költséget okoznának, s ezzel a roppant költséggel azt értük volna csak el, hogy az árvíz Tokajnál 1·2 méterrel lett volna alacsonyabb az ideinél. Úgy hiszem ez eléggé bizonyítja, hogy a vízgyűjtő medenczéket még mint olyan kisegítő eszközt sem alkalmazhatjuk, mely a töltések építése után csökkentse az árvizek magasságát.

A Tisza felső szakaszán és a Tokajon fölül beömlő mel-

lékfolyókon építendő vízfogókkal azonban a földadat még nem lenne megoldva. A tapasztalás azt mutatja, hogy a Körösöknek és a Marosnak árvizei is jelentékeny áradást képesek a Tiszának Csongrád alatti szakaszában okozni. A Körösökön és a Maroson is kellene tehát vízfogókat építeni. Nevezetesen a Körösökből 200—250 millió köbmétert kellene fölfogni, hogy az egyesült Körösökben az árvíz színét számba vehető módon alább szállítsuk. Ez újabb roppant nagy költséget okozna. De ha mind e nehézségek mellett is, a vízgyűjtő medenczékét megépítenék, azok ellen a bajok és veszedelmek ellen, melyek most a partmenti töltések elégtelen magasságából vagy gátszakadásokból erednek, a Tiszavölgy biztosítva még sem lenne. Mert ha már az is nehéz dolog, hogy a partmenti töltések magasságát a szabályozás következtében előálló árvízszín-emelkedés számbavételével helyesen megállapítsuk, ez a nehézség fokozottabb mértékben megvan a vízfogók keresztgátjainak magasságánál. Eme keresztgátak fölületmagasságát ugyanis a vízgyűjtő fölület nagyságával és a csapadékok időtartamával is helyes arányba kell hozni. Ha tudniillik a vízfogó az árvíz idején a völgybe hulló egész csapadékot föl nem bírja fogni, hanem a csapadékok megszünte előtt már megtelik, a vízfogónak az árvíz későbbi lefolyására már nem lesz hatása. És épen úgy, a mint a partmenti töltéseken gátszakadások előfordúlnak, a vízfogók keresztgátjai sincsenek az ellen biztosítva, hogy el ne szakadjanak. Az a kár, a mit az ilyen elszakadt vízfogóból egyszerre letóduló nagy vízmennyiség fogna okozni, sokkal nagyobb lenne annál, a mit gátszakadás okoz, mert itt a víz sohasem terjed olyan rohamosan, mint amott.

Az előadottakból kitűnik, hogy *mesterséges vízgyűjtő-medenczék építésével az árvizekét meg nem szüntethetjük, sőt még nem is mérsékelhetjük.*

Az ármentesítésnek egy másik javasolt módja abból áll, hogy az árvizek egy részének levezetésére egy mesterséges csatorna építtessék. Az ármentesítésnek ezt a módját azzal okadatozzák, hogy a Tiszának árvizei a töltések között, noha ezeket már ismételve magasbították, el nem férnek. Ennek bizonyítékául fölhozzák, hogy az árvizek több ízben magasabbak voltak már a töltések koronájánál, és hogy több ízben történtek töltésszakadások. A Tisza árvizeit ennél fogva megosztandóknak tartják, és minthogy két mederben több víz fér el, mint egyben,

a második meder megépítésével a tiszai árvizek magasságát csökkenthetők és ezzel a meglevő bajok nagy részét orvosolhatónak vélik.

Sokan azzal is okadatolják az ilyen csatornák építését, hogy a magyar alföldnek inkább száraz éghajlata van, és hogy ennél fogva nem helyes a vizet mentől gyorsabban levezetni és így a szárazságot még növelni. Célyszerűbbnek találnák a tavaszi fölös vízmennyiséget öntöző célokra fölhasználni.

Az utóbbi cél azonban az árlevezető csatorna építésével el nem érhető. A Tiszának és mellékfolyóinak árvizei ugyanis kora tavasszal jelentkeznek, a midőn öntözésre szükség nincs; az árlevezető csatornában pedig a tavaszi fölösleges vizet raktározni, hogy azután nyáron öntözésre fölhasználható legyen, lehetetlenség. A Tisza árvizei tehát az árlevezető csatorna építése esetére is le fognak folyni és öntözésre nem lesznek fölhasználhatók.

Hogy az ilyen árlevezető csatorna céljának megfeleljen, a tiszai árvizek egy részét a Dunába kellene vezetnie; mert ha a csatorna a felső Tisza valamely pontján ágaznék ki és az árvizek egy részét a Tiszának valamely mellékfolyójába vagy a Tiszának valamely alsóbb szakaszába öntené, ezzel a Tisza völgyének épen alsó vagyis azon szakaszán, mely most is a legnagyobb bajokkal küzd, segítve nem lenne.

A legrégibb efféle tervezet a Lám János mérnök javaslata volt. Lám terve szerint egy a Tiszából Verőczenél kiinduló és az Ér völgyéig nyúló csatornát kellett volna építeni, mely a Tiszából az árvizek nagy részét, azután a Túr, Szamos és Kraszna folyók árvíz-tömegét lett volna hivatva levezetni. Ezzel az Ér, Berettyó és Körösök völgyébe saját árvizöknél is nagyobb vízmennyiség zúdítottatott volna, és így e völgyek, melyek saját árvizök levezetése mellett is annyi árvíz-kárnak vannak kitéve, teljesen tönkre tétettek volna. De továbbá ez egész vízmennyiség a Körösök útján Csongrádnál ismét a Tiszába ömlött volna, és ennél fogva ezzel az árlevezető csatornával a Tiszának Csongrád-Titeli szakaszán segítve egyáltalán nem lett volna.

Az árlevezető csatorna tehát, hogy céljának megfeleljen, a Dunába vezetendő. Az ilyen csatorna pedig csak a Tisza balpartján lenne építhető, mert a Dunának nagyobb esése lévén mint a Tiszának, az utóbbinak valamely, a tokaji hegyeken alúl

fekvőpontjától a Dunáig vezetett csatornán az esés kisebb lenne, mint a Tiszáé. Ez pedig köztudomás szerint amúgy is fölötte csekély. A Tiszánál is csekélyebb esésű csatorna pedig az árvizet még kevésbbé vezethetné le, mint maga a Tisza.

Ámde a Tisza balpartján építendő árlevezető csatorna útjába esnének a Szamos, a Körösök, a Maros, a Béga és a Temes. Az árlevezető csatornának mind e folyóvizeket keresztezni kellene, a mi más módon nem volna lehetséges, mint úgy, hogy a csatornát e folyókba belevezessék, és egy alábbi ponton az így egyesült vizeket ismét megoszszák. E földadatnak technikailag helyes megoldása a lehetetlenséggel határos, és mindenesetre nehezebben megoldható földadat, mint a Tisza mentén olyan töltések építése, melyek az árvíz ellen biztosságot nyújtanak.

Ha azt akarjuk elérni, hogy a tiszai árvizek magassága számbavehető módon csökkenjen, az árapasztó csatornán 1000—1500 köbméter víznek kell másodpercenként lefolynia, mert a Tiszán Tokajnál, mint már említettem, mintegy 3000 köbméter foly le másodpercenként. Olyan árapasztó csatorna ásása, melynek medrében 1000—1500 köbméter folyhasson le, sok száz millió forintba fogna kerülni. Az a csatorna is úgy lenne tehát építendő, hogy a víznek csak egy része folyna a medrében, míg a másik része a meder ásásakor kiemelt földből készült töltések között folyna.

Alább ki fogom mutatni, hogy a Tiszamenti töltések nagy részének még ma is elégtelenek a méretei és hogy az árvédelem biztonsága szempontjából eme töltéseknek megerősítése lenne szükséges. E munkát pedig azért nem hajtják végre, mert az érdekeltség a reá fordítandó költséget sokalja vagy elviselhetetlennek tekinti.

Mily szembetűnő következtetés van már most abban, hogy a töltéseknek a kívánt méretekkel való megépítésére szükséges költség hiányzik, de e bajon egy egészen új meder ásása és két újabb töltésvonal építésével segítsünk. Hiszen a csatorna medrének kiásása, még az esetben is, ha a csatornát mindenütt lapályon vezetnék is, azt az összes költséget, a mit eddig a töltések építésére fordítottak, sokszorosan fölülmúlná. A csatorna a Tisza mellékfolyói között levő, habár nem jelentékeny vízvázasztókat is átmetszené és egyes helyeken, például a Körösök és a Maros között, és a Temes és Duna között igen jelentékeny földmunkákat okozna.

Az árlevezető csatorna tervezetére vonatkozó mindezen észrevételek általános természetűek, mert egy ilyen árlevezető csatornának a bírálatot megálló terve eddig még nem készült.

1872-ben Hobohm készített egy árlevezető csatorna tervet, mely a tervező szerint «Péterfalvánál származik ki a Tiszából; itt mindazon vízmennyiségeket, melyek áradásokat okoznak, fölveszi; innen Fertős-Almás felé halad, hol a Túr folyót átmetszi, s ennek a vizeit hasonlólag fölvéve, útját Szatmár-Németi felé veszi, hol a csatorna a Szamos folyóhoz ér és itt a Szamos folyó elágaztatása által a fölösleges áradatot szintén felveszi, azután N.-Majtényon át, itt a Krasznát befogadva s az Ér völgyet követve, Diószegnek tart. Itt Diószeg alatt a Berettyót és a Kis-Köröst összes fölösleges árvizökkel fölveszi, azután Szeghalomnak fordul, hol a Sebes-Köröst magába fogadván, Gyoma mellett halad el, hol elágazva, a hármás Köröst átlépi, Szarvasnak és Hódmező-Vásárhelynek tart; Makó alatt a Marosba szakad, ezt elágaztatása által átmetszi, azután Zombortól jobbra Ó-Bessenyőnek fordul, majdnem párhuzamosan a Tiszával, Nagy-Becskerek mellett jobbra haladván, Perlasznál a Bégát veszi föl, azután Leopoldvárnak tart s a Temest átmetszván, ezzel Pancsováig halad, ott a Temest két ágra osztja s azután csaknem párhuzamosan a Dunával Kubin felé folyván, végre Palánka mellett a Dunába ömlik.»

E csatorna, a tervező saját számítása szerint, Péterfalvától a Marosig 95—96 köbméter vizet vezetne le, a Marostól a Temesig vezető szakaszán 145 köbmétert, a Temestől Palánkáig pedig 164 köbmétert. Ez a Tisza árvizének csak 3—4 százaléka! Vajon fogna-e ez elenyésző csekély vízmennyiségnek elvezetése a Tisza áradásán valamit változtatni.

Hobohm egy, az idén tavasszal megjelent füzetben egy újabb csatornatervezetet javasolt, mely Margittától kiindulva, Nagy-Váradnál metszi a Sebes-Köröst, Tenke alatt a Fekete-Köröst, Boros-Jenőnél a Fehér-Köröst, Arad alatt vezet át a Maroson, azután Temesvár fölött metszván a Bégát és a Temest, a Karas völgyén át éri el Palánkánál a Dunát.

Szerző eme terve szerint, az ásandó csatorna fenékszélessége 16 métertől egész 60 méterig növekednék; mélysége 2—3 méter lenne; a csatornában lefolyó vízmennyiséget a Körösök közötti szakaszon 145—241 köbméterre; a Körös és

Maros közötti szakaszon 343 köbméterre; a Maros és Béga közötti szakaszon 774 köbméterre s legalsó szakaszán 1088 köbméterre teszi. Evízmennyiségnek azonban csak $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{8}$ -da folya le a mederben, míg a többi víz a töltések között folya. A csatorna költségeit szerző 56.700,000 forinttal előirányozza.

Nem akarjuk sem a vízlevezető képesség számítását, sem a költségvetést bírálat tárgyává tenni. Annyi kitűnik már ebből a rövid ismertetésből is, hogy 57 millió forint árán készítenének egy mesterséges folyót, melynek víztömege az egyesült Körösökének felelne meg, s mely árvízkor épen úgy töltések közt folya, mint a Tisza és Körös, s ennél fogva mindazon bajokkal küzdene, melyeknek elhárítását az egész terv célul tűzte ki.

A kérdéses csatorna egyébiránt csak a Körös menti, továbbá a Tiszának Csongrádon alúli s Temes-Bégai érdekelt-ségre lenne hasznos. Képzeltető-e, hogy ez az érdekelt-ség azon összegeken fölül, melyeket már a töltésekre költött, ez újabb költségeket is elviselhetné?

Arlevezető csatorna elfogadható terve tehát még nem készült. Ilyen terv hiányában is kétségtelen az, hogy árapasztó csatorna építése a Tiszarölggy térszíni viszonyainál fogva nehéz technikai földadatok megoldását tenné szükségessé, és építési költsége a töltések építésére fordított költségeket sokszorosan meghaladná.

A harmadik terv, a melyet javasolnak, az Alsó-Dunán levő Vaskapu nevezetű hajózási akadályok eltávolítása és ez által a Duna medrének lemélyítése. Ennek következtében — ezt állítják — a Duna és közvetve a Tisza árvizeinek színe is alább szállíttatnék.

A hazai folyók árvíz-színének ily módon tervezett alábbszállításáról már Vásárhelyi Pál is megemlékezett 1834. évi december 15-dikén az aldunai hajózási akadályok eltávolítása tárgyában tett jelentésében. E jelentés bevezetésében a következőket mondja:

«A Vaskapu elnevezése alatt ismeretes aldunai hajózási akadályokról táplált téves fölfogás, a folyók víz-színéről, duzzadásáról elterjedt homályos fogalmak, végre az a körülmény, hogy kevesen képesek magoknak azon nehézségekről és elviselhetetlen nagyságú költségekről számot adni, a melyekbe a víz alatti és ilyen nagy folyóban végrehajtandó körepestések kerülnek,

sok túlesigázott reményt költöttek és fokozták azt a már régen táplált óhajtatást, hogy a Vaskapu valahára megnyitassék, a mi számosaknak véleménye szerint a hajózás biztosításán kívül nemcsak a Duna, hanem mellékfolyói víz-színének süllyesztését is maga után vonná, és ennél fogva a magyar alföld mocsarainak kiszáritását is eredményezné.»

«A folyó e szakaszának Marsigli ideje óta megjelent leírásai nem igen vetettek világot a Duna e szakaszának állapotára, és nem is voltak arra való, hogy azt a téveszmét elenyésztessék, miszerint «a víz lefolyását észrevehetőleg előmozdító szabályozás lehetséges». Alig négy éve, hogy a *Tudományos gyűjteményben* egy dolgozat jelent meg, melyben az állítatik, hogy «a Duna a moldovai akadályok által hét öl magasságra duzzasztatik, és hogy a víz színe e ponton három öllel süllyeszthető; hogy továbbá a duzzadás Bezdánig visszahat, közvetve pedig Buda-Pestig sőt Bécsig, és a mellékfolyókban megfelelő távolságokra.»

«Nem csoda tehát, ha ez a téves hit annyira gyökeret vert, hogy még Felső-Magyarországban is alig tárgyalatik szabályozási kérdés a nélkül, hogy Orsova és a Vaskapu szóba ne hozatnék. Soknak véleménye szerint átmetszések készítése, a rendetlen vízfolyás szabályozása, lecsapoló csatornák építése mind czéltalan, ha a folyónak szabadabb lefolyás nem biztosítatik.»

Ebből az idézetből látszik, milyen régi már az az előítélet, hogy a Tisza árvizeinek csökkentésére az aldunai hajózási akadályokat kell elhárítani. Mindazok, kik ezt a véleményt táplálják, abban a tévedésben vannak, hogy a sziklapadok, a melyek a hajózást gátolják, egyszersmind a víz lefolyására is akadályul szolgálnak. Hogy ez mennyire téves nézet, kitűnik a következőkből.

Az aldunai hajózási akadályok Moldovánál kezdődnek, vagyis 170 kilométer távolságra a Tiszának a Dunába ömlésétől. A Dunának ezen a Tisza torkolatától Moldováig terjedő szakaszán a víz-szín esése kilométerenkint négy centiméter; míg ellenben Moldovától egész a Vaskapu alsó végéig 100 kilométer hosszon a Dunának összes esése 25,275 méter, vagyis kilométerenkint átlagosan 25 centiméternél több.

Hogyan duzzaszthatnák a hajózási akadályok a Dunát, a midőn éppen e hajózási akadályok mentén a Duna esése sokkal nagyobb, mint a fölötte levő szakaszban. Minden duzzadás

a dolog természete szerint a víz-szín esésének csökkenésével jár; míg ellenben az aldunai akadályok mentén a víz-szín esése nagyobbodik. Az aldunai sziklapadok nem akadályozzák tehát a víz lefolyását.

Ha azonban azt a vízszín-esést, mely most a Tisza torkolatától egész a Vaskapuig egyenlőtlenül oszlik el, a mennyiben Moldován fölül négy centiméter, Moldován alúl pedig 25 centiméter, kilométerenkint egyenlően akarnók fölosztani, ezzel a Duna vízszín-magasságát a Tiszának a Dunába ömlésétől a Vaskapuig terjedő szakaszán igen tetemesen leszállíthatnók. De ez a munka nemcsak a Moldova és Vaskapu közötti sziklapadoknak, hanem az egész medernek a Tisza torkolatától egész Moldováig való lemélyítését tételezné föl.

Ezt a munkát javasolta Lanfranconi Enea hazai mérnök, a ki a Duna medrében 300 méter széles kotrást javasolt, melynek költségeit 20 millió forintra számította. De ez a roppant és minden bizonynyal a számítottnál nagyobb költségű munka sem eredményezné a Tisza árvizeinek alábbszállását, mert a Dunának a Tisza torkolatánál levő vízállása visszahat a Tisza vízállására mintegy Török-Becséig, de már Szegeden egyáltalán semmi befolyással nincs a Tisza vízállására. Ha tehát ily módon akarnók a Tisza árvizeinek alábbszállítását elérni, a kotrásokat nemcsak a Duna medrében, hanem a Tiszában is folytatni kellene és ezzel a költségek folyton növekednének s az eredmény mégis a Tiszának csak legalsó szakaszán lenne észlelhető,

Az aldunai sziklapadoknak és ezzel kapcsolatosan a Duna medrének a Tiszatorkolattól kezdődő lemélyítése tehát rendkívül költséges; husz millió forintnál mindenesetre nagyobb kiadás-sal járó vállalat lenne, mely a Tiszának csakis a legalsó szakaszán sülyesztené az árvizek színét, és ez okból az elérhető eredmény semmi arányban sem állana a szükséges költségekkel.

A Tisza völgyének ármentesítése érdekében sokan a letarolt hegyoldalok befásítását is ajánlják, mert erdővel borított hegyoldalokon lassabban folynak le a légköri csapadékvizek.

Kétséget nem szenved, hogy Kárpátainkban, fájdalom, már sok olyan, csak is erdőmívelésre alkalmas hegyoldal van, melyről az erdőt letarolták a nélkül, hogy új erdőhajtásról gondoskodtak volna. E hegyoldalok vagy egészen kopárak, vagy satnya éger- és mogyorófa-bokrokkal vannak benöve s vajmi

silány legelőül szolgálnak. Ezeknek a hegyoldaloknak befásítása már csak azért is nagyon kívánatos lenne, mert hasznosításuknak ez az egyetlen módja, míg ha mostani állapotukban még soká maradnak, a csapadékvizek azt a földréteget, mely őket még födi, lassan le fogja mosni, és a csupasz sziklák fognak megmaradni, melyeknek újra befásítása és növényzettel való ellátása csak nagy áldozatok árán lesz majd elérhető.

Ezek a kopár hegyoldalak azonban szerencsére még sem a szabályt, hanem a kivételt képezik, mert például a keleti Kárpátok mentén a községi erdők és azok az erdőrészek, melyek a volt úrbéresek számára hasítottak ki, el vannak pusztítva, míg ellenben a kincstári és uradalmi erdők jó karban vannak. Így például Máramarosmegyében, melynek egész területe 150 négyszög mérföld, a kincstár földbirtoka, mely túlnyomólag hegyi erdőkből áll, 60 négyszög mérföld; e kincstári birtok pedig mind művelés alatt levő szálas erdő. Egyes közbirtokosságok és nagybirtokosok is roppant terjedelmű és jó karban levő erdőkkel bírnak. Nem hiszem tehát, hogy az eddigi erdőpusztítások az árvizek menetére számba vehető befolyással lettek volna. És ezért a kopár hegyoldalak befásításától, bármennyire kívánatosnak tartsam is azt, az árvíz-bajok javulását meggyőződésem szerint nem lehet várni.

Eddigi fejtegetéseim eredménye az, hogy: mesterséges vízgyűjtő medenczék építésével az árvizeket megszüntetni vagy csökkenteni képesek nem vagyunk; hogy árapasztó csatorna építése esetében újabb mesterséges és árvízkor szintén töltések között mozgó folyót teremtenénk, és ennél fogva a töltések hosszát és a velök járó bajokat csak növelnők, és a Tiszamenti töltések építésére fordított költségeket sokszorososan meghaladó kiadást okoznánk; hogy a Vaskapu nevezetű sziklazátonyoknak és a Duna medrének föl egész a Tiszatorkolatig való lemeltyítése az árvizek színére csak a Tisza legalsó szakaszán lenne befolyással és ennél fogva az ezen munkával elérhető eredmény nem állana helyes arányban a ráfordítandó költségekkel.

A Tisza folyó kiöntésének meggátlására tehát ma sem ismerünk más eszközt, mint a párhuzamos töltések építését, a mi eddig is tényleg alkalmazva volt.

II.

A Tisza völgyének töltésekkel való sikeres ármentesítésére 1. a töltéseknek helyes tervezése és megépítése, és 2. a töltéseknek folytonos jó karban tartása és árvíz idején való megvédése szükséges.

Bővebb okadatolás nélkül is világos, hogy habár az árvédelemnek egyedül sikeres módja a töltések építésében áll, a czélt nem akárhogyan, hanem csak helyes tervek szerint épített töltésekkel érjük el. A tervnek megállapítása technikai föladat. Minthogy azonban a Tiszaszabályozás részben az állam költségén a kormány által, részben az érdekelt földtulajdonosok költségén a belölők alakult társulatok által hajtatik végre, a munkának tervszerű és egybehangzó foganatosítása csak számos adminisztratív intézkedés útján érhető el.

Tekintetbe véve továbbá, hogy a földből készült töltések az árvizek hosszú tartama alatt könnyen föláznak, hogy a patkányok, vakondok, rókák és egyéb állatok a nyár folyamán a töltésbe lyukakat vájnak, s hogy ez okból az árvíz idején szivárgások támadhatnak; hogy szeles időben a hullámok a töltéseket elhabolják, s a töltésekben okozott mindezen károk gátszakedásokat idézhetnek elő: a töltéseknek folyton jó karban tartása szükséges. Mulhatatlanul megkívántatik, hogy a töltések árvíz idején folytonos, éjjel-nappal tartó fölügylet alatt álljanak, hogy a szivárgások és a hullámverés okozta elhabolás meggátolására alkalmas anyagok, pallók, karók, rőzsék, zsákok, fáklyák már árvíz előtt a töltéseken készletben tartassanak, és árvíz idején a kellő számú munkások a töltésen tartózkodjanak. A töltéseknek az árvíz idején való megfigyelése és védelme épen olyan fontos, mint a töltések helyes megépítése. Minden árvízkor megújuló tapasztalat tanúsága szerint, igen gyorsan épült töltések nagy árvizek ellen is megvédetnek; míg ellenben a legjobban megépült, de árvíz idején védelem nélkül hagyott töltések átszakadnak.

A Pó és Rajnamenti ármentesítés érdekében épen annyi gondot fordítottak és fordítanak az árvíz idején való helyes védelemre, mint a védő töltések technikailag helyes megépítésére.

Az ármentesítés tehát két lényegesen különböző természetű föladat helyes megoldását kívánja meg; az egyik a szabályozási terv megállapítása és tervszerű végrehajtása, a mi technikai föladat; a másik a munkák végrehajtásának, a kész munkák fentartásának és árvíz idején az árvédelemnek helyes szervezése, a mi az administratív intézkedéseknek egész sorát foglalja magában.

Az ármentesítésnek ezt a különböző természetű két ágát külön-külön és pedig előbb a technikai kérdéseket, azután pedig az administratív teendőket fogom tárgyalni.

Minthogy a védő töltések a Tisza és mellékfolyói mentén nem ezután lesznek építendőek, hanem legnagyobb részt már készen vannak, az első kérdés az, hogy minő hatással volt a szabályozás az árvizek magasságára? Vajon magasabbak-e most és mennyivel, mint voltak a szabályozás előtt? És vajon várható-e az árvizeknek még további emelkedése?

Nem szenved kétséget, hogy ha valamely folyónak árvizét, mely eddig nagy árterületeken szabadon terülhetett el, töltések közé szorítjuk, az árvíz színe a korábbi állapothoz képest emelkedni fog. A Tisza árvíz-színének ezen emelkedését könnyen megállapíthatnók, ha a szabályozás előtti árvizek magasságát összehasonlíthatnók a szabályozás utániak magasságával.

A Tisza árvizeinek a szabályozás előtti magasságáról azonban nagyon hiányos adataink vannak.

A Tiszaszabályozás egész művelete az 1830-ik évi árvíz színére alapíttatott. A töltések magasságát az 1830-ik évi árvíz-színnek megfelelően határozták meg és az ártér-fejlesztéseket is az 1830-ik évi árvíz-szín alapúl vétele mellett készítették. Az 1830-ik évet megelőző időkből vízmérce-jegyzéseink egyáltalában nincsenek.

Az 1830-tól 1855-ig terjedő időben előfordult árvizekről csak igen hézagos följegyzések vannak. Az 1855-diki árvíz azonban a Tiszának Tokaj alatt levő minden pontján magasabb volt az 1830-diki árvíz színénél. — Noha 1855-ben a szabályozási munkák már meg voltak kezdve, azoknak az 1855-diki árvíz magasságára még befolyásuk nem lehetett, mert a közmunka- és közlekedési miniszternek a Tiszaszabályozás tárgyában 1880-ik évi június 10-kén a képviselőházhoz benyújtott jelentése szerint az 1855-diki árvíz „mindössze 13 darab átvágást talált kiásva, és pedig 7:58—15:17

méter fenékszelességgel és a kis víz-szín fölött 3·48 — 1·58 méter között változó mélységgel. Ezeknek hossza az összes átvágások hosszának mindössze 6%-át tette, és ez átvágások által kiképződések után a tervezett összes rövidítéseknek 10%-a fog elérteni. Ugyanakkor föl volt építve a töltéseknek 22%-a, de ezeknek legnagyobb részét az 1855-diki árvíz elszakította, és ez az árvíz tényleg az egész alföldet elöntötte úgy, a mint azt a szabályozás előtti árvizek szokták volt elönteni.»

Az 1855-diki árvizet tehát olyanak vehetjük, melyre a még csak megkezdett, de épen ettől az árvíztől elrombolt szabályozási munkák befolyással még nem voltak. A közlekedési miniszterium kebelében működő vízrajzi osztály évkönyvében megjelent tanulmányában Péch József műszaki tanácsos is az 1855-diki árvizet a szabályozás előtti árvizek közé számítja.

A szabályozás előtti időből tehát két árvíz magasságát ösmerjük. Helytelen föltevés lenne azonban az, hogy a szabályozás előtt ezeknél magasabb árvizek ne lehettek volna.

Minden folyónál és így a Tiszánál is az árvizek magassága több tényezőtől függ. Bármily nagyok a főfolyót tápláló mellékfolyók árvizei, ha ezek egymás után érkeznek a főfolyóba, úgy hogy az egyik mellékfolyó árvizétől a főfolyóban képezett árhullám már múltófélben van, mikor a másik folyó árvize a főfolyót eléri, az utóbbiban az áradás nem lesz olyan nagy, mintha a mellékfolyóknak kisebb magasságú árvizei a főfolyóba egyszerre kerülnek össze. A főfolyó árvize akkor lesz a képzelhető legnagyobb, mikor a mellékfolyók legnagyobb árvizeitől a főfolyóban képezett árhullámok együttkeznak. E jelenség természetesen annál ritkábban fog bekövetkezni, mentől nagyobb a mellékfolyók száma. Ez okoknál fogva a Tiszának legnagyobb áradása csak nagy időközökben fog ismétlődni.

Tisza-Újlaknál többször volt az árvíz-szín magassága az 1830-dikinál és az 1855-dikinél nagyobb, pedig Tisza-Újlak fölött, valamint Tisza-Újlakon alól az 1-ső számú átvágásig, mely 11 kilométerrel van alább, semmiféle szabályozás nem történt; az 1-ső számú átmetszés torkolatán alúl pedig 70 kilométerre a balparton folytonos töltésvonal nincs is. A tiszaujlaki árvíz-színnek magasságára a szabályozási művek tehát semmi befolyást sem gyakorolnak.

Volt pedig az árvíz-szín magassága Tisza-Újlaknál:

1830-ban	3.85 m. 0 fölött
1855-ben	4.33 „ 0 „
1867-ben	5.53 „ 0 „
1869-ben	5.53 „ 0 „
1878-ban	6.30 „ 0 „
1881-ben	4.85 „ 0 „
1888-ban	4.24 „ 0 „

Tisza-Újlaknál tehát az eddig ismert legnagyobb vízállás 1878-ban volt; s hogy a víz-színnek ezen az 1830-diki és 1855-diki víz-színéhez képest mutatkozó emelkedését nem lehet a Tisza-Újlakon jóval alúl kezdődő szabályozásnak tulajdonítani, kitűnik abból is, hogy az 1881. és 1888-ik évi árvizek magassága az 1855-ki árvíz magasságát Tisza-Újlakon meg nem haladta, holott a Tisza minden más pontján túlhágta. Már pedig, ha az 1878-ki rendkívüli árvízmagasságot a szabályozás okozta volna, ennek az oknak 1881-ben és 1888-ban is működnie kellett volna.

Ha tehát Tisza-Újlaknál, hol szabályozás nem történt, egyes későbbi árvizek magasabbak voltak az 1830-diki és 1855-diki árvíznél, kétségtelen, hogy a Tiszának alább fekvő szabályozott részén is fordultak volna elő az 1830-diki és 1855-diki árvizeknél magasabbak abban az esetben is, ha a szabályozás meg nem történt volna.

Ámbár a szabályozás előtti árvizek legmagasabb állásáról csak igen hiányos adataink vannak s ámbár ezt a hiányt ma már nem pótolhatjuk: a következőkben a szabályozás utáni árvizek magasságát a szabályozás előtti időből egyedül ismert két árvíz magasságával, t. i. az 1830-diki és 1855-iki árvíz-magassággal fogom mégis, minthogy több nincs, összehasonlítani.

Vásáros-Naménynál, hol már a Szamos is egyesült a Tiszával, a vízállások a következők voltak:

1830-ban	— —
1855-ben	7.43 méter
1867-ben	8.74 „
1869-ben	9.14 „
1878-ban	8.18 „
1881-ben	9.27 „
1888-ban	9.58 „

Az árvizek színe ez adatok szerint a szabályozás után mindig magasabb volt annál az egy árvíz-szín magasságánál, melyet a szabályozás előtti időkből ismerünk.

Az 1869-dik, 1881-dik és 1888-dik évi árvizek rendkívüli magassága egyébiránt a Szamos árvizének tulajdonítandó és nem a Tiszáénak, mert ez években a Tisza árvíz-színe Tisza-Újlaknál aránylag nem volt magas. Kétséget nem szenved az sem, hogy az idei árvíznél, mely az eddig ismertek között a legmagasabb volt, még magasabb árvíz is következhetik, ha tudniillik a Szamosnak olyan magas árvize, a minő az idei volt, a Felső-Tiszának olyan magas árvizével esik össze, a minő ott 1878-ban volt.

A szabályozás megtörténte után előfordult legnagyobb árvíz magassága a szabályozás előtti 1855-diki árvíz magasságát 2·15 méterrel haladta meg. Újra meg kell azonban jegyezni, hogy a szabályozás megkezdése óta lefolyt 33 esztendő alatt előfordult árvizek legnagyobbjának a szabályozás előtti időből ismert egyetlen árvízmagassággal való összehasonlításból biztos következtetést vonni nem lehet.

Tokajnál, hol már a Bodrog is egyesült a Tiszával, a tiszai árvizek magassága a következő volt:

1830-ban	7·16 méter
1855-ben	7·67 „
1867-ben	7·19 „
1876-ban	7·84 „
1878-ban	6·94 „
1879-ben	7·55 „
1881-ben	7·80 „
1888-ban	8·78 „

Az árvizek e magassága azt mutatja, hogy a szabályozás utáni legnagyobb víz-szín, az 1888-diki kivételével, csak 17 centiméterrel volt magasabb, mint a szabályozás előtti árvíz magassága; és csak az 1888-diki árvíz haladta meg a szabályozás előtti 1855-diki árvíz színét 1·11 méterrel. Minthogy pedig Tokaj alatt a töltések több mint harmincz éve állanak, a nélkül hogy e harmincz év lefolyása alatt az árvíz magassága számba vehető módon emelkedett volna, a valószínűség a mellett szól, hogy az árvíznek 1888-ban Tokajnál észlelt rendkívüli magassága a Szamos és a Bodrog rendkívüli nagy árvizeinek együttkezeséből származott, és hogy az 1888-diki árvíz abban az esetben is rendkívüli magasságot ért volna el, ha a Tiszát nem szabályozták volna.

Meg kell azonban itt is említenem, hogy arra az esetre, ha valamely évben a felső Tiszának olyan nagy áradása, a minő az 1878-diki volt, együttkeznék a Szamosnak és Bodrognak olyan nagy áradásával, a minő az 1888-diki volt, a víz magassága Tokajnál az 1888-dik évi vízszín-magasságot is meghaladná.

Szolnokon a legnagyobb vízállások a következők voltak :

1830-ban	6·84 méter
1855-ben	7·39 „
1867-ben	6·64 „
1876-ban	7·53 „
1878-ban	7·45 „
1879-ben	7·45 „
1881-ben	7·46 „
1888-ban	8·18 „

A szolnoki vízállásoknak is az a tanúsága tehát, hogy az árvíz színe a szabályozás óta, ha az 1888-diki árvizet számításba nem vesszük, 14 centiméterrel magasabb, mint volt azelőtt; ha pedig az 1888-diki árvizet hasonlítjuk össze a szabályozás előtti vízmagassággal, az árvíz színének emelkedése 79 centiméter.

Csongrádon az árvizek állása a következő volt :

1830-ban	5·99 méter
1855-ben	6·72 „
1867-ben	6·66 „
1876-ban	7·58 „
1878-ban	6·70 „
1879-ben	7·97 „
1881-ben	8·12 „
1888-ban	8·34 „

A csongrádi vízállások a tokaji és szolnoki vízállásoktól eltérő képet mutatnak. A szabályozás megkezdése óta az árvíz színe folytonosan növekedett és most a szabályozás előttinél 1·62 méterrel magasabb. Hogy az árvíz ilyen emelkedése túlnyomóan a szabályozásnak tulajdonítandó, abból lehet következtetni, hogy míg Szolnoknál az 1876., 1878. és 1881-dik évi árvizek csak valamivel voltak magasabbak a szabályozás előtti nagy víznél, Csongrádon ugyanezek az áradások fokozatosan magasabbak voltak az 1855-dikinél.

Szegeden az 1830-dik évi árvíz magasságát nem ismerjük; de tudjuk az 1845-diki árvízmagasságot.

E vízállások voltak :

1845-ben	6·39 méter
1855-ben	6·96 „
1867-ben	7·22 „
1876-ban	7·86 „
1877-ben	7·95 „
1879-ben	8·06 „
1881-ben	8·45 „
1888-ban	8·46 „

Szegeden tehát a szabályozás után az árvizeknek folytonos és fokozatos emelkedését tapasztaljuk egészen 1881-ig. Feltűnő azonban, hogy noha a Tiszának minden más pontján az 1888-diki árvíz magassága az 1881-diki árvíz magasságát meghaladta, Szegednél a két utóbbi árvíz magassága egyenlő volt. A Tiszának a többi följebb fekvő pontjain az árvíz színének ilyenén folytonos emelkedése sehol sem észlelhető. Az emelkedés az 1855-dik évi árvíz színéhez képest 1·50 métert tesz.

A szabályozás előtti időkből ismert két árvíz magasságának a szabályozás utáni árvizek magasságával való összehasonlításából azt az eredményt vonhatjuk tehát le, hogy *a Tisza árvizeinek magassága a szabályozás óta magasabb és pedig Tokajnál az emelkedés maximuma 1·11 méter, Szolnoknál 0·79 méter ; Csongrádnál 1·62 méter és Szegednél 1·50 méter ; hogy továbbá nagyon kétséges, vajon a Tokajnál és Szolnoknál tapasztalt árvíz-emelkedés egészben a szabályozásnak tulajdonítandó-e? De az árvízmagasságnak Csongrádtól lefelé tapasztalt emelkedése kétségtelenül a szabályozás eredménye.*

Az árvíz-színnek a Tisza alsó szakaszán tapasztalt emelkedését többnyire annak szokták tulajdonítani, hogy a Tisza felső szakaszán az átmetszések a folyó víz nagyobb sebessége és a talaj porlékony volta miatt hamarább képződtek ki, mint az alábbi szakaszokon ; sőt hogy a kiképzéseket mesterségesen siettettek ; és hogy ennek következtében az árvizek rohamosan zúdulnak le az Alföldre, hol lefolyást nem találván, az árvíz színét tetemesen emelik.

Ez az állítás azonban merőben téves. A Tiszának mostani töltések közé vett állapotában a felső szakaszon készített átmetszéseknek az alsó tiszai árvizek magasságára egyáltalában semmi befolyásuk sincsen.

Másként állana a dolog, ha a Tisza nem volna töltések

közé szorítva, mert egymaga az átmetszések készítése, töltések építése nélkül, az árvíz magasságát az alsóbb szakaszon csakugyan emelhetne volna. A töltések építése előtt tudniillik a Tisza árvíztömegének nagy része az árterekre kiöntött, ott vesztegelt, és a víztömegnek csak az a része jutott le a folyó alsó szakaszaiba, a mit a kanyargós és csekély esésű meder levezetni képes volt. Ha már most átmetszések készítése által a medret kiegyenesítjük és annak nagyobb esést adunk, és így képessé teszünk, hogy az árterekre különben kiszoruló vizekből másodpercenként nagyobb tömegeket vezessen le a folyó alsó szakaszaiba, a másodpercenként lefolyó vízmennyiség nagyobb lesz annál a vízmennyiségnél, a mely az átmetszések készítése előtt másodpercenként folyt le, és ez a nagyobb vízmennyiség nagyobb vízszín-magasság mellett is fog lefolyni.

Most ellenben, midőn a Tisza töltések köze van véve, az áradás egész víztömege kénytelen a töltések között lefolyni. Annak semmi része sem maradhat vissza az ártereken, és ennél fogva másodpercenként most nagyobb vízmennyiség jut ugyan a folyó alsó szakaszaiba, mint a szabályozás előtt; de az átmetszések készítése e víztömeget sem nagyobbítani, sem csökkenteni nem fogja. Ugyanaz a vízmennyiség jutott volna másodpercenként a folyó alsó szakaszaiba abban az esetben is, ha csupán a töltések épültek volna meg, és az átmetszések elmaradtak volna.

A másodpercenként most lefolyó víztömeg nagyobb, mint az volt, mely a szabályozás előtt folyt le; de nem azért nagyobb, mert a folyó felső szakaszán átmetszések készültek, hanem mert a folyó egész hosszában töltéseket húztak, melyek az árvíznek az ártereken való elterülését megátolják.

Azt az ellenvetést tehetné valaki, hogy az átmetszések készítése miatt növekedett a víz sebessége, és épen a sebesebben letóduló víz okozza az Alföld veszedelmét. De ha meggondoljuk, hogy a mellékfolyókból a töltések közé vett főfolyóba másodpercenként érkező vízmennyiségnek le kellett volna folynia abban az esetben is, ha átmetszések nem készültek volna; s hogy épen az átmetszések elhagyásának lett volna az az eredménye, hogy ez a víztömeg magasabb vízállás mellett folyt volna le; míg az átmetszések készítése következtében a folyó víz sebessége növekedvén, a mindkét esetben egyenlő vízmeny-

nyiség nem magasabb, hanem alacsonyabb vízállás mellett folyik le, úgy világos lesz, hogy a sebesség növesztése — a másodpercenként lefolyó vízmennyiség ugyanaz maradván — vízszín-emelkedést *nem* okozhat.

Mindaz, a mi arra a célra történik, hogy a folyó medre a víz levezetésére alkalmasabbá tétessék, az árvíz színét csökkenteni fogja, nem pedig emelni.

Nem ott van tehát a hiba, hogy az átmetszések a folyó egész hosszában kiásattak, hanem hogy a Csongrádon alúli átmetszések oly csekély méretekkel ásattak ki, hogy a talajnak keménysége és a folyó e szakaszának csekély esése miatt nem képződhettek ki elegendőképen és hogy mesterséges kiképeztetésükre az ötvenes és hatvanas években nagyon keveset tettek. Midőn az 1876-dik évi árvíz e mulasztásnak azt a káros következményét kimutatta, hogy az árvizek színe Csongrádon alúl tetemesen emelkedett, első sorban a Szeged alatti átmetszések készítették el, és gyors kiképezésükre minden megtétett. E munkáknak köszönhető az, hogy Szegednél az árvíz színe 1881-től kezdve már nem emelkedik, a mit Péch József műszaki tanácsos úr is a Közép-Tisza fejlődéséről írt és a vízrajzi osztály *Érkönyvében* megjelent tanulmányában is bizonyít. Tehát:

a Csongrád alatti átmetszéseknek további kiképezése és általában a medernek e szakaszon való szabályozása ma is a legsürgősebb feladat.

A csekély méretekben kiásott és egyáltalán vagy csak lassan képződő átmetszéseknek azonban nem jó, hanem káros hatásuk van. Az átmetszéseknél is bekövetkezik az, a mi a folyó vizek minden megosztásánál megtörténik, hogy tudniillik mind a két ág elromlik; az átmetszés nem képződik ki abban az arányban, a melyben az átmetszett kanyar eliszapolódik, és ennél fogva majdnem minden ilyen ki nem képződött átmetszés megannyi vízfolyási akadályt csinál, mely ugyanannyi helyi vízszín-duzzadásban nyilvánul.

A most előadott okokból, és mivel, mint fentebb kifejtetem, az átmetszéseknek a folyó valamely felsőbb szakaszán létrejött kiképezése, az alsóbb szakasz árvíz-színének magasságára nincs befolyással, a Tokaj-Csongrádi szakaszon lévő sok számos átmetszés további kiképezését sem tartom szükségképen és szabályozási okokból elhalasztandónak. Ezen átmetszések-

nek kiképezése megszüntetne számos, ezen a szakaszon lévő helyi duzzadást és valószínűleg súlyosztaná az árvíz színét az egész szakaszban. A Csongrádon alúl lévő átmetszések kiképezését csak annyiból tartom első sorban végrehajtandónak, a mennyiben az állami pénztár minden átmetszésnek egyidejű kiképezését alig fogná megbírni. Ha pedig választást kell tenni az elsősegre nézve, kétségkívül azon a szakaszon lennének az átmetszések sürgősen kiképezendők, a hol az árvíz-szin emelkedése legnagyobb.

A most fejtegetett retrospectiv kérdésnél, hogy mennyivel emelkedett az árvizek színe a szabályozás óta, sokkal fontosabb kérdés az, vajon valószínű-e a Tisza árvizeinek még további emelkedése?

Főntebb, midőn a vásáros-naményi árvizek magasságáról szóltam, már említettem, hogy az esetre, ha a felső Tiszának eddig tapasztalt legnagyobb áradása együttkezeni fog a Szamosnak eddig észlelt legnagyobb áradásával, a mi kizárva nincsen, az árvíz színe Vásáros-Naménynél az eddig tapasztalt legnagyobb víz-színénél is magasabb lesz. A vásáros-naményi árvíz színének emelkedésére még az is befolyással lenne, ha a Szamos töltések közé vétetnék. Ez esetben a Szamosból másodpercenként nagyobb vízmennyiség érkezne a Tiszába, mint most, s a Tisza árvizeinek e nagyobb vízbősége az árvíz magasságát is emelné Vásáros-Naménynon. De minthogy a Szamos árvizei most rendszeren később érkeznek a Tiszába, mint a felső Tisza áradásai Naményhoz, a Szamosnak töltések közé vétele után pedig a Szamos árvizei előbb fognak a Tiszába érkezni, mint ma; a Felső-Tisza és a Szamos árvizeinek együttkezése is valószínűbb lesz, és gyakrabban fog bekövetkezni, mint ma.

Ugyanez áll Tokajra nézve, hol az eddig észlelt árvizeknél az egyesült Tisza és Szamos legnagyobb árvizei a Bodrog legnagyobb árvizeivel még nem estek össze.

A Tisza vízállása tehát Vásáros-Naménynél és Tokajnál az eddig észlelt legmagasabb vízállásoknál is nagyobb lehet, de ez nem az eddigi szabályozásnak tulajdonítandó, hanem akkor fog bekövetkezni, ha a mellékfolyók nagy áradásai a Tiszában együttkeznek és a mellékfolyók töltések közé lesznek véve.

Ellenben a rendelkezésünkre álló, igaz, hogy nem nagy

számú adatokból kiindulva, *nem látszik valószínűnek, hogy a Tisza árterzei Csongrádon alúl az eddigi legmagasabb árvizeknél számbavehető nagyobb magasságot fognak elérni.* Igaz ugyan, hogy az árvizek magassága egész 1881-ig fokozatosan emelkedett, de már az 1888-diki rendkívül nagy árvíznek magassága az 1881-dikiét Csongrádon csak valamivel, Szegeden pedig éppen nem haladta meg.

Ugyanazon okokból, a melyek miatt az átmetszések minél gyorsabb kiképezését elő kell mozdítani, el kell távolítani a hullámtérből azokat a keresztöltéseket, melyek némely helyütt, különösen a kompokhoz juthatás végett még mindig fenállanak, és el kell távolítani a vízfolyás számára megállapítandó normális szélességen belül a fákat és bokrokat is, melyek nagyon sok helyen az egész hullámtér elborítják. Mert valamint a keresztöltések, ép úgy a fák és bokrok is a víz sebességét csökkentik és ennél fogva eltávolításuk az árvizek színének csökkenését szintén elő fogja mozdítani. A közmunka és közlekedési miniszternek 1887. évi május 3-dikán kiadott rendelete a hullámtérnek miként leendő művelését szabályozza, de a normális szélességben levő fák és bokrok eltávolítása iránt még végleg nem intézkedik.

A keresztöltéseknek, nemkülönben a fáknak és bokroknak a hullámtér normális szélességében való eltávolítása tehát a második sürgős feladat.

Egy további kérdés, vajon a szabályozás következtében a Tisza medre föliszapoltatott-e, a mint azt sokan állítják, vagy sem?

Az a nagyon elterjedt hiedelem, hogy nyugati Európának már régen töltések köze fogott folyóvizei medreiket föliszapoltják, a valósnak nem felel meg. Különösen a Pót és Rajnát szokták oda állítani, mint olyanokat, a melyeknek medre a töltések hatása miatt föliszapoltatott. Hogy ez a Po medrére nézve nem áll, azt a magyar mérnök és építész-egyesület 1869. évi közlönyében megjelent dolgozatomban hiteles kútfők alapján kimutattam, s minthogy a jelen tanulmány kerete az ott elmondottak ismételését nem engedi meg, azokat a kiket a kérdés érdekel, ama dolgozatomra vagyok kénytelen utalni. A Rajnára nézve nincsenek olyan részletes adataink, de nem hozható föl semmi helyt álló bizonyíték a mellett sem, hogy a Rajna medrét föliszapolná.

Noha más folyókra még nincs bebizonyítva, hogy azok medröket, a töltések építése következtében, föliszapolnák, az a kérdés, vajon ez a Tiszánál nem következett-e be, sokkal fontosabb, semhogy ennek megoldását meg ne kísérténők.

Erről közvetlen mérésekkel bizonyosságot szerezni nagyon nehéz feladat. A folyó medre ugyanis nem állandó változatlan alakzatú, hanem folytonosan változik, némely helyeken mélyíti medrét, másutt emeli. Évek során át igen sok keresztmetszelvényt kellene megmérni és sok számos összehasonlítást kellene tenni, hogy közvetlen mérések útján nyerjünk megbízható fölvilágosítást. Péch József műszaki tanácsos úr a Közép-Tisza fejlődéséről írt, és a vízrajzi osztály *Erkönyrében* megjelent tanulmányában e kérdéssel bőven foglalkozott; s kimutatta, hogy «a rendelkezésére álló adatok nem elegendők ugyan arra, hogy belőlök a Tisza fejlődésének részleteire teljesen biztos következtetéseket vonhassunk le, körülbelüli tájékozásra azonban elegendők».

Eme föntartással, Péch úr tanulmányának végeredménye az, hogy a Tisza medrének feneke a folyam hosszának több mint felerészében süllyedett, a mederszelvény területe pedig a folyam-hossznak több mint háromnegyed részében megnövekedett. Ez a tanulmány tehát azt bizonyítja, hogy a Tisza medre nem hogy föliszapolódott volna, hanem éppen ellenkezőleg képződött.

Van a közvetlen méréseken kívül más módunk is a meder emelkedését vagy mélyülését megállapítani, és ez: a legkisebb vízállások színének összehasonlítása. A nagy vizek színének emelkedéséből vagy süllyedéséből a meder emelkedésére vagy süllyedésére azért nem lehet következtetést vonni, mert az árvíz színének magassága nemcsak a meder magasságától, hanem attól a víztömegtől is függ, a mely másodpercenként lefoly. Már pedig az árvízkor másodpercenként lefolyó vízmennyiség nagyon változó, különösen az olyan folyóban, a melynek mentében töltések építése van folyamatban. Minden gátszakadás, mely a lefolyó vízmennyiség egy részének az árterületekre útát nyit, csökkenti a töltések között lefolyó víz mennyiségét. Ellenben a kis vízállásoknál másodpercenként lefolyó vízmennyiségek között ily nagy változások nincsenek, és ha ennél fogva olyan kis vízállásokban, melyek a folyó más pontjain egyenlő magassággal folynak le, valamely ponton magasabb vagy ala-

csenyebb vízmércze-állást észlelünk, ebből a medernek emelkedése vagy süllyedése helyesen következtethetünk.

A tiszai kis vízállások összehasonlítására a következő táblázatot állítottam össze :

	1862	1874	1878	1886	1887
Tisza-Újlak	—0·24	—	0·00	—	—
Vásáros-Namény	—0·13	—	0·21	—	—
Tokaj	—0·33	—0·20	—0·24	—0·67	—0·42
Szolnok	—0·80	—0·66	—0·72	—0·71	—0·26
Csongrád	—1·11	—0·64	—0·46	—0·98	—0·86
Szeged	—1·58	—0·74	—0·63	—0·40	—0·25
Török-Becse	—1·00	0·00	—0·50	—0·64	—0·67

E táblázat azt mutatja, hogy Tokajnál a Tisza medre semmi esetre sem emelkedett, hanem süllyedt, minthogy a későbbi vízállások fokozatosan alábbszállnak.

Szolnoknál sem lehet mederemelkedést megállapítani. Az 1878-diki és az 1886-diki kis vízállás nyolcz, illetve kilencz centiméterrel magasabb ugyan, mint az 1862-diki kis vízállás, de az 1878-diki kis víz Tokajnál is magasabb volt, mint az 1862-diki. Az 1886-diki kis vízállásnál mutatkozó csekély emelkedés pedig helyi viszonyoknak hatásából is keletkezhetett.

Csongrádnál az 1878-diki vízállás magasabb ugyan, mint az 1862-diki; de az 1886-diki és az 1862-diki kis vízállás között levő csekély, tizenhárom centimétert tevő különbség, különösen tekintettel arra, hogy az 1887-diki kis vízállás is csak 15 centiméterrel magasabb az 1862-diki vízállásnál, holott az 1887-ik évi kis víz Szolnoknál 54 centiméterrel volt nagyobb az 1862-diki víznél, arra enged következtetni, hogy az 1886-diki kis vízállásra a Körös vízállása volt befolyással. Nem valószínű tehát, hogy Csongrádnál a meder emelkedett volna.

Szegednél ellenben a kis vízállások fokozatosan magasabbakká válnak; így az 1874-iki kis víz színe magasabb, mint az 1863-diki; az 1878-diki magasabb, mint az 1874-diki s így tovább. Ezek a kis vízállások arra engednek következtetni, hogy a meder Szegeden 1862-től kezdve mintegy egy méterrel emelkedett.

Én abban a meggyőződésben vagyok, hogy arra nézve nem is lehet kétség, hogy a medernek ez az emelkedése nem a Tisza vízének, hanem a Maros lerakódásainak tulajdonítandó.

A Marosnak sokkal nagyobb esése lévén, mint a Tiszának, ennek árvizei sokkal nagyobb sebességgel érkeznek a Tiszába, mint a minő sebességgel a víz Szegeden alúl lefolyik, és ezért a Maros az ő iszapját a Tisza medrében és a hullámtérek rakja le. Világosan mutatják egyébiránt ezt azok a nagy fokú iszaplerakodások, melyek Szegednél a Tisza hullámterein képződnek.

Török-Becsénél ellenben úgy látszik, hogy a meder egész 1874-ig emelkedett; ellenben kétségtelen, hogy 1874 óta folytonosan süllyed. A Maros iszaplerakodásai tehát Török-Becsén már nem észlelhetők. Hogy meddig terjed a Maros iszapolása, azt csak több évi mérések és pontos megfigyelések deríthetik ki.

A Tisza medre tehát csak Szegeden és Szegeden alól iszapolódik, és ez az iszapolás a Maros árvizeitől hordott anyagoknak tulajdonítható.

A Tisza medrének eme föliszapolását csak a Maros torkolatának olyatén megváltoztatásával és a Maros alsó szakaszán a hullámtérnek olyatén kiszélesítésével szüntethetjük meg, a mely lehetővé tegye, hogy a Maros iszapjának legnagyobb részét saját medrének végső szakaszában rakja le, s vizei tisztább állapotban érkezzenek a Tiszába.

Áttérve a töltések építésének kérdésére, mindenek előtt világos, hogy ez két szempontból bírálendő meg. Az egyik a töltéseknek elhelyezése és vonalozása, a másik a méretek, nevezetesen magasság, szélesség és rézsű megállapítása.

Első sorban a töltések elhelyezésének kérdésével akarok foglalkozni.

Az a vízmennyiség, mely a töltések között másodpercenként lefoly, a töltéseknek egymástól távolabb helyezésével nem nagy mértékben szaporodik. Minden folyóban ugyanis a víznek legnagyobb sebessége a meder azon pontján van, hol a mélység legnagyobb; a sebesség azután a partok felé csökken és a széles hullámtérek a töltések lábánál többnyire álló víz van. A hullámtér szélein ennél fogva nagyon kevés vagy semmi víz sem foly le. A széles hullámtérek azonban az árvizek magasságát a folyó alább fekvő szakaszaiban mind a mellett csökkentik, mert nagy mennyiségű vizet fogadnak be, raktároznak és ennél fogva a folyó alább fekvő szakaszaiba áradáskor másodpercenként kevesebb víz foly le. A Tisza folyó Vásáros-Naménytől Szege-

dig 500 kilométer hosszú. Ha a töltéseket ezen egész hosszban száz méterrel helyeznők távolabb egymástól mint jelenleg vannak és így a hullámtért 100 méterrel szélesebbé tennők; az ekként nyert területen 120—150 millió köbméter víz férne el és az árvíz tartama alatt ennyivel kevesebb víznek kellene a folyóban lefolynia. Ez a mennyiség pedig elegendő arra, hogy az árvíz színét Szegednél az áradás egész tartamán át 20 centiméterrel leszállítsa. A töltéseknek egymástól nagy távolságra való elhelyezése tehát az árvizek magasságára nagyon lényeges befolyással lenne.

A töltések egymástól távol való elhelyezésének egy másik jó oldala, hogy az iszaplerakódások, melyek a hullámtereken mindenütt s még ott is, a hol a víz medrét mélyíti, előfordúlnak, nem magasodnak föl olyan gyorsan, mint a szűk hullámtereken mert nagyobb területre oszlanak el.

Midőn az abszolút kormány az 1850-dik évi nyílt parancsossal a tizszaszabályozási munkákat új alapon megindította, a töltéseknek egymástól való legkisebb távolsága a Tisza felső részén 200, a folyó alsó részén pedig 400 ölben állapított meg. *A fentebb előadott okoknál fogra azon nézetben vagyok, hogy célszerűbb lett volna a töltéseket egymástól távolabb helyezni el. Minthogy azonban a Tiszamenti töltések ma már mindenütt megépítve, sőt megüledve is vannak, a töltés-vonalak gyökeres módosítása ma alig ajánlható.*

A töltések építésében azonban még a meghatározott legcsekélyebb távolságot sem tartották meg, hanem a töltések igen sok ponton, mentől nagyobb területek ármentesítése érdekében a szabványképen megállapítottnál is kisebb távolságra helyezték el. Az ekként alkotott szorulatok, melyek helyi duzzadásokat okoznak, mindenesetre megszüntetendők.

A töltések kiigazítása tárgyában a közmunka és közlekedési miniszter 1880-dik évi június 10-dikén kelt s már többször idézett jelentésében azt a javaslatot tette, hogy Tokajtól egész Szegedig a töltéseknek egymástól való legkisebb távolsága egyformán 760 méterben állapíttassék meg.

«A tapasztalat csakugyan azt bizonyítja — így szól a jelentés — hogy az említett egész szakaszon az egyenlő töltéstáv hosszabb vonalon 750—760 méter, az árvíz lefolyása egészen rendszeres, a folyó medre tisztán marad, az ártér föliszapolódása nagyon mérsékelt és a töltések nem szenvednek sokat

a hullámcsapásoktól, holott a töltésközők jelentékenyen nagyobb szelessége mellett a hullámcsapások nagymérvű károkat okoznak a töltésekben, s megnehezítik azok védelmét, maga a víz-szín pedig alig alacsonyabb, mint a föntebb említett rendszeres szakaszokon; minélfogva Tokajtól Szegedig szabványos töltéstávul 760 méter lenne megállapítandó. Szegedtől Ó-Kanizsáig, tekintettel a jelentékeny és rohamos Maros folyó betorkolására, a töltéstáv szélességét 800 méterre kellene emelni.»

A jelentés további folyamán föl van sorolva az a 26 szorúlat, a mely Tokajtól lefelé található.

A jelentésben felsorolt szorúlatok közül a jelentés beadása óta a töltéseknek beljebb helyezésével tudtommal csakis azokat a szorúlatokat szüntették meg, a melyek Mindszent és Szeged között voltak. A jelentésben ki van fejtve, hogy a Szeged alatti szorúlatoknak a töltések beljebb helyezése által leendő eltávolítására a tervek is elkészültek, az egész munkálat ki is adatott egy bizottságnak, de a dolog annyiban maradt és a munka fogamatba nem vétetett.

A legközelebbi teendő volna tehát a kimutatott szorúlatoknak megszüntetése és e végből a töltéseknek ott, a hol a szabványosnál egymástól kisebb távolságra vannak, hátrább helyezése.

A töltések építésére vonatkozó másik kérdés: a méretek kérdése.

A Tiszaszabályozás megkezdésekor Vásárhelyi javaslata alapján a töltéseket másfél öl korona-szélességgel, 1 : 2-höz való vízfelőli és 1 : másfélhez való szárazfelőli rézsúvul építették; magasságuk pedig az 1830-diki árvíznél két lábbal, vagyis 63 centiméterrel volt nagyobb. Hogy ezek a méretek mennyire elégtelenek voltak, megmutatta a tapasztalás. Legfontosabb természetesen a töltések magassága. Ez teljesen elégtelen volt. Már az 1855-diki árvíz magassága az 1830-dikét Tokajnál 51, Szolnoknál 54, Csongrádnál 73, Szegednél pedig 76 centiméterrel meghaladta.

Az 1855-diki árvíz után a töltéseket ismét csak valami-vel építették magasabbra ez árvíz színénél, a nélkül, hogy az árvíz színének a szabályozás következtében való emelkedését számba vették, legalább közelítőleg meghatározták és a töltések magasságát ennek megfelelőleg állapították volna meg. Most a töltések az ismert legmagasabb víz fölött többnyire egy mé-

terrel magasabbak. Ez most már a legtöbb helyen kielégítő magasság. Hányzori magasítás útján, és ennél fogva mennyivel drágábban érték el ezt, mintha egyszerre építették volna a töltéseket a kellő magasságra!

A töltéseknek kezdetben adott egyéb méretei is teljesen elégtelenek voltak. A nem egészen három méter koronaszélesség, egybevetve a rézsűknek aránylag meredek voltával, igen csekély vastagságú töltéseket eredményezett. Ha tekintetbe vesszük, hogy a természetes part a Tiszának igen hosszú szakaszain nem igen haladja meg az öt méter magasságot 0 fölött, holott a töltések koronája a Tiszának hosszú vonalán 9—10 méter a 0 fölött, az ilyen töltés lába nem vastagabb 17 méternél. Ha még tekintetbe vesszük az árvizek tartamát, melyek még ma, a szabályozás után is, Szolnokon átlag 60 napig magasabbak a természetes partnál; Csongrádnál 70 napig és Szegeden 100 napig tartanak, kétségtelenül ki fog tűnni, hogy a fönnebbi méretekkel fölépített töltés a föhlázás ellen semmikép sincs biztosítva.

Ma a tiszamenti töltések legnagyobb része négy méter koronaszélességgel és a víz felől 1 : 3-hoz hajló rézsűvel van megépítve. Csak néhány társulatnak, nevezetesen a Csány-Percsorai és Sövényháza-Szegedi társulatnak van részben öt méter koronaszélességű töltése.

Legerősebb töltései vannak a Körös-Tisza-marosi társulatnak. Ezen, a föld fölött öt méter magas, töltéseknek koronaszélessége hat méter, a víz felőli rézsű 1 : 4-hez; a száraz felőli rézsű 1 : 2-hez; azonkívül van a száraz felőli oldalon 3·5 méter magas és öt méter koronaszélességű padkájok. E töltések lába 38 méter vagyis 120 láb széles.

Hasonló méretekkel vagyis hat méter koronaszélességgel építették töltéseiket a felső torontáli, a török-becei és a nagy-beckereki társulatok is.

Hogy a tiszamenti töltések nagyobb részének négy méter koronaszélességű töltései még mindig gyengék, és hogy a Körös-Tisza-marosi társulat töltéseinek méretei nem túlságosak, kitűnik abból, ha őket a nyugot-urópai folyók mentén épített töltések méreteivel összehasonlítjuk.

A Pó mentén a 20 láb magas (a természetes talaj fölött) töltéseknek koronaszélessége 23 láb; víz felőli rézsűjük 1 : 2-hez; száraz felőli rézsűjük 1 : másfélhez. A száraz felőli olda-

lon a töltés fél magasságáig fölnyúló 20 láb koronaszélességű padkájok van. Ezeknek a töltéseknek lába tehát 118 láb széles.

Ott a hol a földanyag nem szolgáltat jó töltésanyagot, a koronaszélesség 26 láb, a víz felőli rézsű 1 : 3-hoz s a tíz láb magas száraz felőli első padkán kívül van egy második padka, hat láb magassággal és szintén 20 láb koronaszélességgel. Az utóbbi töltések lába 166 láb széles.

A Rajna mentén Franciaországban a töltések magassága a föld színe fölött csak hét láb, koronaszélessége tíz láb. Hollandiában a Rajnamenti 16 láb magas töltéseknek koronaszélessége 19 és fél láb, víz felőli rézsűjök 1 : 3-hoz, a száraz felőli rézsűjök pedig 1 : másfélhez.

A Visztula melletti 20 láb magas töltéseknek koronaszélessége 10 láb, víz felőli rézsűjök 1 : 3-hoz, a száraz felőli rézsűjök pedig 1 : 2-hez. Ezeknek a töltéseknek lába tehát 115 láb széles.

A tiszai társulatoknak négy méter koronaszélességgel kiépített töltései mindezek alapján nem tekinthetők elég erőseknek és kívánatos, hogy legalább Tokajig, vagyis a Tisza azon szakaszán, hol az árvizek hosszú tartamúak, a töltések nagyobb, lehetőleg azon méretekkel építtessenek meg, melyekkel a Körös-Tisza-Marosi társulat töltései bírnak.

A föntebbi fejtegetések alapján a Tiszaszabályozás technikai részét illetőleg nézetem a következő. Óhajtandó lett volna, hogy a Tisza menti töltéseket egymástól távolabb helyezték volna és hogy az átmetszéseknek a Tisza egész mentén, de különösen a Csongrád alatti szakaszon való képződésére és a meder szabályozására, nemkülönben a levezető képesség emelésére szükséges munkákat a töltések építésével párhuzamosan végezték volna.

A töltések tényleges elhelyezéséből származott hátrányokat azonban nem tartom olyan nagyoknak, hogy a mostani töltéseknek hátrább helyezését okadatolnák. E tekintetben csak a szorulatoknak minél előbbi megszüntetését tartom szükségesnek.

Szükségesnek tartom továbbá az átmetszéseknek minél gyorsabb és teljes sikeresítését; nemkülönben a hullámtérnek kitisztítását és rendezését; első sorban a Csongrád alatti szakaszban, másod sorban Tokaj és Csongrád között.

Végre kívánatosnak tartom, hogy az egész Tokaj-Titeli

szakaszban a töltések mind azokkal a méretekkel építtessenek ki, melyekkel a Körös-Tisza-Marosi társulat töltései vannak megépítve. Az egész Tiszavölgy ármentesítése azonban a Tiszának szabályozásán kívül még a mellékfolyók árterületeinek az árvíz ellen leendő biztosítását is megkívánja. Hogy a mellékfolyók mily nagy gazdasági fontossággal bírnak, mutatja az, hogy míg a Tiszamenti társulatok egész ártere 2.327,000 hold, a Körösöknek ártere 740,000 hold, a Temes-Bégavölgyi társulaté 575,000 hold és a Bodrog ártere 53,000 hold.

A legjelentékenyebb a mellékfolyók közül, nem csak a mi a mentesített árterületnek kiterjedését illeti, hanem a megoldandó kérdések bonyolult voltánál fogva is, a Körösök vízszervezete. Nem kevésbbé nehéz helyes megoldást találni azokra a kérdésekre is, a melyek a temes-bégavölgyi társulat szabályozásában fölmerülnek.

Mindezek tárgyalása azonban a jelen tanulmány keretén kívül esik és külön beható tárgyalást kívánna.

III.

A Tiszavölgy sikeres ármentesítésének második feltétele: a szabályozás ügyének és az árvédelemnek helyes szervezete.

Mielőtt azonban a mostani szervezet taglalásába bocsátkoznám, szükségesnek látom eme szervezet történeti fejlődését vázlatosan megismertetni.

A Tiszaszabályozás céljául, az 1846-ban történt megindításakor az akkorig árvizektől elborított területnek a földmívelés céljaira való megnyerése volt.

Az e célra szükséges munkálatokat a Tiszaszabályozás kezdeményezőinek meggyőződése szerint az érdekelt földtulajdonosoknak kellett végrehajtania. «Egyenesen a parti lakosokat — így szól gróf Széchenyi István *Eszmetörődékek* című röpiratában — és általában véven mindazokat, a kik a végbe viendő szabályozás gyümölcseit közvetlen élvezni fogják, illeti a munka végrehajtása».

Ennek megfelelően Széchenyi István a Tiszaszabályozás nagy földadatát az érdekelt földtulajdonosokból alakítandó társulatok körébe tartozónak jelentette ki; és előtte csak az volt a kérdés, vajon egy vagy több társulat alakulása hasznosabb-e?

Erre nézve véleménye ez volt: «Egy társulat kevesebb szövevénynyel jár, mint számos; és e szerint hol csak lehet, jobb egy társulatban állni szorosan, mint szétágazva többekben. Ez azonban a Tisza roppant völgye rendezését illetőleg teljesen lehetetlen, minek bebizonyítására úgy hiszem egy szót sem szükséges vesztetni; mert hogy Tisza-Újlaktól kezdve Szalánkeménig, s ekkép körülbelől 160 mérföld hosszúságban, azon nagy kiterjedésű völgy, melyben Szamostól kezdve Marosig a Tiszába ömölve oly roppant víztömeg egyesül, s melyben az érdek annyira különböző, egy társaság működése által nem érheti el kellő kifejlését, az világos.

A Tiszavölgy rendezésére ehhez képest számos társulat kell, hanem a dolog sikere végett semmi esetre sem több, — mert az ilyesek nagyobb száma nem egyéb malum necessariumnál, — mint a mennyi egybefüggő és egyérdekű víz-szerkezet ezt szorosan megkívánja. Így például a Sajó meg a Körös nem fér egy társaság körébe, midőn Tokajtól Tisza-Füredig az ottaniakat viszont kár volna két társaságra szakítani.

Miután azonban a munkában lehető legnagyobb egység az, mely nélkül üdvös czélt nem érhetni, ámde több társulat közti egység eszközlése s kivált föntartása valami összetartó központ nélkül teljességgel lehetetlen, maga magától következik, hogy a munkákban oly annyira szükséges egység végett, a most érintett egy-egy külön szerkezetű társaságok mellett, egy oly központi testületnek is szükséges alkottatnia s folyvást fönnállnia, melyben a külön és úgyszólván helyhez kötött társaságok érdekei egybe olvadjanak, és ha valami szétágazás fordúlna elő, az lehető legrövidebb úton kiegyenlítettessék.»*)

Az ezen elvek alapján megalakított Tiszavölgyi társulat szervezetét gróf Széchenyi 1848-dik évi január 30-dikán megjelent *Véleményes jelentés a tiszaszabályozási munkálatok fejlődéséről* című munkájában a következőképen ismertette:

«A társulati ügyvitel gépezete — úgymond — következő módon van berendezve:

A társulati egyetem jogait gyakorolja a nagygyűlés, mely a végrehajtást vezető központi testületből s minden vidéki osztálynak külön három képviselőjéből áll. A nagygyűlés adja meg a főirányt a társulati ügyek menetének.

A végrehajtást vezeti a társulat központi választmánya,

melynek hasonlatára minden vidéki osztálynak is megvan saját választmánya.

E testületek a végrehajtás körüli kérdésben kiszabott körrel határoznak.

A nagygyűlésen kívül a központi választmány intézkedik mindenben, a vidéki hivatalnokokat hanyagság vagy szándékos mulasztás esetében elmozdítja, a vidéki választmányok ennek engedelmeskedni kötelesek, s nemcsak a nagygyűlésen vonatkoztatják képviselőik által feleletre. Ez röviden a társulat igazgatási gépezete, melyből első pillanatra látszik, hogy a kellő egybefüggés nem hiányzik ugyan, azonban nélkülözi e rendezés az igazgatás egységét, mely csak akkor volna meg, ha a központi választmány állandóan működő s együtt levő testület volna s az a végrehajtást egy kézben összpontosítaná. E rendezést azért is szükséges a törvényhozásnak figyelembe venni, hogy megbírálja, vajon a társulati kormányzási rendszer oly szerű-e, melynek kezelésében a közállomány is megnyughatik.»

Az államnak illetve a kormánynak a társulathoz való viszonyát gróf Széchenyi ekként vélte rendezendőnek: «hogy a közállomány azon joga határozottan és világosan föntartás-sék, miszerint semmi tudtán kívül ne történhessenek és a társulat ügyeiben egyenesen és határozólag befolyjon, valahányszor e beavatkozást a kényszerítő szükség mellőzhetetlenné teszi.

Ezeket azonban, mint igen természetes, mindig könnyebb elméletileg kimondani, mint gyakorlatilag fölláítani, s részletes rendezésében való sikerét biztosítani.

Mi engem illet, a két rendszer kapcsolatát fölláítani elméletileg is merész kísérletnek tartanám, ha e részben az eddigi tapasztalatok nem nyújtának némi kezességet a kivihetőségért. Azon viszony tudniillik, mely eddig köztem mint a közlekedések eddigi főnöke s a társulat között létezett s a kölcsönös méltánylat alapján fönnállott, azt ha a törvényhozás rendezi, megállapítja, s a társulati kormányzás egységére s szilárdítására megkívánja a társulattól a kellő intézkedéseket, s e föltételekhez köti adandó segedelmét, úgy hiszem a kivitelben is megoldható leszen a föladat.»

E szervezetnek föltétele az volt; hogy gróf Széchenyi az

---

*) *Eszmetöredékek, különösen a Tiszarölgy rendezését illetőleg.*
45. lap.

országos közlekedési ügyek főnöke és egyúttal a tiszavölgyi társulat elnöke is volt.

A szabadságharcz legyőzése után az 1850-dik évi június 16-dikán kelt nyílt parancs a Tiszaszabályozás ügyének új ideiglenes szervezetet adott. A tiszavölgyi gyűlések betiltattak, a központi választmány fölосzlattatott, s helyét kinevezett kormánybiztos s mellé rendelt állami hivatal foglalta el. A nyílt parancs kimondta azt is, hogy az átmetszések az állam költségén készülnek, míg a töltések építésének költségeit a közvetetlenül érdekelt ártéri birtokosok tartoznak viselni.

Az 1856-dik évi október 9-dikén kelt nyílt parancs a tiszaszabályozási ügyet újabban szervezte. A Tiszaszabályozás műszaki ügyeinek vezetését egy Budán székelő központi fölügyelőségre bízta; a folyamat hat szakaszra osztotta, és minden szakasz részére egy-egy építészeti hivatalt szervezett. Az egyes folyamszakaszokat úgynevezett építési járásokra a politikai hatóság osztotta föl.

Minden építési járás (társulat) a területen létesítendő töltések költségeit maga viselte. A töltések terveit az államtól kirendelt és fizetett építészeti hivatalok készítették; ezek terjesztették föl a terveket jóváhagyás végett, s a munkák végrehajtása fölött a fölügyeletet az állami építészeti hivatalok gyakorolták, melyek a jóváhagyott tervek helyes végrehajtásáért a központi kormányközegekkel szemben felelősek voltak. Ha az építési társulat a töltés megépítésére szükséges költséget megtagadta, a töltések a társulat terhére hivatalból voltak megépítendőek. Az építési társulatoknak külön műszaki közegeik e szervezet értelmében rendszerint nem voltak.

E szervezet uralma alatt épült ki a Tisza mentén a töltések legnagyobb része; nevezetesen 1867-ig kiépült a Tisza mentén 1116 kilométer töltés, vagyis a mai töltéshossz 87 százaléka.

Ez a szervezet volt érvényben némely kisebb, 1867-ben történt, de magára a dolog érdemére nem vonatkozó módosításokkal, egész az 1871-dik évi XXXIX. törvényezikk megalkotásáig. Ez a vízszabályozó társulatoknak és a tiszai társulatoknak is majdnem korlátlan autonómiát adott. Teljesen függetlenekké tette a társulatok választmányát, melyek a Széchenyi szervezete szerint a központi választmánynak engedelmességgel tartoztak, és jóformán annak csak végrehajtó közegei voltak; és a melyeknek az 1850-dik és 1856-dik évi nyílt parancsok-

kal megteremtett szervezet a szabályozási műveknek sem tervezésére sem végrehajtására befolyást nem engedett, minthogy a nyílt parancs határozatai szerint a társulati működés egyedül a költségek kivetésére és behajtására szorítkozott.

Az 1871-dik évi 39. törvényezikk kikötötte ugyan, hogy semmiféle terv végre nem hajtható, hacsak a kormány jóváhagyását meg nem nyerte; szabályozta a tervek helybenhagyásának módozatait is; följogosította a kormányt arra, hogy olyan esetekben, midőn a társulat ügyei összebonyolúlnak, kormánybiztost küldhessen ki, és a társulat ügyeit általa kezeltesse; de a törvény 10. §-a a társulatok működése fölötti fölügyeletet és ellenőrködést a törvényhatóságokra bízta. Gazdasági ügyeik vezetését a törvény egészen a társulatokra hagyta. Saját hatáskörükben állapították meg költségvetéseket, magok vizsgálták át számadásaikat és belátásuk szerint köthettek kölcsönöket.

E törvény uralma alatt a Tiszaszabályozásnak egy egészet képező ügyéről senki sem bírt áttekintéssel, maga a kormány sem.

A társulati gyűlések határozatairól, miután ezeknek jegyzőkönyveit a megyék csak későn mutatták be, vagy néha be sem mutatták, a kormány nem értesült. Arra, hogy a szabályozó társulatok oly műveket, melyek a kormánytól engedélyezve nincsenek, végre ne hajtsanak, névleg a megye, de tulajdonképen senki sem ügyelt föl. A társulatok a töltések fölemelésére, zsilipek építésére és más művekre vonatkozó terveiket a szerint a mint ez érdekökben állott, vagy bemutatták, vagy a munkákat végre is hajtották a nélkül, hogy a kormánynak erről tudomása is lett volna. Hogy ilyen viszonyok között mindenemű helyi és egyéni érdekek teljesen jogosulatlanul léphettek előtérbe, nem szorúl bizonyításra.

Ez az állapot addig tarthatott csak, míg a Tiszán árvizek nem voltak. Köztudomású dolog, hogy 1867-től egész 1876-ig nagyobb árvíz nem volt. Az 1876-diki árvíz nemcsak a teljes fejtelenséget és minden egységes szervezet hiányát mutatta ki, hanem különösen a Tisza alsó mentén a legkomolyabb aggodalmakat szülte, mert ez az árvíz az eddig tapasztaltaknál magasabb volt és hol gátszakadás történt, olyan területeket is elöntött, melyek addig víz alá nem kerültek.

A tarthatatlan helyzet a kormányt, valamint a társulatokat új tevékenységre ébresztette.

Gróf Lónyay Menyhért és báró Sennyey Pál Buda-Pesten 1876-dik évi július 30-dikán kelt körlevelökkel a bodrogközi és felső szabolcsi társulati közgyűlések megbízásából az összes tiszai érdekelteket egy még ez év folytán Buda-Pesten szeptember 26-dikán tartandó tiszavölgyi nagygyűlésre hívták össze, melynek kitűzött tárgyai ezek voltak: «Tanácskozás a fölött, hogy az ez év tavaszán mutatkozott rendkívüli árvíz alkalmával tett tapasztalatok következtében minő intézkedések szükségesek a végből, hogy hasonló válságtól a Tisza völgye lehetőleg megóva legyen, és miként lehetne a társulatoknak az áradások által rongált védő gátak helyreállítására és azok emelésére a szükséges pénzerőt lehetőleg könnyű föltételek mellett biztosítani».

A nagygyűlés egy központi választmányt választott, a mely sok ülésezés után elkészítette a tiszavölgyi társulat alapszabályait. Ez alapszabályokat a Tisza és annak mellékfolyói mentén megalakult társulatok képviselőiből 1878-dik évi január 20- és 21-dik napján tartott nagygyűlés véglegesen elfogadta.

Az alapszabályok 1. §-a szerint a tiszavölgyi úgynevezett egyes társulatok az 1871: XXXIX. és 1874. évi XI. törvény által biztosított hatáskörüknek épségben tartása mellett szövetkeznek egy egységes társulattá.

A második szakasz szerint e szövetkezetnek céljai a következők:

a) a Tisza és mellékfolyói szabályozásának államgazdasági országos érdekeit a kormánynál előmozdítja;

b) irányt ad oly ügyek elintézésére nézve, melyek valamennyi társulatot és egyletet közösen érdekelnek;

c) fölterjesztéseket tesz a kormányhoz a már eddig fogantatosított, úgy a tapasztalat által szükségeseknek mutatkozó oly vízszabályozási munkálatok törvénybe iktatására vagy adminisztratív rendszabályokra nézve, melyek az egyes társulatok és egyletek hatáskörén kívül esnek;

d) közreműködik, hogy a társulatok és egyletek a vízszabályozási munkálatok véghez vitele alkalmával szükségesnek mutatkozó pénzkölcsönökben részesüljenek, és végre

e) közreműködik a vidéki egyletek és ezek érdekeltei, valamint magok a vidéki egyletek között netán fölmerülő vitás kérdések kiegyenlítésében.

Az imént vázlatosan ismertetett szervezetéből kitűnik,

hogy a szövetkezett vidéki társulatok a központi választmánynak nem rendelték alá magokat. Ezzel ki volt mondva az is, hogy a központi választmány a szabályozás vezetésére döntő befolyást nem gyakorolhat.

A mozgalomnak, mely a tiszai központi társulat alakítására vezetett, az volt a célja igen helyesen, hogy a Tiszaszabályozás egész nagy vállalatát igazgatási tekintetben egyöntetűbbé tegye. E cél nem éretett el; mert nem volt senki, a ki az intézkedésekért a felelősséget elvállalni hajlandó lett volna, s az egyes társulatok is vonakodtak magokat egy önválasztotta intéző hatóságnak alárendelni.

Mintán a tiszaszabályozási ügynek egységessé tétele társulati úton nem sikerült, a törvényhozás segített a legégetőbb bajokon. Az 1879-dik évi 34- és 35-dik törvényczikk, melyeknek elseje az 1871-dik évi 39-dik törvényczikk módosításáról és kiegészítéséről szól, a másika pedig a Tisza és mellékfolyói mentén alakult vízszabályozó és ármentesítő társulatoknak nyolcz millió forint erejéig állam-előleget biztosít.

A két egymást kiegészítő törvényczikk a társulatok autonómiáját csak a pénzkezelésre nézve szorítja meg, s minden más irányban érintetlenül hagyja azt. De nagy mértékben szigorítja az állami fölügyeletet és ellenőrzést; gyakorlati módon biztosítja a tiszavölgyi ügyek helyes vezetésének azon már Széchenyitől is elengedhetetlennek tartott föltételt, hogy semmi se történhessék a Tisza mentén a kormány tudta nélkül. Elrendeli ugyanis, hogy a társulatok úgy közgyűléseikre, valamint választmányi üléseikre a folyammérnököt meghívni tartoznak, hogy a társulatok választmányi és közgyűlési jegyzőkönyveiket nemcsak a törvényhatósághoz, hanem az illetékes folyammérnökhöz is bírság terhe alatt megküldeni tartoznak. Megadja a folyammérnököknek a jogot, hogy a társulati gyűléseknek a közérdek szempontjából nem helyes intézkedései ellen a kormányhoz föllebbezést adhassanak be s megadja a kormánynak azon világos jogot, hogy a társulati határozatokra a maga észrevételeit három hónap alatt megtehesse. Biztosítja a törvény továbbá a kormány fölügyeleti jogát az által, hogy kölcsönök fölvételét a kormány engedélyétől teszi függővé; hogy a közgyűléstől megvizsgált társulati számadásokat a közmunka és közlekedési miniszterhez fölterjesztetni rendeli, ki, ha szükségét látja, a számadási okiratokat is fölkívánhatja, és a szá-

madásra észrevételeit megteheti. A védő gátaknak fölügyeletét egyenesen a folyammérnöki hivatal fölügyelete alá helyezi; elrendeli, hogy a folyammérnökök évenként legalább kétszer a társulati töltéseket beúztatni tartoznak, s azok állapotáról a miniszternek jelentést tesznek.

Az 1885. évi XIV. tcz. a tiszavölgyi társulatot és annak központi választmányát törvényesítette és a központi választmánynak hatáskörét véleményadásban és az összes társulatok nevében való nyilatkozásban állapította meg. A Tiszavölgy ügyének szervezetét azonban lényegében nem módosította, a mennyiben a társulatok fölötti fölügyeletet e törvény szerint is a miniszter a folyammérnökök útján gyakorolja. Némileg kiterjesztette a kormány intézkedési körét, megadván neki azt a jogot, hogy az olyan társulatokat, a melyeknek nincsenek alkalmas határai, egyesíthesse; hogy ott, a hol az érdekeltek saját kezdeményezéséből társulatot alakítani és töltéseket építeni nem akarnának, ilyenek alakítását és építését hivatalból elrendelhesse; hogy a miniszter abban az esetben, ha a társulat nem tenné, a védő művek fentartására szükséges költséget a társulati költségvetésbe fölvetethesse és hogy a társulati tisztviselők ellen a miniszter is megindíthassa a fegyelmi vizsgálatot és őket hivataluktól föl is függeszthesse.

E törvény továbbá némely határozatot is tartalmaz az árvédelemről. Erre később vissza fogok térni.

A tiszaszabályozási ügy szervezete tehát ma a következő:

A Tisza mentén szükséges védő művek létesítése és fentartása a vidéki autonóm társulatok ügykörébe tartozik; ezek vannak hivatva a töltések építésére és jó karban tartására. Van és működik egy központi bizottság, mint a tiszavölgyi társulat választmánya, de az egyes vidéki társulatok autonómiájának csorbitása nélkül. A központi testület a vidéki társulatokat közösen érdeklő ügyekben tanácskozik, a Tiszaszabályozás körében nyilvánuló óhajtasokat és mutakozó szükségleteket a kormány tudomására hozza, de az egyes társulatokkal nem rendelkezik.

A kormány felügyeleti és ellenőrző jogát a folyammérnökök útján gyakorolja, azok útján értesül a társulatok gyűléseinek határozatairól és a védő művek állapotáról; ha pedig valamely társulat azokat a munkákat, a melyeket a kormány mint szükségeseket elrendel, végre nem hajtaná, meg van adva a

kormánynak az eszköz arra, hogy e munkákat a társulat terhére és költségére végrehajthassa.

Azzal a kérdéssel akarok most foglalkozni, vajon a szervezet mai alakjában megfelelő-e, és nem kell-e azt módosítani?

A tiszaszabályozási ügy szervezetének olyannak kell lenni, hogy a következő három követelménynek megfeleljen. Az egyik az, hogy az összes szabályozási munkáknak a megállapított egységes terv szerint leendő végrehajtását biztosítsa és lehetetlenné tegye, hogy a társulatok által fogamatba veendő munkák az egységes tervet meghiúsítsák; a második, hogy azok a munkák, melyek az egységes terv végrehajtása, vagy a már meglevő védő művek fentartása érdekében szükségesek, valóban és annak idején végrehajthassanak; a harmadik végre, hogy árvízkor a töltéseknek kellő őrizete és védelme minden körülmények között biztosítva legyen.

Az első követelménynek, hogy tudniillik az ármentesítési munkák egységes terv szerint leendő végrehajtását biztosítsa, a mai szervezet megfelel; mert lehetetlenné teszi azt, hogy a társulatok bármely munkát előzetesen helybenhagyott tervek nélkül vagy épen a kormány tudtán kívül hajtsanak végre. Minthogy minden végzendő munkának terve a kormány által előzetesen jóváhagyandó és a munka a jóváhagyott terv szerint hajtandó végre, a szabályozási munkáknak összhangzatossága, noha azokat a Tisza mentén husz különálló társulat teljesíti, biztosítva van.

Azokból egyébiránt, a miket főntebb a töltésekről elmondottam, kitűnik, hogy a Tisza mentén a töltések csak helyenként helyezendők át. A társulatok által a töltéseken ezután teljesítendő munkák túlnyomó része azoknak megerősítéséből, zsilipek építéséből stb. áll; a mely munkáknál az egységes tervvel való összhangzást vajmi könnyű biztosítani.

A második követelménynek, hogy a szükségeseknek ismert munkák valóban és annak idején végrehajthassanak, a mai szervezet mellett megfelelni szintén lehetséges; de ezt meghiúsítja a Tiszaszabályozásnál alkalmazott állami mérnöki személyzetnek csekély száma.

A tiszavölgyi társulatnak utolsó évi jelentése szerint a Tiszán négy folyammérnöki hivatal állt fenn: Vásáros-Naménynban, Tokajban, Szolnokon és Szegeden, összesen 20 mérnökkel. Ez a személyzet a Tiszaszabályozás folytatására és bevégzésére szükséges mérnöki munkák megtételére egyáltalán nem ele-

gendő. Ennek a személyzetnek föladata ugyanis mindazon munkáknak tervezetét elkészíteni, melyek a meder javítása érdekében végrehajtandók. Hogy ezeket helyesen tervezhesse, a meder alakulásának folytonos figyelemmel kísérése, számos kereszt-szelvénynek fölvétele szükséges. A Tisza mai nap egy nagy átalakulásban levő folyónak tekintendő, a mely átalakulás minden mozzanata figyelemmel kísérendő és följegyzésbe veendő. A végrehajtandó munkák fölött a mérnöki személyzetnek továbbá folytonos felügyeletet kell gyakorolni, s az ezzel összekötött gazdasági ügyeket végeznie.

Ennek a személyzetnek kell az 1879. évi 34. tcz. értelmében a társulatok működése fölött a felügyeletet gyakorolni. E végből a husz társulat közgyűlésein és választmányi ülésein megjelenni, s ezeknek netalán kifogásolandó határozatai tárgyában a közmunka- és közlekedési miniszternek jelentést tenni tartoznak. Az ő kötelességök a társulati védő töltéseket minden esztendőben beúztatni, felügyeletet gyakorolni a fölött, vajon a szükséges védelmi anyag annak idején kiszállított-e és készletben tartatik-e, és végre árvíz-veszély idején kötelesek mindig a legveszélyeztetettebb pontokon az árvédelemben részt venni s a veszedelem idején hol itt hol amott szolgálatot tenni. Ha meggondoljuk, hogy a tiszai árvizek veszélyes tartama a Felső-Tiszán 2—3 hétig, az Alsó-Tiszán 4—6 hétig eltart, hogy ez alatt az idő alatt a mérnökök még az éjjelt is kivételesen töltik fedél alatt és hogy az árvíz elmúltával az egész személyzetnek fele beteg vagy hosszabb üdülésre szorúl, nem fogunk habozni abban, hogy az árvédelem idejöknek és munkaerejöknek számba veendő részét foglalja le. — A kis személyzet már az itt fölsorolt föladatoknak sem felelhet meg; természetes tehát, hogy más nem kevésbbé fontos teendők egészen elmaradnak.

A folyó járásában előforduló változások megállapítására fölötte szükséges lenne az árvizeknek hossz-szelvényét és a folyónak emelkedő és apadó árvízkor való emésztési képességét mennél több ponton meghatározni, hogy meg lehessen állapítani, mely tényezők, például a mellékfolyók vízhozadáka, helyi duzzadások stb. voltak működésben a különböző árvizek alatt. Hogy a folyó járásának fölismerésére nélkülözhetetlen tényezőknek mennyire hijjával vagyunk, elég hivatkoznom a vízrajzi osztály évkönyvében ezen osztály főnökétől, a Közép-Tisza fejlődéséről közzétett nagyérdekű tanulmányára.

Nagyon szükséges lenne, hogy a folyammérnökök a társulati töltéseket ne csak egyszerűen végig útaazzák, hanem azoknak méretei, nevezetesen magasságuk iránt maguknak biztos tudomást szerezzenek és e végből a töltések koronáját meglejtezzék, esetleg a társulati mérnököktől készített, nem mindig megbízható lejtezéseket próba-mérésekkel ellenőrizték. Ha az ilyen lejtezések megtétettek volna, alig képzelhető, hogy az ideai árvízkor a Tisza-Lök és Dada közti magaslaton harmincz egynehány kilométer hosszon néhány centiméter magasságban két hétig ömlött volna át az árvíz, előntvén az alsó szabolcsi társulat területét nagy részben és egész Karczagig és tovább nagy területeket árasztván el. Ezt az átömlést ugyanis egy kevés elővigyázattal és előrelátással könnyen meg lehetett volna akadályozni.

Végre a folyammérnököknek lenne a földadata a meder javítása, valamint a töltések jó karban tartására szükséges munkákat kezdeményezni. De hogyan lehessen kezdeményezést várni az olyan tisztviselőtől, a ki folyó munkáit sem képes elvégezni s a kinek minden igyekezetét arra kell irányoznia, hogy a munkahalmazból, mely reá vár, a legsürgősebbet és legégetőbbet elvégezhesse.

A folyammérnöki személyzet tehát jelentékeny számban és mielőbb szaporítandó. Minden késedelem az adatok folytonosságában pótolhatatlan házagot okoz.

A harmadik követelmény, melynek a szervezet megfelelni tartozik, az, hogy a töltéseknek árvíz idején való sikeres védelme minden ponton biztosítva legyen.

Az árvédelemre vonatkozó intézkedések az 1871. évi XL. tcz. és az 1884. évi 23. tcz. III. fejezetében foglaltatnak. Elvi jelentőségű az 1884. évi tcz. 36. §-ának az a határozata, hogy: «Az árvíz beálltával a védekezési intézkedéseket a társulat részéről kizárólag a társulati igazgató és társulati főmérnök vezetik, kiket a társulat ez irányban teljes fölhatalmazással ellátni köteles, kik viszont az árvédelmi intézkedésekért teljes felelősséggel tartoznak.» Ezt az intézkedést kiegészítik az 1885. évi 23. tcz. (vízjogi törv.) 146—153. §§-ainak intézkedései, melyek közül különösen kiemelendő, hogy ha a közmunka- és közlekedési miniszter, «valamely különösen veszélyeztetett helyre miniszteri biztost küld ki, e miniszteri biztos árvédelmi intézkedéseit mind az érdekeltek, mind a társulati és törvényhatósági s községi tisztviselők teljesíteni tartoznak.»

Az államnak az árvédelemre való befolyása, a miniszteri biztos kiküldésére vonatkozó imént idézett határozaton kívül, csak arra szorítkozik, hogy a kormány ellenőrzi, vajon a társulat a törvényben megállapított határidőig a szükséges védelmi anyagot beszerezte s ha nem szerezte volna be, föl van jogosítva a kormány azt a társulat költségére beszereztetni.

Vizsgáljuk már most, vajon ez intézkedések megfelelők és kielégítők-e?

A Tiszaszabályozás megkezdésekor, midőn addig rendszeres művelés alatt nem állott, pusztá és lakatlan területeknek árvédelméről volt szó; és midőn gátszakadás egyéb kárt nem tett, minthogy a művelés alatt álló területnek egy évi termése veszett el, az árvédelemnek az egyes társulatokra bízása természetes volt. Ma ellenben azokon a területeken, a melyeket a szabályozás előtt majdnem minden évben víz járt, majorok, tanyák épültek s gátszakadáskor ezek lakóinak élet- és vagyonbiztonsága van kockáztatva. Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ha valamely társulat töltésein gátszakadás történik, nemcsak ez a társulat, hanem a szomszéd társulatok területei is előntetnek.

Mindezeknél fogva a mai viszonyok között az árvédelmet vagyis a töltéseknek árvíz idején gátszakadás ellen való biztosítását az egyes társulatokra bízni nem lehet.

A vízjogi törvény 150. §-ának az az intézkedése, hogy nagy veszély idején a közigazgatási tisztviselő a helyszínén megjelenni tartozik, valamint az a másik intézkedés, hogy a közmunka és közlekedési miniszter a veszélyeztetett helyre miniszteri biztost küldhet ki, egyáltalán nem elégséges a védelem biztosítására, mert a közigazgatási tisztviselő nem ért mindig az árvédelemhez, a töltést és a helyszíni viszonyokat kielégítően nem ismeri; a miniszteri biztos pedig, tapasztalás szerint, rendesen akkor érkezik, mikor a gátszakadás már megtörtént. A kiküldendő biztos sem bírhat mindig az embereknek, a viszonyoknak és körülményeknek azzal az ismeretével, mely az ilyen nehéz viszonyok között sikeres működésre megkívántatik.

Az árvédelemre vonatkozó összes intézkedéseknek preventív természetűeknek kell lenni; mert ha bárhol mulasztás van, és ennek következtében a gátszakadás már megtörtént, azt utólag jóvátenni nem lehet. A preventív intézkedések nem is szorítkozhatnak arra, hogy az árvédelemre szükséges anyag árvízkor

a töltéseken legyen; fődolog, hogy árvízkor az árvédelem vezetésére teljesen képes tisztviselők a töltéseken legyenek; mert az árvízkor végzendő munkák sikere órákhoz és negyedórákhoz van kötve, s a helyi viszonyoknak pontos ismeretét tételezi föl.

Mindezen okoknál fogva az árvédelem vezetésével megbízandók megválasztása a kormány feladata. Az árvédelemnek egyes előre kijelölendő szakaszokon való vezetésével a kormány, nézetem szerint, megbízna egy társulati tisztviselőt, kit erre személyes tulajdonai képesítenek, vagy a társulati elnököt, vagy a választmány egyik tagját, ha erre vállalkozik; a hol pedig a társulat körében megfelelő egyén található nem lenne, az árvédelmet állami tisztviselőre bízna. A döntő szempont az legyen, hogy az illető a megkívántató személyes tulajdonokkal bírjon.

Az sem bízható a társulatra, hogy mikor olyan hosszú töltésszakasz védelméről van szó, melyen a munkákat egy ember nem vezetheti, a fővezetőnek hány segédet rendeljen alá. Nem minden társulat bír akkora személyzettel, a mekkora az árvédelem idején szükséges; és nem is volna méltányos az ilyen társulatokat arra kényszeríteni, hogy a minden 5—10 évben megújuló árvizek idején szükséges számú személyzetet állandóan alkalmazzák. Az ilyen társulatoknak, illetőleg a védelem fővezetőjének a folyam mérnöki hivatalok megszorítandó számából kellene kisegítő személyzetet adni. De az így kirendelő mérnököknek is előre kell tudniok azt a töltésszakaszt, a melynek védelmével meg lesznek bízva, hogy ennek minden sajátosságait még a veszély beállta előtt megismerhessék.

Végre nem bízható a társulatra az arról való gondoskodás sem, hogy a védelmi vonal minden pontjáról, minden nevezetesebb eseményről gyors és megbízható tudósítást nyerjen az illető töltésszakasz védelmével megbízott fővezető, valamint a a kormány is.

Egy szóval az egyes szakaszok árvíz-védelmével megbízandó személyeket a kormány jelölje ki és válassza meg. Az így előre összeállított és kijelölt személyzet pedig árvíz idején kizárólag a kormány, illetőleg a közmunka- és közlekedésügyi miniszter rendelete alá helyezendő, kinek föltétlen engedelmséggel tartozzék. Árvíz idején diktatura biztosíthatja csak a sikert. A diktaturának a veszély idejénél tovább nem kell tartania; de míg a veszély tart, föltétlenül szükséges; mert nem lehet egyes közegek jóakaratótól nagy vidékek biztonságát függővé tenni.

Nem tulajdonképen szervezeti változtatás tehát az, a mit szükségesnek tartok. Nem tartom a társulatok és a kormány közötti viszonyt módosítandónak, hanem az árvédelmet tartom a kormány kizárólagos befolyása alá helyezendőnek, és lehetőleg minden, még a legaprólékosabb részleteiben is előkészítendőnek, mint a hogy a gondos törzskar a háborút készíti elő.

Nem tartom szükségesnek, hogy a Tiszaszabályozás összes ügyeit a kormány vegye át kezelésébe és ily módon tovább menjen az állami központosításban, mint a mennyire az 1849 után uralkodott abszolút rendszer ment, mely a védő művek építésének és fentartásának gazdasági ügyeit a társulatokra bízta.

A gazdasági ügyeket, nevezetesen a munkák vállalatba bocsátását, a szükséges védő anyagok beszerzését, a gátörök s a többi alsóbb rendű személyzet fölfogadását, a fizetések teljesítését a kormány is csak a költségeket viselő érdekeltek befolyásával, sőt mérvadó nézete szerint végezhetné. Így csakugyan célszerűbb, ha ezt az érdekeltek önválasztotta közegeik segítségével eszközölik, s a kormány csak a felügyeleti és ellenőrzési jogot gyakorolja.

Ha a kormány a társulatok gazdasági ügyeit is saját kezelésébe átvinné, ennek csakhamar és szükségkép az a következése lenne, hogy a töltések építési és fentartási költségeinek egy részét az állam fogná átvállalni, a mi pedig sem helyes, sem igazságos nem lenne.

Arra sincs semmi szükség, hogy a kormány a társulatok technikai földadatait a maga közegeivel végeztesse; sőt sok előnye van annak, hogy a társulati mérnökök végezzék a munkákat s az állami mérnökök földadata az ellenőrzés legyen.

Mindezeknél fogva abban a nézetben vagyok, hogy gr. Széchenyi elvének megfelelően a kormány beavatkozása addig terjedjen, a meddig azt a közszükség megkívánja. Ez pedig, nézetem szerint, csak azt kívánja, hogy az árvédelem tétessék a kormány kezeibe.

*

*

*

Értekezésem fonalán kittűnt, hogy a Tiszaszabályozás mai állapotában még semmi irányban sem tekinthető befejezett műnek.

A töltéseket kezdetben nem építették mindenütt a helyes vonalban; ezeknek egyes szakaszait át kell tehát helyezni.

Nagy részök továbbá még mindig nem bír azokkal a méretekkel, melyek biztosítékot nyújtanának a gátszakadásoknak ismétlődése ellen. A folyó medrében csekély méretekkel kiásott átmetszések nagy része még nincs kiképződve, még a csongrád-titeli szakaszon sem, hol pedig az árvizek magas szintája ezt égetően megkívánja. A hullámtérből mindazok az akadályok, melyek az árvíz szabad befolyását korlátozzák, nincsenek eltávolítva. És végre a Tiszaszabályozás szervezetében még mindig nem érvényesült az a meggyőződés, hogy árvíz idején, a töltéseknek még oly jó karban léte esetében is, az embernek az elemekkel háborút kell viselni, a melyben csak úgy fog győzni, ha a fegyvereket a nyugalom idején gondosan előkészíti, mindenki teendőit előre megállapítja, az ütközet idején pedig minden tényezőt egy akaratnak rendel alá.

Nézetem, a melyet ez értekezésben indokolni igyekeztem, az, hogy ezeket a még hátralevő munkákat végre kell hajtani s a szervezetet abban az irányban kell módosítani, hogy az árvédelem lehető hathatós legyen; minden újabb és célra nem vezető javaslatokat pedig mellőzni kell.

Önként előtérbe tolul a kérdés, vajon, ha mindaz megtörténne, a mit javaslatba hoztam, gátszakadások többé nem fordulnának-e elő és a töltések által védett területek az elöntés ellen biztosítva lennének-e?

E kérdésre csak ámitó felelhet igennel. Ki kell nyíltan mondani, hogy abszolút biztonság nincs és nem is szerezhető meg. Az elérhető eredmény az, hogy a gátszakadások sokkal ritkábban fognak előfordulni s az áradások okozta károk minimumra fognak leszállíttatni. De mivel töltések építésén kívül más módunk nincs, a folyó ártereinek mívelhetővé tételére és a között kell választani, hogy vagy megszerezze a töltések építésével azt a biztonságot, a melyet jól épített, gondozott és árvíz idején védelmezett töltések nyújtani képesek, vagy tűrjük a folyónak kiöntéseit, úgy a mint azokat a szabályozás előtt tűrni kellett. A választás csak az lehet, hogy építsük ki a töltéseket és szállítsuk le ez által az árvizek kártékony hatását arra a minimumra, a mire azokat emberi tudomány, igyekezet és szorgalom leszállítani képes.

HIERONYMI KÁROLY.

RÉGI ÉS MODERN KÉPEK TÁRLATA.

I.

A művelt országok kormányai nagy áldozatokkal versenyeznek egymással a nyilvános gyűjtemények gazdagításában; ha eladásra kerül valami, a mi művészettörténeti beccsel bír, tartozzék az ember művészi tevékenységének bármely ágába, mindig találkozik kormány, mely saját gyűjteményének teljessége érdekében annyit ajánl érte, a mennyit csak kevés magán ember képes megfizetni. Így történt, hogy rövid néhány évtized alatt a magán gyűjtemények a nyilvánosak mellett nagyon háttérbe szorultak. De bármilyen teljessékké váltak a nyilvános gyűjtemények, még sem elégítik ki tudvágyunkat. A mai tudomány a hasonló tények mennyiségével is számít, azért ismerni akarunk mindent, a mi az ember művészi alkotásaiból emlékül megmaradt, hogy a legapróbb részletekig minél tisztábban lássuk a művészetek fejlődésének menetét. E törekvés honosította meg a retrospectiv tárlatokat, s azokba lassanként bevonta a művészetek amaz emlékeit is, melyek még magánosok tulajdonában vannak. Az ilyen tárlatok napról-napra inkább szakszerűekké válnak, azaz a művészeteknek csak egy-egy ágára, sőt annak is egy kisebb korszakára szorítkoznak s manapság oly sűrűn ismétlődnek, hogy szinte nehéz valamennyit számon tartani, a tapasztalat azonban azt tanította, hogy céljoknak így sokkal jobban megfelelnek.

Nálunk e téren az első kísérlet 1876-ban tétetett. Ez év nyarán rendezték az árvízkárosultak javára gróf Károlyi Alajos palotájában a műipari és történelmi emléktárlatot.

Ez még vegyes tartalmú volt, de a jótékonyság célja nem

zárta ki a tanúlságosat. Követte nemsokára Ráth György kezdeményezésére az iparművészeti múzeum által rendezett könyvtárlat 1882-ben, majd ismét 1884-ben az ötvösművek tárlata. Mind a kettő szigorúan szakszerű volt. Az egyik a megmaradt emlékekben a könyv-előállítás művészetének, a másik a hazai ötvösségnek állapotát a múltban tüntette föl. Hozzájuk negyedikül sorakozik a budapesti első gyermekmenhely javára a magántulajdonban levő régi és modern képekből rendezett tárlat, mely ez év márczius 10-ikén nyílt meg és ápril 25-ikén záródott be.

A magántulajdonban levő régi képeket tárlatokon a nagyobb közönségre nézve is kényelmesen hozzáférhetővé tenni a külföldön legkevésbé új divat. Londonban a Grosvenor Galleryben az ilyen tárlatok körülbelül száz éve majdnem évenként ismétlődnek; Párisban az utóbbi húsz év alatt több ilyen tárlat volt; két évvel ezelőtt Brüsszelben és Düsseldorfban is utánozták e példát. Nem is látszik alaposnak a föltevés, hogy a tulajdonosok részéről igen nagy áldozat volna, ha képeiket a nyilvánosságnak átengedve, azoktól magokat rövid időre megfosztják, különben nem sikerült volna Londonban és Párisban, épen a legkényesebb gyűjtők hazájában, a régi képek ilyen tárlatát a művészi élet egyik állandó tényezőjévé tenni. Ellenkezőleg, minden tulajdonosnak érdekében van, hogy a birtokában levő műveket a nagy közönség is tudomásul vegye s kivált hogy alkalom kínálkozzék azoknak megismerésére, s — hogy úgy mondjam — verificatiójára, mert a mai viszonyok között az újonnan felfedezett Rafael-féle Madonnák, vagy egyéb remekei a képírásnak igen gyanúsak, s idő teltével még gyanúsabbakká, sőt szinte lehetetlenekké válnak. Tényleg úgy áll a dolog, hogy a tulajdonosok az ilyen tárlat által nem veszíthetnek semmit, de nyerhetnek.

Nem erkölcsi haszon-e, nem növeli-e a kép becsét, ha azok közül, kik e tárlatot látták, csak néhányan is az országos képtárban megfordúlnak és teszem Gonzales Coex festménye előtt visszaemlékeznek, hogy ugyan e mester egy szép művét bírja Ráth György s a kettőt egymással összehasonlítják?

Ennek daczára a mi kedvelőink a külföldön érvényes szempontból nem érezték magokat indítva, hogy a régi képeiket közszemlére tegyék, hanem a jótékonyság leleményességére volt szükség, hogy a nagy közönség megismerhesse a festő-művészet

ez emlékeinek magyarországi állományát. És a jótékonyság ezúttal még is rosszúl számított, mert a tárlatot aránylag kevesen látogatták, s az anyagi haszon a gyermekmenhely javára meg sem közelítette a hozzá kötött várakozást. Miben rejlik a vállalat e sikertelenségének oka? Hisz az ötvösművek 1884-ik évi tárlata, noha nem volt jótékony czéllal kapcsolatban, 36 ezer frtot, tehát a képtárlatnál hatszorta nagyobb bevételt eredményezett. E két eredmény közti különbségben találjuk meg a helyes magyarázat alapját, s ez egyszersmind helyes álláspontul kínálkozik, melyből tájékozhatjuk magunkat a tárlaton együtt volt régi képek átlagos művészi becse felől.

Tehát itt egyrészt az aranyból és ezüsből készült, másrészt a festett művészi alkotások, az ötvösművek és a festmények állanak egymással szemben. Azt ne vegyük tekintetbe, hogy a művészetek rangfokozatában egyik is, másik is milyen helyet foglal el, már csak azért sem, mert a rang szerinti osztályozás nem indokolt. A művészet ugyanaz egyiken is, a másikon is. De az anyagot, annak értékét nem szabad figyelmen kívül hagynunk, mert ismeretes tény, hogy kevésbbé fejlett népeknél a művészi tárgyak becsét is az anyag értéke határozza meg. A görögök hőskorában például az arany volt a kedvelt anyag, a festményeknek nem volt becse, nem is gyakorolták. Még barbárabb népek nem is trébelték, hanem aranyból öntötték a tárgyakat, hogy annál értékesebbek legyenek. Mikor utóbb a görögök eljutottak a művészi fejlettség ama magas fokára, mikor izlésök finomodott, a festmények becse annyira emelkedett, hogy például Apelles műveiért csudás összegeket kapott.

Közelebb eső tényekre is hivatkozhatunk. A XV. és XVI. században a műveltebb nyugoti országok fejedelmek és előkelői arany és ezüst tárgyak mellett festményeket is rendeltek meg, nem csak templomok, hanem lakásaik díszül is, s ha valamely hatalmasnak kedveskedni akartak, nem egyszer hírneves festő művét küldték ajándékba. Az ilyen festmény úgy az olasz fejedelmek, mint a francia királyok udvarán szívesen fogadott ajándék volt. Magyarországon ugyan e századokban a művészet tekintetében a görögök hőskorához hasonló állapotok voltak, az előkelők ötvösműveket nagy számmal rendeltek meg, azokat küldték és fogadták ajándékkul, de hogy valaki festményt rendelt volna meg ily célból, az nincs sehol följegyezve és azért az ötvösség virágzott is Erdélyben és a felső vidék városaiban, a festőmű-

vészlet ellenben parlagon hevert, sőt majdnem ismeretlen volt, legalább az egyházi czélok körén kívül. Igaz, hogy azóta háromszáz év telt el, több nemzedék váltotta föl egymást, az egyének mások, de a magyar társadalom alapjában és ízlésében keveset változott: az értékes anyagból készült csillogó tárgy ma is nagyobb hatást tesz rá, az iránt több érzéke van, ellenben a festészet alkotásai, melyeknek egyedül a művészet ad becsét, kevésbbé vonzzák. Ezt bizonyítja az ötvösművek tárlatának nagy s a régi képek tárlatának aránylag csekély látogatottsága és nem bizonyít ellene például Munkácsy képeinek, vagy a képzőművészeti társulat rendes tárlatainak anyagi sikere, mert ez esetekben a művészet iránti érdeklődésnél nagyobb tényező a nemzeti hiúság. Egészen más az, mikor nincs más érdek, csak a művészet maga s hogy ezt fölleljük és megismerjük, az elmúlt idők mestereinek alkotásaiba kell bemélyednünk.

És most ezzel kapcsolatban, foglaljuk el az álláspontot, melyből megítélhetjük tárlatunk általános művészi becsét. Itt azt a matematikai szabályt alkalmazhatjuk, mely szerint két ismert tényezőből a harmadikat meg lehet határozni. A ki tudja azt, hogy Magyarországon a XV. és XVI. században az előkelők nem foglalkoztatták a képírást, annak műveivel nem díszítették lakásukat s tudja, hogy a múlt század végén és e század elején alakult két gyűjtemény, tudniillik az Eszterházy és a Pyrker-féle, az országos keptár zömét képezi, az láthatlanul is biztosan fogja következtetni, hogy a magántulajdonban levő és most bemutatott képek a legutóbbi évtizedekre eső szerzemények, tehát első rangu mestereknek a képírás történetére nézve érdeklélő bíró kiváló alkotásai köztök nem igen találhatók, vagy csak kivételesen s nagyobb részök másod, harmadrangú mesterek művei, sűrűn keverve kétes hitelű, középszerű festményekkel. Úgy száz évvel ezelőtt egy egri érsek megvásárolhatott egy Giorgione-féle festményt, Eszterházy pedig megfizethette Rafael Madonnájának az árát. Manapság az egyszerűen jó képek is ritkák már, a nagy mesterek remekei pedig nem igen kerülnek a piacra s akkor is a nyilvános gyűjtemények ráteszik kezöket mindenre, a mi valamit ér. A mi nem kell a párisi vagy londoni képtárnak, az után mohón kap a berlini, mely valamennyi között legéhesebb, vagy ha neki nem kell, megfizeti óriási összeggel a pétervári s így tovább. Az egyszerű milliomos nem versenyezhet velök. Így például, hogy csak egy esetet hozzak föl, 1886 augusztus havá-

ban került eladásra Londonban Marlborough herczeg gyűjteménye, a legjelentékenyebb magán képtár Angolországban. Az árverést megelőzőleg a Rafael-féle *Ansidei Madonnát* és *I. Károly lovas képmását*, A. van Dyck egyik legszebb művét, a londoni nemzeti képtár 86 ezer fontért, tehát egy millió forintért vette meg. Rothschild Alfonz *Fourment Hélien* képmásáért Rubenstől és egy másik megrongált képért ugyan e mestertől 55,000 fontot, Rothschild Edmund ugyancsak Rubensnek a *Hesperidák* című képeért 25,000 fontot, báró Hirsch pedig a *Buckingham-családot* ábrázoló képért szintén ugyanannyit fizetett. A tulajdonos 12 képért összesen 2 $\frac{1}{2}$ millió forintot kapot, tehát még egyszer annyit, a mennyit az ország fizetett az Eszterházy-képtárért. «Vous qui avez drainé à fond le vieux sol gaulois, tari l'Espagne, dévoré la Chine et mis l'Orient à sec; grâce à vous, l'Italie vend sa dernière plaquette au poids de l'or, l'univers est dévalisé» — mondja Edmond Bonaffé *Les propos de Valentin* című szellemes czikkeinek egyikében a ritkaságok kedvelőiről általában, de különösen illik ez a nyilvános gyűjteményekre. Ily körülmények között a kevésbbé vagyonos és esetleg kevésbbé válogatós kedvelőnek az utánzat, a hamisítvány marad. «Cependant, le contrefacteur débite des produit habilement frelatés; il inquiète les jeunes et fait hésiter parfois les plus expérimentés» — teszi hozzá ugyan az a szerző.

A hamisítványok oly régiek, a milyen régi a gyűjtés szenvedélye. Az első gyűjtő árnyékában már ott leskelődött az első hamisító s attól fogva a kettőnek érdekesnél érdekesebb részletekben gazdag története karöltve jár. Egyiket a másik nélkül képzelni sem lehet s a mint a gyűjtők szenvedélye fokozódott, a hamisító valóságos szükségletté vált, mert bármily nagy legyen az emberi művészet termékenysége, annyit nem bír előállítani, a mennyi a gyűjtőknek kell, kivált mióta a nyilvános gyűjtemények sorompóba léptek. Sokan szigorúan ítélik el a hamisítókat s erkölcsi szempontból igazuk van. De nem szabad felednünk, hogy a hamisítás nagy járatosságot föltételez, sikerrel csak az ha isíthat, a ki a fölismerhetlenségig tökéletes utánzatot bír előállítani. Hogy a gyűjtők szenvedélye és a divat áramlata mennyire elősegíti, sőt megteremti a hamisítást, azt egy példa leghűebben jellemzi.

Belgiumban s főleg Brüsszelben számos tehetséges festő van, kitünő tájképeket fest mindannyi, de saját neve alatt nem

tudja eladni s nem bír megélni, fogja magát és fest tökéletesen olyan tájképeket, mint Rousseau, Troyon, Corot, Millet és a többi nagy hírre jutott francia művész, kiknek képeiért nagy összegeket fizetnek, ráírja ezeknek nevét, elküldi Párisba s a meny-nyit oda küld, mind elkel. Sőt még élő művészek nevével is követtek el hamisítást s egyik-másikon megesett, hogy Páris utczáin járva, egy kirakatban nevével jegyzett képet fődözött fel, melyet soha sem festett, de a saját festményétől alig bírta megkülönböztetni. Ez üzemek oly nagy mérveket öltöttek, hogy szigorú törvényes intézkedések váltak szükségessé s az 1886-ban a francia senatus elé terjesztett törvényjavaslat indokolása a képhamisítás történetének egyik legérdekesebb fejezete.

Azt sem szabad feledni, hogy ha nem találkozik hamisító, akkor maga a gyűjtő segít magán, úgy a hogy tud s ez a hamisítás legrosszabb faja; nem szolgál mentségeül az ügyesség, nem használ semmit, csak árt. A legsúlyosabb visszaélés épen ez irányban történt. A nyilvános és magán gyűjtemények a becsvágy által indítva, hogy legnagyobb mesterek műveivel dicsekedhessenek, a legkisebb lelkiismereti furdalás nélkül a tulajdonukban levő képeket e mesterek műveiül adták ki. E visszaélést a múlt században leginkább az olasz mesterek neveivel követtek el, mert akkor a németalföldiek még nem voltak nagy becsben.

A gyűjtemények gazdagítása abban az időben annál könnyebb volt, mert a képek bírálata még igen fejletlen volt. Ma azonban egészen változott viszonyok vannak. A művészetek történetének tudományos művelése az egyes művészek és azok műveinek tüzetesebb vizsgálatát eredményezte. E téren is az összehasonlító módszer bizonyult legjobbnak s meglehetősen szilárd alapot nyújtott a kritikának, mely csakhamar iszonyú pusztítást vitt véghez. A hamisítás fényes győzelmeit a kritika még fényesebb győzelmei váltották fel. Alig hogy a kritika a biztosság némi érzetével hozzá fogott a munkához, a gyűjtemények csatatérhez hasonlítottak, melyet a halottak egész tömege borított, úgy hogy azokat máig sem bírták tisztességgel eltakarítani. A nagy nyilvános gyűjteményeket is számos súlyos csapás érte, a kisebb magán gyűjtemények pedig megrendültek. Teljes elismeréssel adózunk a kritika sikereinek, de ugyanakkor nem hallgathatjuk el, hogy eljárása még nem bír a tudományos biztonság minden kellékével, sokszor elbizakodott, saját gyöngéjét föl

nem ismerve elkapatja magát, s a ki benne föltétlenül bízik, az majdnem úgy jár, mintha valamely gyűjteménynek 30—40 év előtt készült lajstroma után indul.

Nem térek el e tárgytól, ha tájékozásul néhány jellemző példával megvilágítom a képbírálatot. E század közepén Európa majdnem minden gyűjteménye még dicsekedhetett Lionardo da Vinci egy-egy festményével, ma pedig a mesternek föltétlenül hiteles műveiként csak is a Párisban, Florenczben és Milanóban levők ismertetnek el, a többit a kritika törölte a lajstromból, s köztök olyanokat is, melyeket a korábbi kritika mint a mester művészetét legjobban képviselő remekeket dicsőített. És néhány évvel ezelőtt történt, hogy W. Bode, a legtekintélyesebb bírálók egyike, a berlini képtár kamrájából előkerült egy régi képet Lionardo da Vinci igazi műveül ismert el. De nem sokáig élvezte örömét, mert előállt Richter J. P., ki egész életén át csak is e mesterrel foglalkozott és bebizonyította, hogy a kép épen a fölhozott okoknál fogva nem Lionardo műve. *) Giorgione is ama mesterek közé tartozik, a kinek művei közül minden gyűjtemény óhajtott legalább egyet bírní, s így a neki tulajdonított festmények száma körülbelül 50-re rúgott. Újabb időben a legilletékesebb bírálók egyike e számot leszállította 11, illetőleg 12-re, **) de azonnal előállott egy másik bíráló, a ki a 12 kép közül csak egyet ismer el Giorgione műveül, ötöt kérdésesnek tart, hatot pedig föltétlenül megtagad. ***) Az úgynevezett velencei vázlatkönyvet, mely körülbelül 100 rajzot tartalmaz, eddig általánosan Rafaelnek tulajdonították, E. Müntz Rafaelről legutóbb írt könyvében még mindig ragaszkodik e nézethez, melylyel ellentétben Lermolieff újabban is bebizonyítja, hogy a rajzok Pintoricchio művei és merőben ellenkeznek Rafael művészetével. †) Befejezésül még egyet. A múlt évben előáll Theodor Levin és kisüti, hogy a frankfurti Stædel-féle képtárban 61 németalföldi képen az aláírás hamisítva van.

*) *Kunstchronik*. 1885 szept. 10 és 24-ik száma.

**) Ivan Lermolieff *Le opera dei maestri italiani* etc. 161. oldal. Bologna 1886. E könyv először német nyelven jelent meg Lipcsében. 1880-ban.

***) Dr. L. W. Schaufuss. *Giorgione's Werke unter Berücksichtigung der neuesten Forschungen* etc. Leipzig. 1884.

†) *Zeitschrift für Bildende Kunst*. 1887. 4-ik füzet, 110. oldal és 5-ik füzet 143. oldal.

Nagy volt a bámulat és a fölháborodás, elkeseredett polemia fejlődött, kijelentették, hogy Levin eszeveszett, de a kérdés ma sincs tisztázva. E gyökeres nézeteltérések megingatják bizalmunkat a bírálatban, s nem képesek eloszlatni az aggodalmakat, melyek bennünk a hamisítványok láttára támadtak.

Azonban nehogy saját igénytelen nézetemmel adós maradjak, s kárörvendőnek látszassam, tartózkodás nélkül elismerem, hogy az olasz mesterek képeire nézve Lermolieff, igazi néven Giovanni Morelli módszerét a milyen éleselméjűnek, épen oly természetesnek találom. E módszer a részletek, különösen a fej, illetőleg arcz, orr, fül, kéz, újjak formáinak megfigyelésén és összehasonlításán alapúl, s számos meglepő, de egyszersmind meggyőző eredménynyel dicsekedhetik. A német bírálók legnagyobb része elfogadta és alkalmazza e módszert, a francziák azonban idegenkednek tőle, sőt helylyel-közzel gúnyolják is. *) Félreértés elkerülése végett szükséges azt is megjegyezni, hogy ez ádáz harc, melyet a bírálat a minden rendű hamisítványok ellen megindított és törhetetlenül folytat, nem annyira a képirás történetének, mint inkább a gyűjteményeknek ügye, mert bármily nagy mérveket öltött a hamisítás, annyira még sem vihette, hogy a képirás történetét magát meghamisította volna; a kisebb vagy a nagyobb mestereknek tulajdonított kepeknek akár fele nem valódinak bizonyúlhat, ismeretünk azok művészetéről lényegileg alig fog változni. E tekintetben is egyedül Lermolieff dicsekedhetik némi eredménynyel, a mit Layard igen ügyesen föl is használt. **)

Ha a nagy és régebbi időkben keletkezett nyilvános gyűjtemények számos büszkeségének sorsát ismerjük, ha tanúi voltunk a legtekintélyesebb bírálók vitáinak és kudarczainak, csak is kétes érzelmekkel léphetünk a legújabb időben és a külföldi kedvelőkhöz aránylag csekély eszközökkel szerzett magán gyűjtemények elé. Az imént jelzett általános helyzetből következtést vonhatunk a mi különös esetünkre. Nincs rá ok, hogy a mi kedvelőink kivételek legyenek a szabály alól. Hisz a ki a külföldön eladásra kerülő magán gyűjteményekről szóló jelentéseket figyelemmel kíséri, az tudja, hogy a jelentések írói, kik egyszers-

*) Emil Michel. *Les Musées d'Allemagne* etc. 103. oldal.

**) A. H. Layard. *Handbook of Painting. The Italian Schools.* London. 1887.

mind bírálatot is gyakorolnak, a képek legalább felének valódiságát rendszerint kétségbe vonják. De nem is szükséges, hogy így kívülről következtessünk. A régi képek tárlatában jól körültkintve, azonnal meggyőződhattünk, hogy e kis gyűjtemények együtt véve úgy viszonylanak a külföldi magán gyűjteményekhez, mint az országos képtár egy szintén külföldi nyilvános gyűjteményhez. Ez azonban mit sem von le kedvelőink érdemeiből, teljes elismerésünkre tarthatnak igényt, hogy e nemes, de veszélyes és drága szenvedélyt űzve, közművelődési eszközeink tőkét ily jelentékenyen gyarapították.

II.

A tárlat közelebbi megbeszélését két kifogással vagyunk kénytelenek bevezetni. Az egyik kifogás a rendezést, a másik a tárgymutatót illeti.

Ha kedvelőink a jótékony célra való tekintetből a közönség iránt oly előzékenyek voltak, hogy neki a tulajdonukban levő régi képeket bemutatták, óhajtották lett volna, hogy előzékenységek ne álljon meg a fél úton, hanem tegyen meg mindent, a mi föltétele annak, hogy a közönség teljesen élvezhesse a bemutatott képeket. Ehhez megkívántatott volna, hogy a tulajdonosok egyénisége szerényen háttérbe vonúljon, a tárlat ne a tulajdonosok csoportja, hanem nemzetek és iskolák szerint rendeztessék. Így a tárlat hatása egészen kedvezőtlen volt, az áttekintés nehéz és fárasztó, zavaros, tehát kevésbé tanulságos és élvezet csak annak nyújtott, a ki tulajdonosokban akart és tudott gyönyörködni.

A tárgymutatóról csak azt az egy dicséretet mondhatjuk, hogy idején megjelent, egyébként pedig a bírálaton alúl áll. A Zichy grófi család és Ráth György gyűjteményének mutatóját kivéve, a régi képekre vonatkozó részben keresve alig találunk számot, melyben valami hiba ne volna, sőt van több olyan, mely méltán megütközést kelt. Hogy a rendező bizottság a műtörténelmi adatokat a tulajdonosoktól bírálat gyakorlása nélkül vette át, annak csak az lehet az értelme, hogy a képek valódiságának kérdésébe nem bocsátkozott, de nem az, hogy neveket és évszámokat tévesen írjon. Tekintve azt, hogy e tárgymutató nem a tárlat tartamáig bírt jelentőséggel, hanem hogy ez mint-

egy állandó emléke marad hazai művészeti életünk ez eseményének, az ilyen hibákat gondosan kellett volna kerülni, sőt óhajtandó lett volna, hogy legalább a nagyon is szembeszökő megnevezéseknél jegyzetben gyakoroltatott volna óvatos bírálat. Csak egy példát a tárgymutató 28-ik oldaláról. Ott a 302. sz. alatt a gróf Károlyi Gyula tulajdonát képező *Szent család*ról az mondatik, hogy Rafael műve, mindjárt mellette (306. sz.) ugyan ama tulajdonos *Madonnájáról* azt olvassuk, hogy Andrea del Sarto műve és zárjelben e név Vannuchi, ismét mellette a 310. sz. *Tivornya* című képnél, mely gróf Andrassy Gyuláé, ez áll Palamedes Ant., zárjelben Stevens. Mit jelent a Vannuchi és Stevens? Ezt nehéz eltalálni. Pietro Perugino igazi neve volt Vanucci, Palamedes neve pedig Steværts. Nem megengedhető, hogy a fönti *Szent család*ot bárki egy pillanatig is Rafael műveit nézze, de még kevésbé engedhető meg az ilyen névcseré. S hogy e három művész mindegyikénél legalább egy évszám téves, az bizonyos.

Hogy a tulajdonosok nem érezték magokat indítatva az előzekénységre, abból nem következik, hogy mi közönség szintén ne legyünk előzekények. Tekintsük tehát a régi képeket tulajdonosaik szerint. Pontosan szólva, csak is három tulajdonos mutatta be képeit egészen elkülönítve. Ezek: gróf Andrassy Manó a gróf Zichy család és Ráth György. A többiek össze voltak keverve, de alapos okunk van föltételezni, hogy csak azért nem követtek a három előbbinek példáját, mert nincs annyi kép birtokukban, hogy egy termet némileg megtölthetnének. Egyébként pedig a képeket azért tekintjük tulajdonosaik szerint csoportosítva, hogy azokat mint kedvelőket egymással összemérjük s kedvelőségök művészi értékét meghatározzuk. A lépcsőn feljutva, a felemeleten jobbra egy külön terembe jutottunk. Itt volt gróf Andrassy Manó gyűjteménye, összesen 74 kép. Ismételten és reszletesen megnéztem e gyűjteményt, de nem bírtam becsét, sőt még érdekességét sem fölfedezni. Nehány kivételével csupán érdektelen, alsó rendű festmény, a szerzők hitelességét nem is bolygatva. A figyelmet leginkább magokra vonták: a 10. sz. *Lóth és lánya* állítólag Liberi Pietrotól, de ha nem is e művész festette, Tizian követőinek modorában igen jó kép, aztán a 30. sz. *Haldokló hatyú* Snyderstől és valamennyi között Kupeczky János valóban pompás saját arc képe. A gyűjtemény egészben azt a benyomást tette, hogy a tárlatra akárhányan jóval kevesebb

képet küldöttek, de mint kedvelő senki sem maradt gróf Andrássy Manó mögött.

Ráth György a tulajdonában levő képek minőségére nézve a tárlatban résztvett valamennyi kedvelőt nem csak egyenként, hanem talán összevéve is messze fölülmúlta. Számszerint 45 képből állott gyűjteménye, s úgy vélem, hogy ezek művészi értékre nézve körülbelül fölérik a többi háromszáz és néhány képpel. Annyi bizonyos, hogy a többiből 45 ilyen képet nem lehetett volna összeválogatni. E gyűjteményt együtt látva, az ember nem tudja, vajon a tulajdonos művészi vagy üzleti érzékét vagy pedig a véletlen szerencsét bámulja-e inkább? Mert valóban, a milyen nehezek e téren manapság a viszonyok, szinte lehetetlennek látszik ilyen válogatott gyűjtemény beszerzése. Kár, hogy a tulajdonos gyűjteményét a mesterek megnevezése tekintetében a legnagyobb szigor által nem részeltette a becsülésben, melyet az megérdemel. Így nem kellett volna a 338. sz. alatt a *Madonához* Pietro Perugino nevét tenni, miután ama képből árnyéka sincs Perugino, de általán az umbriai iskola festészetének sem. Ezt tenni annál kevésbé volt szükséges, mert a képre vonatkozó szöveg vége nagy valószínűséggel ferrarai festőnek tulajdonítja a képet. E gyűjteményről A. Bredius hollandiai nyelven részletesebb ismertetést írt.

A gróf Zichy család gyűjteménye leggazdagabb, számszerint 85 képből áll, s e mellett jóval válogatottabb Andrássy M. grófénál, ámbár e gyűjteményen is azonnal meglátszik, hogy nem régibb családi vagyon, hanem úgyszólván alig néhány kivétellel egészen új szerzemény, a szerint a mint a véletlen hozta magával.

A gróf Andrássy család többi tagjai egyenként két, három, négy darabbal voltak képviselve, így a Károlyi, Nádasdy, Batthyány stb. grófi családok. A tanácsstermet tulajdonosok szerint vizsgálva, azonnal föltűnt Kilényi Hugó és Pfeffer Ignác, mind kettő igen finom ízlésű kedvelő, a miből azonban nem következik, hogy képeik mind valódiak lennének. Wahrmann Mór néhány jelentéktelen képpel közepszerű kedvelőnek mutatta be magát.

Vegyünk búcsút a tulajdonosoktól, rendezzük képzeletben a tárlatot úgy, a mint valóban rendezve kellett volna lennie, vesszünk rá egy pillantást a képírás története szempontjából, hogy

lássuk, mely iskolák, mely mesterek mily művek által voltak benne képviselve.

Összesen 364 régi kép volt a tárlaton hat teremben elrendezve, melyek közül kettő nagyobb, a többi kicsiny. Ámbár majdnem mindegyik teremben a falak egész a mennyezetig tele voltak aggatva képekkel, még is a kinek egy kis tájékozottsága van, azonnal arra következtet, hogy a képek legnagyobb része kisebb méretű lehetett. Tényleg a legkisebb fajtájú képek voltak többségben, nagyobb compositió egy sem volt.

A képeket iskolák, illetőleg országok szerint megszámlálva, a tárlaton volt 155 darab németalföldi, 60 és néhány olasz, a többi 150 megoszlik francia, spanyol és német képek között, s ez utóbbiak korra nézve felnyúlnak egész e század elejéig. Hogy a németalföldi képek voltak többségben, az természetes és helyes arány. Így van ez mindenütt egész Európa minden gyűjteményében, az olasz, németalföldi és spanyolországi gyűjteményeket kivéve. Az olasz és németalföldi nép játszsza a képírás történetében a legfényesebb szerepet, önkényt értetik tehát, hogy saját gyűjteményeikben a saját művészetök emlékei vannak többségben. Ha még néhány számadatot veszünk tekintetbe, azok a németalföldi képírás egyéb lényeges sajátságaira vetnek jellemző világot. Olaszország 296 ezer □ kilométer terjedelmű közel 30 millió lakossal, Németalföld (Flandria és Hollandia) nem egészen 60 □ kilométer, körülbelül 10 millió lakossal. Az olasz képírás történetében a legrégebb időtől kezdve a XVIII. század közepéig a festők száma alig üti meg a 600-at, ellenben a sokkal kisebb és kevesebb lakosságú Németalföldön Carel van Mander és Arnold Houbraken könyveiben több mint ezer festő van felsorolva s megjegyzendő, hogy ezek közül csak néhány esik a XIV. és XV. századba, a többi a XVI. és XVII. században él. Mindegyik festőre csak 25 képet számítva, a mi inkább kevés mint sok, 25 ezer kép lesz az eredmény. Ebben leli megfajtását, hogy a németalföldi képek száma a gyűjteményekben és a piacon annyira fölülmúlja az olaszok számát. És ennyi németalföldi festő miként élhetett meg? Úgy, hogy míg az olasz képíró leginkább fedelmeknek, templomoknak és egyéb gazdag megrendelőnek többnyire falképeket vagy nagyobb olajfestményeket festett, addig a németalföldi festő a közönséges életből merített tárgyait, a tárgynak és a kép céljának megfelelő kis mérethez az egész világnak festette. Ennek következménye, hogy a német-

alföldi festő nem volt annyira helyhez kötött, mint az olasz, könnyebben mozgott, vándorolt, elment Olaszországba, a minék következménye ismét, hogy az idegen hatás alól csak lassan bírt szabadulni, soha sem egészen, s hogy a nemzeti irány csak későbbben fejlődött.

Az olasz képeket korábban, már a XVII. században gyűjtötték, a java többnyire szilárd kezekben van, s becsesebb darab aránylag ritkábban kerül piacra, az utánzatok pedig igen gyarló; a németalföldi képek jóval később nyerték meg a kedvelők általánosabb tetszését, számuk is jóval nagyobb. Mindebből önkényt következik, hogy az újabb időben beszerzett gyűjteményekben a németalföldi képek átlag nagyobb művészi becsüek szóval aránylag jobbak, mint az olaszok. A sok között könnyebben találkozik valami jó is. Így a régi képek tárlatán is az olaszok számra és minőségre nézve jóval a németalföldiek alatt állottak. Ha a tárlatot országok és iskolák szerint rendezték volna, a látogató könnyen tájékozva magát, azonnal meggyőződött volna, hogy ott az olasz festés elenyésző töredékének emlékei vannak, s azoknak legnagyobb része igen középszerű. A XV. századból, az olasz festés e fényes korszakából a melyben a lángelmék hosszú sora világít, csak egyetlen egy művet láttunk. Ez a 345. sz., Andrea Mantegna nevével jelzett kép, Ráth György tulajdona, s Máriát ábrázolja három nő s Sz. János társaságában a kereszt tövében. A tárlat valamennyi olasz festménye között ez a legbecsesebb. Lehet, hogy nem maga Mantegna festette — mert szinte hihetetlen, hogy e mester egy műve ide kerüljön — de ha nem is az festette, minden ízében, rajzával, színeivel az alakok mélyen megrendítő kifejezésével Mantegna művészetét képviseli.

A középolaszországi iskolákból sem XV., de még XVI. századbéli kép sem volt, mert a két Madonna közül sem a 316. számú Brunswick Géza grófét, sem a 338. sz. Ráth Györgyét nem Perugino festette, a Rafaelnek tulajdonított egy és Sartonak tulajdonított két kép, mint festmény is annyira középszerű, hogy vele foglalkozni is fölösleges.

A XVI. századbéli lombardiai iskolából három festő nevével találkoztunk: Giov. Pietro Ricci, Bernardino Luini és Ferrari Gaudenzio. Ezek azok közé tartoznak kik nem voltak közvetlenül Lionardo da Vinci tanítványai, hanem közvetve és távolabbról állottak művészetének hatása alatt. A nekik tulaj-

donított öt kép közül négy egészen jelentéktelen, csak is a 348. számú. Ráth György tulajdonában levő, *Madonna* bír becsesél.

A velencei iskola Palma Vecchiotól, tehát a XVI. század elejétől kezdve volt leggazdagabban képviselve, összesen 27 festménynyel. Egybe állítva ez a csoport sem nyújtott volna valami fényes látványt; azt a ragyogó pompát, azt a színgazdagságot, mely a velencei iskolát jellemzi, hiába kerestük. Ott volt egy állítólagos Palma Vecchio, 232. sz. gróf Zichy Ferencz tulajdona. A nagyon megrongált kép fél alakban, Máriát Jézussal, József és alexandriai Katalin társaságában ábrázolja. A tárgymutató nem említi, noha föltűnő helyen rajta van a művész neve. Palma a képeket nem szokta volt aláírni. Lermolieff szerint eddig csak is egy kép ismeretes a művész nevével, ez most Aumale herczeg tulajdonában van.*) A fölírás tehát gyanússá teszi. Igaz, hogy az egyik alak, Sz. Katalin, nagyon gyengén hasonlít Violantéhoz, tehát alkalmas, hogy ártatlanabb szemlélőben lyrai hangulatot keltsen, de a ki látott néhány Palma-féle képet s teszem Violantét a bécsi cs. képtárban, az nem fogja a velencei mester művészetén azt az igazságtalanságot elkövetni, hogy e képet neki tulajdonítsa. E kép Palma Vecchio harmadik ú. n. szőke modorában készült közepes utánzat s az aláírás későbbi hamisítás. A három Tiziano közül az egyik fekete és fénytelen, ez a 162. sz. *Sz. Család*, gróf Károlyi Gyula, a másik szintelen, ez a 307. sz. *Krisztusfej*, özv. gróf Batthyányi Lajosné tulajdona, a harmadik pedig barnás festékekkel készült vázlat: *A házasságtörő asszony*, Ráth Györgyé. Ez utóbbinak összbenyomása Tiziano művészetének jellegével bír, de nem hihető, hogy a mester ilyen vázlatot készített volna. A gróf Andrassy Manó tulajdonában levő valóban pompás festményt, mely Liberi Pietro nevével van jelölve (10. sz.), már említettem, melléje sorakozott, mint a velencei technika és színpompa képviselője, a 353. sz. festmény, mely fiatal hölgyet ábrázol derékig, Luciani Sebastiano del Piombo nevével volt jelölve és Ráth Györgyé. Ez ismétlése ugyan e művész festményének az ú. n. Fornarinának, a florenczi Uffizi-gyűjteményben. Van még egy ismétlés, melyet a Marlborough-képtár előbb említett eladása alkalmával a berlini képtár vett meg. A Ráth György

*) Ivan Lermolieff *Le opere dei maestri italiani*, etc. 29. old.

tulajdonában levő kép a festés technikájánál, a mély és melegen világító színeknél fogva igazi velencei festmény, de a rajz, a formák a florenczi képtől eltérnek, s kétséssé teszik, hogy Sebastiano festette. Pfeffer Ignác tulajdona *A pásztorok imádása*, Lorenzo Lotto neve alatt (93. sz.), velencei színezésű, de az alakok esetlenül zömökek, szinte törpék s minthogy Lotto így nem rajzolt, e kép nem is méltó nevéhez. A velencei iskola legtermékenyebb festői Caliori, Tintoretto és az örökös Canaletto. Ha húszt régi képről hallunk, bizonyosak lehetünk benne, hogy köztök van egy Caliori, két Tintoretto és ugyanannyi Canaletto. Így volt a mi tárlatunkon is. Figyelemre méltó volt a 75. sz., az építészetet ábrázoló alak, egészen fakó, de a rajz Caliori művészetére vált. Továbbá volt két jó Tintoretto-féle arczkép, a 87. sz. Kilényi Hugó és a 349. sz. Ráth György tulajdona; mind a kettő jellemzetes, erőteljes kifejezésű alak. A 364. számú Tintoretto nem jól illik Ráth gyűjteményébe. Ponte Jacopo da Bassano az a festő, a kit a velencziekhez szokás sorozni, mert azoknak hatása alatt állott, sajátyszerűsége, hogy a bibliai képei valóságos pásztorjelenetek, ilyen a Ráth György tulajdonában levő festmény is (333. sz.), melyen angyal jelenti a pásztoroknak Krisztus születését. Már valamivel előbb kellett volna említeni a bresciai Morettet, a kinek pompás festményét, egy kifejezésteljes arczképét (359. sz.), bírja Ráth György. Egy Tiepolo-féle kis kép is volt a tárlaton, gróf Zichy Jenő tulajdona (178. sz.), de egészen jelentéktelen utánzat.

A XVII. századbeli olasz képírást valami húszt festmény képviselte, közülök egy Guido Reni, *Keresztelő Sz. János*, özv. gr. Batthyány Lajosné tulajdona (125. sz.) és egy Salvator Rosa-féle kép, mely lovas csatát ábrázol és Zichy Jenő grófé (177. sz.), mondhatók becseseknek.

A németalföldi képek egy csoportba rendezve, számuknál és jelentékeny részben minőségöknél fogva is nem tévesztették volna el jó hatásukat, mert úgy a flandriai, mint hollandiai festés egyaránt jól volt képviselve. A németalföldi régi mesterek általán ritkák. A legrégibb, a kivel a tárlaton találkoztunk, Quentin Massys a XVI. századhoz számítható, noha 1460 körül született, s a legelső újitó Flandriában. A tárlaton nevével jelölt kép, mely Sz. Jeromost ábrázolta s Pfeffer Ignác tulajdona (97. sz.), csak közepes utánzat. Szintén a XVI. elején élt flandriai mester Barend van Orley. A nevével jelölt kis kepecske olvasó nőt ábrá-

zol és Ráth György tulajdona (358. sz.), az elnevezés azonban nem indokolt, mert e képecske kezelését nehéz a művésznek több modora közül bármelyikkel összeegyeztetni. Sokkal inkább hiteles és érdekes ugyancsak Ráth György gyűjteményében a XVI. század elején élt hollandiai festő Jan van Scorel Madonnája. E festő hosszabb ideig tartózkodott Olaszországban s képein majd Michel Angelo, majd Rafael hatása érvényesül. A szóban levő festményen úgy a csoport, mint a háttérül szolgáló tájkép határozottan Rafaelre utalnak. Scorelnak egyik kiváló tanítványa Antonio Moro, szintén a XVI. századba tartozik, s az önálló arcképfestés egyik régibb művelője, gróf Andrassy Manó gyűjteményében láttunk egy neki tulajdonított (58. sz.) finom kivitelű női arcképet. Ugyanekkor az arcképfestést Flandriában még nagyobb sikerrel gyakorolta az idősb Frans Pourbus, kinek egy figyelemre méltó művét, jellemzetes férfi arcképet gróf Zichy Jenő bírja (250. sz.). Fiának ifjú Frans Pourbusnak szintén jelentékeny műve Pfeffer Ignác gyűjteményében van (89. szám).

A németalföldi festés aranykora a XVII. századba esik. E század kezdetével vált el Hollandia Belgiumtól, s ez időtől fogva a két ország képirása még határozottabban eltérő irányt követett. A flandriai képirás teljes kifejelettségét Rubens, Hollandiáé Rembrandt művészetében érte el. Mind a két országban, de kivált Hollandiában a képirók szinte beláthatatlan sokasága támadt, s ezek bámulatos termékenységgel a képirás minden fajtát művelték. Belgiumban Rubens bámulatos művészete nyitja meg a nagy századot. Tehetségének sokfeleségéről és nagyszerűségéről a tárlaton volt nyolcz, többnyire kis terjedelmű kép, még csak megközelítő fogalmat sem nyújthatott. E festmények legnagyobb része a mester műhelyéből való kevésbbé jelentékeny munka. Csak egy kivétel volt, a 328. számú, mely női fejet ábrázol s Ráth György tulajdona. Ez arcon Rubens ecsetjének bámulatos hatalma a kifejezésben és a színezésben teljes mértékben érvényesül. Igazi Rubens-kép a legjobbak közül. Flandria másik nagy arcképfestőjének, Rubens tanítványának, A. van Dycknak, hét művét láttuk, közülök kettő nem képmás, az egyik Krisztust a keresztfán ábrázolja, a másik a szent családot, mind a kettő gróf Andrassy Gyula tulajdona, de egyik sem vall a mester művészetére.

Figyelemre méltó egy sem volt a Dyck-féle képek között ;

művészetéhez még legközelebb állott a 118. számú nő-arczkép Pfeffer Ignác és a 243. számú férfi-arczkép, Zichy Livia grófnő tulajdona. Francis Snyders az állatfestésben remekelt s e művészetével többször segédkezett Rubensnek; hogy a mesterhez méltó volt, arról tanúskodott a tárlaton a *Haldokló hattyú* (30. sz.), ez a nagyszerű, erőteljes festői alkotás gr. Andrássy Manó gyűjteményében. Még egy jellemző flandriai festményt kell fölemlítenem, ez a Jordaens-féle *Silen*, Henszlmann Imre tulajdona (146. sz.), A flandriai művész ecsetjének színpompája és hatalmával megkapó kifejező képessége teszi becsesté e képet. A belgiumi jó társaságnak is volt egy mesteri ábrázolója, a szelíd, vonzó Gonzales Cocx. A 340. szám alatt *A cipész* című kép, mely Ráth György tulajdona, Cocx festői tehetségének minden előnyét egyesíti, a keresetlen előadás, s még is találó jellemzés, az enyhe, összhangzatos színezés, a gondos kivitel azonnal megnyeri e szép művén is rokonszenvünket.

Hollandia népe egészséges s olyan képiró művészete is; alapjában egészséges szervezete akkor nyilvánul legészrevehetőbben, mikor a XVII. században nagy léptekkel halad fölfelé a tökély magaslatára. E művészet egészen világi, s java részben a magán élet számára dolgozik, azért nincsenek korlátai, készséggel ecsetje alá vesz mindent, de még is fő tárgya a kortársak képmása egyesével vagy csoportosan, testületileg. Ezek a húsos arcú, tagba szakadt szögletes alakok nem épen szépek, de a szeretet, melylyel a festő a valósághoz ragaszkodik, az a megkapó életteljesség, melylyel alakjait élénk állítja, szóval a művészeti igazság nagyokká, nagyszerűekké teszi e képmásokat és ellenállhatatlan vonzerőt kölcsönöz nekik. Az arczképfestés e magaslatán Hollandiában két művész áll: Frans Hals és Rembrandt, köréjük csoportosúlnak ifjabb vagy idősebb kortársaként Michiel van Mierevelt, Thomas de Keyser, Ravesteyn, Bartholomeus van der Helst és mások. Valamennyinek ismerve a nagy fölfogás. Közülök Miereveltről föl van jegyezve, hogy ezer képmást festett volna. Valószínű, sőt bizonyos, hogy ez csak adoma, de azért kétségtelenül tanúskodik arról, milyen átalános el volt terjedve a képmás divatja.

A tárlaton láttuk Mierevelt egy, Keyser két és B. van der Helst három művét. A Mierevelt-féle kép (69. sz.) gróf Andrássy Manó gyűjteményében volt és férfit ábrázol, a 218. számú Keyser-féle kép, gróf Zichy Jenő tulajdona, a 332. sz. Ráth

György, s mindkettő nőt ábrázol. Helst három műve közül a 208. sz. Zichy Ferencz grófé, a 350 és 357. sz. Ráth György, a két első férfi, az utóbbi nő képmása. Mind a hat alak a valóság közvetlenségével jelenik meg, mindegyikben teljes egyéniség áll előttünk, a festés eszközei, akár több vagy kevesebb járatossággal kezeli a művész, egy fő czélnek: a faji és az egyéni jellem kifejezésének szolgálnak.

Rembrandt neve alatt négy kép volt a tárlaton, közülök kettő képmás, de egyik sem olyan, hogy rajta a mester művészetének egész nagysága fölismerhető volna. Egyik, mely Ráth György tulajdona, csak az aláfestésig készült el, s állítólag a mester gazdasszonyát, Hendrikje Jagherst ábrázolja (361. szám). Azért mondom állítólag, mert mindeddig nem sikerült e gazdasszony képmását Rembrandt művei között föltétlen biztossággal kimutatni, ámbár nem szenved kétséget, hogy a mint saját magát és hozzátartozóit akárhányszor lefestette, úgy bizonyára gazdasszonyára is rákerült a sor.*) Említésre méltó, hogy e kép befejezetlen volta dacára Rembrandt nevével van jelölve, de hibásan, a mennyiben hiányzik belőle az *r* betű; így: Rembandt. A másik (296. sz.) Andrassy Gyula grófé, igen megrongált állapotban van és a művész saját képmása ifjú korából. Rajta van az évszám 1631 és a monogramm, melyet most R. H.-nak, illetőleg R. H. L.-nek (Rembrandt Harmensz Leidanus) szokás olvasni.***) Ha ez aláírás valódinak bizonyúlna, a miben nincs ok kételkedni, a művész leydeni tevékenységének 1627 és 1631-ik évi idejéből a haagai és a nürnbergi képtárban levő két saját képmása egy harmadikkal szaporodnék. A kép maga Rembrandt e korára mutat, de kivitele annyira fölületes, hogy kevés művészi beccsel bír, kivált ha tekintjük remek saját arczképeinek nagy számát.

Rembrandt sokszor leszállott a képmás magaslatáról és szívesen ábrázolt egyéb tárgyakat is, például bibliai jeleneteket, neki egészen sajátos fölfogással, Hollandia köznapi életének alakjaival, akkor dívó köntösben, vagy tájképet vagy akár mészárszéket. A két utóbbinak érdekes példáit láttuk Ráth György

---

*) Wilhelm Bode. *Studien zur Geschichte der Holländischen Malerei*. Braunschweig. 1883. 545—551. old.

**) W. Bode id. műve. 371—378 old.

gyűjteményében, a 344 és 360. számú képeken. Az előbbi mészárszékét ábrázol, a fogason függő fölvágott ökörrel.

Úgy látszik a művész ez ábrázoláson kedvteléssel tanulmányozta a világítás bűvös hatását, mert nagyobb alakban is megfestette. E kép Párisban a Louvre-gyűjteményben van. Azonkívül van még egy harmadik kisebb kép Glasgowban is. A tájképnek, mely a mi tárlatunk Rembrandtjai között legérdekesebb, sőt a fölfogás nagyszerűségénél fogva kiváló mű, szintén vannak közeli rokonai, névszerint Braunschweigban, Oldenburgban és a Czartorisky-gyűjteményben Krakkóban. Az utóbbi 1638-ból való. Mind a négy tájkép nagysága, motivuma, megvilágítása, színezése és kivitele feltűnően megegyezik. *)

Franz Halsnak, a másik fő mesternek egy műve sem volt a tárlaton, de részben a családjában és műhelyében keletkezett és részben annak hatása alatt fejlődött iskola, mely a hollandiai előkelő társaságot és a paraszt életet, kivált a tivornyát kisebb alakú festményeken ábrázolta, elég jól volt képviselve szám és minőség szerint is. Gróf Andrassy Manó Brouwer-jét, mint igen kéteset mellőzve, tizenhatra rúgott e fajú és e csoportba tartozó képek száma. A tulajdonosok nevét nem említve, ezek voltak: Dirck Hals 150. 343. sz., Palamedes Steværts 228. sz., Antoni Palamedes Steværts 88. 138. 310. sz., Pieter Codde 100. sz., Pieter Potter 327. sz., Jean Weenix 16. sz., Gerard Terborch 257. sz., Jan Steen 252. sz., Adriaan és Isaak van Ostade 26. 91. 297. 331. 342. sz.

A névsor nem teljes, még vagy húsz festő hiányzik, a ki ugyanezt a fajt művelte, azok közt a legkedveltebbek egyike, A. Duck. De azért e tizenhat festmény megismerteti a hollandiai magán életet s ugyanakkor megfigyelhetjük rajtok a hollandiai festés fejlődésének egyes mozzanatait. Mindannyi élénk előadású ábrázolás, a fölfogás alapja ugyanaz, de egyik is, másik is más szemmel látja a valóságot s azért különbözik a festői előállítás. Az egyik, például Dirck Hals, az egyes alakokon a színeket látja, tehát a jelenet egyes alakjain a fő színeket festi, a színes megjelenést adja vissza; a másik, például A. Pa-

---

*) A Buda-Pesten az orsz. képtárban, valamint Ráth György és gróf Andrassy Gyula tulajdonában levő Rembrandt-képeket W. Bode ismerteti a *Repertorium für Kunstwissenschaft* folyóirat 1886. IX. kötet 307—309. oldalán.

lamedes vagy P. Cod,de nem a színeket, hanem a világítás hatását veszi észre, azt adja vissza képein a világítás minősége által előidézett tonus mögött a színek szinte elenyésznek, elmosódnak.*)

A hollandiai tájfestést kedvelőink szintén jól mutatták be Simon de Vlieger, Jan Wynants, Beerstraaten, Momper, Antoni Cross, Aart van der Neer, Jan van Goyen, Droogh Slood, Meindert Hobbema, Allart van Everdingen, Karel du Jardin, Adriæn van de Velde stb. műveivel. Nem szabad elhallgatni, hogy a J. van Goyen nevét talán nem viseli jogosan a tárlaton volt mind a hat kép, továbbá, hogy a többiek közül néhány feltűnően új, például Ráth Gy. Hobbemája (330. sz.); Kilényi H. Hobbemája pedig (303. sz.) közepes ismételése ugyan e művész festményének Londonban a Buckinglam-palotában. A tájképek közül különösen említésre méltók a pompás Salamon Ruisdæl id. Zichy Edmund gróf (210. sz.) s egy másik (321. sz.) Ráth György tulajdonában, végül az utóbbinak két Jacob van Ruisdælja (355 és 363. sz.), noha ez utóbbi újra festés által fölfrissítettnek látszik.

Az állat- és csendélet-festésnek néhány jó alkotását láttuk Hondekøter, Jan Weenix, Berchem Pieter Clæsz és Heda Willem Clæsz műveiben.

E festmények együttes hatását elképzelve, ismételten és még inkább sajnáljuk, hogy a tárlatot nem iskolák szerint rendezték. Mily élvezetes és tanulságos látványt nyújtottak volna a hollandiai nagy arczképek, a társadalom minden osztályának magán életét ábrázoló festmények, azután a táj- és állatképek és csendélet. Egész Hollandia szemünk előtt. És ugyanakkor fáradság nélkül és zavartalanul figyelhette volna meg mindenki a hollandiai festés egyes mozzanatait.

A német képirás műveiként bemutatott festmények közül egy sem viselte méltán Dürer nevét, pedig vagy hat-nyolcz tartott rá igényt. Volt azonban néhány jellemző német mű, így például Lukas Kranach neve alatt egy igen érdekes férfi-arczkép gróf Brunswick Géza tulajdona (147. sz.). A spanyol képek közül figyelemre méltó volt Velasquez széles kezeletű és

---

*) W. Bode, *Studien* stb. 116—213. oldalon részletesen foglalkozik a hollandiai képirás ez érdekes iskolájával.

erőtéljes kifejezésű festménye, mely Albizzi bíbornokot ábrázolja s Rosa Lajos tulajdona (86. sz.), továbbá rendkívül érdekes, sőt az emberi test festői kezelése tekintetében valóban remek alkotás, mely mezítelen nőt ülő helyzetben hátulról mutat és Murillónak tulajdonítatik (300. sz.), gróf Andrássy Gyula tulajdona.

A régi képek sorát magyar művészek alkotásaival fejezem be. A tárlat minden látogatója bizonyára nagy élvezettel és meglepéssel időzött Marko Károlynak költői hangulatú olasz tájképei előtt. A mai ízlés más, s más volt a hollandiak ízlése és fölfogása is, de történeti álláspontra helyezkedve, úgy a mint az igazság azt megköveteli, nem tagadhatjuk meg elismerésünket e festményektől, melyek a magok idejökben tetszetek. Hazai szempontból azonban a tárlatnak legfontosabb eseményei Kupeczky János XVII. századbeli magyar festő, hat műve volt. A magyar művész ennyi festményét egyszerre látni s azok alapján annak művészetét megítélni és megbecsülni tanulni, közönségünknek eddig nem volt alkalma. A hat festmény, mind képmás, Kupeczkyt igen jelentékeny művésznek mutatja be. Erőtéljes előadás, életteljes megjelenés, pompás színhatás és határozott művészi egyéniség jellemzi valamennyit. E képeket látva megértjük, hogy a fejedelmek versenyeztek Kupeczkyért. Nagy művész volt századában, s műveinek művészi becse túlélte az idők változását.

A modern képek osztálya is gazdag volt, kivált a nagy terem helyes összeválogatás következtében olyan kellemes összhangzatos hatást tett, mint eddig soha sem. Elismerés illeti kedvelőinket, hogy jó ízléssel vásárolnak és tekintettel vannak a külföldi művészetre is, úgy hogy a tárlaton a modern francia képmás történetében számottevő művészek jelentékeny részének neve előfordult. Különösen említésre méltó Meissonier néhány valóban remek alkotása. A tárlat ez osztályának részletezésébe nem bocsátkozom, mert kénytelen lennék ismételni azt, a mi e helyen már elmondatott. Csak két megjegyzésre szorítkozom. A tárlaton bemutatott Munkácsy-féle vázlatokból azt a tanulságot meríthettük, hogy a művész tehetsége egészen sajátos, s hogy ennél fogva tanulmányai és vázlatai nem a nyilvánosság elé valók, annyira nyersek és jelentéktelenek. Benczúr Gyulának négy műve, a már ismert négy arckép, ismét látható volt, s bebizonyította, hogy e művész mennyire nem hivatott e fajra.

Az arczképeken a ruha pompásan meg van festve, az alak is jó, az arcznak van izma, de nem fejez ki semmit, mert tartalmatlan. Ott a szomszéd teremben két kis kép, amorettek vázlata, szembeszökően megmutatta, hogy a művész mely téren keresse hivatását. Ott kevesen fogják utolérni, fölülmulni pedig senki sem.

PASTEINER GYULA.

É R T E S I T Ő.

Trefort Ágoston. Beszédok és levelek. Buda-Pest, kiadja Mehner Vilmos. 1888.

Legjobban jellemezhetjük e közel négyszáz lapnyi kötetet előszavának egy fordulataival. Nem annyira irodalmi értéket követel magának, mint inkább memoire-szerű jellege van. A beszédekben s közlött nyílt levelekben végig kísérvük egy magyar államférfiú áldásos működését, ki nem csak szíven hordja a nemzeti cultura kérdését, hanem annak megvalósítását kicsinyben, nagyban személyes kezdeményezésével is minden téren előmozdítani törekszik. Így a könyv érdekes commentárja a minister politikai tevékenységének.

Eclecticismusát, sokoldalú tevékenységét, egyszersmind egész működésének programját legjobban mutatja az a meghatározás, melyet könyvében a nemzeti culturáról nyújt. A tudóst, a philosophot e meghatározás talán nem fogja kielégíteni, hanem annál szerencsésebb egy államférfiú elméjében. A nemzeti művelődés szerves fölfogását mutatja s a nemzet minden érdekével számol. Csupa postulatumból áll. Ápolni kell az irodalmat, tudományt; javítani kell közgazdasági állapotainkat; elő kell mozdítani az ipar kezdeményeit s emelni a közegészség ügyét: ime postulatumbokba foglalva a nemzeti művelődés ügye. E postulatumbok képezik könyvének, mint tevékenységének főeszméjét; minduntalan előfordúlnak, hol egyenként, hol együtt a legkülönbözőbb kérdések kapcsán; előfordúlnak a középtanodai törvényjavaslat tárgyalásánál, akadémiái beszédekben, nyílt levelekben, még akkor is, mikor például boros palaczkok itthoni gyártásáról beszél. Szerző minduntalan izgat, s ha lehetne, egyszersmind kezdeményező is szeretne lenni mindenben.

Ha tőle függne, szeretne példát adni, hogyan kell érdekesen megírni hazánk történetét, hogyan kell a vagyonosoknak ápolni a művészetet s meggyártaná még az első jó hazai boros palaczkot is, mely a Siemens készítményével versenyre kelhetne. Erős s a nyugtalanságig nagy benne a cselekvés vágya ; s így beszédeiben csakugyan nem ékesszólást, tüzetes fejtegetést kell keresnünk. A mi íratainak érdeket ad, az épen gyakorlati, cselekvésre ösztönző irányzatuk. S ezt megtaláljuk beszédeiben úgy, mint nyílt leveleiben, mely utóbbiakat különben szerzőjük sem irodalmi értékekért gyűjtötte egybe. Az irodalmi helyett volt más értékek: valami közhasznú dolog létesülését segítették elő.

De nem csak az iratok erős gyakorlatias irányzatát mutatja az előttünk fekvő gyűjtemény: tanúságot tesz azon sokoldalúságról s meleg érdeklődésről is, melylyel szerzőjük a tudomány, művészet, ipar minden nyilvánulását követi. A legkülönbözőbb irányokat méltatni tudó modern műveltség szempontjából szemlél minden kérdést. Ez a szempont érvényesül közoktatásügyi s akadémiai beszédekben is; sehol sem a doctrina, a kizárólagos rendszer embere; a szigorú elmélet következetességénél többre tartja az élet gyakorlati szükségéinek megfigyelését. Ezt mutatja magatartása a gymnasiu-mok s reálskolák ügyében; ezt mutatják nézetei a classikus s modern műveltség viszonyának taglalásában. Szóval a szellemi érdekek méltatásával párosult gyakorlatiaság jellemzi az előttünk fekvő iratokat, melyek e tekintetben is hű tükrét nyújtják szerzőjük nyilvános működésének.

E működésének irányát különben ő maga legjobban írja le egyik pozsonyi beszédében: «Nekem kétféle politikám van; a magasabb s mindennapi politikám; az utóbbi központosúl az értelmiség, vagyonosság s egészség előmozdításában, az előbbi pedig a forradalmi cultus leküzdése, az alkotmányosság szilárdítása s a vallás és egyház számbavételében, az államéletben.»

E magasabb politikai irányzat is minduntalan előtérbe lép Trefort beszédeiben. A lelkiismereti szabadságnak, a positiv vallásoknak egyaránt védője; s midőn az állam jogait őrzi, tudja az egyházat is teljesen méltányolni, mint cultur intézményt. Gyakorlatias iránya, a tapasztalásokat élénken földolgozó szelleme a politikai ideológiának erős támadójává teszi, mely csak néhány gondolaton kérődzik, néhány elvont képzetten nyargal, s az államélet bonyolult viszonyait szükségét nem tudja megismerni. Élvezettel lehet olvasni valahányszor az ily ellenféllel röviden s élesen elbánik. Ép annyira

megszívelni való, midőn állást foglal el a forradalom cultusa ellen. E dolog neki a többi között műveltség kérdése is: Magyarország lételet látja megtámadva minden olyan törekvésben, mely az országot a nyugati műveltség közösségéből kivonná. A forradalom pathosza helyett, benne a reform pathosza az erős. A politikai ábrándozás, az utopiákért való fölösleges izgalom pedig a közszellem egészséges fejlődésén üt csorbát s különösen vidéken a művelődés terjedésének is gátja. Az ilyen hamis eszmény ép oly veszélyes, még veszélyesebb, mint a teljes közöny. Trefort «magasabb» politikája így a «mindennapival» ugyanazon középpontból indul ki. Ötven éve — mondja egy helyen — hogy gróf Széchenyi István működése kezdetén predikálta, hogy az országnak erőre, szellemi és anyagi erőre szüksége van; ma nem biztosabb a jövője, mint akkor volt; tehát ma is folyvást kell predikálnunk . . . » Nem fejezhetnők ki iratainak s működésének szellemét jobban, mint e szókkal. Ő is izgat, «predikál», gyakorlati tevékenységében is az, mit a német szó úgy fejez ki: «Ein Rufer im Streite».

E sajátság némileg iratainak stylusát is megmagyarázza. Írásban és beszédben rögtönző; arra törekszik, hogy gondolatait minél gyorsabban oda vesse az olvasónak, vagy a hallgatónak. Kifejteni, megvilágítani, tüzetesen bizonyítani nem igen szeret. Idegesen a fődologra, a főgondolatra tér át, azt néha szerencsés könnyűséggel kimondva, a többivel már keveset törődik. Azt lehet mondani: iratainak stylusa a művelt társalgás stylusa.

Azonban e sajátságnak megvan a maga árnyoldala. A társalgás két vagy több ember között folyó párbeszéd, mely kérdést és fölvilágosítást, ellenvetést és czáfolatot is idézhet föl. Trefort társalgása ellenben oly magánbeszéd, mely kevés tekintettel van a lehető ellenvetésekre és szükséges fölvilágosításokra. Gyakran annyi tételt halmoz össze, hogy egy is elég volna egy egész cikk alap-eszméjének, így egyik sem nyerhet némi kifejtést vagy kellő megvilágítást. Ismételve fölvet néhány kérdést, de megoldásuk módját és eszközeit még nagy körvonalokban sem igen jelöli meg. Eszmék helyett néha ötleteket, szellemes megjegyzéseket csillogtat, a melyek egy-egy oldalt talán megvilágítanak, de az egészet homályban hagyják, sőt félreértésekre adnak alkalmat.

Kiváló példa erre az az elnöki beszéd, a melyet legközelebb tartott az akadémiában, melyet a gyűjtemény nem foglalhat ugyan magába, de a mely szintén ehhez sorakozik. Trefort e beszédében abból indul ki, hogy régebben, az ő ifjúságában, az akadémia ünne-

pélyes közülései sokkal látogatottabbak voltak a mostaniaknál. E jelenség egyik okául azt hozza föl, hogy az ülések nagyon monotonok, vagyis unalmasak. Hát ezt mi okozza? «Az ok — úgymond — nagyon egyszerű és közelfekvő, mert nálunk nem lehet akként és oly dolgokat beszélni, mint a párisi, berlini, sőt müncheni akadémiában, mert nálunk nincs szellemi szabadság. Mondottam már más helyen, mit értek a szellemi szabadság alatt s itt ismételnem kell. Érttem én ez alatt egy részt a jogosultságot, bármi tárgyról leplezetlenül az egyéni nézetet, rectius igazságot, kimondani a nélkül, hogy bármi disciplinaris eljárástól vagy censurától vagy anathematól tartanunk kellene, másrészt a tehetséget, ily igazságot egykedvűen fölháborodás nélkül meghallgatni s fontolóra venni. Ily szabadság nálunk nem létezik, mert a magyar társadalom a conventionalis s confessionalis fogalmak és fölfogások keretében annyira le van szegezve, hogy magasabb álláspontra emelkedni nem képes, s kevesebb philosophiai szellemmel bír, mint e század első felében. De talán kérdezni fogják, mi az a philosophiai szellem? Én nem tudok önöknek oly definitiót adni, mint a minőt egy német professor, philosoph par profession, adhatna, de én philosophiai szellemnek tartom azt, ha nem elégszünk meg azon igazsággal, melyet szánkba raknak le, de magunk kutatjuk, hogy igaz-e, a mi igaznak árultatik. A philosophiai szellem tehát törekvés az igaz után és a szabad kutatás, az ész minden régióiban. E szellem nélkül nincs műveltség, nincs tudomány, nincs szabadság, mutatják azt az autocratia s a forradalom uralmainak epochái, mikor kutatni, az igazságot keresni nem szabad, csak hallgatni s hunyászkodni kell».

Már maga a kiinduló pont hibás s épen nem alkalmas arra, hogy egy oly súlyos vád alapjául szolgáljon. Hogy akadémiánk ünnepélyes ülései most kevésbbé látogatottak, mint a harminczes és negyvenes években, annak oka nem az, mintha a mostaniak átlag véve unalmasabbak volnának, mint a régiek, hanem leginkább az, hogy régebben a téli hónapokban tartattak, mikor a közönség szorgalmasabban látogatja a tudományos és irodalmi ünnepélyeket, most pedig májusban tartatnak épen akkor, a midőn mindenki a szabadba menekül, annyival inkább, mert a lapokban másnap mindent egész terjedelmében olvashat, a mi ott előadatott, mit régebben nem tehetett. Ime a Kisfaludy-társaság ünnepélyes üléseit most is a téli hónapokban tartja és sokkal nagyobb közönségnek örvend, mint az akadémia, de ebből épen nem lehet azt következtetni, hogy a közönség nagyobb részvétellel csüng a Kisfaludy-társaságon, mint

az akadémián s inkább támogatja adományai- és alapítványai-
 Egyébiránt az akadémia ünnepélyes ülései nem is a harminczas
 és negyvenes években voltak leglátogatottabbak, hanem az ötvenes
 évek végén s a hatvanasok elején, midőn az akadémia újra rendsze-
 resen megkezdhetvén munkásságát, üldözött nyelvünknek úgyszólva
 menhelyévé vált s a közönség részvételével egyszersmind némi poli-
 tikai tüntetést is egyesíthetett. Általában akadémiai ünnepélyes
 ülések nagyobb vagy csekélyebb látogatottsága úgy nálunk, mint
 külföldön nem egyszer esetleges körülményektől függ s nem igen
 van lényeges kapcsolatban magának az intézetnek szellemi hatásá-
 val. Az ünnepélyes ülések sohasem tehetnek nagyobb bizonyosságot
 valamely akadémia tudományos munkássága becséről, emelkedésé-
 ről vagy hanyatlásáról, mert itt a tudomány mélységei föl nem
 tárhatók. Mi legalább soha sem hallottuk, hogy a «zsufolt ház»
 bárhol az akadémiák becsvágai közé tartoznék. Mindez nem azt
 teszi, hogy akadémiánk ne igyekezzék érdekessé tenni ünnepé-
 lyes üléseit s ne törekedjék tárgyak változatosságára s az előadás
 szép formáira, de mindenestre csalódunk, ha azt hisszük, hogy a
 szabad szelleműség bárminő eszméi hathatnak a közönségre, ha
 unalmasan adatnak elő.

Trefort az unalmasságot, monotoniát és egyoldalúságot a
 szellemi szabadság hiányából következteti, mert a magyar társa-
 dalom a conventionalis és confessionalis felfogások keretébe any-
 nyira be van szorítva, hogy magasabb álláspontra fölemelkedni
 nem képes. Ajánlja, hogy ne elégedjünk meg azzal az igazsággal,
 a mit a szánkba rágnak, hanem magunk kutassuk: igaz-e, a mit
 igaznak árulnak; hogy mondjuk ki leplezetlenül az igazságot s hall-
 gassuk meg s vegyük azt fontolóra egykedvűen, minden fölháboro-
 dás nélkül. Ime a jó tanács akadémiának, íróknak és közönségnek
 egyaránt. Hogy az igazság után való őszinte törekvés nélkül nincs
 tudomány, hogy a szabad kutatás fejleszti a tudományt, úgy hisz-
 szük, azt minden valamire való tudós és író tudja és több-kevesebb
 sikerrel gyakorolja is, s így a reá emlékeztetést épen oly fölösleges-
 nek tartjuk, mint ha mi azt bizonyíthatnánk, hogy ily valamire való
 magyar tudósok és írók nemcsak voltak, hanem vannak is. Az sem
 szorúl bizonyítgatásra, hogy nemcsak nálunk, hanem egész Euró-
 pában bizonyos conventionalis és confessionalis felfogások nem egy-
 szer jőnek ellenkezésbe a tudományos kutatással; hogy a leplezet-
 lenül kimondott egyéni nézet szükségessé még nem igazság; hogy
 a hatások és ellenhatások küzdelmében fejlődik a szellemi és tudo-

mányos élet, a mely nem egyéb, mint az igazság keresése, folytonos harcok között s csalódások és tévedések árán is. Hogy nálunk e tekintetben kevesebb szellemi szabadság volna, mint Európa más országaiban, bajosan bebizonyítható állítás s azt hisszük, hogy a mi akadémiánkban is mindazt el lehet mondani, a mit a párisin, berlinin vagy münchenin, csak legyen ember a ki elmondja. Különben a szellemi szabadságot nem a társadalom és állam nyújtják mintegy készen, legfeljebb csak nem akadályozzák, hanem mindig magok a tudósok és írók vívják ki, még akkor is, ha a társadalom és állam csakugyan akadályozni akarnák.

Nem a szellemi szabadság hiánya a mi bajunk, hanem az, hogy bizonyos közönyösséggel kezdünk viseltetni az erkölcsi tudományok némely ágai iránt. Annyira a gyakorlati politikába merültünk, hogy mintegy megvetjük az elméletet. Az állam és társadalmi tudományok legfontosabb kérdéseinek nem igen vannak köztünk lelkesült szószólói, mélyebbre ható kutatói. Minden esetre a tudomány több tartalmat adhatna köz- és társadalmi életünknek, az elmélet eszmébősége inkább megtermékenyíthetné a gyakorlatot és jobban ellensúlyozhatná az ébredező rendi és clerikális aspiratiókat. S e tekintetben csakugyan bizonyos hanyatlást mutat irodalmunk. Például hiányzanak sorainkban oly írók, mint Eötvös, Szalay, Kemény, a kik nemcsak publicisták voltak, hanem jog-, állam- és történetphilosophok. S Trefortnak ennyiben igaza van, ha több philosophiai szellemet sürget, de nem kellett volna oly jelenségből kiindúlnia, a mely a dolog érdemére nézve keveset bizonyít s annyira általánosságban, töredékesen s nem elég világosan szólania, hogy félreértésekre adjon alkalmat. Legalább a napi lapok oly vezércikkeket írtak beszédéről, a melyek csak növelhetik az eszmezavart s a nagy méltánylás mellett is, bizonyára neki magának tetszettek legkevésbbé.

—i.

Alvinczi Péter okmánytára. A magyar tud. Akadémia történelmi bizottsága megbízásából közzétették: Gergely Samu és Pettkó Béla. Harmadik kötet. Buda-Pest, 1887. Kiadja a m. t. Akadémia.

Bármilyen eltérők lehetnek a vélemények Erdély különválásának jelentőségéről s visszahatásairól a magyar állam és nemzetiség szilárdulására, Erdély visszacsatolása a magyar koronához e szempontból kétségtávol a legnagyobb fontosságú s a legüdvösebb történeti

események közé tartozik. Ez esemény tette lehetővé, hogy a rövid tespedés után fölébredt közszellem a Királyhágón innen és túl azonos politikai eszményeket tűzzön ki maga elé s azokat hosszas erőlködés és nehéz küzdelmek után végül meg is valósítsa. A két ország mostani uniójának alapkövét akkor tették le, midőn Erdélyt fölszabadították a török szultánok hűbéri hatalma alól s ismét szoros kapcsolatba hozták a magyar koronával.

E nevezetes esemény a törökkel vívott véres katonai küzdelmek és hosszas diplomatai tárgyalások eredménye volt, melyek amazokkal párhuzamosan folytak. Az 1683-ki világra szóló győzelmek adták meg hozzájuk az alapot. Az erdélyi politikusok nyomban számba vették a gyökeres változásokat, melyeket a törökök vereiségei a török-magyar viszonyok alakulatában előidézték. Erdély csakhamar bizonyos titkos megállapodásokra lépett a magyar királylyal, de azért még pontosan teljesítette kötelességeit a szultán iránt is legalább az adófizetés terén. Mert a körültekintő erdélyiek noha számba vették a török hatalom gyöngülését, azt még sem képzelték, hogy immár a török uralom nálunk végéhez közeledik. A közvélemény fölfogását jellemzi a mindig nagyon circumspectus és óvatos századok egy nyilatkozata. Képviselőik még 1685 október 29-én, tehát két évvel a bécsi győzelem után a «főnforgó materiában — a Lipót királylyal való alkudozásokban — azt javallották, hogy «valamint eddig úgy azután is (a míg az fényes portától jókorbéli segítséget várhatunk) attól el ne szakadjunk». Világosan kifejezik tehát annak szükségét, hogy Erdély határozottan a török mellett maradjon s a felséges római császárnak — cum debito honore — csupán kedvét keresse. De a harczter eseményei, Buda vára visszafoglalása s a király hadainak más sikerei fokról-fokra átalakították az erdélyi fölfogást, míg végre 1689-ben létrejött az a híres Lipót-féle megegyezés, mely Erdélyt végképen kiszakította a török szultán hatalmi köréből.

Az ide vonatkozó több esztendei alkudozások menetét Alvinczi Péter erdélyi diplomata s a tárgyalások egyik közvetlen részese örökítette meg. Alvinczi lemásolta a tárgyalásokra vonatkozó nevezetesebb okiratokat s gyűjteménye kéziratban átszállott az utókorra. A gyűjtemény egyik példányából még 1870-ben közzétette Szilágyi Sándor az Akadémia *Magyar Történeti Emlékei*-ben az ide vonatkozó fontosabb okiratokat. Az Alvinczi Péter-féle okíratár azonban újabban egy harmadik kötetel gyarapodott, mert egyrészt Alvinczi gyűjteményének egy teljesebb másolata került

elő, másrészt pedig új levéltárak nyíltak meg a kutatók előtt, kik különösen a gróf Telekiek családi levéltáraiban, történetírásunk e dús, gazdag bányáiban találtak további és igen becses anyagot. A harmadik kötet több százra menő okírátaival, melyek közt magánlevelek, hivatalos jelentések, titkos utasítások az 1685—89-iki évekből nagy számmal vannak s nemcsak a diplomatiái alkudozásokat, hanem a hadműveletek menetét és Erdély beléletét is érintik, az Alvinczi-okíráttár igen értékes kiegészítést nyer s a három kötetes gyűjtemény állami történetünk egyik örökké emlékezetes mozzanatát élénk és tanulságos világításba helyezi.

Az erdélyi politika, minthogy akkor még nem képzelte, hogy a török uralom Magyarországon végnapjait éli, szükségképen határozottan békepolitika volt s az utasítás, melyet a Haller János vezeteése alatt Bécsbe küldött követség 1685 nov. 4-én kapott, köteleességgé teszi a követeknek, hogy a császári udvarnál a béke érdekében érvényesítsék befolyásukat. Őt különböző indokot hoz föl az utasítás a béke javára s ezek közt jellemző a legelső, mely szerint már az «ő felsége és birodalmi megbántódási emlékezetes triumphussal recompensálódtnak». E békepolitika természetes és érthető volt, mert a töröktől való félelem sugalta. Ép oly jogosult volt, hogy Erdély Lipóttól minden áron biztosítást igyekezett szerezni alkotmányos szervezete, közintézményei és törvényei, a négy recepta religio szabad vallásgyakorlata föntartása iránt s az erdélyi alattvalóknak érdekeit Magyarországon a birtokviszonyok, a perlekedés és a kereskedés terén új kiváltságokkal akarta biztosítani. Ellenben saját szerűnek tűnik fel s a viszonyok teljes félreismerésére mutat több más követelés. Első sorban Erdély azt kívánta, hogy ha a császári és királyi udvar békét kíván kötni a szultánnal, Erdély legyen a pacis mediator s ő felsége «nem más, hanem miáltalunk és Erdély által tractálja az pacificatiót». Ez az óhaj a hatalmi viszonyok, a nagy állami érdekek és a császári udvari etiquette fogalmaival is annyira ellenkezett, hogy természetszerűen nem mehetett teljesedésbe.

De ép oly kevésbé teljesült az erdélyi politika egy másik követelése. Erdély a magyar részekből nagy arányú területet igényelt. Azt kívánta, hogy «ő felsége boldog triumphusának alkalmas-ságával bocsáttassanak az erdélyi gubernium alá» mindazon helyek és vidékek, melyek mint Pars regni Hungariæ egykor Erdély birtokában voltak, utóbb a török kezére kerültek, azután pedig a császári hadak diadalai következtében ismét a királyé lettek. Ide tar-

toztak még Nagy-Bánya és Debreczen is, mely utóbbiról később azt mondják, hogy «nemcsak a fejedelemség, hanem vér szerint is Erdélyhez való». Erdélyben tehát azon győzelmeket, melyeket ő nélküle aratott a magyar király, arra szerették volna felhasználni, hogy a fejedelemség területét lehetőleg kikerekítsék és gyarapítsák, sőt már akkor jogot formáltak a király által esetleg még teendő hódításokra, Váradra, Jenőre, Lippára, Lugosra, Karánsebesre s az összes hozzájuk tartozó területekre.

Mindez igények nem voltak összhangban Erdély akkori hatalmi állásával s a mint Lipót király hadai diadalmasan előre nyomultak, egymásután el is ejtettek. A diploma Leopoldinumba igen kevés jutott be belőlök s a követelések fokozatos leszállítása nyomon követhető az Alvinczi-íráttár harmadik kötetében is. Jellemző, hogy éppen Teleki Mihályra, Erdély akkori történetének legjelentékenyebb alakjára, kevés újat nyújt a kötet. Közvetlenül működő tényezőképen a most közölt okiratok őt ép oly kevésbé léptetik elénk, mint magát az uralkodó fejedelmet. Itt leginkább Haller János, marosnémeti Gyulai Ferencz, Alvinczi Péter s mások maradnak az alkudozások színpadán előtérben, kik Bécsbe vagy a császári tábornokokhoz, különösen a hírhedt Caraffához, kinek debreczeni hóhérságáról e kötet is sok érdekeset nyújt, jártak követségre. Teleki Mihály folyton a háttérben marad s az ő működésének igazi jelentősége majd csak akkor lesz megvilágítva, ha ma is virágzó grófi családjának levéltáraiból közzétételnek azon adatok, melyek közvetlenül reá vonatkoznak. Akkor lesznek csak Erdély visszacsatolásának nagy történelmi drámája és összes szereplői ismereteseek. Az Alvinczi-íráttár e tekintetben ritka bőségű és becsű történelmi forrás ugyan, de minden homályt ez sem oszlat el. Találhatni ugyan e korszakra vonatkozólag többé-kevésbé hasznavehető anyagot más gyűjteményeinkben is, de az önálló Erdély utolsó évei és diplomatai — hadvezérei e korban már nem voltak s ez okozta romlását — nyílt és titkos törekvéseibe majd csak akkor nyerünk teljes bepillantást, ha a Teleki Mihályról kétségkívül fenmaradt adatok is közrebocsátatnak.

Az Alvinczi-íráttár harmadik kötete a nagy diplomatai tárgyalások menetének földerítése mellett igen becses adalékokat nyújt Erdély belállapotainak, a lakosság adóügyi és gazdasági viszonyainak és amaz óriási visszahatásoknak ismeretéhez is, melyeket a harczter mozgalmai, a törökök vereségei szükségképen előidéztek olyan államban, mely a csatatér közvetlen közelébe esett s

addig török védnökség alatt állott. A már akkor nagyon kimerült és sokféle csapástól sújtott Erdélyre 1683 után a szenvedések egész özöne áradt. A császári hadak megszállották területének számos részét s rettenetes nyúzást és pusztítást vittek véghez. «Nincsen nyelv, az ki kimondhatja, nincs oly penna, kivel a kéz kiírhasssa, a miket elkövettenek szegénységünkön». Hasztalan jártak-keltek az erdélyi követek a császári parancsnokoknál, a martalóczok megfélemlzésére kérve őket. Azt felelték, «széllal és aerrel nem élhetnek a hadak». Mikor pedig az élelmezésre nézve bizonyos intézkedések történtek, de azért a fosztogatások nem szüntek meg, a hozzájuk intézett panaszt a császáriak ismét csak azzal ütötték el: «A császár vitézeinek nemcsak enni s innya kell, hanem ruházat is, ők pénzt is kérnek, repartitiót is, s hogy azt nem adják, az buzát azért veszik s adják el». Erdélynek végre állandóan igen tetemes pénz- és termény-adóval kellett a hadak fentartásához járulnia s különösen az élelmezésre vonatkozó adatok, melyek az új kötetben bőven találhatók, nyújtanak sok tanulságos tájékoztatást Erdély akkori gazdasági és anyagi állapotairól.

ACSÁDY IGNÁCZ.

A bűn. Regény. Írta Barang. Győr, Surányi János könyvnyomdája, 1888.

Minél ritkábban jelen meg vidéken olyan szépirodalmi munka, mely az irodalmi mértéket megüti, annál illőbb róla megemlékezni. Ilyen a Barang regénye. Az ember a szerző romantikus álnevét olvasva, csak csekély bizalommal kezd könyvében lapozgatni; tán romanticismust, rikító phrasisokat, elkoptatott fordulatokat vél benne találhatni. Annál kellemesebb a csalódás. A szerzőtől irodalmi ízlést, stylusában bizonyos művelt egyszerűséget megtagadni nem lehet. Irónknak megvan tisztán kigondolt terve; compositiójának körvonalai szabatosak; s a regény jeleneteit bizonyos jótévő rövidséggel s elég biztossággal tudja az olvasó elé állítani. Szerzőnkön meglátszik régibb jobb regényíróink tanulmánya; s ha a francziákat olvassa, alighanem Ohnet György lesz a kedvence.

De ha elismerjük a szerző ízlését, könnyen folyó elbeszélő modorát, irodalmi ambícióját: megjegyezhetjük azt is, hogy e mun-

kában szerzőnek tehetsége még inkább csak formális; másod kézből dolgozik. Se meséje, se alakjai nem eredetiek. A jellemek rajza szintelen; néhol csak gyöngén fogó írónnal van odavetve. A főalak folyton ingadozik, mint nád a szélben; s ez az ingadozás inkább csak el van mesélve, mint psychologialilag indokolva. A főalaknak így kell cselekednie, mert szerzője így gondolta a mesét. Ez hajtja, nem valami belső szükségesség. A hősnek nincs gerincze, mert szerzőjének nincs elég ereje az ilyen bonyolultabb lelki szervezet rajzához. De ha hiányzik a rajz ereje, az elemzés mélysége és ügyessége: szerzőnk legalább üres reflexiókkal sem untat s gyorsan folyó, mindenütt ügyesen célravezető elbeszéléssel akarja helyre ütni a csorbát. S így mindvégig érdekel lehet olvasni a történetet, melyben egy alapjában nemes, de szerelmében zavaros, ingatag érzelmű ember sorsa s bűnhődése van rajzolva. A legörvendetesebb dolog e vidéken megjelent regényben különben az, hogy műveltebb irodalmi ízlésről tanúskodik.

—m.—

